

М. Г. Щербаковський

**Проведення та використання
судових експертиз
у кримінальному провадженні**

Монографія

Харків 2015

УДК
ББК 67.311.1(4УКР)
Щ 61

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 11 від 30 жовтня 2015 р.)

Рецензенти:

Лисенко В. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України;

Саїнчин О. С. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету;

Степанюк Р. Л. – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Щербаковський М. Г.

Щ 61 Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія / М. Г. Щербаковський. – Харків : В деле, 2015. – 560 с.
ISBN 978-617-7305-10-0

У монографії розглянуто найбільш актуальні проблеми проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні.

Висвітлені наукові, правові та організаційно-тактичні засади підготовки та призначення судових експертиз, провадження експертного дослідження, оцінки висновку експерта й використання результатів експертиз під час досудового розслідування та судового розгляду. Уточнено поняття спеціальних знань, предмету, об'єктів, критерію розмежування судових експертиз, компетенції та компетентності експерта. Розглянуто процесуальний порядок судово-експертної діяльності та запропоновані зміни й уточнення щодо кримінального процесуального закону. Розкрито поняття тактики проведення судових експертиз, виокремленні експертні ситуації, що виникають у кримінальному провадженні, та вказані відповідні дії учасників кримінального провадження. Охарактеризоване поняття та наведені напрями використання судових експертиз у кримінальному провадженні, зокрема у кваліфікації злочинів та під час проведення тактичних операцій.

Для науковців, викладачів, студентів, співробітників органів досудового розслідування, прокурорів, суддів.

УДК
ББК67.311.1(4УКР)

ISBN 978-617-7305-10-0

Щербаковський М. Г., 2015

Зміст

Передмова	5
------------------------	----------

Розділ 1

НАУКОВІ ОСНОВИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

1.1. Історія, сучасний стан та перспективи розвитку судових експертиз	9
1.2. Спеціальні знання як ознака судових експертиз	37
1.3. Предмет та завдання судових експертиз	67
1.4. Об'єкти і класифікація судових експертиз.....	98
1.5. Компетенція та компетентність судового експерта	133

Розділ 2

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

2.1. Судові експертизи у змагальному кримінальному процесі України.....	144
2.2. Умови формування достовірного висновку експерта	165
2.3. Залучення експерта під час досудового розслідування	177
2.4. Доручення проведення експертизи в суді	216
2.5. Причини та цілі присутності експерта в процесуальних діях	234
2.6. Функції керівника спеціалізованої експертної установи	247

Розділ 3

ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

3.1. Загальні положення тактики проведення судових експертиз	273
3.2. Типові експертні ситуації у кримінальному провадженні	304
3.3. Тактика проведення судових експертиз під час досудового розслідування та в суді	323
3.4. Дослідження, оцінка і перевірка висновку експерта	351
3.5. Тактика допиту експерта	378

Розділ 4

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

4.1. Поняття використання висновку експерта	412
4.2. Напрями використання висновку експерта у кримінальному провадженні	422
4.3. Значення висновку експерта у кваліфікації злочинів	448
4.4. Судові експертизи у структурі тактичних операцій	479
Післямова	500
Література	502

Передмова

Останні роки характеризуються докорінними змінами в соціально-економічному і політичному житті нашого суспільства. Процес відродження України як сильної і незалежної держави пов'язаний з подоланням чималих труднощів. Зокрема, суттєві перешкоди діяльності держави і нормального суспільного життя створює злочинність, яка багаторазово зросла за останні роки. Боротьба зі злочинністю виступає одним із серйозних завдань, що стоять перед народом України та його правоохоронними органами. Ця боротьба особливо є важливою сьогодні, коли злочинність набула організованої і все більш небезпечної форми, значно зросла протидія розслідуванню злочинів. Не менш складні проблеми спіткають і процес судового провадження, у ході якого приймають кінцеві рішення щодо вчинених суспільно-небезпечних діянь. У період становлення демократичного суспільства зміцнення законності та правопорядку є однією з першочергових завдань держави. Рішення її вимагає постійної та активної діяльності слідчих органів, прокурорського нагляду і суду. Ефективність вітчизняного судочинства багато в чому залежить від рівня застосування потенціалу сучасних судових експертиз, своєчасного їх проведення та вмілого використання. Володіючи спеціальними знаннями, що представляють акумуляцію пристосованих для цілей доказування по кримінальному провадженню досягнень науково-технічного прогресу, експерти здатні внести неоціненний внесок у діяльність по встановленню обставин розслідуваних злочинів.

Судова експертиза – багатозначне поняття, яке в практичному плані означає судово-експертну діяльність, науковому – галузь знань, процесуальному – джерело доказів, у доказуванні – засіб доказування, ґносеологічному – особливий вид дослідження, правозастосовному – процес та результати застосування спеціальних знань.

Під час написання монографії вивчені і використані належні до її темі праці вчених у галузі філософії та загальної теорії права. Особливу увагу приділено роботам з криміналістики, кримінального процесу і теорії судової експертизи таких українських вчених, як Л. Ю. Ароцкер, О. М. Бандурка, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Т. В. Будко, Т. В. Варфоломеева, А. Ф. Волобуєв, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Г. Л. Гранов-

ський, Ю. М. Грошевий, М. В. Даньшин, А. В. Жупавель, А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Н. І. Клименко, В. А. Колесник, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. П. Корж, В. В. Лисенко, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Е. Д. Лук'яничков, О. М. Моїсєєв, Г. М. Надгорний, В. В. Назаров, І. А. Петрова, І. В. Пиріг, А. М. Погорецький, І. В. Постіка, В. Д. Пчолкін, М. С. Романов, О. С. Саїнчин, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. В. Седнев, Е. Б. Сімакова-Єфремян, З. М. Соколовський, Р. Л. Степанюк, В. М. Стратонов, В. В. Тищенко, І. Я. Фрідман, В. М. Шевчук. В. Ю. Шепітько, В. М. Шерстюк, О. О. Юхно та ін. У різний час розв'язанню загальних проблем судових експертиз приділяли увагу зарубіжні правознавці: Т. В. Авер'янова, В. Д. Арсенєв, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, А. В. Дулов, Л. Г. Еджубов, О. О. Зайцева, О. М. Зінін, В. Я. Колдін, Ю. Г. Корухов, І. Ф. Крилов, Н. П. Майліс, Е. Б. Мельникова, В. С. Митричев, Д. Я. Мирський, Ю. К. Орлов, А. Я. Паліашвілі, А. К. Педенчук, І. Л. Петрухін, О. Р. Росинська, Т. В. Сахнова, С. А. Смірнова, І. Н. Сорокотягін, В. І. Шиканов, О. Р. Шляхов, М. П. Яблоков та ін. Зазначені вчені-юристи внесли значний внесок у теорію судової експертизи та кримінально-процесуального права, вдосконалення законодавства і практичної діяльності.

Разом з тим, як показують результати вивчення слідчої, судової та експертної практики, вимагають свого вирішення проблеми теоретичного, процесуального, тактичного, методичного та організаційного характеру, що стосуються питань призначення, провадження і використання експертиз. Важливішим методологічним принципом пізнання феномена судової експертизи є праксеологічний (діяльнісний) підхід, який у сучасних умовах все більш набуває міждисциплінарного, комплексного характеру і означає, що розробляється теорія суто практичної діяльності. Тому у розробці методологічних засад судових експертиз та їх практичному використанні у кримінальному провадженні автором використовувався системно-діяльнісний підхід, що забезпечив їх глибоке і різностороннє дослідження.

Розгляд проблем проведення та використання судових експертиз актуально в теперішній час з декілька причин. По-перше, в останні роки відбуваються зміни способів підготовки, вчинення і приховування злочинів, збільшується кількість тяжких та особливо тяжких злочинів, які досить ретельно плануються й учиняються професійно підготовленими особами й

організованими злочинними групами¹. При вчиненні даних злочинів використовуються, як правило, сучасні досягнення науки й техніки, що ускладнює діяльність слідчого і вимагає від нього застосування в ході розслідування використання спеціальних знань, правильного розуміння сутності висновку експерта, відокремлення доказів даного виду від інших, а також порядок їх збирання і оцінки. Звідси підвищується значення висновку експерта як джерела доказів у процесі доказування у кримінальному провадженню.

По-друге, прийняття у 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України і його введення в дію докорінно змінило вітчизняне кримінальне судочинство, внівши істотні корективи, як у основоположні його принципи, так і в нормативне регулювання судово-експертної діяльності. Новації стосуються прав учасників процесу, що реалізуються ними у зв'язку з проведенням експертизи; порядку залучення експерта; варіантів провадження експертиз на досудовому слідстві та судовому розгляді. Проголошений в КПК України принцип змагальності в частині проведення експертиз викликає утруднення у правозастосовній практиці в зв'язку з реальною відсутністю паритету між сторонами кримінального провадження. Перехід до змагального процесу вимагає узагальнення вже існуючої судової, слідчої та експертної практики і розробки рекомендацій щодо усунення прогалин та недоліків в сфері процесуального законодавства щодо судово-експертної діяльності.

По-третє, сучасні можливості судових експертиз постійно зростають. Це відбувається як за рахунок появи нових кримінально-релевантних об'єктів, так і в результаті розробки нових методів і методик експертного дослідження. Розширюються області застосування вже існуючих судових експертиз і виникають нові їх роди та види. Підвищення ефективності результатів експертних досліджень в розслідуванні злочинів, інтеграція та диференціація наукових знань вимагає подальшого дослідження наукових основ судових експертиз, удосконалення наукового апарату.

По-четверте, на тлі загального розвитку інституту судових експертиз, створення на основі положень криміналістичної експертизи міждисциплінарної наукової теорії – судової експертології, судово-експертна діяльність не знайшли адекватного відображення в криміналістичній тактиці і методиці. В нау-

¹ Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні : моногр. / О. М. Бандурка. – Харків : Золота міля, 2015. – С. 465.

ковій, методичній та навчальній літературі з криміналістики тактика проведення експертиз найчастіше зводиться до пере-рахування традиційних криміналістичних та деяких інших експертиз, їх можливостей, а в методиках розслідування наводиться типовий набір експертиз і перелік вирішуваних ними питань. Тактика проведення судових експертиз, як різновиду слідчих (розшукових) дій, та способи використання результатів експертного дослідження у кримінальному провадженні потребують подальшої розробки.

Вказане спонукало автора звернутися до розгляду категоріального апарату судової експертології, сучасних проблем проведення експертиз в умовах дії нового змагального кримінального процесу, втілення наукових положень у процесуальних нормах, тактики проведення експертиз з урахуванням виникаючих експертних ситуацій, використання результатів експертизи під час розслідування злочинів.

Основні положення монографії ґрунтуються на даних емпіричного дослідження автора – анкетуванні 785 слідчих прокуратури, Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України, 486 судових експертів Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ та Міністерства охорони здоров'я України. У процесі роботи проведений аналіз слідчої, судової та експертної практики, використані здобутки науковців, які досліджували проблеми судових експертиз.

Робота містить теоретичні та практичні рекомендації, що можуть бути використані у нормотворчому процесі, правозастосовній діяльності слідчих, прокурорів, суддів, експертів та захисників під час підготовки та залучення експерта (доручення проведення експертизи), провадження експертного дослідження, оцінки та використання висновку експерта у кримінальному провадженні. Сформульовані в монографії матеріали та положення рекомендуються для використання у навчальному процесі юридичних вузів, а також розробки спецкурсів судових експертиз, кримінального процесу та криміналістики, підготовки підручників, навчальних і методичних посібників.

Автор висловлює щирі вдячність усім, хто допомагав і сприяв у підготовці монографії та її виданні.

Розділ 1

НАУКОВІ ОСНОВИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

1.1. Історія, сучасний стан та перспективи розвитку судових експертиз

Будь-яке суспільне явище можна дослідити та зрозуміти тільки із урахування умов і особливостей його виникнення й розвитку, тобто у зв'язку з його історією. Тільки так відкриється можливість визначити обставин, в яких воно виникло, яким було в минулому, які еволюційні етапи історичного розвитку пройшло, чим воно є сьогодні та як буде розвиватись у майбутньому. Дослідження історії виникнення й становлення, сучасного стану та перспектив розвитку судових експертиз необхідні для формування цієї наукової галузі, визначення її природи, сутності, теоретичного значення й спрямованості у практичну судово-експертну діяльність.

Залучення обізнаних осіб – експертів для вирішення питань, що виникають у сфері правосуддя, відомо з давніх часів. Історичні джерела свідчать, що першими в судовому процесі з'явилися судово-медична експертиза та експертиза документів. Ще в працях Гіппократа, який жив близько 460 років до н. е., описувалися дослідження прижиттєвих і посмертних ушкоджень на тілі дорослої людини, визначення життєздатності немовлят і пошкоджень на їхньому тілі та ін.¹ Перший випадок проведення судово-медичної експертизи в Росії відноситься до 1535 р., коли за дорученням правительки Олени лікар Феофіл справив огляд князя Андрія Старицького з приводу «підозри його в удаваній хвороби»². Інший випадок лікарського огляду

¹ Гиппократ. Избранные книги / Гиппократ. – М. : Государственное издательство биологической и медицинской литературы, 1936. – С. 230, 583.

² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 3. 1463-1584 / С. М. Соловьев. – М. : АСТ, Фолио, 2001. – С. 402.

належить до першої чверті XVII ст. і був проведений за указом царя Михайла Федоровича стосовно дівичі Марії Хлопова, обраної в царські наречені з метою встановлення її здоров'я¹. Відповідно «Руській Правді» спочатку роль експертів виконували судді, наприклад, встановлювали наявність слідів побоїв на потерпілому. Поступово з'явилися «обізнані люди». Для провадження експертиз стали запрошувати лікарів, дияконів, ремісників та ін. У XVI ст. в експертній практиці вже мали місце експерименти, порівняльні дослідження та інші дослідження, що можна розглядати, як початок розробок методик експертних досліджень. В цей же час були закладені основи процесуальних правил проведення експертизи. Думка експерта стало викладатися у вигляді письмового висновку («скаски»)². Перша згадка про залучення «сторонніх людей» для виконання експертних функцій містилася в статтях 272 і 274 Укладення 1649 р. Починаючи з середини XVII ст., як стверджує М. Новомбергський, лікарські огляди стали відбуватися постійно. Вони призначалися царським указом і виконувалися лікарями Аптекарського наказу з метою визначення придатності тих чи інших осіб до військової або іншої державної служби, для встановлення характеру тілесних ушкоджень³. Військовим статутом Петра I в 1716 р. було наказано залучати лікарів для дослідження пошкоджень на одязі і тілі потерпілого, що вважається роком офіційного становлення судової експертизи⁴. Вже у XVIII ст. крім своїх прямих обов'язків лікарі досліджували трупи (при підозрі на насильницьку смерть); трупи новонароджених; судово-медичні огляди живих осіб; дослідження психічного стану обвинуваченого або потерпілого; визначення придатності до військової служби⁵. Таким чином, майбутнє народження криміналістичної експертизи багато в чому зумовлювалося розвитком експертизи судово-медичної. Проте кри-

¹ Рихтер В. М. История медицины в России. В 3 т. Т. 2. / В. М. Рихтер. – СПб. : Альфарет, 2014. – С. 122.

² Крылов И. Ф. Криминалистическая экспертиза в России и в СССР в ее историческом развитии : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / И. Ф. Крылов; Ленинградский государственный университет. – Л., 1966. – С. 4-5.

³ Новомбергский Н. Врачебное строение в допетровской Руси / Н. Новомбергский. – Томск : Паровая типография Сибирского товарищества печатного дела, 1907. – С. 249.

⁴ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 6.

⁵ Шершавин С. В. История отечественной судебно-медицинской службы / С. В. Шершавин. – М. : Медицина, 1968. – С. 55.

міналістична експертиза мала самостійні коріння та шляхи розвитку.

Говорячи про експертизу документів, одну з перших видів криміналістичної експертизи, мається на увазі експертиза підроблених документів. Вже у XIV–XV ст. в Російській імперії зустрічалися підроблені документи. Підробка державних документів строго каралася, а у Соборному укладенні царя 1649 р. за складання підроблених грамот і печаток або підробку грамот і наказових листів передбачалася смертна кара¹. Загальні положення, що стосувалися залучення обізнаних людей для дослідження документів, містилися в Указі від 9 грудня 1699 р. «Про порядок дослідження підписів на актах кріпаків у разі виниклого про справжність оних спору або сумніву». Крім використання у судовій експертизі досягнень медичної науки, розвивалися й інші галузі знання. Під час розгляду кримінальних і цивільних справ у судах порівняльне дослідження почерку проводилося з XVI ст. У Зводі законів Російської імперії 1857 р. зазначалося, що розгляд і звірення почерків проводяться за призначенням суду обізнаними в тій мові, на якій написані і підписані документи. Такі дослідження доручалися секретарям присутніх місць, вчителям чистописання або іншим викладачам². У Соборному уложенні царя 1649 р. за складання підроблених грамот і печаток або підробку грамот і наказових листів передбачалася смертна кара.

Необхідність постійного залучення обізнаних осіб призвела до впорядкування їх діяльності та створення перших установ, однією з функцій яких була судово-експертна діяльність. У першій половині XVII ст. з'явився Аптекарський наказ, в кінці цього ж століття – Івановська площа, в яких проводилися дослідження на вимогу суду. Надалі для проведення експертиз залучалися співробітники Медичної ради, створеної в 1812 р. в складі Департаменту внутрішніх справ, в якому поряд з медичними проводилися хімічні, біологічні та інші експертизи. У Експедиції заготовляння державних паперів, що виникла в 1818 р., основна експертна діяльність була пов'язана з дослідженням кредитних квитків, знаків поштової та гербовою оплати, а також почерку та інших об'єктів. Експертні дослідження проводились у Центральній хімічній лабораторії, що

¹ Памятники русского права. Выпуск 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. докт. юрид. наук К. А. Софроненко. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 43.

² Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1975. – С. 54.

існувала при Міністерстві фінансів, Російському технічному товаристві, утвореного в 1866 р., де в п'ятому, фотографічному відділі проводилась велика кількість експертиз з дослідження документів. Разом з тим, слід вказати, що проведення експертиз у зазначених закладах не було основною їх функцією. Із другої половини XIX ст. експертиза починає будуватися на основі природно-наукових знань. Початок цьому поклав Е. Ф. Буринський – винахідник судово-дослідницької фотографії, який розробив метод поділу кольорів під час дослідження документів. Він першим створив по-справжньому судово-експертну установу в 1889 р., коли при Петербурзькому окружному суді почала функціонувати судово-фотографічна лабораторія. На її базі з 1 січня 1893 р. була створена Урядова лабораторія для провадження судово-фотографічних досліджень з кримінальних і цивільних справ¹. Поряд із судово-фотографічною розвивається судово-балістична й дактилоскопічна експертизи. До початку XX ст. Стала проводитися судово-бухгалтерська експертиза. Відомий процесуаліст В. К. Случевський у передмові до книги про бухгалтерську експертизу відзначав, що без спеціальних знань з бухгалтерії неможливо розібратися в цілому морі цифр, що зустрічаються в бухгалтерських документах².

Розвитку судової експертизи як процесуального інституту сприяла судова реформа і прийняття Статуту кримінального судочинства в 1864 р, статті 112, 325, 326 якого містили положення про проведення судових експертиз та обізнаних людей, як судових експертів. Зазначимо, що в статтях Статуту терміни «експерт» та «експертиза» не вживаються. Але в поясненнях Урядового Сенату і циркулярах міністра юстиції Російської Імперії, що стосуються діяльності «обізнаних людей», використовуються терміни «експерт» та «експертиза»³. Крім того, якщо звернутися до зразків процесуальних документів, які використовувались в Російській Імперії до 1917 р., то серед

¹ Крылов И. Ф. Криминалистическая экспертиза в России и в СССР в ее историческом развитии : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 717 / И. Ф. Крылов; Ленинградский государственный университет. – Л., 1966. – С. 8.

² Иванов С. Ф. Бухгалтерская экспертиза в судебном процессе / С. Ф. Иванов. – СПб. : Издание книжного склада «Коммерческая литература», 1913. – С. 3.

³ Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднейшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъясненіями Прав. Сената и циркулярами Министра Юстиціи / подъ ред. М. Шрамченко и В. Широковымъ. – СПб. : Изданіе юридическаго книжнаго магазина Н. К. Мартьянова, 1899. – С. 142–144, 264, 334, 446, 447. – [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jurytrial.ru/media/files/library/file631.pdf>.

них можна знайти і протоколи експертизи, і висновок експерта, який мав підписувати експерт¹. Були сформульовані основні вимоги до експертів – незацікавленість у результаті справи, об'єктивність думок і суджень, можливість прояву ініціативи під час проведення дослідження з метою виявлення ознак, які можуть привести до відкриття істини. Висновки експертів повинні були перевірятися і оцінюватися судом. Отже, якщо в нормативних актах міністра юстиції Російської Імперії існувала більш-менш чітка регламентація діяльності експертів, то фактично існувала процесуальна фігура «експерта». Про це свідчить юридичний словник того часу, в якому також можна знайти термін «експерт», який визначається як обізнана особа².

Істотне збільшення обсягів застосування наукових знань у судовій практиці необхідність постійного застосування при розслідуванні кримінальних правопорушень методів біологічних, фізичних та інших наук зумовило необхідність вирішення організаційних проблем, що втілилось у створення мережі експертних установ³. У 1911 р. Міністерство юстиції прийняло рішення про створення у великих центрах кабінетів науково-судової експертизи. 28 червня 1912 р. Державною Радою й Державною Думою Російської імперії був схвалений і затверджений імператором закон про заснування кабінету науково-судової експертизи в Санкт-Петербурзі, який почав функціонувати з 1 січня 1913 р., а 4 липня був 1913 р. прийнятий закон про заснування цих кабінетів у містах Москві, Києві й Одесі, які почали працювати роком пізніше – з 1 січня 1914 р. Кабінети науково-судової експертизи виникли внаслідок трансформації антропометричних бюро в дактилоскопічні, а потім їх об'єднання в реєстраційні бюро (1907 р.), у яких накопичувалися дані, необхідні для криміналістичної реєстрації⁴. Першими ке-

¹ Антоновъ Л. И. Практическое руководство для кандидата на судебныя должности по производству предварительнаго следствия (формы, образцы и разъяснения). – СПб. : Издание Юридическаго книжнаго магазина И. И. Зубкова, 1912. – С. 24–28. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.academic.ru/book.nsf/60486363/>.

² Словарь юридических опредѣлений, составленный по курсам принятымъ въ С.-Петербургскомъ университетѣ. – СПб. : Ека-терингофское Печатное Дѣло, 1910. – С. 14. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://velib.com/book/pdf_agent/slovar_juridicheskikh_opredelenijj_sostav_lennyj_po_kursam_prinjatym_v_s_peterburgskom_universitete/.

³ Кабинеты научно-судебной экспертизы в городах Москве, Кие-ве и Одессе по закону 4 июля 1913 года / составитель И. А. Громов. – СПб. : Типо-лит. И. Г. Брауде, 1913 – С. 8–9.

⁴ Юсупов В. В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів російської імперії на початку XX століття / В. В. Юсу-

рівниками й організаторами українських кабінетів науково-судової експертизи були відомі вчені: Київського – С. М. Потапов, Одеського – Н. М. Макаренко¹. Водночас зі створенням кабінетів науково-судової експертизи кількість об'єктів, що надходили на дослідження, значно збільшилася. До них можна віднести відбитки пальців рук, вилучених із місць подій; почерк; чорнило, яке використовували для заповнення документів і написання рукописних текстів, а також волосся людей. Організація кабінетів криміналістичної експертизи на науковій основі суттєво сприяла розвитку вітчизняної криміналістики. Застарілі кустарні прийоми, що використовували випадкові в експертній справі особи під час дослідження об'єктів, змінили нові методи, що ґрунтувалися на новітніх досягненнях технічних і природничих наук того часу. На цей час припадає підготовка С. М. Трегубовим одного з перших посібників з дослідження слідів рук, ніг, зубів, крові людини, слідів злому, коліс, документів та інших слідів злочину технічними засобами (1915 р.)².

Після державного перевороту 1917 р. Київський та Одеський кабінети науково-судової експертизи не припиняли повністю своєї діяльності. В. О. Коновалова, яка вивчала історію розвитку криміналістики в Україні в 1917-1920 роках, зазначає, що ці кабінети під час розслідування злочинів проводили різноманітні криміналістичні експертизи³. А. А. Єлісєєв пише, що з лютого 1920 р. по червень 1921 р. Київський та Одеський кабінети провели 2658 експертиз⁴. Характеризуючи діяльність експертних установ в Україні у перші роки радянської влади С. І. Тихенко та В. К. Лисиченко відмічають, що всі ці установи застосовували у своїй роботі прогресивні науково-технічні засоби і прийоми, які були освоєні і розроблені ще до 1917 р. видатними криміналістами Є. Ф. Буринським, В. І. Лебедевим

пов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 2012. – № 5. – С. 217.

¹ Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України : моногр. / В. О. Комаха. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 78.

² Трегубов С. Н. Основы уголовного техники. Научно-технические приемы расследования преступлений (практическое руководство для судебных деятелей) / С. Н. Трегубов. – Петроград: Издание Юридическоо книжного склада «Право», 1915. – 351 с.

³ Коновалова В. Е. Некоторые вопросы истории советской криминалистики (1917-1920 гг.). – Ученые записки Харьковского юридического института / В. Е. Коновалова. – Х., 1957. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 71.

⁴ Єлісєєв А. А. К истории экспертных учреждений Украинской ССР / А. А. Єлісєєв // Криминалістика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 101-102.

С. М. Трегубовим та судовими медиками¹. У перші роки становлення криміналістичні експертні установи нашої держави тривалий час не мали свого координаційного центру, який би поєднував їх. Вони працювали без систематичного зв'язку один з одним, без загального плану, який координував би їх науково-дослідну та експертно-криміналістичну діяльність.

У 1923 р. в Харкові з'явився третій кабінет науково-судової експертизи, ініціатива створення якого належала завідувачу кафедри судової медицини Харківського медичного інституту М. С. Бокаріусу. Функціонування спеціалізованих установ судових експертиз було викликано зростанням ролі судових експертиз в судочинстві, кодифікацією законів, реорганізацією судової системи та органів розслідування, прийняттям кримінально-процесуального кодексу, де був виділений особливий вид доказів – висновок експерта. В Інструкції для народних слідчих, яка була прийнята Народним комісаріатом юстиції (далі – НКЮ) України в 1919 р. підкреслювалось, що предмети для дослідження повинні направлятися в підлеглу установу судової експертизи². Завдання кабінетів науково-судової експертизи в Україні визначались в спеціальному Положенні, затвердженому Раднаркомом УРСР у 1923 р.³. На підставі цього документу розроблена НКЮ УРСР Інструкція більш докладно регламентувала діяльність кабінетів, зокрема точніше визначала їх функції, в які входили як сприяння слідчим органам у розслідуванні злочинів, так і проведення досліджень⁴. Слід вказати, що Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1922 р., а потім 1927 р. прямо передбачав такий вид судових доказів, як висновок експерта. Таким чином, з середини 1923 р. діяльність кабінетів науково-судової експертизи в Україні отримала законодавчу регламентацію, і з цього часу почався новий етап у розвитку українських судово-експертних установ⁵. З середини 20-х років XX ст. судова експертиза стала на-

¹ Тихенко С. І. Розвиток криміналістики в Українській РСР / С. І. Тихенко, В. К. Лисиченко // Радянське право. – К., 1967. – № 9. – С. 18-19.

² Землянский П. Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (по материалам УССР) / П. Т. Землянский. – К. : Вища школа, 1972. – С. 243.

³ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1923. – Отд. 1. – № 26. – Ст. 384.

⁴ Бюллетень Народного комиссариата юстиции УССР. – 1923. – № 47-48. – С. 50-51.

⁵ Юсупов В. В. Діяльність кабінетів науково-судової експертизи в Україні у 1918-1923 рр. / В. В. Юсупов // Криминалистика и судебная

бувати сучасні організаційні форми у вигляді існуючих нині науково-дослідних установ судових експертиз. Діяльність цих установ розвивалася у двох напрямках – практичному і науковому: поряд з провадженням судових експертиз проводилась науково-дослідна робота, виходячи з потреб експертної практики.

У 1925 р. в зв'язку з тим, що функції кабінетів розширилися, підвищилася значимість виконуваної ними роботи вони були перетворені в інститути науково-судової експертизи. Структура і порядок їх діяльності відображені в спеціальному розділі Положення про судоустрій УРСР, прийнятому на другій сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету IX скликання¹. Створення інститутів науково-судової експертизи благотворно вплинуло на розвиток наукових основ судової експертизи, розширення її можливостей та вдосконалення експертної практики. В інститутах науково-дослідну роботу починають здійснювати на плановій основі. До плану діяльності установ включають наукові експериментально-дослідні роботи, до завдань секцій інститутів віднесено проведення науково-дослідної роботи з питань, які мали практичне значення в межах фаху секції². Працівники інститутів науково-судової експертизи готували статті за результатами своїх науково-дослідних робіт та публікували їх у періодичних виданнях того часу. Фаховим експертним виданням уважався журнал «Архів кримінології та судової медицини», який видавав НКЮ УРСР. Так, у 1926–1927 р.р. опубліковано три книги цього журналу, засновником та відповідальним редактором якого був директор Харківського інституту М. С. Бокаріус³.

У 1944 р. інститути науково-судової експертизи були перейменовані в науково-дослідні інститути судової експертизи. Це найменування збереглося до сьогоднішнього часу. Перше післявоєнне Положення про науково-дослідні інститути судової експертизи було затверджене Міністерством юстиції (далі – МЮ) УРСР 27 грудня 1950 р. Положення розширювало функції інститутів в галузі науково-дослідної роботи. Поряд з розроб-

експертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2012. – Вып. 57. – С. 233.

¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1925. – № 92-93. – Ст. 522.

² Наказ інститутам науково-судової експертизи : Постанова Народного комісаріату юстиції УСРР від 3 травня 1927 р. № 97 // Бюлетень Народного комісаріату юстиції. – 1927. – № 25–26. – С. 144.

³ Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 55.

кою нових методів досліджень речових доказів і тактичних питань, пов'язаних з підготовкою і проведенням експертиз, воно ставило в обов'язок інститутів розробку питань теорії криміналістичної експертизи. У 1952–1953 роках сталися зміни профілю експертної діяльності інститутів. Так, відділи біологічних досліджень припинили провадження експертиз з дослідження крові, слини, сперми і волосся людини, а відділи хімічних досліджень – внутрішніх органів людини на отрути у зв'язку з віднесенням досліджень цих об'єктів до компетенції установ судово-медичної експертизи. У 1960 р. був прийнятий новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, сталися зміни й в діяльності судово-експертних установ. МЮ УРСР 7 березня 1962 р. затвердило нове Положення про науково-дослідні установи судової експертизи УРСР.

Поступове матеріально-технічний розвиток експертних установ, збільшення штату експертів і кількості відділів, розширення спектру завдань, що вирішувалися експертами, вже не вкладалося в організаційні рамки окремих експертних установ. С. П. Митричев в кінці 30-х років минулого століття вважав, що «практика вимагає організації криміналістичних інститутів науково-судових експертиз. Сучасне наукове наслідок немислимо без добре організованої мережі таких установ»¹. З плином часу стало очевидним необхідність взаємодії всіх експертних установ країни. Експертні установи в той час працювали без систематичного взаємного зв'язку, без загального плану, координуючого їх науково-дослідну діяльність. Відсутність методичних і наукових центрів, які б координували і направляли їх діяльність, гальмували впровадження досягнень науки і техніки в слідчу та експертну практику. А. І. Вінберг прийшов до переконання про необхідність організації центрального інституту, що об'єднував би всю діяльність установ, служив методичним центром і, тим самим, поклав би край різнобою в методичній роботі, який спостерігався в кожному інституті та лабораторії². Такою керівною установою з'явилася створена в 1944 р. в Москві Центральна криміналістична лабораторія МЮ СРСР, що стала з 1946 р. складовою частиною Все-союзного інституту юридичних наук. Крім експертної діяльності в лабораторії велася активна науково-дослідна робота, спрямована на подальший розвиток теорії та практики судової

¹ Митричев С. П. Экспертиза как судебное доказательство / С. П. Митричев // Проблемы социалистического права. – М., 1938. – Вып. 6. – С. 79.

² Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза письма / А. И. Винберг. – М. : Народный комиссариат юстиции СССР, 1940. – С. 152.

експертизи¹. У 1962 р. постановою Ради Міністрів РРФСР на базі Центральної криміналістичної лабораторії був створений Центральний науково-дослідний інститут судової експертизи, який в 1970 р. перетворений у Всесоюзний науково-дослідний інститут судових експертиз МЮ СРСР. У мережу судово-експертних установ колишнього СРСР на правах провідних входили Київський, Харківський науково-дослідні інститути, Одеська науково-дослідна лабораторія судових експертиз.

У 1970 р. Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з науки і техніки було прийнято Загальне положення про науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські і технологічні організації, яке передбачало індивідуалізацію правового регулювання діяльності науково-дослідних установ, зокрема прийняття статутів. У зв'язку з цим МЮ УРСР з врахуванням Статуту Всесоюзного науково-дослідного інституту судових експертиз 3 грудня 1971 р. затвердило статuti Київського і Харківського НДІСЕ, що визначало завдання і форми діяльності інститутів в той час. Діяльність Одеської науково-дослідної лабораторії судової експертизи регулювалось окремим положенням, затвердженим МЮ УРСР². З 1991 р. після здобуття Україною суверенітету експертні установи МЮ України перетворилися в мережу науково-дослідних інститутів судових експертиз, які функціонували в Києві, Харкові, Одесі, Львові (на базі відділення Київського інституту), Донецьку, Дніпропетровську та Криму (на базі відділень Харківського інституту).

Поряд з кабінетами науково-судової експертизи, які входили в структуру НКЮ а потім МЮ України, виникли і розвивалися експертні підрозділи органів внутрішніх справ. Науково-технічна служба почала створюватися при відділах кримінального розшуку з 1921 р. Криміналістичні установи органів внутрішніх справ СРСР беруть свій початок, як вважає, професор Р. С. Белкін з березня 1922 р., коли на Всеросійському з'їзді начальників губернських адміністративних відділів і підвідділів кримінального розшуку було визнано за необхідне організувати роботу по розслідуванню злочинів на наукових засадах. На виконання цього рішення при Центро́розшуку у науково-

¹ Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1975. – С. 27.

² Дереча Л. Н. История развития судебно-экспертных учреждений / Л. Н. Дереча // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 13. – С. 527-538.

технічному відділі був створений експертний підрозділ, керівником якого з 1 жовтні 1922 р. став видатний вчений криміналіст С. М. Потапов¹. Науково-технічний відділ кримінального розшуку Народного комісаріату внутрішніх справ РРФСР став новою організаційною формою криміналістичної служби. З роками організаційна побудова експертно-криміналістичних підрозділів змінювалася. У 1948 р. створений самостійний Науково-технічний відділ Управління міліції Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) УРСР, а з 1970 р. відділ перетворений в Оперативно-технічне управління МВС УРСР. У листопада 1981 р. зі складу Оперативно-технічного управління вийшов і став самостійним експертний підрозділ. На його основі було створено Експертно-криміналістичне управління з відповідними підрозділами в територіальних органах². Після 1991 р. в Україні в МВС створена Експертна-криміналістична служба³, головною методичною та організаційною установою якої став Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України⁴. В теперішній час служба зазнає реформування.

Таким чином, процесуальний інститут судової експертизи виник закономірно, на певному етапі розвитку суспільства і спрямований на об'єктивізацію процесу доказування. З моменту виникнення судова експертиза розвивалася в напрямку накопичення, адаптації та трансформації знань із різних галузей знань, тим самим, ґрунтуючись на принципах науковості, логічної послідовності і сучасності. Разом з тим йшов розвиток судово-експертної діяльності в бік її організаційного упорядкування, вдосконалення правової, методичної та технічної основ. Факторами, що зумовлюють розвиток судово-експертної діяльності та експертних установ, є: науково-технічний прогрес, розвиток якого має великий вплив на формування нових наукових знань, що викликає появу нових засобів і методів пошуку і виявлення слідів злочину; процес інтеграції і трансформації

¹ Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 1999. – С. 105.

² Ковальова В. В. Шляхи удосконалення організації діяльності експертно-криміналістичної служби МВС України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. В. Ковальова; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – С. 12–15.

³ Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.08.1999 № 682.

⁴ Про затвердження Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18.01.1999 № 30.

знань з інших наук в судову експертизу, в наслідок чого є формування нових видів судової експертизи, методів і методик експертних досліджень; вплив запитів слідчої та судової практики, в результаті якого з'являються нові об'єкти експертного дослідження та формуються нові експертні завдання¹. У сучасних умовах до судової експертизи пред'являються якісно інші, більш високі вимоги, спрямовані на впровадження найсучасніших досягнень науки і техніки для вирішення як традиційних, так і нових експертних завдань. Принаймні зростання обсягу наукових відкриттів і різноманітних винаходів робочі місця оснащуються науково-технічними новинками, відбувається комп'ютеризація окремих операцій, причому більшість з новітніх розробок вже реально втілена в діяльності судово-експертних установ.

На сучасному етапі розвитку інституту судової експертизи особливо яскраво простежується постійне збільшення кількості проведених судових експертиз у державних спеціалізованих установах. В даний час в Україні діє широка мережа судово-експертних установ Міністерства юстиції України; Міністерства охорони здоров'я (далі - МОЗ) України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони (далі - МО) України, Служби безпеки (далі - СБ) України та Державної прикордонної служби (далі - ДПС) України. Згідно державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладено на МЮ України, в країні працюють 9765 експертів². За статистичними даними у науково-дослідних інститутах судових експертиз МЮ України виконано: у 2011 р. – 97462, 2012 р. – 74418, 2013 р. – 68327, 2014 р. – 70356 експертиз, з яких близько 40 % за матеріалами кримінальних проваджень; Експертною службою МВС України за той же період виконано: 2011 р. – 250238, 2012 р. – 244208, 2013 р. – 253410, 2014 р. – 245923 експертиз.

Окрім безпосередньої практичної діяльності в галузі судових експертиз безупинно здійснюється науково-дослідна робота. Основними напрямками наукових досліджень була та залишається розробка не тільки методів, методик дослідження різного роду об'єктів, а й розвиток теоретичних, методологічних основ судових експертиз. Найвищою формою реалізації

¹ Бикмаева Н. Л. Историко-криминалистические тенденции развития судебной экспертизы и судебных экспертных учреждений России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Н. Л. Бикмаева ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2006. – 21 с.

² Реєстр атестованих судових експертів : Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rase.minjust.gov.ua>.

результатів науково роботи є дисертаційні дослідження. В галузі судової експертизи дисертації є поширеною формою узагальнення та реалізації результатів науково-дослідної роботи. А. В. Іщенко провів ретельний аналіз дисертаційних робіт й показав, що з 1938 р. по 1992 р. виконано 919 робіт з криміналістики, з яких – 284 (більш 30 %) дисертаційних досліджень в галузі судових експертиз¹. Перша дисертація підготовлена А. І. Вінбергом у 1938 р. присвячена криміналістичному дослідженню письма, а в другій дисертації, захищеної С. П. Мітричевим у 1939 р., розглядалося значення висновків криміналістичних експертиз як джерела доказів. У подальшому автори дисертацій піддавали дослідженню загальні методологічні, організаційні, тактичні, процесуальні проблеми судово-експертної діяльності, а також розглядали теоретичні та методичні питання різних класів, родів, видів судових експертиз. До кінця 50-х років минулого сторіччя були сформульовані загальні принципи експертизи, визначено та проаналізовано стадії процесу експертного дослідження, його гносеологічні та логічні основи, охарактеризовано об'єкти і методи експертизи, значення висновку експерта у доказуванні. Детально, на рівні науки того часу, були розроблені методики експертних досліджень. Все це послужило основою для висунення ідеї про існування окремої від криміналістики галузі знань – судової експертології. Умовами, що сприяли створенню науки про судову експертизу, були:

- наявність великого емпіричного матеріалу окремих видів експертиз і створення на цій основі їх окремих теорій;
- розробка принципів, методологічних засад, правових і організаційних основ різних видів судових експертиз;
- наявність проміжних теоретичних розробок окремих проблем судової експертизи у монографіях, статтях, навчальній літературі;
- постійне вдосконалення системи методів і методик експертного дослідження;
- наявність розвинутої системи державних спеціалізованих установ у різних відомствах країни, які здійснюють практичну і науково-дослідну діяльність.

Таким чином, судова експертологія зародилася, формувалася та виокремилася з надр криміналістики внаслідок накопичення в судово-експертних установах емпіричного матеріалу, його теоретичного узагальнення та систематизації, підго-

¹ Іщенко А. В. Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи : моногр. / А. В. Іщенко. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1995. – С. 8.

тування на цій основі експертних методик, наукових робіт у вигляді посібників, монографій, дисертаційних досліджень тощо.

Вперше тезис щодо науки про криміналістичну експертизу висловив О. Р. Шляхов, який запропонував виділити її із загального курсу криміналістики¹. Нову наукову галузь А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська назвали «судовою експертологією», предметом якої позначені закони і методологія формування і розвитку всіх судових експертиз, а не тільки криміналістичних². У подальшій монографії автори виклали основні концептуальні положення нової науки³. Не всі правознавці сприйняли висунуті пропозиції. В. Д. Арсен'єв, виходячи з функції експертизи встановлювати фактичні дані у справі, розглядав судову експертологію, як частину теорії доказів⁴. О. О. Ейсман вважав, що на ранньому етапі розвитку судова експертологія входить в структуру криміналістики⁵. Протягом наступних трьох десятиліть вийшла велика кількість монографій, дисертацій, статей, присвячених проблемам судової експертології, серед яких виділимо роботи: І. А. Алієва⁶, Т. В. Авер'янової⁷, Р. С. Белкіна⁸, С. Ф. Бичкової¹,

¹ Шляхов А. Р. Предмет, метод и система советской науки криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы: сб. научн. раб. – Алма-Ата, 1959. – С. 12–13.

² Винберг А. Судебная экспертология – новая отрасль науки / А. Винберг, Н. Малаховская // Социалистическая законность. – М., 1973. – № 11. – С. 49.

³ Винберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): пособие // А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. – 188 с.

⁴ Арсен'єв В. Д. Содержание, предмет и задачи общей теории судебной экспертизы / В. Д. Арсен'єв // Вопросы теории судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1977. – № 31. – С. 10.

⁵ Эйсман А. А. Экспертология в системе научного знания / А. А. Эйсман // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – С. 64.

⁶ Алиев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / И. А. Алиев; Киевский государственный университет им. Т. Шевченко. – Киев, 1990. – 32 с.

⁷ Авер'янова Т. В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертного исследования / Т. В. Авер'янова. – Алма-Ата, 1991. – 234 с.; Алиев И. А. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы / И. А. Алиев, Т. В. Авер'янова. – Баку, Гянджлик, 1992. – 186 с.; Авер'янова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Авер'янова. – М. : Норма, 2009. – 480 с.

⁸ Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – С. 267–282.

Ф. М. Джавадова², Н. І. Клименко^{3,4}, Ю. Г. Корухова⁵, В. С. Митричева⁶, О. Р. Росинської⁷, М. Я. Сегай⁸, К. Н. Шакірова⁹. Можна з упевненістю стверджувати, що до 2007 р. вчені зішлись в думці про те, що наука про судову експертизу являє собою самостійну галузь наукового знання. Разом з тим, триває дискусія про предмет і завдання, структуру судової експертології, її місце в системі юридичних наук та ін. Найбільш повно дана проблематика висвітлена в ряді підручників і монографій^{10;1;2;3}. Однак, навіть зараз серед вче-

¹ Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бычкова. – Алма-Ата, 1994 г. – 288 с.

² Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 / Ф. М. Джавадов ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2000. – 32 с.

³ Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – 528 с.

⁴ Клименко Н. И. Судебная экспертология как наука и ее проблемы / Н. И. Клименко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского ; Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2006. – Том 19 (58). – № 1. – С. 176-183.

⁵ Корухов Ю. Г. Формирование общей теории судебной экспертизы. Материалы для Ученого совета Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1989. – 26 с.

⁶ Митричев В. С. Судебная экспертиза и смежные отрасли научного знания. Проблемы общей и частной экспертологии в связи с судебно-экспертной деятельностью / В. С. Митричев // Экспертные задачи и пути их совершенствования в свете НТР: сб. научных трудов Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 42. – С. 23-42.

⁷ Россинская Е. Р. Концептуальные основы теории неразрушающих методов исследования вещественных доказательств : автореф. ... дисс. докт. юрид. наук ; 12.00.09 / Е. Р. Россинская ; Высшая юридическая заочная школа МВД России. – М., 1993. – 32 с.; Россинская Е. Р. Общая теория судебной экспертизы и криминалистика как самостоятельные родственные науки / Е. Р. Россинская // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии: матер. межд. научн.-практ. конференции (г. Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАИПИ», 2007. – С. 12-19.

⁸ Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки / М. Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. А. П. Засць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Харків : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 25-32; Сегай М. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність / М. Я. Сегай // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 2-3. – С. 740-762.

⁹ Шакиров К. Н. Проблемы теории судебной экспертизы (методологические аспекты): дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / К. Н. Шакиров ; Академия юриспруденции – Алматы, 2003. – 282 с.

¹⁰ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 88-101.

них немає єдності думок щодо назви даної науки – чи «загальна теорія судової експертизи» або «судова експертологія»⁴.

В цьому зв'язку певний науковий інтерес має розгляд проблем судових експертиз та судової експертології у дисертаційних працях, підготовлених в Україні. Звернення до нещодавньої історії показує, що в Україні за останні 25 років підготовлено лише п'ять докторських дисертацій з розглянутої проблематики.

У 1990 р. І. А. Алієв підготував дисертаційну роботу «Проблеми судово-експертної профілактики». Автором розглянуто загальну теорію судової експертизи та її науково-практичне значення для побудови окремих теорій; визначено поняття судово-експертної профілактики та її місце у загальній системі боротьби зі злочинністю; принципи побудови та зміст окремої теорії експертної профілактики, правові, організаційні та методичні проблеми експертної профілактичної діяльності. Автором запропонована наступна структура загальної теорії судової експертизи: методологічні основи; предмет, об'єкти, суб'єкти і завдання експертної діяльності; методи та методики в структурі експертної діяльності; інфраструктура і процесуальна функція судової експертизи; окремі теорії судової експертизи⁵.

Теоретичним проблемам судової експертології присвячена робота Ф. М. Джавадова «Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах» (2000 р.), в якій висвітлено передумови формування загальної теорії судової експертизи, тенденції розвитку судово-експертної діяльності, показано закономірності судово-експертної діяльності й їх вплив на формування загальної теорії судової експертизи та розкрита структура цієї теорії. На думку дослідника структура науки про судову експертизу включає: концептуальні основи теорії;

¹ Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. – М. : Норма, 2009. – С. 38-59.

² Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2009. – С. 34-118.

³ Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 34-60.

⁴ Аверьянова Т. В. Общая теория судебной экспертизы или экспертология? / Т. В. Аверьянова // Криминалистические чтения на Байкале – 2015 : матер. межд. научно-практ. конф. (г. Иркутск, 18-19 июня 2015 г.) – Иркутск, Российский государственный университет правосудия» Восточно-Сибирский филиал, 2015. – С. 16-22.

⁵ Алиев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / И. А. Алиев; Киевский государственный университет им. Т. Шевченко. – Киев, 1990. – 32 с.

вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз; вчення про об'єкти загальної теорії і судово-експертної діяльності; вчення про суб'єкт експертної діяльності, вчення про методи загальної теорії судової експертизи і судово-експертної діяльності; теорія процесів, відношень і комунікацій у судовій експертизі; теорія експертних ретроспекції і прогнозування; окремі теорії конкретних родів і видів судових експертиз¹.

У 2004 р. захищена дисертація О. М. Моїсєєва «Експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання» Автор відносить експертні технології до основних понять судової експертології і визначає їх як систему «робочих операцій з оптимального використання судовим експертом наявних ресурсів (матеріальних, технічних, фінансових, трудових, інтелектуальних і нормативно-правових) для забезпечення достовірного, науково-обґрунтованого та аргументованого результату судової експертизи». Експертні технології дозволяють урахувувати конкретні умови та ситуації, що склалися на момент призначення судової експертизи, адаптувати до них дії судового експерта. Розглянуто структуру експертних технологій, їх співвідношення із об'єктами, завданнями, методиками судових експертиз, використання під час підготовки, проведення судових експертиз, експертного супроводження, оцінки висновку експерта, взаємодії експертів зі слідчим (судом)².

З прикладними питаннями застосування експертиз пов'язана робота І. А. Петрової «Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів» (2012 р.). На підставі загальних положень судової експертології розглянуто методологію судово-товарознавчого експертного дослідження, яка визначає загальні основи проведення судової експертизи будь-якої групи споживчих товарів; розвинуто вчення про об'єкти та методи експертного дослідження, що використовуються під час проведення судово-товарознавчих експертиз; розкрито та обґрунтовано низку особливостей, притаманних

¹ Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 / Ф. М. Джавадов ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2000. – С. 13-14.

² Моїсєєв О. М. Експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання : автореф. ... дис. докт. юрид. наук; 12.0009 / О. М. Моїсєєв ; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Харків, 2011. – 36 с.

процесам призначення та проведення вказаних експертиз. Авторкою визначені принципи тактики судово-товарознавчої експертизи, головним серед яких вказано планування слідчих та судових дій, що пов'язані з підготовкою, призначенням і проведенням судових експертиз та за своєю суттю є початком реалізації всієї системи тактичних принципів, загальних і спеціальних прийомів і рекомендацій, спрямованих на ефективне та повне використання спеціальних товарознавчих знань у кримінальному і цивільному судочинстві. Розглянуто взаємодію експерта із слідчим на різних етапах проведення судово-товарознавчих експертиз; наукові підходи до вирішення експертно-товарознавцем питання про причини й умови, які сприяли вчиненню злочину, і заходи для їхнього усунення¹.

В 2015 р. в умовах дії нового КПК України підготовлена дисертація І. В. Пирігом «Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування»². Автор доводить, що основними видами експертного забезпечення досудового розслідування є науково-методичне, організаційно-правове та інформаційно-технічне. Науково-методичне забезпечення включає, на думку автора, розробку і впровадження в практику положень загальної теорії експертної діяльності; теорії судової експертизи, у тому числі розробку та вдосконалення методик експертних досліджень; нових методів вирішення експертних завдань. Науково-методичне забезпечення експертної діяльності є основною функцією судової експертології, яка розглядається дослідником як система знань про закономірності проведення судових експертиз та заснованих на них засобах і методах дослідження різного роду матеріальних об'єктів, процесів або явищ. Безпосереднім предметом пізнання судової експертології визнаються закономірності процесу дослідження ознак об'єктів, що відображені в них та містять нову інформацію, яку можна використати у судочинстві.

В роботі запропоновано систему судової експертології, яка складається із загальної частини, що містить основу теоретичних знань, та особливої, що включає методики проведення окремих видів судових експертиз. До загальної частини внесені

¹ Петрова І. А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 // І. А. Петрова ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012. – 40 с.

² Пиріг І. В. Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / І. В. Пиріг ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2015. – 42 с.

такі розділи: формування та розвиток учень про судову експертизу; предмет, система, завдання та принципи судової експертології; природа та місце в системі наукових знань; вчення про методи експертного дослідження; систематизація та класифікація знань у судовій експертології; експертна техніка; теорія експертного прогнозування та передбачення; експертна профілактика; поняття та загальна характеристика експертних методик; психологічні основи експертного дослідження та експертні помилки. До особливої частини автор включає методики проведення окремих видів судових експертиз: дактилоскопічної, холодної зброї, трасологічної, балістичної, почеркознавчої, технічного дослідження документів, портретної, вибухотехнічної, економічної, хімічної, біологічної, технічної тощо. Щодо місця судової експертології в системі наук, на сучасний момент автор погоджується з думкою Т. В. Аверьянкової щодо синтетичної природи судової експертології, що охоплює юридичну, природознавчу, технічну та суспільну складові.

Аналіз роботи показує, що автор звужує предмет науки про судову експертизу до закономірностей дослідженням ознак об'єктів. У цьому зв'язку ми згодні з І. А. Алієвим, який підкреслює, що загальна теорія судової експертизи повинна бути синтезованим і систематизованим знанням про судову експертизу як єдиній системі і відбиватися в ній¹. Судова експертологія має своїм об'єктом дослідження судово-експертну діяльність у всій її різноманітності. На нашу думку, предметом судової експертології охоплюються не тільки методичні, а й правові і науково-організаційні основи експертної теорії і практики. Безпосереднім прикладом є розглянуті вище експертні технології, які багато в чому об'єднують відмічені складові предмета науки про судову експертизу. Тому предметом судової експертології є закономірності розвитку безпосередньо самої науки про судову експертизу, закономірності виникнення нових родів, видів експертиз, інтеграції та диференціації наукових знань та ін. Слід підтримати пропозицію І. А. Алієва про поділ структури судової експертології на загальну та окрему частину, про що писали А. І. Вінберг, Н. Т. Малаховська². В цілому загальна частина включає традиційно запропоновані в літературі вчення, але на наш погляд до наведеного переліку слід додати вчення про

¹ Аліев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / И. А. Аліев; Киевский государственный университет им. Тараса Шевченко. – Киев, 1990. – С. 6.

² Винберг А. И. Судебная экспертология – новая отрасль науки / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская // Социалистическая законность. – М., 1973. – № 11. – С. 49.

предмет, завдання, об'єкти та суб'єкти судових експертиз; теорії експертної ідентифікації, діагностики, ситуалогії. Зміст особливої частини викликає сумнів. По-перше, ще М. Я. Сегай зазначав, що включення в судову експертологію положень всіх галузевих судових експертиз, які черпають свої знання з різних галузей природничих, технічних і соціальних наук перетворить судову експертологію в «безрозмірну» зі свого предмета науку, з чим погодитися не можна¹. По-друге, призначення судової експертології, як науки, проявляється в її функціях, якими є методологічна (виявляє закономірності у вигляді впорядкованої системи знань), синтезуючої (визначає синтетичний характер наукового знання), пояснювальної (пояснює, як протікають процеси)². Важливою рисою науки про судову експертизу є її праксеологічна спрямованість на практичну діяльність. Положення даної науки задають певний напрям досліджень, кінцевою метою яких є створення наукових і методичних основ експертної діяльності. Тому опосередковано, через методики експертного дослідження ці положення реалізуються під час провадження експертиз. По-третє, предметом науки є певні закономірності. Для судової експертології – це закономірності, що відображають методологію становлення, формування та розвитку судової експертизи як наукового знання; забезпечують вивчення процесуальної сутності судово-експертної діяльності та розробку на цій основі наукових рекомендацій щодо вдосконалення її правового регулювання; наукової організації і формування методичних основ, що забезпечують ефективне здійснення судово-експертної діяльності у судочинстві³. Її зміст складають узагальнені і систематизовані відомості про всі основні категорії судово-експертної діяльності. Результати цього узагальнення сприяють виявленню закономірностей як бази для визначення понять предмета, об'єкту, методу пізнання в судовій експертизі. Ці закономірності визначають становлення та розвиток експертиз, появу нових родів експертиз та ін.⁴. Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що у функції су-

¹ Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки / М. Я. Сегай // Теория та практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. А. П. Засць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Харків : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 31.

² Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. – М. : Норма, 2009. – С. 50-51.

³ Шакиров К. Н. Проблемы теории судебной экспертизы (методологические аспекты): дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / К. Н. Шакиров ; Академия юриспруденции – Алматы, 2003. – С. 138.

⁴ Основы судебной экспертизы. Часть 1. Общая теория. – М. : Российский Федеральный центр судебной экспертизы, 1997. – С. 22.

дової експертології, як наукової галузі, безпосередньо не входить створення окремих прикладних методик експертного дослідження. Вони розробляються на підґрунті теоретичних засад судової експертології. Відомо, що експертні методики орієнтовані на вирішення експертних завдань стосовно конкретних об'єктів¹. Цілком очевидно, що для практичних цілей в кожному роді, виді експертиз відносно певних об'єктів і для вирішення типових ідентифікаційних, діагностичних, ситуаційних завдань розробляються типові методики. На кінець 2015 р. на сайті МЮ України «Реєстр методик проведення судових експертиз» зареєстровано 1167 методик². Але це не означає, що всі вони об'єднані в другій частині судової експертології. Всі ці методики створені на базі теоретичних положень певних родів, видів судових експертиз, котрі включають положення з судової експертології так й відповідної неюридичної галузі знань. Саме ці «правові» складові теорій різних експертиз утворюють другу частину судової експертології. Саме в цьому сенсі професор Н. І. Клименко підкреслює, що під час розробки теоретичних засад і відповідних до них рекомендацій, адресованих експертній практиці, судова експертологія використовує і трансформує такі знання, за допомогою яких оптимізується впровадження спеціальних знань в судочинство³.

Наведені міркування дають змогу дійти висновку, що судова експертологія складається з двох частин: «Загальної теорії судової експертизи», яка включає теоретичні положення, вчення, властиві всім експертним галузям, і «Методологічних засад окремих родів (видів) судових експертиз», які є теоретичною підставою певних судово-експертних галузей і використовуються для розробки методик рішення типових експертних завдань. Судова експертологія є юридичною, прикладною міждисциплінарною наукою, положення якої застосовуються для проведення судових експертиз у кримінальному, цивільному, адміністративному процесах, виконавчому провадженні.

Проведений огляд докторських дисертацій дозволяє резюмувати, що дослідниками зроблений певний внесок у розвиток теоретичних положень як судової експертології, так і судо-

¹ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 45.

² Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерство юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/59>.

³ Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання / Н. І. Клименко // Зб. наук. пр. Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). – Ірпін, 2013. – Вип. 2. – С. 104.

во-експертної діяльності. Разом з тим, слід зазначити, що поза увагою правників залишилися загальні положення тактики проведення судових експертиз, які включають аналіз та виокремлення експертних ситуацій, особливості призначення експертизи на досудовому слідстві і в суді різними учасниками кримінального процесу, мету та специфіку допиту експерта, всебічну оцінку висновку експерта. Не розглянуто різноманітні аспекти використання результатів експертного дослідження, які стосуються не тільки доказового значення висновку експерта, але й кримінально-правового, кримінологічного та криміналістичного напрямів. Проблеми експертиз розглянуті ізольовано від процесу розслідування злочинів, в якій судова експертиза найчастіше є елементом криміналістичних операцій. Подальшому обговоренню й уточненню підлягають такі теоретичні категорії, як «об'єкт», «предмет» судових експертиз, підстави диференціації родів, видів експертиз, «компетентність» і «компетенція» експерта, функції керівника експертної установи та інші. Особливої актуальності та необхідності розробки дані питання набувають в умовах дії нового КПК України.

Виникнення і становлення судово-експертної діяльності, формування науки про судову експертизу дозволяє виділити певні етапи розвитку судової експертизи. Н. І. Клименко¹ та М. В. Салтевський² розвиток судових експертиз пов'язують із становленням криміналістичних знань і виокремлюють три етапи. Перший етап, пов'язаний з розвитком криміналістичних знань і створенням перших експертних установ, закінчується до початку 30-х років XX ст. Другий етап – 20-45 роки XX ст., пов'язаний з відбудовою зруйнованого господарства України, проведенням нової економічної політики, зростанням злочинності й посиленням масових репресій. Третій і останній етап, пов'язаний з відновленням діяльності інститутів судових експертиз після Другої світової війни. Представляється, що надана періодизація розроблена на історичному підґрунті й не корелює з науковими та практичними досягненнями судових експертиз. З погляду на важливість інформаційних технологій С. Ю. Петряєв виділяє два періоди в історії розвитку криміналістичної та судово-експертної діяльності: перший – зародження та формування науково-теоретичної, технічної та законодавчої бази; другий – період інформаційних технологій,

¹ Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 35-40.

² Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К.: Кондор, 2006. – С. 49-54.

автоматизації та переходу у інформаційний кіберпростір¹. Вважаємо, що виокремлення періодів здійснено за різними не пов'язаними між собою підставами. О. Р. Росинська, О. І. Галяшина, О. М. Зінін², С. А. Смирнова³ виділяють три етапи розвитку судових експертиз. Перший етап становлення експертної діяльності пов'язаний з накопиченням емпіричних знань про об'єкти, методи, властивості експертиз і його завершення позначено серединою 20-х років ХХ ст. Другий етап характеризується узагальненням експертної практики, розробкою методичних основ, формуванням теоретичних основ окремих родів, видів експертиз, розгортанням і зміцненням мережі експертних установ. На думку авторів етап завершується в середині 50-х років пришлого століття. З цього моменту починається третій етап, який характеризується формуванням загальної теорії судової експертизи. І. В. Пиріг вважає, що хронологія становлення судово-експертних установ включає чотири етапи: перший – дореволюційний етап створення умов для утворення експертних установ та їх поява (1864-1917 р.р.); другий – етап розвитку експертних установ між двома світовими війнами (1918-1941 р.р.); третій – етап відродження експертних установ та інтенсифікація їх діяльності (1943-1995 р.р.); четвертий – сучасний етап розвитку експертних установ на теоретичній основі судової експертології та новітніх досягненнях науки, техніки та інформаційних технологій (з 1995 р. і дотепер)⁴.

Відмінність думок вчених про етапи розвитку судових експертиз не викликає подиву, виходячи з багатозначності цієї наукової та практичної категорії. Дійсно, розглядаючи генезис судових експертиз слід мати на увазі розвиток практики їх застосування, становлення процесуальної інституалізації, формування теоретичних положень. З урахуванням сказаного запропонуємо власну періодизацію розвитку судових експертиз.

¹ Петряев С. Ю. Періодизація розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів в Україні / С. Ю. Петряев / Криміналістика и судебная экспертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2013. – Вып. 58. – Часть 1. – С. 76.

² Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Росинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. – М. : Норма, 2009. – С. 20-31.

³ Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже ХХІ века. Состояние, развитие, проблемы / С. А. Смирнова. – СПб: Питер, 2004. – С. 20-27.

⁴ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 46-62.

На наш погляд можна умовно виокремити п'ять періодів розвитку судових експертиз в Україні на підставі становлення процесуального інституту судової експертизи та розвитку її наукової теорії.

Перший етап: зародження та становлення судової експертизи, що зайняло кілька століть, з XVI ст. по середину XIX ст. Цей етап характеризується тим, що судові експертизи проводились розрізненими фахівцями, які не були організовані, а виконували дослідження епізодично, за разовими, одиничним завданнями правоохоронних органів або в якості неосновних, додаткових службових обов'язків. Експертизи проводили лікарі при дослідженні тілесних ушкоджень і причин смерті або хвороби; дяки і піддячі, пізніше – секретарі присутніх місць – під час перевірки достовірності документів. Спеціалізовані експертні установи не існували. На першому етапі не можна стверджувати ні про самостійний характер, систематичність судово-експертної діяльності як окремого виду професійної діяльності, ні про її обов'язковий вхід в діяльність правоохоронних органів.

Другий етап: середина XIX ст. – середина 1910-х років. Повноцінна поява інституту судової експертизи визначається тільки з моменту його законодавчого закріплення у кримінальному процесі. Використовувана з давнини допомога обізнаних осіб проводилася епізодично, не мала правової основи, а залучені особи не володіли будь-якими правами. Тільки після прийняття Статуту кримінального судочинства в 1864 р. був регламентований процес попереднього дослідження, отримання та фіксації доказів, порядок залучення обізнаних осіб (експертів) і вимоги до них. Разом з тим, накопичений емпіричний досвід дозволив проводити експертизи дослідченими особами, у тому числі відомим вченим, для яких експертна діяльність не була основною професією. Спеціалізовані експертні установи ще не були створені. Наприкінці XIX ст. народилася нова наука – криміналістика. Народження науки супроводжувалося її численними практичними досягненнями та успіхами, що також визначалося науково-технічним прогресом. Правозастосовна практика сприяла досягнення криміналістики, поставила їх на озброєння, результатом чого стало створення перших спеціалізованих експертних установ. Період характеризується недостатнім науковим розвитком, емпіричним характером експертних досліджень, відсутністю фундаментальних теоретичних розробок. Слід додати, що на той момент ще не була накопичена статистично представницька спільна експертно-слідча практика, необхідна для глибокого аналізу взаємин обох сторін і для

пізнання дійсного значення судово-експертної діяльності під час розслідування злочинів.

Третій етап: середина 1910-х років – початок 1960-х років. З'являється новий самостійний суб'єкт судово-експертної діяльності – експертна установа. Поява спеціалізованих експертних установ пов'язана із зростанням авторитету судової експертизи, збільшенням обсягів та рівня досліджень, різноманітності досліджуваних об'єктів. Цей новий суб'єкт нарівні з правоохоронними органами засновуваний державою, знаходиться під її керуванням, юрисдикцією і захистом, включається в систему інших державних органів.. Співробітники кабінетів судово-наукової експертизи, а потім – державних спеціалізованих інститутів, лабораторій, служб здійснювали експертну діяльність на професійній основі. Протягом цього етапу проведені важливі організаційні заходи – сформована і розширена розгалужена мережа державних судово-експертних установ різних відомств. Експерт – співробітник експертної установи був вже професійним державним службовцем. Експерт перебував у подвійному підпорядкуванні: по службі – на постійній основі – і по конкретних справах – епізодичне. На цьому етапі з особливою силою проявилися тенденції консолідації експертних знань. Своє вираження вони знайшли в цілеспрямованій діяльності цілої плеяди вчених, які сприяли розробці наукових методів дослідження речових доказів. Цей період становлення і розвитку судової експертизи характерний яскраво вираженим практичним уклоном, рішенням найнагальніших завдань боротьби зі злочинністю. На цьому етапі відбувається накопичення емпіричних даних про об'єкти, методи та засоби дослідження; про можливість розробки власне експертних засобів, методів і методик дослідження речових доказів; про пристосування методів і засобів інших наук до потреб експертної практики.

Накопичений досвід проведення експертиз дозволив науково узагальнити використовувані методи фотографії, дактилоскопії, хімії, інших галузей знань. Крім того, співробітники експертних установ застосовують наукові методи і технічні засоби, виїжджаючи на місця подій, як спеціалісти. У перебігу цього періоду відбувається накопичення емпіричного матеріалу, розвиваються методичні положення всіх родів і видів експертиз, формуються загальні наукові основи експертного дослідження. У науковій і практичній експертної діяльності йде активний процес залучення нових технічних засобів, які вимагають обґрунтування, постановки і вирішення експертних завдань, що не відносяться до класу криміналістичних. Відбува-

ється процес перегляду, зміни окремих концепцій існуючих наукових положень криміналістики (зокрема теорії ідентифікації, діагностики), йде пошук принципів побудови та закладаються основи формування нової науки про судову експертизу.

Проте процесуальне законодавство не надавало судовому експерту особливої (спеціальної) процесуальної правоздатності. Так, за КПК України 1927 р., що діяв аж до 1 січня 1961 р. процесуально-правовий статус експерта майже не відрізнявся від статусу свідка. Процедура взаємодії слідчого та експерта не була деталізована. Експертна установа не згадувалася в тексті процесуального закону в якості самостійного суб'єкта судово-експертної діяльності.

Четвертий етап: початок 1960-х років – середина 2000-х років. Введення в дію нового КПК 1960 р. відбило накопичений достатній емпіричний матеріал для усвідомлення державою дійсного, справжнього місця висновків експертів, заснованих на даних сучасної науки, серед інших доказів. Нове законодавство ретельно регламентувало права, обов'язки експертів, взаємодію експерта, керівника експертної установи із правоохоронними органами та пр. Законодавчо закріплюється процесуальна свобода експерта, наділяючи його сукупністю специфічних прав, які забезпечують процес пізнання. У судово-експертній діяльності бурхливий розвиток природничо-наукових основ досліджень супроводжувався практичним впровадженням в арсенал експертів сучасних даних і методів фізики, хімії, біології, техніки, гуманітарних наук.

Накопичені наукові та емпіричні знання про природу об'єктів експертизи, закономірності виникнення їх властивостей, методи дослідження, формування нових галузей експертизи, практики провадження різноманітних експертиз дозволило узагальнити, консолідувати і розвинути знання про судову експертизу, як нову наукову галузь, закласти концептуальні підстави теорії судових експертиз. Розвиток окремих теоретичних основ експертизи матеріалів, речовин і виробів, почеркознавчої, трасологічної, біологічної, балістичної та багатьох інших експертиз послужило фундаментом, на якому стали закладатися основи судової експертології. У цьому плані судова експертологія, яка надає наукове уявлення про визначені нею об'єктивних закономірностей, покликана формувати, на відміну від криміналістики та інших наук, методологію експертного пізнання, спрямовану на оптимальну реалізацію інституту спеціальних наукових знань у кримінальному, цивільному та адміністративному судочинстві. Поступово на початку ХХІ століття судова експертологія відокремилася від криміналістики і сформувалася як самостійна галузь наукового знання.

Цей період характеризується організаційним реформуванням системи експертних установ після набуття Україною незалежності (1991 р.), прийняттям Закону України «Про судову експертизу» (1994 р.), значним збільшенням кількості судових експертів, появою нових родів і видів експертиз.

П'ятий етап: з середини 2000-х років – до сьогодні. Сучасний етап судових експертиз як наукового знання та практичної діяльності характеризується подальшим розвитком судової експертології, уточненням її предмета, об'єкта, структури, співвідношенням з криміналістикою, що сприяє конкретизації й більш поглибленому аналізу її структурних елементів, визначенню гносеологічних та праксеологічних функцій. В теперішній час формуються теоретичні основи нових родів (видів) експертиз на положеннях судової експертології та інших наукових знань, появляються нові експертні галузі на запити слідчої судової практики, широко використовуються інформаційні комп'ютерні технології. У цей період прийнятий новий Кримінальний процесуальний кодекс України, який став посправжньому революційним кроком (2012 р.). Від елементів інквізиційного, обвинувального процесу, які залишалися суттєвим пережитком впливів радянської тоталітарної ідеології в праві, законодавець перейшов до справжньої процесуальної змагальності¹. Положення нового КПК істотно вплинуло на процедуру проведення експертиз та взаємодію учасників кримінального провадження з експертами.

За час існування судової експертизи стався поступовий і незворотний перехід від відносин управління одиничними експертами, яке здійснювалося правоохоронними органами, до взаємодії двох рівнозначних і рівнозалежних партнерів по спільній діяльності, об'єднаних спільною метою (отримання доказів), загальними принципами діяльності, але мають відносну автономію один від одного і виконують різні соціальні ролі. Подальший розвиток судових експертиз, як наукової галузі та практичної діяльності бачиться нами у таких напрямках:

- наукова діяльність: подальше удосконалення наукових основ судової експертології (уточнення предмета, структури, переліку окремих вчень та ін.); формування наукових основ

¹ Бандурка О. М. Актуальні питання впровадження нового кримінального процесуального кодексу України у діяльність органів внутрішніх справ та підготовки кадрів / О. М. Бандурка // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі: Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовтня 2012 р.). – Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 18.

окремих теорій родів, видів судових експертиз (виокремлення і класифікація об'єктів, визначення предмета, типізація експертних завдань, формування базового термінологічного апарату); дослідження властивостей об'єктів різних видів експертиз з метою встановлення ознак, які необхідні для вирішення типових завдань; вивчення досягнень сучасної науки в цілях їх впровадження у судово-експертну практику; розробка тактики проведення судових експертиз під час досудового слідства та судового розгляду (на підставі та спільно з криміналістичними положеннями);

- методична діяльність: вдосконалення існуючих та розробка нових методів, окремих та загальних методик експертного дослідження, що здійснюється як під час провадження експертиз, так і за планами науково-дослідних робіт експертних установ; формування відповідно до видів експертиз та стадій експертного дослідження інформаційних технологій; накопичення колекцій та баз даних для інформаційного забезпечення експертної діяльності; розробка автоматизованих робочих місць експерта; створення засобів пошуку, фіксації, вилучення, транспортування, зберігання об'єктів (слідів злочину) різної природи, експрес-методів їх попереднього (доекспертного) дослідження; підвищення науково-технічного рівня та достовірності судово-експертних висновків, об'єктивізації оцінки експертних досліджень;

- правова діяльність: розробка пропозицій щодо удосконалення процесуального законодавства у сфері експертної діяльності, зокрема створення рівних правових умов для всіх учасників кримінального провадження та експертів незалежно від того чи є вони співробітниками державних спеціалізованих установ або приватними експертами; відділення експертних служб від правоохоронних органів; визначення правового становища керівника спеціалізованої експертної установи;

- організаційна діяльність: експертне забезпечення кримінального провадження; аналіз та узагальнення судово-слідчої практики використання експертиз у судочинстві з метою вивчення потреб правоохоронних органів, судів у підвищенні ефективності їх взаємодії з судово-експертними установами; впровадження інновацій у експертну практику та оцінка їх ефективності; підготовка судових експертів, створення постійно діючих курсів підготовки та стажування фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта; розробка єдиного міжвідомчого підходу до уніфікації, сертифікації існуючих і розроблюваних методик і методів експертного дослідження, валідації методик відповідно до державного стандарту ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до

компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій»; встановлення міжнародних зв'язків із зарубіжними фахівцями та експертними установами;

– профілактична діяльність: розробка на базі спеціальних знань експертів профілактичних рекомендацій правоохоронним органам щодо попередження кримінальних правопорушень.

Вирішення деяких з наведених проблем запропоновано автором в наступних розділах роботи.

1.2. Спеціальні знання як ознака судових експертиз

Монографічне дослідження про проведення і використання експертиз у кримінальному провадженні буде неповним без розгляду питань щодо поняття спеціальних знань; їх сутності, форм використання; переліку осіб, які ними володіють; значення результатів застосування. Використання спеціальних знань визнається одною з суттєвих ознак судових експертиз^{1,2}, а «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями» (ч. 1 ст. 69 КПК України). З'ясування характеру спеціальних знань, їх обсягу й структури важливо з багатьох позицій, у тому числі для визначення предмета роду, виду експертизи, об'єктів дослідження, функцій та компетенції експерта, значення висновку експерта в кримінальному провадженні та ін. Визначивши зміст спеціальних знань і їх обсяг, можна судити про ступінь оволодіння ними конкретним експертом, тобто отримати уявлення про його компетентність.

Проблеми використання спеціальних знань у розслідуванні та судовому розгляді кримінальних проваджень постійно привертали до себе увагу вчених і практиків. Питання щодо природи спеціальних знань сьогодні, як на протязі багатьох років, інтенсивно обговорюють у наукових колах. Правники досліджують їх окремо або під час розгляду особливостей розслідування злочинів та доказування у кримінальному провадженні. Вчені намагаються розкрити поняття спеціальних знань, відзначити їх обсяг, особливі риси та ознаки, проте дотепер жодна з позицій дослідників не є загальновизнаною, що свідчить про необхідність подальшого розроблення даної проблематики.

¹ Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 65.

² Експертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С. 20.

Дослідженню сутності спеціальних знань у кримінальному судочинстві, форм їх використання, доказового значення результатів застосування, розгляду осіб-носіїв спеціальних знань та їх функцій під час розслідування злочинів присвячена численна кримінально-процесуальна, криміналістична та експертна література. Вагомий внесок у дослідження наявних проблем застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві зробили українські науковці: Ю. П. Аленін, П. Д. Біленчук, В. Д. Берназ, О. О. Бондаренко, Т. В. Варфоломєєва, В. В. Седнев, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, В. В. Коваленко, В. О. Коновалова, В. О. Комаха, М. В. Костицький, І. І. Котюк, О. А. Кравченко, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, М. М. Михеєнко, Г. М. Надгornyий, В. Т. Нор, Б. В. Романюк, З. М. Соколовський, В. М. Тертишник, В. В. Тіщенко, В. В. Ціркаль, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та ін. Серед зарубіжних вчених феномен спеціальних знань досліджували В. Д. Арсеньєв, О. П. Гришина, О. О. Ексархопуло, О. О. Зайцева, О. М. Зінін, П. П. Іщенко, Л. М. Ісаєва, Ю. Г. Корухов, Л. В. Лазарева, В. М. Махов, Ю. К. Орлов, М. О. Радіонова, О. Р. Росинська, О. В. Селіна, І. М. Сорокотягин, В. В. Степанов, М. С. Строгович, Т. Д. Телегіна, І. І. Трапезнікова, Л. Г. Шапіро, С. А. Шейфер, С. П. Щерба та ін.

Незважаючи на те, що в різний час сутність поняття «спеціальні знання» привертала увагу багатьох вчених-юристів, в результаті чого написани численні публікації, включаючи дисертаційні дослідження та монографії, повної ясності в цьому питанні досі немає. Процесуальне законодавство України не розкриває змісту поняття «спеціальні знання». В ст. 69 КПК України йдеться про використання наукових, технічних або інших спеціальних знань, до того ж їх використання зумовлюється потребою вирішення певних питань в разі призначення експертизи. Не розкривається зміст спеціальних знань і в Постанові Пленума Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» (далі – Постанова Пленуму ВСУ), в п. 2 якого вказується лише на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань¹.

Термін «спеціальні знання» не є новим для кримінального судочинства, а виник у середині XIX ст., коли був прийнятий Статут кримінального судочинства Російської імперії. Стаття

¹ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах // Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8; із змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15.

112 Статуту свідчила: «У тих випадках, коли, для точного розуміння обставини, що зустрічається в справі, необхідні спеціальні відомості або досвідченість у науці, мистецтві, ремеслі, промислі або якомусь занятті, запрошуються обізнані люди». У ст. 326 Статуту зазначалося, що «в якості обізнаних людей можуть бути запрошені: лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які тривалими заняттями з якої-небудь службі придбали особливу досвідченість»¹. Вже в той час тлумачення терміну «спеціальні відомості» (сучасною мовою – «спеціальні знання») викликало складності. В. Фукс писав, що важко знайти яку-небудь спільну формулу для визначення «спеціальні відомості», і тому він пропонував під час вирішення цього питання покластися на думку суддів². У той період вважалося, що судді та слідчі не володіють спеціальними знаннями технічного характеру і тому дана обставина обумовлює необхідність призначення експертизи. Відомий процесуаліст Л. Є. Владимиров зазначав, що навіть випадкове володіння судом спеціальними знаннями, необхідними для експертного рішення судової справи, не може його позбавити від виклику обізнаних осіб, тому випадкове знання суддів із спеціальних питань є знанням позасудовим, що не може мати значення судового факту³. Відмітимо, що в теперішній час це знайшло відображення в ст. 172 КПК Республіки Узбекистан, згідно з якою «наявність спеціальних знань у дізнавача, слідчого, прокурора, судді, спеціалістів, понять не звільняє від необхідності призначити експертизу». О. М. Зінін в зв'язку з розходженням процесуальних функцій учасників кримінального процесу розділяє їх на суб'єктів, які опосередковано використовують спеціальні знання обізнаних осіб (суд, слідчий, прокурор, захисник) та суб'єктів, які ними володіють та безпосередньо застосовують (експерт, спеціаліст та ін.)⁴.

¹ Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднейшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъяснениями Прав. Сената и циркулярами Министра Юстиці / подъ ред. М. Шрамченко и В. Широкова. – СПб. : издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1899. – 1038 с.

² Фукс В. Уголовно-судебная экспертиза на предварительномъ следствии и суді / В. Фукс // Журналъ гражданского и уголовного права. – 1887. – Кн. 4. (апріль). – С. 22.

³ Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров. – Тула: Автограф. – С. 239.

⁴ Зинин А. М. О разграничении понятий субъектов использования и применения специальных знаний в уголовном процессе / А. М. Зинин // Эксперт-криминалист. – М. : Юрист, 2010. – № 2. – С. 10.

Почнемо розгляд поняття «спеціальних знань» з філософського його трактування, оскільки, як справедливо відзначають А. В. Іщенко і Р. П. Марчук «категоріальний апарат криміналістики ґрунтується, зокрема, на засадах філософії»¹. У філософії термін «знання» тлумачать як «продукт суспільної, матеріальної і духовної діяльності людей; ідеальне вираження в знаковій формі об'єктивних властивостей і зв'язків світу, природного і людського»², суб'єктивний образ об'єктивного світу³, «сукупність ідей людини, в яких відображені речі, процеси об'єктивної реальності»⁴. У інформаційному аспекті В. Л. Абушенко виділяє такі ознаки поняття знання – це «селективна, впорядкована, певним способом (методом) отримана, відповідно з якими-небудь критеріями (нормами) оформлена інформація, що має соціальне значення і визнана як саме знання певними соціальними суб'єктами і суспільством в цілому»⁵. Знання розглядають, як «особливу форму духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), що характеризується усвідомленням їх істинності»⁶. У словниках під знаннями розуміють обізнаність у чому-небудь; наявність відомостей про кого, що-небудь; уміння; сукупність відомостей із якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження і т. ін.; пізнання дійсності в окремих її проявах і в цілому⁷. Уявне відтворення, розуміння предмета є головною метою пізнавального процесу. Індивід створює і отримує в процесі наукового дослідження та практичної діяльності певні конкретні знання і певною мірою опановує ними.

Знання є системою ідеально відтворених у мовній або знаковій формі закономірних зв'язків об'єктивного світу, а різні форми знання зв'язані зі способами діяльності людини. Прийнято виділяти два види знань – практичні (повсякденні) й на-

¹ Іщенко А. В. Використання спеціальних знань у правоохоронній практиці: старі та нові проблеми / А. В. Іщенко, Р. П. Марчук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 208.

² Філософський словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – С. 191-192.

³ Філософский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – М. : Политиздат, 1972. – С. 146.

⁴ Копнин П. В. Диалектика, логика, наука / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1973. – С. 195-198.

⁵ Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск: Изд. В. М. Скакун, 1999. – С. 247-248.

⁶ Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 228.

⁷ Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконт, 1999. – Т. 2. – С. 162.

укові. Практичні знання є узагальненням досвіду виробничої, політичної, лікарської, педагогічної та інших форм діяльності, містять певні рекомендації та приписи. Результатом буденно-практичного знання є «здоровий глузд». Плідне застосування практичного знання залежить від рівня досвіду людей, що сприймають це знання, їх умінь. Історично людське знання спочатку являло собою сукупність практичних знань. Завдяки мові, а пізніше - писемності, накопичений людський досвід (випадкові, інтуїтивні відкриття, винаходи тощо) зі зміною поколінь не гинули, а ставали суспільним надбанням. Так сформувалася надзвичайно широка галузь знань, що акумулювала в собі багатовіковий досвід практичної діяльності. Під практичними знаннями розуміються знання, накопичені людьми в побуті та повсюдній виробничій діяльності, виражені в так званих рецептурних правилах¹. Основою наукового (теоретичного) знання служить дослідницька діяльність – процес отримання нового знання на основі осмислення результатів попереднього розвитку². Наукові знання являють собою розгалужену систему знань. Вони стають доступними людині тільки в результаті пізнавальної діяльності на рівні теоретичного мислення, що ґрунтується на відповідній (спеціальній) освітній підготовці. Наукове знання спрямоване на вивчення суті явища з метою одержання об'єктивної істини на основі осмислення і пояснення встановлених фактів. Практичні й наукові знання взаємозалежні та взаємозумовлені. З одного боку, практичні знання складають емпіричну базу для застосування наукових знань, з іншого – деякі практичні знання в результаті наукових досліджень одержують наукове обґрунтування і включаються до наукових знань. Таким чином результати наукового пізнання в міру впровадження в практику стають практичними знанням. Правий В. М. Махов, котрий зазначає, що спеціальні знання, які прийшли в практику з науки, зберігають свою наукову основу³. Наукова основа, що забезпечує достовірність спеціальних знань, – важлива умова їх використання в кримінальному судочинстві.

¹ Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания» Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1980. – Вып. 21. – С. 39.

² Философия: учебник / под ред. проф. О. Митрошенкова. – М. : Гардарики, 2002. – С. 259.

³ Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография / В. Н. Махов. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – С. 41.

У словнику «спеціальний» визначається, як «призначений виключно для кого-, чого-небудь, який має особливе призначення, відноситься до окремої галузі чого-небудь, властивий тій чи іншій спеціальності»¹. У теорії пізнання словосполучень «спеціальні знання», «спеціальні наукові знання» не існує, вони властиві тільки специфічній правовій сфері. Семантика слова досить прозора й включає такі релевантні для досліджуваної проблеми тлумачення, як особливе призначення й призначення для фахівців у якій-небудь галузі.. Категорія «спеціальні» розглядається тільки як якісний елемент знань з подальшим виділенням притаманних їм ознак. В широкому розумінні слова юридичні (правові) знання, безумовно є спеціальними, набуваються шляхом професійного навчання і ними зобов'язані володіти слідчі, прокурори, захисники, судді, тобто всі ті, хто здійснює процес доказування та судовий розгляд. Наявність правових знань є спільною кваліфікаційною характеристикою цих професійних учасників процесу. Однак, як зазначає В. І. Шиканов, поняття «спеціальні знання» у кримінальному процесі виникло і вживається як контрадикторне поняттю «знання». Термін застосовується для позначення будь-якої можливої сукупності знань «за вирахуванням загальновідомих, а також, виключаючи пізнання в області права, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин справи і вирішення питань процесуального характеру»². Таким чином, поняття «спеціальні знання» слід розглядати в широкому сенсі, як знання в будь-якій сфері людської діяльності і у вузькому – стосовно до галузі судочинства. В останньому значенні «спеціальні знання» протиставляються правовим знанням осіб, які здійснюють професійні функції у кримінальному провадженні.

В літературі з питань кримінального процесу, криміналістики, судових експертиз надані численні визначення поняття спеціальних знань, причому багато з них в тій чи іншій мірі повторюються. Аналіз літературних джерел показує, що у дефініціях, які формують дослідники визначаючи спеціальні знання, можна виділити в різних поєднаннях і кількості такі складові: 1) ознаки спеціальних знань та їх відмінність від ін-

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 9. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 501-502.

² Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса (на материале процессуальных и криминалистических исследований уголовных дел об убийстве) / В. И. Шиканов. – Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, 1978. – С. 39-40.

ших знань; 2) перелік галузей, що наповнюють обсяг поняття спеціальних знань; 3) обізнаних осіб, які володіють знаннями; 4) спосіб придбання знань обізнаними особами; 5) форми використання спеціальних знань; 6) ступінь регламентації залучення обізнаних осіб; 7) ціль використання спеціальних знань. Ясно, що вельми складно дати оптимальне визначення поняттю спеціальних знань з урахуванням існування несхожих форм їх застосування на різних стадіях кримінального судочинства, різноманіття обізнаних осіб, які ними володіють, неоднаковою ступеню регламентації і доказового значення результатів використання.

Цілком очевидно, що результативне використання в кримінальному судочинстві спеціальних знань безпосередньо залежить від їх змісту, ознак та носіїв, тобто осіб, які ними володіють та іменуються «обізнаними особами». Як правильно підкреслює В. В. Седнев поняття спеціальних знань невіддільно від поняття обізнаної особи, тому що поняття «спеціальні» ставиться до неживої природи, описуючи сфери людської діяльності в їхній диференціації, а «обізнаний» характеризує саме суб'єкта, який має структуру таких відомостей¹. З цією метою ми постараємось звернути увагу на думки ряду авторів і висловити свою точку зору.

Перш, ніж проаналізувати наявні в літературі судження про ознаки та сутність спеціальних знань коротко розглянемо, по-перше, перелік обізнаних осіб, й, по-друге, способи залучення цих осіб у кримінальне провадження або форми застосування спеціальних знань у судочинстві. У літературі дискусійним є питання про форми використання в кримінальному процесі спеціальних знань. Форма використання спеціальних знань визначається: а) процесуальним положенням обізнаної особи (експерт, спеціаліст та ін.); б) метою залучення (пошук, виявлення, фіксація, вилучення, дослідження слідів злочину та ін.); в) значенням одержаних результатів (доказовим або орієнтуючим). Більшість вчених і практиків вважають можливим й необхідним використання як процесуальної, так і непроцесуальної форм застосування спеціальних знань². Між тим

¹ Седнев В. В. Онтологія обізнаної особи / В. В. Седнев // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2014. – Спец. випуск № 1. – С. 38.

² Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища школа, 1980. – С. 109; Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – С. 398-399; Кузьмичов

В. К. Лисиченко та В. В. Ціркаль виступають категорично проти непроцесуальної форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні¹. Останнє твердження легко спростувати, якщо згадати про такі види досліджень, які знаходяться поза кримінального процесу, але використовуються під час розслідування злочинів, як перевірка куль, гільз, відбитків пальців рук та інших об'єктів за криміналістичними обліками, попередні дослідження слідів злочину на місці їх виявлення, консультації обізнаних фізичних та юридичних осіб та ін.²

Крім того, зазначимо, що у рамках кримінального процесуального закону можна виділити обізнаних осіб, участь яких у кримінальному провадженні регламентована, і таких фахівців, результати діяльності яких використовуються, але процедура їх діяльності чітко не визначена. Деякі правники відносять до обізнаних осіб у кримінальному судочинстві тільки експерта та спеціаліста^{3,4}. Ми дотримуємося тієї думки, що обізнаними особами є всі суб'єкти, незалежно від наявних прав і обов'язків, котрі мають певну спеціальність (володіють спеціальними знаннями) та відповідно до процесуального закону безпосередньо залучаються самі або використовуються результати їх діяльності у кримінальному судочинстві. В процесуальному законі носії спеціальних знань вказуються двома способами: або визначається певна обізнана особа або результати застосування нею спеціальних знань. Прямо або побічно вказуються такі обізнані особи: експерт (ст. 69 КПК України та ін.); спеціаліст (ст. 71 КПК України та ін.); перекладач, сурдоперекладач (ст. 68 КПК України та ін.); судово-медичний експерт, крім проведення судово-медичної експертизи (статті 206, 238, 239, 241 КПК України); педагог (статті 227, 354, 491 КПК України); психолог, крім проведення судово-психологічної експертизи (стат-

В. С. Криміналістика: посібник / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 200.

¹ Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Ціркаль – К. : Киевский государственный университет, 1987. – С. 48.

² Щербаковский М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений: пособие / М. Г. Щербаковский, А. А. Кравченко. – Харьков, Университет внутренних дел, 1999. – С. 44-69.

³ Аверьянова Т. В. Субъекты экспертной деятельности / Т. В. Аверьянова // Вестник криминалистики / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Спарк, 2001. – Вып. 2. – С. 29-37.

⁴ Бордюгов Л. Г. Применение и использование специальных знаний в уголовном процессе Украины / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 178.

ті 227, 354, 491 КПК України); лікар (статті 227, 238, 241, 354, 368, 491, 509 КПК України); психіатр, крім проведення судово-психіатричної експертизи (статті 514, 515 КПК України); медичний працівник (статті 212, 280 КПК України); ревізор, перевіряючий (статті 93, 99 КПК України).

Ступінь регламентації участі в кримінальному процесі перерахованих осіб різна. Докладно унормована діяльність експерта, спеціаліста, перекладача, яким закон надав права, вони виконують покладені на них обов'язки і несуть відповідальність згідно закону. Чітко визначені допоміжні функції педагога, психолога, судово-медичного експерта і лікаря під час проведення слідчих (розшукових) і судових дій зі збирання доказів. Законом визначено випадки обов'язкового залучення зазначених фахівців. Без сумніву залучення цих обізнаних осіб слід віднести до процесуальної форми використання спеціальних знань у кримінальному процесі.

Інші випадки використання результатів діяльності обізнаних осіб, на нашу думку, відносяться до непроцесуальної форми їх залучення. Так, підставою ухвалення вироку про застосування щодо особи примусового заходу медичного характеру, а також примусового лікування є обов'язкова наявність відповідного висновку лікувальної установи (ч. 4, ч. 5 ст. 368 КПК України). Обставинами, які є підставами призначення психіатричної експертизи є наявність у особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання, що підтверджується відповідним медичним документом (ч. 1 ст. 509 КПК України). Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру щодо особи, відновлення кримінального провадження здійснюється на підставі висновку комісії лікарів-психіатрів (ч. 3 ст. 514, ч. 1 ст. 515 КПК України). Медичний працівник при необхідності невідкладно надає медичну допомогу та фіксує будь-які тілесні ушкодження або погіршення стану здоров'я затриманого, який перебуває у підрозділі органу досудового розслідування (п. 6 ч. 3 ст. 212 КПК України). Досудове розслідування зупиняється у разі, якщо підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі у кримінальному провадженні й це підтверджується відповідним медичним висновком (п. 1 ч. 1 ст. 280 КПК України). Нарешті під час збирання доказів можуть бути витребувані та отримані висновки ревізій та акти перевірок (ч. 2. ч.3 ст. 93 КПК України), які є таким джерелом доказів як документи (п. 4 ч. 2 ст. 99 КПК України). Процедура отримання вказаних документів, права, обов'язки та відповідальність обізнаних осіб, які їх виносять, в законі не врегульована. Т. В. Сахнова категорично стверджує, що «фактичне використання

спеціальних знань поза процесуальних правил не може мати жодних юридичних наслідків, бо будь-які суспільні відносини у процесі існують тільки в правовій формі»¹. Однак, всупереч сказаному перераховані вище акти мають суттєво значення для прийняття процесуальних рішень уповноваженими особами.

Проведений аналіз процесуальних приписів КПК України показує, що форми використання спеціальних знань обізнаних осіб, незважаючи на їх вказівку в процесуальному законі, різні й залежать від ступеня регламентації діяльності обізнаної особи, мети її залучення, значення отриманих результатів. Крім експерта, спеціаліста та перевіряючого, який надає акти перевірок, спеціальності інших осіб точно визначені у процесуальному законі: до них віднесені фахівці у галузі медицини (судової медицини тощо), педагогіки, психології, психіатрії, лінгвістики, економіки. Таким чином, встановлення переліку галузей, що складають зміст спеціальних знань, важливо для таких суб'єктів кримінального провадження як спеціаліст та експерт. Перейдемо до аналізу проблем, пов'язаних із залученням обізнаних осіб у кримінальному судочинстві, та обговоримо властивості, якими науковці наділяють спеціальні знання.

Не загальновідомість та не загальнодоступність спеціальних знань. Одним з перших юристів, хто дав визначення спеціальним знанням, був О. О. Ейсман, за визначенням якого це «знання не загальновідомі, не загальнодоступні, що не мають масового поширення, це знання, якими володіє обмежене коло фахівців»². Ці ознаки, притаманні спеціальним знанням, вказуються багатьма іншими авторами^{3;4;5;6;7}. Наведена дефініція викликає обґрунтоване зауваження, оскільки незрозумілі критерії розмежування недоступних або не загальновідомих

¹ Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 2000. – С. 10-11.

² Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М. : Юридическая литература, 1967. – С. 9.

³ Експертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – С. 11.

⁴ Майлис Н. П. Введение в судебную экспертизу: пособие / Н. П. Майлис. – М. : ЮНИИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – С. 19.

⁵ Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 702.

⁶ Селина Е. В. Применение специальных познаний в уголовном процессе / Е. В. Селина. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 10–18, 42.

⁷ Лобан И. Е. Судебно-медицинская деятельность в уголовном судопроизводстве: правовые, организационные и методические аспекты / И. Е. Лобан, Г. И. Заславский, В. Л. Попов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 15.

знань від інших. І. Я. Фойницький розмежовуючи спеціальні знання від звичайних (загальножиттєвих), вказував на можливість існування переходу спеціальних знань у буденні і навпаки¹. Сучасний відомий вчений О. Р. Росинська підкреслює, що співвідношення спеціальних і загальновідомих знань за своєю природою мінливе, залежить від рівня розвитку соціуму і рівня інтегрованості наукових знань у повсякденне життя людини. Розширення та поглиблення знань про якесь явище, процеси, предмети призводить до того, що знання стають більш диференційованими, системними, доступними все більш широкому колу осіб - сфера повсякденних знань збагачується. Одночасно йде і зворотний процес. За рахунок більш глибокого наукового пізнання явищ, процесів, предметів начебто очевидні, повсякденні уявлення про них відкидаються, виникають нові наукові обґрунтування, які набувають характеру спеціальних пізнань². Ю. К. Орловим дано уточнення, що спеціальні знання є функцією від рівня розвитку суспільства і від суми накопичених знань³. Сьогодні в період глобальної інформатизації суспільства, наявності всесвітньої мережі Інтернет втрачає своє значення й такий критерій, який визначає незагальнодоступність знань. Віднесення знань до загальновідомих, буденних, загальнодоступних суттєво залежить від освітнього та інтелектуального рівня конкретного суб'єкта, його життєвого і професійного досвіду. В літературі запропонований об'єктивний критерій відмежування спеціальних знань від загальнодоступних, яким служить наявність в програмах загальної середньої освіти відповідних наукових даних⁴. Проте, зміст навчальних програм теж мінливий. На думку Т. В. Сахнової визначення спеціальних знань носить оціночний характер і тому за своєю природою залежить від рівня розвитку суспільних відносин та адаптації наукових знань у повсякденному до-

¹ Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький. – СПб. : Сенатская типография, 1910. – Т. II. – С. 283.

² Россинская Е. Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве / Е. Р. Россинская // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 40.

³ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 12.

⁴ Степанов В. В. Концептуальные проблемы понятия специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М.: Спарк, 2004. – Вып. 4 (12). – С. 10.

свіді людини¹. Наведені міркування нам представляються переконливими і тому критерії «не загальновідомість» або «не загальнодоступність» не можуть вважатися ознакою спеціальних знань.

Галузі спеціальних знань. Найчастіше до спеціальних відносять сукупність знань в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла. Вичерпний перелік чотирьох галузей спеціальних знань фактично відтворює положення статей 112 и 325 Статуту кримінального судочинства 1864 р. Таке трактування спеціальних знань надається у визначеннях багатьма сучасними науковцями^{2,3;4;5;6;7;8;9;10}. Таким же чином формулюється поняття спеціальних знань у процесуальних нормах країн ближнього зарубіжжя: ст. 97 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 85 КПК Республіки Вірменія, ст. 61 КПК Республіки Білорусь, ст. 144 КПК Грузії, ст. 84 КПК Киргизької Республіки, ст. 194 КПК Латвійської Республіки, ст. 208 КПК Республіки Лит-

¹ Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 2000. – С. 9.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К., Юстініан, 2012. – С. 202, 539.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Харків: Одиссей, 2013. – С. 292.

⁴ Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. О. Бондаренко; Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2004. – С. 16-17.

⁵ Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой и Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 402.

⁶ Лозовий А. І. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Сфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 165.

⁷ Зинин А. М. Введение в судебную экспертизу / А. М. Зинин, Г. Г. Омелянюк, А. В. Пахомов. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2002. – С. 3-4.

⁸ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право, 2002. – С. 19.

⁹ Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. Д. Юрчишин; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – С. 8.

¹⁰ Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять і словник термінів з навчальної дисципліни «Криміналістика» / уклад. В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. – Х. : Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – С. 136.

ви, ст. 88 КПК Республіки Молдова, ст. 58 КПК Республіки Таджикистан, ст. 287 КПК Туркменістану, ст. 172 КПК Республіки Узбекистан. Вітчизняний законодавець обмежив перелік конкретних галузей спеціальних знань науковими та технічними знаннями та вказав на «інші спеціальні знання» (ст. 69 КПК України). Все ж необхідно підкреслити, що на сутність судово-експертної діяльності вичерпний перелік галузей, що дається законодавцями, істотного впливу не виявляє, тому що, як показує практика, в спеціальні знання включаються найрізноманітніші знання, що потрібні для забезпечення правосуддя.

На наш погляд, сформульовані в XIX ст. галузі спеціальних знань, що використовуються в кримінальному судочинстві, в даний час не актуальні. На сучасному етапі, з урахуванням того, що злочини вчиняються чи не в усіх сферах людської діяльності, з використанням найрізноманітніших новітніх технологій, від наведеної трактовки спеціальних знань поступово відходять, адже дати вичерпний перелік видів таких знань неможливо. В. М. Махов вважає, що у наведеному чотириланковому формулюванні протиставляються пізнання в науці пізнанням в техніці, і на основі цього вважає, що у визначенні спеціальних знань йдеться про знання, властивих різним видам професійної діяльності¹. Крім того, слід звернути увагу на відсутність логіки в зазначеному переліку. Наприклад, знання в мистецтві проявляються як в «чистому» вигляді (знання художника, письменника та ін.), так й в сфері науки мистецтвознавства, ремеслі художніх промислів; знання в техніці нерозривні з науковими знаннями (наприклад, виготовлення виробів з металів ґрунтується на науковій галузі металознавства) та ін.

В літературі зміст спеціальних знань розширюють, включаючи інші різні наукові та практичні галузі. І. Ф. Крилов зазначає, що наряду з науковими і технічними знаннями, слідчому і судді для вирішення певних питань у кримінальній справі «можуть бути потрібні спеціальні знання, які відносяться до різних областей мистецтва, спорту, колекціонування, звичаїв і т.д.»². Г. Г. Зуйков до спеціальних знань відносить знання в криміналістичній техніці, судовій медицині, судової хімії, фізиці, пожежній

¹ Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография / В. Н. Махов. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – С. 43-46.

² Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / И. Ф. Крылов. – Ленинград: Ленинградский государственный университет, 1963. – С. 188.

справі, автосправі, педагогічні, лінгвістичні, математичні та ін.¹. Г. С. Морозов², В. Д. Арсеньєв, В. Г. Заблоцький³ окреслюють спеціальні знання шляхом перерахування певних галузей: хімії, біології, математики, фізики, природознавства, енергетики, педагогіки, лінгвістики, медицини, психіатрії. В. В. Плетньовим зроблено навіть пропозиція про доповнення даного переліку «комп'ютерними технологіями», якими має володіти обізнана особа⁴. Серед правознавців не отримали підтримки спроби визначення спеціальних знань шляхом перерахування різних галузей науки і практичної діяльності. Тому, вчені намагаються уникнути точної вказівки на певні галузі знань і відмічають, що це – наукові й практичні знання, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності⁵. О. Р. Росинська говорить про «спеціальні знання» як про систему знань⁶. А. А. Исаєв розглядає їх як «комплекс теоретичних знань предметних наук»⁷.

¹ Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования / Г. Г. Зуйков // Криминалистическая экспертиза. – М., 1966. Вып. 1. – С. 118.

² Морозов Г. Е. Участие специалиста в стадии предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Г. Е. Морозов / Саратовский юридический институт. – Саратов, 1977. – С. 10.

³ Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. – Красноярск : Красноярский государственный университет, 1986. – С. 4.

⁴ Плетнев В. В. Проблемные вопросы собирания доказательств в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. В. Плетнев; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2001. – С. 14.

⁵ Криминалістика: учебник / под ред. И. Ф. Герасимова и Л. Я. Драпкина. – М. : Высшая школа, 2000. – С. 328; Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Харків: Право, 2013. – С. 155; Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань під час збирання, дослідження та використання речових доказів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. А. Кравченко; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2012. – С. 27-28; Шапиро Л. Г. Процессуальные и криминалистические аспекты использования специальных знаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности / Л. Г. Шапиро. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 32; Степанюк Р. Л. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні / Р. Л. Степанюк, С. П. Лапта // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Серія: Право. – Харків, 2013. – Вип. № 16. – № 1082. – С. 198.

⁶ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 7.

⁷ Исаев А. А. Роль судебной экспертизы в квалификации преступлений: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08, 12.00.09 / А. А. Исаев ;

Ю. Т. Шуматов вказує, що спеціальні пізнання – «це сплав наукової та практичної діяльності, що вимагає спеціальної підготовки»¹. У чинному кримінально-процесуальному законі (ст. 69 КПК України) немає переліку сфер людської діяльності, дані яких як спеціальні знання, можуть бути використані під час досудовому розслідування злочинів та судового розгляду. Відзначені лише наукові та технічні знання, проте ясно, оскільки злочин може вчинюватися в самих різних сферах і стосуватися різних суспільних відносин, принципово можливе залучення обізнаних осіб (у тому числі експерта), які володіють спеціальними знаннями в будь-якої наукової або практичної галузі людської діяльності.

По іншому трактують спеціальні знання В. Д. Арсеньєв та В. Г. Заблоцький, О. В. Евстигнєєва, З. М. Соколовський, котрі пишуть про спеціальні знання як сукупність, систему відомостей^{2,3,4}. Т. Д. Телегіна уточнює, що ці «відомості наукового та ненаукового характеру»⁵. О. П. Гришина трактує спеціальні знання як комплекс різноманітної інформації⁶. Спеціальні знання на думку В. Ю. Шепітько є системою наукових даних (відомостей) або навичок об'єктивного характеру⁷. Ми приєднуємось до думки цих науковців, оскільки визначення спеціальних знань як сукупності систематизованих відомостей або ін-

Казахский национальный государственный университет им. Аль-Фараби. – Алматы, 1998. – С. 53.

¹ Шуматов Ю. Т. Использование специальных познаний на предварительном следствии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Ю. Г. Шуматов; Юридический институт МВД России – Москва, 1996. – С. 8.

² Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. – Красноярск : Красноярский государственный университет, 1986. – С. 4.

³ Евстигнєєва О. В. Использование специальных познаний в доказывании на предварительном следствии в Российском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Евстигнєєва О. В. ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1998. – С. 10.

⁴ Соколовский З. М. Понятие специальных знаний (к вопросу о назначении экспертизы) / З. М. Соколовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 202.

⁵ Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений: монография / Т. Д. Телегина. – М. : Юрлитинформ, 2011. – С. 28.

⁶ Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика: монография / Е. П. Гришина; под. ред. А. М. Кустова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 14.

⁷ Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні / В. Ю. Шепітько // Судова експертиза. – 2014. – № 1. – С. 11.

формації з різних сфер людської діяльності видається більш точним і відповідає філософському та ґносеологічному трактуванню цього поняття. Слід зробити лише уточнення – науковий рівень знань відповідає, на нашу думку, тільки експерту.

Співвідношення спеціальних та правових знань. Дане О. О. Ейсманом багато років тому визначення спеціальних знань, в які він не включав знання з області права, в останні роки зазнає суттєвої ревізії. У науковій літературі висловлені пропозиції щодо необхідності перегляду цієї позиції з урахуванням обставин, що змінилися. Б. М. Бишманов пояснює це тим, що в тому масиві нормативних актів, що прийняті за останні роки, які необхідно знати під час розслідування нових видів економічних злочинів і якими доводиться керуватися слідчим, прокурором, суддям у своїй роботі, жоден юрист професійно в необхідному обсязі розбиратися не в змозі¹. Другою причиною на думку В. В. Степанова та Л. Г. Шапіро є те, що залучення фахівців-провозназців в формі правової експертизи пояснюється недостатньою юридичною підготовкою суб'єктів, які здійснюють правозастосовну діяльність². Аналіз існуючих думок науковців дозволяє виділити такі основні підходи до вирішення проблеми включення правових знань в обсяг спеціальних у кримінальному провадженні.

1. «Спеціальні – це тільки неправові знання»³. А. Ф. Волобуєв підкреслює, що в кримінально-процесуальному законодавстві термін «спеціальні знання» використовується в протиположності обов'язковим юридичним знанням, якими повинні

¹ Бишманов Б. М. Правовые, организационные и научно-методические основы экспертно-криминалистической деятельности в органах внутренних дел: дисс. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 / Б. М. Бишманов; Московский университет МВД России. – М., 2004. – С. 4.

² Степанов В. В. Концептуальные проблемы понятия специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. В. Степанов, Л. Г. Шапи́ро // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М: Спарк, 2004. – Вып. 4 (12). – С. 12.

³ Хрустале́в В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях / В. Н. Хрустале́в, Р. Ю. Труби́цин. – СПб. : Питер, 2003. – С. 8; Александров М. К. Экспертиза на следствии и в суде / М. К. Александров, Н. В. Терзиев. – М. : Министерство юстиции СССР, 1947. – С. 8; Евстигнеева О. В. Использование специальных познаний в доказывании на предварительном следствии в Российском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Евстигнеева О. В. ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1998. – С. 10; Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шу́мила. – К., Юстініан, 2012. – С. 539.

володіти юристи-професіонали¹. До правових відносяться всі професійні знання, які отримують випускники вищих навчальних закладів за спеціальністю «Право»². М. В. Салтевський вважає, що знання, отримані особою у процесі навчання і практики, є професійними. Для слідчого професійними є всі юридичні знання, у тому числі у галузі криміналістики. Для нього спеціальними виступають лише ті, які відрізняються від здобутих у процесі професійної підготовки³. Так, в Харківському національному університеті внутрішніх справ згідно навчального плану підготовки бакалавра під час навчання курсантів за спеціальністю «Право» викладаються три цикли дисциплін, два з яких включають тільки правові навчальні дисципліни: природничо-наукової (фундаментальної) підготовки, професійної та практичної підготовки. Згідно кваліфікаційним вимогам кожен випускник повинен вміти вирішувати завдання, що відповідають його кваліфікації, зокрема, тлумачити і застосовувати закони та інші нормативні акти будь-якої правової галузі; юридично правильно кваліфікувати факти й обставини; давати кваліфіковані юридичні висновки і консультації; приймати правові рішення та вчиняти інші юридичні дії в точній відповідності з законом і т. д.

2. «Спеціальні – це неправові знання, а також криміналістичні знання»⁴. О. В. Гусев виокремлює спеціальні криміналіс-

¹ Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – С. 236.

² Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету міністрів України від 29.04.2015 № 266.

³ Салтевський М. В. Проблема соотношения специальных и профессиональных знаний, используемых при производстве следственных действий / М. В. Салтевский // Становление и развитие органов внутренних дел Украинской ССР. – К. : КВШ МВД СССР, 1973. – С. 134.

⁴ Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования / Г. Г. Зуйков // Криминалистическая экспертиза. – М., 1966. Вып. 1. – С. 118; Надгорный Г. М. Соотношение специальных и юридических знаний / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1984. – Вып. 28. – С. 18; Клименко Н. И. Ошибки при использовании специальных знаний в досудебных стадиях уголовного процесса / Н. И. Клименко // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности при расследовании преступлений органами внутренних дел: Межвузовский сборник научных трудов. – К. : Киевский государственный университет, 1988. – С. 127; Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юридическая литература, 1990. – С. 7-10; Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми вико-

тичні знання, які ґрунтуються на традиційних галузях криміналістичної техніки, є основою криміналістичних експертиз: фотографії, звуко- та відеозаписи; слідознавстві; зброєзнавстві; документознавстві; вчення про зовнішні ознаки людини. Суб'єктами застосування таких знань вважаються слідчі, прокурори, судді, спеціалісти та інші працівники правоохоронних органів¹. Доводи автора викликають заперечення. По-перше, криміналістичні знання включають не тільки відомості з криміналістичної техніки, а й криміналістичної тактики та криміналістичної методики розслідування злочинів, тому відносити їх до спеціальних недоречно. По-друге, вважаємо, знання з криміналістичної техніки не є єдиною основою криміналістичних експертиз, оскільки розвиток цих експертних спеціальностей вже протягом тривалого часу здійснюється в межах судової експертології, а перелік криміналістичних експертиз, які виконуються в спеціалізованих експертних установах (далі – СЕУ) згідно п. 1.2.1 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз» МЮ України (далі – Інструкція МЮ України), значно ширше так званих «традиційних» криміналістичних досліджень². У рамках криміналістичної науки, в основному працями учених експертів-криміналістів, сформована предметна судова галузь – теорія криміналістичної експертизи, а на її плечах відбувається становлення науки про судову експертизу. Ми поділяємо думку В. Е. Корноухова про те, що уривчастий виклад засад судової експертизи, який сьогодні має місце в підручниках з криміналістики, по-перше, не розкриває всіх можливостей судових експертиз; по-друге, гальмує розвиток самої судової експертизи³.

3. «Спеціальні – це неправові знання, а також правові, крім професійних знань суб'єктів, які здійснюють кримінальне

ристання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Б. В. Романюк ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2002. – С. 66.

¹ Гусев А. В. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы использования специальных познаний в ходе предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / А. В. Гусев ; Волгоградская академия МВД РФ. – Волгоград, 2002. – С. 12.

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; із змінами і доповненнями, внесеними Наказами Міністерства юстиції України від 30.12.2004 № 144/5; 10.10.2005 № 59/5; 29.12.2006 № 126/5; 15.07.2008 № 126/5; 1.06.2009 № 965/5; 26.12.2012 № 1950/5; 27.07.2015 № 1350/5.

³ Курс криминалистики. Общая часть / отв. ред. В. Е. Корноухов. – М. : Юристъ, 2000. – С. 18.

провадження»¹. В. М. Махов наголошує на чіткому розподілі всіх знань, що використовує слідчий, у залежності від суб'єкта на два види: професійні та спеціальні. У тлумаченні вченого слідчий є фахівцем тільки у кримінальному праві, кримінальному процесі та криміналістиці. Всі інші галузі правових знань для нього є спеціальними. Наведена позиція має певні підстави, проте все ж таки вбачається дискусійною, адже важко точно встановити обсяг професійних знань наведених суб'єктів. Освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми підготовки слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів на сьогодні існують тільки в окремих вищих навчальних закладах, постійно вдосконалюються, тому напевно чи є можливість визначення єдиних вимог щодо нормативного обсягу знань кожного з цих суб'єктів, навіть в області наук кримінально-правового циклу, не кажучи про інші галузі права. Крім того, з цього визначення випливає, що знання з фінансового, бюджетного та інших галузевих областей права з точки зору кримінального процесу є спеціальними, і що сумнівно. Така позиція відкриває дорогу до проведення правових експертиз з некримінальних галузей права.

4. «Спеціальні – це неправові знання, а також правові, крім кримінального процесу та кримінального права»². Із спеціальних виключені ті знання, що прямо застосовують суб'єкти, котрі здійснюють кримінальне провадження. Ці юридичні знання в галузі права пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінального правопорушення та вирішенням питань кримінального процесуального характеру. Виходячи з цього визначення всі інші правові знання, в тому числі криміналістичні, відносяться до спеціальних.

5. «Спеціальні – це неправові знання, а також правові, крім матеріального та процесуального права»³. Обсяг знань,

¹ Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. О. Бондаренко; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – С. 164 Глазунова И. В. Теоретические и правовые аспекты участия эксперта в досудебном производстве по уголовным делам (по материалам ФТС России) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / И. В. Глазунова ; Российская таможенная академия. – М., 2009. – С. 10.

² Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю / Е. И. Зуев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – С. 94 Шмонин А. В. Понятие и содержание специальных познаний в уголовном процессе / А. В. Шмонин // Российский судья. – М. : Юрист, 2002. – № 11. – С. 13.

³ Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учебное пособие /

якими повинні володіти професійні учасники процесу більш розширений порівняно з попереднім трактуванням, але ж до спеціальних також віднесені криміналістичні знання. Особи, відповідальні за ведення кримінального судочинства, мають повноваження щодо кваліфікації діянь і виконання процесуальних норм, у тому числі реалізації провадження слідчих (розшукових) та судових дій. Названий перелік є спільною кваліфікаційною характеристикою слідчого, прокурора і судді, що базується на професійно обов'язкових знаннях, що визначають їх спеціальність. Всі знання, у тому числі і криміналістичні, за межами цього кола знань, що використовуються суб'єктами доказування по конкретному кримінальному провадженню, відносяться до спеціальних.

Зауваження щодо двох останніх пунктів співпадають з вище наведеними міркуваннями.

6. «Спеціальні – це неправові та правові знання»¹. В цієї трактовці спеціальні знання поглинають всі можливі, в тому числі юридичні знання. Зазначимо, що в даній ситуації взагалі втрачає сенс термін «спеціальний», оскільки нічого спеціального серед множини знань не залишається. Обґрунтовуючи необхідність розгляду правових знань як спеціальних О. Р. Росинська зазначає, що думки висококваліфікованих юристів, результати аналізу, дослідження нормативних актів на основі спеціальних юридичних знань обізнаних осіб використовуються вже в практиці судочинства, оскільки незнання слідчим і суддями тонкощів сучасного законодавства часто призводить до «розвалу» кримінальної справи. На підставі включення правових знань у структуру спеціальних, вчена наполягає на мож-

Г. И. Грамович. – Минск.: МВШ МВД СССР, 1987. – С. 12; Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять і словник термінів з навчальної дисципліни «Криміналістика» / уклад. В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. – Х. : Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – С. 136.

¹ Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу / Л. В. Лазарева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 22; Степанюк Р. Л. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні / Р. Л. Степанюк, С. П. Лапта // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Серія: Право. – Харків, 2013. – Вип. № 16. – № 1082. – С. 1984 Эксархопуло А. А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы / А. А. Эксархопуло // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М: Спарк, 2001. – Вып. 2. – С. 26-27.

ливості та необхідності проведення правових експертиз¹. Нагадаємо, що згідно відчизняного чинного законодавства не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 6 ст. 101, ч. 1 ст. 242 КПК України).

Спосіб отримання спеціальних знань обізнаними особами. Практично всі дослідники сходяться на думці, що обізнані особи набувають спеціальні знання в результаті глибокого вивчення якої-небудь галузі або тривалої практичної діяльності. В.П. Колмаков наполягає, що сучасні знання може здобути певна особа лише у результаті високопрофесійної підготовки і наукової діяльності². Інші науковці такої ж дотримуються думки, що спеціальні знання набуваються в результаті спеціальної підготовки і професійного досвіду³, спеціальної підготовки і подальшої професійної діяльності⁴, наукової і практичної діяльності⁵, перевіряються практикою⁶. Р. С. Белкін⁷, П. П. Іщенко⁸, В. В. Циркаль⁹ пов'язують спеціальні знання з професійними, якими людина володіє в силу обраної професії. На наш погляд, вказана вимога у більшій мірі стосується експерта, оскільки спеціаліст, перекладач (сурдоперекладач) можуть мати спеціальні знання, безпосередньо не

¹ Россинская Е. Р. Специальные юридические знания и судебно-нормативные экспертизы / Е. Р. Россинская // Труды ВЮЗИ-МЮИ-МГЮА. – М. : МГЮА, 2006. – Т. 2. – С. 70.

² Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя / В. П. Колмаков. – М. : Юридическая литература, 1977. – С. 20.

³ Ищенко Е. П. Криминалистика: учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2006. – С. 470.

⁴ Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях: пособие / А. М. Зинин. – М. : Экзамен; Право и закон, 2004. – С. 7.

⁵ Кудрявцева А. В. Проблемы использования судебно-медицинских познаний в расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Кудрявцева ; Казахский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Алматы, 1993. – С. 14.

⁶ Закатов А. А. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А. А. Закатов, Ю. Н. Оропай. – К. : РИО МВД УССР, 1980. – С. 81.

⁷ Белкин Р. С. Криминалистика: учебный словарь-справочник / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1999. – С. 212.

⁸ Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юридическая литература, 1990. – С. 8.

⁹ Циркаль В. В. Тактика производства следственных действий с участием специалистов : автореф. ... дис. канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. В. Циркаль; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К., 1984. – С. 10.

пов'язані з їх професією, а отримані в наслідок самостійної освіти або практики.

Знання є результатом пізнавальної діяльності особи. Суб'єкт пізнання творчо і цілеспрямовано відображає дійсність і створює її ідеальні образи. Індивід створює і отримує в процесі наукового дослідження або практичної діяльності певні конкретні знання і певною мірою володіє ними. Теоретичне навчання та практична діяльність виступає як соціально-опосередковане. Це активне, цілеспрямоване відображення законів об'єктивного зовнішнього світу. Таким чином, теоретичне навчання і практична діяльність – це процеси відображення і відтворення в людському мисленні об'єктивної дійсності, накопичення досвіду, засвоєння навичок і придбання вміння, а знання – це продукт суспільно-трудової і розумової діяльності обізнаної особи.

Співвідношення спеціальних знань із уміннями та навичками. Вперше Е. Б. Мельникова в 1964 р. в спеціальні знання включила навчання, спеціальну (професійну) підготовку, практичний досвід, вміння¹. Г. І. Грамович підтримав запропоновану формулу суть, якої зводиться до того, що «спеціальні знання» включають в себе: знання, навички та вміння². На сьогоднішній день, дана комбінація схвалена частиною юридичної спільнотою³. А. В. Нестеров замінює доданок «уміння» на «прийоми»⁴, а О. П. Гришина додає професійний досвід⁵. Разом з

¹ Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях / Э. Б. Мельникова. – М. : Юридическая литература, 1964. – С. 54.

² Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учебное пособие. – Минск.: МВШ МВД СССР, 1987. – С. 12.

³ Сорокотягина Д. А. Судебная экспертиза: пособие / Д. А. Сорокотягина, И. Н. Сороколягин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – С. 61; Классен Н. А. Использование специальных знаний при осуществлении защиты по уголовным делам: монография / Н. А. Классен, А. Н. Классен, А. В. Кудрявцева. – М. : Юрлитинформ, 2011. – С. 24; Кузьмічов В. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : моногр. / В. С. Кузьмічов, І. Г. Пиріг. – Дніпропетровськ, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ: Ліра, 2008. – С. 14; Гецманова И. В. Использование специальных психологических знаний в уголовном процессе: пособие / И. В. Гецманова. – М. : Московский психологический институт; Воронеж: МОДЭК, 2006. – С. 27.

⁴ Нестеров А. В. Основы экспертной деятельности / А. В. Нестеров. – М. : Высшая школа экономики, 2009. – С. 40.

⁵ Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика: монография / Е. П. Гришина; под. ред. А. М. Кустова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 16.

тим, аналіз визначень поняття «спеціальні знання» свідчить про те, що не всі автори включають в їх структуру практичні навички, вміння, досвід¹. Розглянемо цей компонент спеціальних знань більш ретельно.

У психології зазначається, що ніяка діяльність людини не могла б існувати, якби не було умінь і навичок. За висловленням відомого психолога С. Л. Рубінштейна під навиком розуміють спосіб виконання дії, що у результаті тривалих вправ автоматизується². Навик характеризується зменшенням або відсутністю свідомого контролю і регуляції. Наприклад, у експерта виробляються навички поводження з об'єктами дослідження, маніпуляції з обладнанням, відбором проб для аналізу та ін. Однозначного визначення терміна вміння немає. Найбільш прийнятно є характеристика вміння як можливості здійснювати будь-яку дію, операцію, розв'язати проблему. Стосовно експерта це означає здатність вирішити завдання, відповісти на поставлене питання. Умінням називають і реалізовану спробу діяльності, та високу професійну майстерність. Вміння на відміну від навичок утворюються в результаті координації навичок, їх об'єднання в системи за допомогою дій, які знаходяться під свідомим контролем. Вміння та навички взаємопов'язані і взаємозумовлені. Вміння на відміну від навичок завжди спираються на активну інтелектуальну діяльність і обов'язково включають в себе процеси мислення³. Якщо говорити про вміння експерта, то, насамперед, слід вказати на те, що він знає, як провести дослідження, тобто володіє знаннями про об'єкт дослідження і способи вилучення з нього необхідної інформації. Тому в поняття вміння необхідно включити знання про об'єкти і методи, методики дослідження. З іншого боку, вміння завжди є застосуванням знань, тобто недостатньо просто знати щось про предмет, необхідно опанувати цілим рядом дій та операцій для того, щоб застосувати ці знання. Таким чином, уміння – це

¹ Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений: монография / Т. Д. Телегина. – М. : Юрлитинформ, 2011. – С. 28-29; Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Харків: Право, 2013. – С. 155; Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Д. Юрчишин; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – С. 8.

² Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000. – С. 82.

³ Варій М. Й. Загальна психологія: підручник / М. Й. Варій. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – С. 689.

цілеспрямоване дослідження об'єкта на основі знання про нього. У цьому сенсі виконання дії на основі навичок стає автоматичним. У свідомості експерта, наприклад, висуваються на передній план цілі, заради яких виконується дія, і умови, в яких вона протікає, а також її можливі результати.

Знання, вміння і навички – невіддільні і функціонально зв'язані частини будь-якої цілеспрямованої діяльності. З наведених міркувань виходить, що знання, навички та вміння – взаємопов'язані, але різні категорії. Навички та вміння виробляються, розвиваються на основі знань, а потім використовуються із застосуванням вже наявних знань для розв'язання певних завдань. «Різниця між спеціальними знаннями і спеціальними навичками, – пишуть М. Сенчик і Є. Стасюк, – полягає у тому, що за допомогою перших вирішуються спеціальні питання, а за допомогою других виконується спеціальна робота»¹. Як зазначає О. В. Гусєв вміння та навички конкретної людини за допомогою теоретичного уявлення про практичне виконання роботи об'єктивно реалізуються зовні суб'єкта-носія спеціальних теоретичних знань (відомостей) про цей вид діяльності². Таким чином, навички та вміння характеризують здатність обізнаної особи застосовувати знання, котрими вона володіє. На підставі викладеного вважаємо, що включення в поняття «спеціальних знань» вмінь та навичок є зайвим й не відповідає прийнятим у педагогіці та психології положенням.

Визначення цілей використання спеціальних знань у судочинстві. Мета залучення обізнаних осіб визначається дослідниками по-різному, але близька за змістом. В. І. Шиканов³, Л. В. Лазарева⁴ стверджують, що спеціальні знання необхідні для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин, які входять у предмет доказування по кримінальному прова-

¹ Сенчик М. Спеціаліст на попередньому слідстві / М. Сенчик, Е. Стасюк // Радянське право. – 1974. – № 1. – С. 40.

² Гусєв А. В. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы использования специальных познаний в ходе предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / А. В. Гусєв ; Волгоградская академия МВД РФ. – Волгоград, 2002. – С. 12.

³ Шиканов В.И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса (на материале процессуальных и криминалистических исследований уголовных дел об убийстве) / В. И. Шиканов. – Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, 1978. – С. 39.

⁴ Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу / Л. В. Лазарева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 22.

дженню. О. О. Закатов, Ю. М. Оропай¹, П. П. Ищенко², В. В. Коваленко³, Ю. Г. Корухов⁴, І. В. Постіка⁵ розглядають спеціальні знання виходячи з інтересів кримінального судочинства і вказують, що вони сприяють виявленню, фіксації, вилученню та дослідженню доказів. В. П. Шибіко⁶ вказує на сприяння вирішенню питань, що виникають під час досудового розслідування і судового розгляду кримінальних правопорушень. Трамбування призначення спеціальних знань виключно отриманням доказів істотно звужує сферу їх застосування. Виходячи з наявності непроцесуальних форм використання спеціальних знань, складання документів обізнаними особами до початку досудового розслідування (ст. 212 КПК України) та після судового розгляду (статті 514, 55 КПК України), з визнаннями твердженнями погодитися можна тільки частково. О. П. Гришина бачить використання спеціальних знань лише в оцінці доказів⁷, а А. Р. Туманянц в збиранні та дослідженні доказів⁸. На думку К. О. Чаплинського спеціальні знання сприяють повному і швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів⁹. Наведені

¹ Закатов А. А. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А. А. Закатов, Ю. Н. Оропай. – К. : РИО МВД УССР, 1980. – С. 81.

² Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальный и криминалистический аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юридическая литература, 1990. – С. 8.

³ Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : моногр. / В. В. Коваленко // МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – С. 60.

⁴ Корухов Ю. Г. Правовые основания применения научно-технических средств при расследовании преступлений / Ю. Г. Корухов. – М. : Всесоюзный юридический институт, 1974. – С. 17-18.

⁵ Постика И. В. Судебно-исследовательская фотография как отрасль специальных криминалистических знаний / И. В. Постика // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 207

⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В.Г. Гончаренко, В.Т. Нора, М.С. Шумила. – К., Юстініан, 2012. – С. 202.

⁷ Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика: монография / Е. П. Гришина; под. ред. А. М. Кустова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 14.

⁸ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Харків: Право, 2013. – С. 155.

⁹ Чаплинський К. О. Спеціальні знання як об'єкт криміналістичного дослідження / К. О. Чаплинський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2011. – № 2. – С. 328.

висловлення сумнівні, оскільки перелік обізнаних осіб, які залучаються під час кримінального провадження, свідчить про значно розгалужений спектр застосування їх знань. Більш широко цілі застосування спеціальних знань розуміють Т. В. Аверянова та О. Р. Росинська¹, С. Ф. Бичкова², Є. І. Зуєв³ та інші правники, які відзначають, що ці знання застосовуються під час вирішення завдань кримінального судочинства; питань, що виникають під час здійснення правосуддя або кримінального провадження. А. В. Шмонін додатково відзначає профілактичну мету використання спеціальних знань⁴. Є. П. Іщенко та А. О. Топорков в своїх визначеннях підкреслюють можливість використання спеціальних знань під час проведення оперативно-розшукових заходів та спеціальних досліджень⁵.

Підсумовуючи викладене можна дійти висновку, що спеціальні знання обізнаних осіб використовуються в першу чергу в цілях доказування, тобто збирання (формування) доказів, їх дослідження, оцінки та перевірки. Однак цим не обмежується участь обізнаних осіб у кримінальному судочинстві. Результати їх роботи, яка здійснюється в процесуальній та непроцесуальній формі використовуються учасниками, відповідальними за досудове розслідування та судовий розгляд, для прийняття відповідних процесуальних або організаційних (тактичних) рішень. Як буде показано далі висновок експерта використовується у кримінально-правовому; кримінально-процесуальному; криміналістичному та кримінологічному напрямках.

Регулювання процесуальним законом використання спеціальних знань залежить від обізнаної особи та цілі її залучення. Порядок залучення експерта, спеціаліста, перекладача, судово-медичного експерта, психолога, педагога, частково лікаря прописаний у КПК України. Використання спеціальних

¹ Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой и Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 402.

² Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций: пособие / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – С. 9-10.

³ Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю Е. И. Зуев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – С. 9.

⁴ Шмонин А. В. Понятие и содержание специальных познаний в уголовном процессе / А. В. Шмонин // Российский судья. – М. : Юрист, 2002. – № 11. – С. 13.

⁵ Ищенко Е. П. Криминалистика: учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2006. – С. 470.

знань психіатра, медичного працівника, ревізора, перевіряючого в законі не нормовані. Очевидно, що не підпадає під вимоги процесуального закону й непроцесуальна діяльність обізнаних осіб. Як правильно відзначає В. М. Махов використання спеціальних знань за межами випадків і порядку, встановлених законом, не грає ніякого доказового значення, але корисно для висунення версій, вироблення тактичних рішень¹. Тому вважаємо, що регламентація використання спеціальних знань у кримінальному провадженні має обмеження й притаманна тільки певним випадкам залучення обізнаних осіб. Проте, як буде показано далі, у відношенні експерта, процесуальне законодавство має бути суттєво покращено.

Структура спеціальних знань експерта та спеціаліста. Проведене дослідження і встановлення ознак, які притаманні «спеціальним знанням», дає підстави для висновку, що це поняття неравнозначно по відношенню до експерта та спеціаліста. Виходячи з різних функцій цих учасників процесу та результатів їх діяльності, слід дійти висновку щодо неоднаковості змісту спеціальних знань, якими повинні володіти ці обізані особи. Це пояснюється тим, що спеціаліст виконує лише допоміжну функцію в наданні допомоги сторонам та суду у збиранні (формуванні), дослідженні та оцінці доказів. Сторони кримінального провадження мають право використовувати його пояснення і допомогу під час досудового розслідування та судового розгляду (ч. 3 ст. 71 КПК України). Так, відповідно закону спеціаліст в ході огляду і обшуку сприяє пошуку слідів злочину, в процесі слідчого експерименту допомагає постановці дослідів, відбирає зразки для експертизи, під час проведення всіх слідчих (розшукових) дій здійснює їх фіксацію технічними засобами, надає технічну допомогу під час проведення деяких негласних слідчих (розшукових) дій. Після виявлення слідів злочину спеціаліст попередньо досліджує їх з метою отримання необхідної для проведення невідкладних процесуальних дій інформації. Вся діяльність спеціаліста відбивається в протоколі слідчої, судової дії. Письмові пояснення спеціаліста на досудовому слідстві додаються до протоколу відповідної процесуальної дії (ч. 2 ст. 105 УПК України). Одним з напрямів діяльності спеціаліста є давання усних консультацій або письмових роз'яснень, що допомагають у пошуку нових доказів, а також сприяють дослідженню та оцінці вже наявних доказів (ч. 5 ст. 71, ст. 360 КПК України). Заборони на постановку спеціалісту

¹ Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография / В. Н. Махов. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – С. 37.

певних питань, у тому числі правового характеру, закон не передбачає. Будь-яка з описаних дій спеціаліста не призводить до появи доказів, що безпосередньо виходять від нього. Навіть давання пояснень і роз'яснень зі спеціальних питань не визнаються джерелами доказів (ч. 5 ст. 95 КПК України). До спеціаліста не висуваються чіткі вимоги щодо характеристики спеціальних знань і рівня освіти. Спеціаліст може володіти і застосовувати у кримінальному судочинстві знання з будь-якої галузі, включаючи право. Отже, спеціалістом може виступати будь-яка обізнана особа, в тому числі юрист (правознавець), який дає роз'яснення учасникам процесу і суду по складних правових питаннях.

Інша ситуація складається у відношенні експерта. Процедура залучення експерта строго регламентована, а результатом його процесуальної діяльності є висновки, який відноситься до джерел доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України). Законом прямо заборонено «проведення експертизи для з'ясування питань права» (ч. 1 ст. 242 КПК України). Звідси можна зробити висновок, що в структуру спеціальних знань експерта, як учасника кримінального процесу, не входять правові знання.

З появою й розвитком судової експертології встає питання щодо її співвідношення зі спеціальними знаннями експерта. Дійсно, якщо визнати судову експертологію юридичною наукою, то виникає певне протиріччя, оскільки експерт обґрунтовує висновок на основі правових знань, що заборонене законом. Як ми вказували вище, судової експертології, на наш погляд, включає загальну теорію експертиз і методологічні основи різних галузей судових експертиз. Ці положення використовуються для розробки експертних методів та методик дослідження різних об'єктів з метою рішення типових завдань. Представляється, що до спеціальних знань відноситься не судової експертології, а ті методи й методики, які експерт застосовує в процесі провадження досліджень і рішення поставлених питань.

Оскільки основним змістом роботи та обов'язком експерта в кримінальному процесі є проведення об'єктивного й обґрунтованого дослідження, то очевидно, що основу його знань становить інформація наукового характеру. Ще одною обов'язковою вимогою є те, що згідно статтям 10, 12 Закону України «Про судову експертизу» обізнані особи повинні не тільки мати необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, але й відповідну вищу освіту¹.

¹ Про судову експертизу: Закон України № 4038-ХІІ від 25.02.1994 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 28. – Ст. 233 : зі змінами, внесеними згідно із Законами № 662-IV від 03.04.2003 // ВВР –

Зіставляючи спеціальні знання спеціаліста і експерта слід визнати правильним зауваження З. М. Соколовського, що «віднесення тих чи інших знань до числа спеціальних має процесуальне значення тільки, коли від цього залежить вирішення питання про необхідність призначення експертизи»¹. Структура спеціальних пізнань спеціаліста і експерта розрізняється з урахуванням особливостей їх процесуальних функцій і цілей залучення до участі у кримінальному провадженні. Викладене приводить до висновку, що в понятті «спеціальні знання» слід виділяти дві основні ознаки: а) суб'єкту – належність спеціальних знань експерту або спеціалісту; б) предметну, що якісно характеризує сукупність галузей, які містять спеціальні знання. Вважаємо, що основою спеціальних знань експерта є наукові знання, крім правових, здобутих під час навчання для отримання вищої освіти. Спеціальні знання спеціаліста можуть стосуватися будь-яких галузей, включаючи правові. На підставі вищевикладеного, можна сформулювати авторське поняття спеціальних знань, якими повинні володіти спеціаліст і експерт.

Спеціальні знання спеціаліста – це систематизована інформація з різних галузей теоретичної і практичної діяльності, котру набувають спеціалісти в результаті навчання та досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок в процесуальній або непроцесуальній формі з метою збирання (формування), дослідження, оцінки доказів, встановлення підстав для прийняття уповноваженими особами процесуальних й тактичних рішень у кримінальному судочинстві.

Спеціальні знання експерта – це систематизована інформація з різних галузей теоретичної і практичної діяльності, крім права, котру набувають експерти в результаті навчання у вищому навчальному закладі та досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок для проведення експертних досліджень представлених об'єктів та надання письмового висновку з питань, поставлених сторонами й судом.

Розглядаючи структуру спеціальних наукових знань експерта, можна виділити її складові елементи.

2003. – № 27. – Ст. 209; № 1992-IV від 9.09.2004 // ВВР – 2005. – № 1. – Ст. 14; № 3235-IV від 20.12.2005 // ВВР – 2006. – № 9, 10, 11. – Ст. 96; № 489-V від 19.12.2006 // ВВР – 2007. – № 7-8. – Ст. 66; № 4652-VI від 13.04.2012 // ВВР – 2013. – № 21. – Ст. 208; № 4711-VI від 17.05.2012 // ВВР – 2013. – № 14. – Ст. 89; № 213-VIII від 02.03.2015.

¹ Соколовский З. М. Понятие специальных знаний (к вопросу о назначении экспертизы) / З. М. Соколовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД СССР, 1969. – Вып. 6. – С. 204.

1. Основні базові спеціальні знання різних наук, які отримуються під час навчання обізнаної особи у вищому навчальному закладі.

2. Додаткові базові спеціальні знання, які здобуваються особою в процесі підготовки для отримання кваліфікації судового експерта з певної спеціальності. В ході підготовці фахівець опановує судово-експертними методиками дослідження об'єктів, які використовуються для вирішення типових завдань відповідного роду експертиз.

3. Додаткові правові знання. Правові знання необхідні експерту для правильного орієнтування в правовому полі кримінального судочинства, оволодіння теоретичними та методичними основами судових експертиз, розуміння особливостей та ролі судової експертизи в системі доказів, процесуальної функції експерта, значення результатів судово-експертного дослідження, правильного процесуального оформлення отриманих висновків та ін. Так, фахівці, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта, набувають додаткові знань з правової галузі під час підготовки та стажування за програмами підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи, що затверджуються Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при МЮ України¹. Правові знання включають:

- з судової експертології: а) теорія судових експертиз: вчення про об'єкти, завдання, методи, принципи судово-експертної діяльності; б) теоретичні та методичні основи експертизи певного роду;

- з криміналістики: а) загальна і окремі теорії криміналістики: вчення про закономірності виникнення інформації про злочин, теорії криміналістичної ідентифікації і діагностики, криміналістичного вчення про ознаки, вчення про механізми слідоутворення, загальні принципи, методики криміналістичних експертних досліджень; б) криміналістичної техніки: знання про технічні засоби, прийоми, методи і методики виявлення слідів злочину і роботи з речовими доказами, знання із галузі трасології;

- з кримінального процесу: а) процесуальний статус суб'єкта, пов'язаний із проведенням експертизи; процесуальний порядок проведення судових експертиз під час досудового розслідування та в суді; б) теорії доказів: поняття доказів та їх властивості, місце висновку експерта в системі доказів та ін.

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерстві юстиції України від 3.03.2015 № 301/5.

– положення нормативних актів, що регламентують судово-експертну діяльність та мають забезпечувальний характер під час провадження експертного дослідження.

1.3. Предмет та завдання судових експертиз

В умовах судової експертизи як специфічного роду діяльності по встановленню в процесі судочинства обставин досліджуваної події розмежування наукового і практичного пізнання переслідує методологічну мету, оскільки сама по собі судова експертиза є не що інше, як практична реалізація у встановленій законом формі наукових положень, що є предметом її теоретичної галузі – судової експертизи. Предмет експертизи є однією з найважливіших категорій не тільки теорії судових експертиз, а й процесуального права. Так, згідно ст. 69 КПК України експерт має право «знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження», «бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження», «ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні». На підставі цього можна дійти висновку, що законодавець надає важливе процесуальне значення даному терміну. Вказане зобов'язує всіх без винятку учасників процесу мати чітке уявлення про те, що конкретно слід розуміти під предметом експертизи і яке його практичне значення.

Вирішення питання про предметну область судової експертизи як сфери практичної експертної діяльності має суттєве значення в аспекті з'ясування сутності розв'язуваних експертних завдань, зв'язку з об'єктами експертизи. У спеціальній літературі поняттю предмета експертизи приділено достатню увагу, проте авторами воно трактується по-різному. Для того щоб конкретизувати реальне місце поняття «предмет судової експертизи» в процесі розмежування сфер експертної діяльності, а це питання має певне значення також для цілей систематизації та диференціації наукових знань, які використовуються в експертизі, необхідно звернутися до аналізу існуючих в криміналістичній, експертній і процесуальній літературі підходів вчених на сутність даного поняття, жвава дискусія щодо якого почалася в 60-х роках минулого століття і триває досі.

1. Зміст предмету експертизи розкривається з позиції теорії доказів, згідно з якою доказ розглядається як синтез (єдність) фактичного змісту, що охоплює відомості про факти, і

процесуальної форми, тобто джерел відомостей про факти, які мають значення для розслідування. В систематизованому виді ця точка зору сформульована О. Р. Шляховим і зводиться до наступного: предмет експертизи – це фактичні дані, факти обставини справи, встановлювані (такі, що підлягають встановленню; які можливо отримати) на основі спеціальних знань^{1,2}. Запропоновану дефініцію Ю. К. Орлов уточнив та вказав, що обставини (фактичні дані) встановлюються за допомогою експертизи³. О. Р. Росинська вказує, що «предмет судової експертизи складають фактичні дані (обставини справи), досліджувані і встановлювані в цивільному, адміністративному, кримінальному та конституційному судочинстві на основі спеціальних знань у різних галузях науки і техніки, мистецтва і ремесла»⁴. Г. В. Прохоров-Лукін зазначає, що поняттям факту охоплюються фрагменти реальності, явища, події, що становлять об'єкт діяльності людини, разом з цим, ряд фактів (встановлення механізму злочину, дорожньо-транспортної події) можуть бути встановлені досить чітко тільки експертним шляхом, а встановлені експертизою факти є не менш достовірними, ніж факти, встановлювані іншими засобами судового пізнання⁵. Аналогічним чином визначається предмет експертизи іншими вченими⁶. Т. В. Авер'янова вважає предметом експертизи «встанов-

¹ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 8.

² Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы. Тезисы научных сообщений на седьмом теоретическом семинаре - криминалистических чтениях (26 июня 1975 г.) / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз – М., 1975. – С. 4.

³ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 21.

⁴ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 24.

⁵ Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории / Г. В. Прохоров-Лукин // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Міністерство юстиції України, 2001. – Вып. 50. – С. 5-6.

⁶ Словарь основных терминов судебных экспертиз. – М: Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1980. – С. 604; Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – С. 432; Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. – М. : Мегатрон ХХІ, 2000. – С. 195; Белкин Р. С.

лення фактів (фактичних даних), суджень про факт, що мають значення для кримінальної, цивільної, арбітражної справи або справи про адміністративні правопорушення, шляхом дослідження об'єктів експертизи, які є матеріальними носіями інформації про подію»¹. Схожу дефініцію формулює К. Н. Шакиров, вказуючи безпосереднім предметом судової експертизи як практичної діяльності є «встановлення у кримінальних та цивільних справах фактичних даних, обставин»². Дане визначення не можна визнати вдалим, оскільки з нього випливає, що предметом дослідження є процес отримання конкретних даних, а не самі дані. Незважаючи на відмінність думок правників, їх об'єднує те, що у всіх визначеннях поняття предмета експертизи автори звертаються до його процесуального аспекту. Деякі з них прямо вказують, що їх розуміння предмета експертизи випливає зі змісту процесуального закону³.

М. О. Селіванов виступив проти включення терміну «фактичні дані» у визначення предмета експертизи, оскільки, на його думку, вони утворюють не предмет, а її результат. Учений вважає, що предметом експертизи можна вважати факт, який реально стався (міг статися) в минулому і існує (міг існувати) сьогодні, а також закономірності, зв'язки, відносини, які обумовлюють даний факт⁴. У цьому зв'язку слід погодитися з Ю. К. Орловим, який заперечуючи М. О. Селіванову, стверджує, що «закономірності будь-яких явищ і процесів є предметом теорії, науки, але не прикладної діяльності, якою є судова експертиза ... У ході експертного дослідження пізнаються конкретні факти минулого і сьогодення. Ніяких закономірностей тут не встановлюється»⁵. Дійсно, для того щоб встановити які-небудь

Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – С. 195

¹ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 87.

² Шакиров К. Н. К дискуссии о научном определении понятия и сущности предмета судебной экспертизы / К. Н. Шакиров // Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Алматы, 6 ноября 2014 г.). – Астана, 2014. – С. 68.

³ Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы. Тезисы научных сообщений на седьмом теоретическом семинаре - криминалистических чтениях (26 июня 1975 г.) / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1975. – С. 8.

⁴ Селиванов Н. А. Спорные вопросы судебной экспертизы / Н. А. Селиванов // Социалистическая законность. – 1978. – № 5. – С. 63.

⁵ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Ин-

закономірності, треба як мінімум вивчити деяку множину аналогічних об'єктів і відокремити закономірне від випадкового, чого не відбувається під час одиничного експертного дослідження. Якщо ж призвести наукове узагальнення на рівні аналізу множини експертних досліджень, то можна зробити висновки про наявність певних закономірностей. Однак це буде вже предмет наукового, а не експертного дослідження.

2. Предмет експертизи співвідноситься із завданнями або питаннями, що ставляться на вирішення експерту. Г. М. Надгорний, вказує, що «оскільки завдання перед експертом формулюються у вигляді питань, то предмет експертизи опосередковано виражається у вирішуваних нею питаннях»¹. В. К. Степутенкова, заперечуючи проти включення у визначення предмета таких понять, як факти, фактичні дані, пише, що предмет експертизи, проведеної обізваною особою, складають питання, поставлені перед ним слідчим (судом), а «там, де немає певного завдання, що виходить від слідчого органу, суду, там немає предмету судової експертизи»². Цієї ж точки зору дотримується В. М. Галкін який пише, що конкретний предмет експертизи визначається питаннями, які формулюються в постанові (ухвалі) про призначення експертизи³. На думку Т. С. Волчецької «предмет судово-почеркознавчої експертизи складають три групи питань: ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні»⁴. Л. Ю. Ароцкер⁵, В. Д. Арсеньєв⁶, Р. С. Белкін¹,

ститут повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 22.

¹ Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли и предмет судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1976. – Вып. 13. – С. 42.

² Степутенкова В. К. Судебная экспертиза и исследование обстоятельств, образующих состав преступления. Предмет судебной экспертизы и экспертное исследование обстоятельств, образующих основания уголовной ответственности / В. К. Степутенкова // Актуальные теоретические и общеметодические проблемы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1975. – Вып. 16. – С. 58-59.

³ Галкин В. Оценка заключения эксперта при судебном разбирательстве уголовного дела / В. Галкин // Советская юстиция. – 1970. – № 18. – С. 25.

⁴ Волчецкая Т. С. Основы судебной экспертологии / Т. С. Волчецкая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 2004. – С. 117.

⁵ Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы / Л. Е. Ароцкер // Криминалистическая экспертиза. – М., 1966. – Вып. 1. – С. 53.

⁶ Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы // Проблемы теории судебной экспертизы: сб. научн.

Т. В. Варфоломеева², Р. Д. Рахунов³, Б. В. Романюк⁴ сходяться на думці, що предмет судової експертизи збігається із завданнями, які стоять перед експертом, або питаннями, що виносяться на його вирішення. У «Словнику основних термінів судових експертиз» під завданнями також розуміється «наукове визначення предмета судової експертизи...»⁵.

Критично осмислюючи позицію зазначених учених необхідно підкреслити, що з точки зору будь-якого пізнавального процесу предметом дослідження є не питання, що стоять перед суб'єктом, а конкретні обставини, які дозволяють отримати шукану інформацію. Питання лише конкретизують предмет дослідження, зумовлюють його цільову спрямованість. Предмет експертизи, як і її теоретичні основи, існують об'єктивно і не залежать в широкому сенсі слова від наявності або відсутності завдання слідчого (суду) або поставленого питання. Отже, ми не можемо погодитися з тим, що предметом судової експертизи вважаються питання, оскільки вони іноді можуть бути сформульовані неточно або нечітко, неправильно, проте експертиза в той же час не буде безпредметною. Крім того, досить часто експерту ставляться взаємопов'язані питання, коли відповідь на один з яких виключає друге, однак предмет експертизи не змінюється.

3. Предмет судової експертизи інтерпретується через зв'язок з речовими доказами, тобто конкретними об'єктами. Так, А. В. Кудрявцева пише, що «поняття предмета експертизи тотожне поняттю об'єкта дослідження»⁶. На думку З. Є. Шиманової предметом судової експертизи є речові докази і факти,

тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 44. – С. 8.

¹ Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 713.

² Экспертизы у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – С. 26.

³ Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе / Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1953. – С. 17.

⁴ Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : моногр. / Б. В. Романюк – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – С. 130.

⁵ Словарь основных терминов судебных экспертиз. – М: Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1980. – С. 22.

⁶ Кудрявцева А. В. Судебная экспертиза как институт уголовно-процессуального права: дис.... докт. юрид. наук; 12.00.09 / А. В. Кудрявцева ; Санкт-Петербургский государственный университет. - СПб., 2001. – С. 21.

досліджувани за завданнями судово-слідчих органів¹. М. Я. Сегай предметом криміналістичної експертизи речових доказів називає найрізноманітніші об'єкти матеріального світу, що представляють собою знаряддя вчинення злочинів, об'єкти злочинних посягань, а також сліди злочинних дій². Речові докази і обставини кримінального провадження лягли в основу визначень предмета криміналістичної експертизи, запропонованих В. К. Лисиченко³. Представляється, що в даному випадку відбувається змішування понять об'єкта дослідження і предмета пізнання, а грані між ними стираються. Предметом експертного пізнання виступають не речові докази або об'єкти як такі, а певна інформація (факти, обставини), яку отримує експерт на основі наукового дослідження певних сторін, властивостей, ознак наданих об'єктів. Матеріальні носії інформації служать лише джерелами фактичних даних, що лежать в основі експертного висновку. Об'єкти дослідження самі по собі не визначають ні предмет судової експертизи, ні її сутність, так як один і той самий об'єкт може бути предметом дослідження різних галузей судових експертиз. Тільки виділення окремих сторін, властивостей, відносин об'єкта в процесі наукового аналізу (відповідно з конкретними завданнями того чи іншого експертного дослідження) дає можливість розглядати його як допоміжну ланку в аспекті встановлення предмета практичної діяльності.

4. Предмет експертизи трактують через поняття «предмет пізнання», який у філософській літературі розглядається як «залучені в процес практичної діяльності людини сторони, властивості і відносини реальних об'єктів, які в даних історичних умовах підлягають пізнанню»⁴. Розглядаючи співвідношення понять предмета пізнання і предмета судової експертизи, В. Д. Арсеньєв приходить до висновку, що предмет пізнання найбільш рельєфно відображає відповідну галузь знання, діяльності і тому дає підставу для класифікації цих галузей (класифікація наук, судових експертиз і т. д.). Справедливо звертаючи увагу на необхідність диференційованого підходу до предмета науки, теорії та до предмета відповідних їм галузей експертизи, автор пише: «У понятті предмета (галузевого і конкрет-

¹ Шиманова З. Е. Пожарно-техническая экспертиза / З. Е. Шиманова. – М. : Госюриздат, 1963. – 102 с.

² Сегай М. Я. Некоторые вопросы судебной экспертизы вещественных доказательств // Теоретические и процессуальные вопросы судебной экспертизы. – М. : Госюриздат, 1961. – Вып. 1. – С. 76-78.

³ Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов / В. К. Лисиченко. Киев: Вища школа, 1971. – 77 с.

⁴ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2011. – С. 456.

ного) експертизи (як і предмета будь-якої іншої пізнавальної діяльності) синтезуються поняття: а) об'єкта експертизи – у широкому і вузькому сенсі, т. е. фактичних обставин, що пізнаються засобами експертизи, а також матеріальних носіїв інформації про них; б) експертних завдань (цілей) або питань, які підлягають вирішенню; в) методу (методик) експертного дослідження, а також інших умов і його обставин»¹. Отже, позиція В. Д. Арсенєва містить в собі два важливих моменти: предмет експертизи повинен відповідати предмету пізнання; предмет експертизи синтезує в своїй основі поняття цілі (завдання), об'єкта і умов дослідження (методик). Подібний підхід до розуміння сутності предмета експертизи підтримує Ю. Г. Корухов, який вважає, що при визначенні предмета будь-якого дослідження, у тому числі експертного, слід виходити із загальноприйнятого філософського поняття предмета пізнання. З зазначених позицій, відзначає автор, предмет криміналістичної експертизи зумовлюється об'єктами цих досліджень, завданнями, які вимагають рішення, методами та умовами дослідження². За цієї триєдиної основи і визначається предмет роду судової експертизи, де мета замінюється поняттям експертне завдання, а умови – відомостями про експертні методики і методи, використовувані під час дослідження об'єктів експертизи³.

У роботі М. Я. Сегая і В. К. Стринжі, в якій вони розглядають методологічні аспекти вирішення експертних завдань, зазначається, що судова експертиза – це засноване на даних науки практичне пізнання фактичних обставин розслідуваної події. Як і пізнавальна діяльність, експертне дослідження має свій предмет пізнання, який визначається об'єктом, метою (завданням) і засобами (методами) пізнання. Ці елементи існують у діалектичній єдності, але можуть бути і предметом самостійного аналізу⁴. Розширену інтерпретацію поняття предмета експертизи

¹ Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Проблемы теории судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 44 – С. 9-10.

² Корухов Ю. Г. Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Проблемы трасологических исследований: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1978. – Вып. 35. – С. 5-6.

³ Корухов Ю. Г. Понятие «предмет экспертизы» и его практическое значение / Ю. Г. Корухов // Эксперт-криминалист. – 2013. – № 1. – С. 16.

⁴ Сегай М. Я. Типология экспертных задач: методологические аспекты / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1988. – Вып. 37. – С. 10.

пертизи в 1963 р. давав О. Р. Шляхов, коли писав, що «розкрити предмет певного виду експертизи – це значить визначити межі та основні риси методики експертного дослідження, компетенцію експертів різних спеціальностей, характеристику об'єктів, які можуть бути досліджені з допомогою експертизи даного виду, приблизний перелік основних питань, які можуть бути вирішені у даного виду експертизи»¹. Близьке за змістом визначення дається в монографії з теоретичних основ експертизи: «предметом судової експертизи є розв'язання завдань експертизи по встановленню фактичних даних, відбитих в матеріальних носіях інформації про них, методичними засобами (методами, методиками) експертного дослідження»². Відзначимо ту ж синтаксичну помилку, допущену авторами і відзначену вище – процес «розв'язання завдань» не може бути предметом експертизи.

5. Д. Я. Мирський зазначає, що складне поняття предмета експертизи, яке включає мету, об'єкт і метод дослідження, саме по собі навряд чи можна визнати вдалим³. Однак він погоджується з В. Д. Арсенєвим про необхідність диференціації предмета експертизи на галузевий (видовий, родовий), який включає все коло питань, що вирішуються засобами даного роду (виду) експертизи, і конкретний, в який входять питання, поставлені на вирішення експерту, а також ті, які вирішуються в порядку експертної ініціативи. Аналізуючи існуючі визначення предмета експертизи, Д. Я. Мирський приходить до висновку, що не експерт встановлює фактичні дані про розслідуваний злочин, а слідчий або суд на основі оцінки висновку експерта та інших доказів у кримінальному провадженні встановлюють фактичні дані, вихідну інформацію про які добуває експерт. Предметом судової експертизи вчений запропонував вважати інформацію, що отримується в результаті дослідження особою, яка володіє спеціальними знаннями, про надані слідчим, судом об'єкти, котрі слугують для встановлення фактів, що мають доказове значення⁴. Аналогічну позицію зайняв і

¹ Шляхов А. Р. Организация производства новых видов судебных экспертиз в экспертных учреждениях РСФСР / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Душанбе, 1963. – Вып. 3. – С. 20.

² Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. – М. : Российский Федеральный центр судебной экспертизы, 1997. – С. 70.

³ Мирский Д. Я. Предмет и система фототехнической экспертизы / Д. Я. Мирский // Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – Вып. 48. – С. 50.

⁴ Мирский Д. Я. Предмет и система фототехнической экспертизы / Д. Я. Мирский // Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб.

М. М. Ростов, вказуючи, що предметом експертизи повинні бути не факти і обставини, «бо ні ті, ні другі отримати або представити слідчому й суду неможливо, а фактичні дані, тобто інформація про факти та обставини розслідуваної події»¹. Близькою до наведеної думки правників є позиція В. Я. Колдіна та Д. П. Поташник, які визначають предметом експертного дослідження відбите в матеріальній обстановці події і виділене в результаті аналізу об'єкта інформаційне поле, досліджуване із застосуванням спеціальних знань для вирішення конкретного експертного завдання². Під інформаційним полем розуміються різні властивості об'єктів дослідження.

6. Я. В. Комісарова та А. Ю. Бутирін визнали можливим об'єднати під поняттям предмета експертизи два з раніше проаналізованих визначень. Я. В. Комісарова на підставі розмежування судової експертизи як самостійної дії-процесу в структурі доказування (стосовно кримінально-процесуальної діяльності) і пізнавальної діяльності експерта (стосовно дослідницької діяльності) під поняттям предмета судової експертизи як самостійної дії-процесу розуміє фактичні данні, отримані в результаті використання спеціальних знань у встановленому законом порядку, а предметом пізнавальної діяльності експерта вважає досліджувані експертом сторони, властивості, відношення об'єктів з метою вирішення поставлених перед ним питань³. А. Ю. Бутирін без будь-яких пояснень механічно (він називає це – дуалістичним розглядом) поєднує існуючі трактування предмета експертизи: «з одного боку, це відомості про факти (фактичні дані, встановлювані у вигляді експертизи та є елементами системи доказів у кримінальній справі, цивільній справі, розглянутому в суді загальної юрисдикції або арбітражі, а також справі про адміністративне правопорушення), з іншого – влас-

научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – Вып. 48. – С. 56-57.

¹ Ростов М.Н. О содержании понятий, обозначаемых терминами «объект (экспертизы, экспертного исследования)», «качество», «свойство» и «признак» // Методология судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1986. – С. 42.

² Колдин В. Я. Информационные основы экспертно-криминалистического анализа / В. Я. Колдин, Д. П. Поташник // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – М., 1999. – № 4. – С. 20.

³ Комисарова Я. В. Концептуальные основы профессиональной деятельности эксперта в уголовном процессе / Я. В. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 190.

тивості, сторони, і відносини об'єкта експертизи, визначення яких має значення для справи»¹.

Таким чином, аналіз визначень предметної галузі судової експертизи, що запропоновані у спеціальній літературі, свідчить про наявність неоднозначних, а часом суперечливих поглядів на суть розглянутого питання. Існуюча в даному випадку невизначеність не може не позначатися на розвитку теоретичних основ судової експертизи, ускладнює певною мірою аналіз окремих проблем, що відображають запити практичної експертної діяльності. Крім того, визначення предмета судової експертизи є основою для подальшої її диференціації по окремих галузях застосування спеціальних наукових знань у судочинстві.

Для того щоб на об'єктивних підставах підійти до характеристики поняття «предмет» судової експертизи, необхідно в процесі теоретичного аналізу строго диференціювати науковий і практичний аспекти даного поняття. На вказану обставину звертав увагу Р. С. Белкін, який у цьому зв'язку писав: «Предмет науки і предмет заснованої на ній експертизи нам представляються поняттями різних рівнів. Як відомо, предмет науки – певна група об'єктивних закономірностей дійсності, предмет же експертизи – це ті обставини, які можна встановити в результаті пізнання свого предмету»². На наш погляд, відсутність подібної диференціації зумовило включення окремими авторами, зокрема В. Д. Арсеньєвим, в поняття «предмет судової експертизи» певних закономірностей.

Розглянемо предмет експертизи, як практичної діяльності, через призму категорій теорії інформації. Ми підтримуємо висловлену В. Я. Колдіним та Д. П. Поташнік думку, що загальна структура експертно-криміналістичного аналізу в кримінальному провадженні та доказуванні може бути найбільш повно і чітко науково представлена лише з позиції інформаційного підходу³. Це співвідноситься із ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», згідно який під судовою експертизою розуміються дослідження експертом об'єктів, «які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду».

¹ Бутырин А. Ю. Судебная строительно-техническая экспертиза (теоретические, методические и правовые основы): пособие / А. Ю. Бутырин. – М. : Юридическое бюро «Городец», 1998. – С. 13.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 64

³ Колдин В. Я. Информационные основы экспертно-криминалистического анализа / В. Я. Колдин, Д. П. Поташник // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – М., 1999. – № 4. – С. 15.

Подія злочину – один з матеріальних процесів дійсності, і як такий він знаходиться у зв'язку і взаємозумовленості з іншими процесами, подіями та явищами, відбивається в них і саме виступає відображенням якихось процесів. Зміни в середовищі, пов'язані з подією, є результатом взаємодії між ними, результатом відображення події в середовищі. Тільки по них можна судити про зміст події. Зміни в об'єктах експертного дослідження, будучи відображенням події злочину, результатом взаємозв'язку беруть участь у елементах механізму злочину й є кінцевою фазою цього процесу. Стосовно до процесу доказування зміни в середовищі як результат відображення в цьому середовищі події виступають інформацією про цю подію, тобто тими фактичними даними, за допомогою яких тільки й можна судити про подію злочину¹. Судити по відображенню про те, що відображається, за інформацією про злочин можна тільки в тому випадку, якщо відображення володіє змістовною стороною, якщо зв'язок змін з подією можна виявити, зрозуміти за змістом цих змін. Зміст змін, їх характер і є інформацією про ці зміни. Останні несуть в собі відомості, тобто інформацію про весь процес відображення, результатом якого зміни стають. Вони є матеріальним носієм, «сховищем» інформації про подію. Інформація як міра зв'язку події і змін в середовищі, викликані цією подією, не може існувати без матеріальної основи, поза інформаційного сигналу, під яким слід розуміти єдність матеріального носія і засобу передачі інформації. Зміни – це інформаційний сигнал, що має свій зміст (інформацію) і форму вираження. Якщо зміна середовища є матеріальним носієм інформації, то сама інформація після належної процесуальної процедури становить зміст доказів. У результаті експертного дослідження в розпорядженні суб'єкта доказування виявляється відповідним чином інтерпретована і доступна за своїм смисловим висловом інформація. Інформація, що міститься в доказі, дає відповідь на питання про те, що встановлюється цим доказом, що він доказує. Отже, під час вчинення злочину, виникають, строго кажучи, не докази, але інформація про злочин і злочинця, яка може бути, а може і не придбати в силу тих чи інших причин значення доказів, так і під час збирання доказів йдеться фактично про збирання інформації про злочин і злочинця, яка, будучи досліджена і оцінена суб'єктом доказування, може отримати статус доказу². Наведені міркування спонукали О. О. Ейсмана розглядати процес доказування в інформаційно-

¹ Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – С. 64.

² Там само. – С. 72.

му аспекті як «окремий випадок доказування взагалі, тобто особливий спосіб передачі інформації, пов'язаний з обґрунтуванням переданих відомостей»¹. В. Д. Арсеньєв дійшов висновку, що доказова діяльність у кримінальному провадженні спрямована на встановлення даних про реальні обставини події, тобто інформації про них².

Процесуальний закон визначає процедуру збирання доказів, хоча з тексту ст. 93 КПК України вбачається, що йдеться про «майбутні» докази (тобто про інформацію, яка може мати доказове значення). У цьому переконує і зіставлення, наприклад, зі ст. 237 КПК України, в якій йдеться про предмети, виявлені під час огляду, які ще не іменуються речовими доказами, хоча огляд входить до числа слідчих (розшукових) дій.

Розглядаючи інформаційну сутність доказів В. Я. Дорохов пише – «більшість фактів, що цікавлять слідчого і суд, пізнається за допомогою відомостей про них, одержуваних з різних джерел. Докази можуть бути засобом встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, якщо вони несуть об'єктивну інформацію про них»³. Такими чином, як з пізнавальної (гносеологічної), так і доказової (процесуальної) точок зору діяльність експерта спрямована на отримання інформації про злочину подію з використанням спеціальних знань. Ця інформація є результатом дослідження окремих властивостей наданих на експертизу об'єктів. Розглянемо більш докладно сутність вказаної інформації.

В сучасній науці поняття «інформація» є одним з фундаментальних. У перекладі з латинської мови «інформація» (informatio) – це роз'яснення, уявлення, відомості про предмети, явища і процеси навколишнього світу⁴. Подібне визначення міститься в ст. 1 Закону України «Про інформацію», під якою розуміються документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та на-

¹ Эйсман А. А. О понятии вещественного доказательства и его соотношении с понятиями доказательств других видов // Вопросы предупреждения преступности. – М. : Юридическая литература, 1985. – Вып. 1. – С. 82.

² Арсеньев В. Д. К вопросу о предмете и объекте доказывания по уголовным делам / В. Д. Арсеньев // Проблемы доказательственной деятельности по уголовным делам: сб. научн. тр. – Красноярск: Красноярский государственный университет, 1987. – С. 24-25.

³ Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 206.

⁴ Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2. / Редкол. Ю. . Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – 1998. – С. 717.

вколишньому природному середовищі¹. У широкому значенні слова інформація розуміється як різноманітні відомості про світ, одержувані матеріальною підсистемою в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем². Різноманітні дефініції терміна «інформація» свідчать про багатогранність точок зору на розглянуте поняття. Необхідно відзначити, що зміст отриманої інформації ще не свідчить про її цінність стосовно до вивчення конкретного питання, зокрема, для поставленого на рішення експерту. Вважаємо справедливим твердження Ю. М. Шерковіна про те, що поки дані не організовані відповідним чином і не використовуються для якої-небудь мети, вони не є інформацією³. Вірним є твердження Р. С. Белкіна й А. І. Вінберга про те, що інформація завжди існує не взагалі, а для когось і, як така, виникає тільки з появою її споживача⁴. Відзначимо, що відображення, як властивість (ознака), закладена в об'єкті, що відображає, і є результатом його взаємодії з іншими об'єктами, однак може бути не затребуване споживачем (слідчим, судом, стороною захисту) і не стати власне інформацією. Тільки корисна частина відомостей про об'єкт дослідження несе в собі інформаційне значення, простіше кажучи є інформацією. Аналіз численних визначень поняття «інформація» дозволяє дійти висновку, що у самому загальному вигляді під інформацією слід розуміти виділену свідомістю дослідника частину відомостей (повідомлень) про досліджуваний об'єкт (злочин тощо), які можуть сприяти вирішенню конкретного завдання, що його цікавить.

В галузі права під «інформацією» також розуміють «дані», «відомості», «повідомлення», «знання». Починаючи з 60-х років ХХ ст., розкриття і розслідування злочинів більшість авторів розглядає як процес виявлення, вилучення, накопичення, переробки і використання інформації⁵ або як процес, який можна інтерпретувати як систему дій по сприйняттю, обробці,

¹ Про інформацію : Закон України від 2.10.1992 № 2657 (із змінами, внесеними згідно із Законами України станом на 01.01.2014) // Відомості Верховної Ради, 1992. – № 48. – Ст. 650.

² Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер. – М. : Иностранная литература, 1958. – С. 121-136.

³ Шерковин Ю. Н. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Ю. Н. Шерковин. – М. : Мысль, 1973. – С. 122.

⁴ Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 64.

⁵ Усманов Р. А. Информационные основы предварительного расследования / Р. А. Усманов. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 4.

зберіганню, передачі та використанню інформації¹. У кримінальному провадженні споживачем інформації є слідчий, прокурор, сторона захисту, суд, а змістом інформації є виключно відомості, що використовуються для цілей і завдань кримінального судочинства.

Незважаючи на те, що поняття «інформація» знайшло широке застосування в правовій літературі, дослідженню цього феномену присвячено значну кількість наукових робіт, досі не вироблено його загальноприйнятого визначення. Зміст його неоднозначний, обумовлений галуззю застосування. У наукових джерелах з криміналістики, кримінального процесу, судової експертології поряд з інформацією синонімічно використовуються терміни «дані», «відомості», «факти», «події», «обставини», «фактичні дані». Крім того, в спеціальній літературі з розслідування злочинів, по відношенню до інформації широко використовуються терміни «правова», «судова», «слідча», «процесуальна», «тактична», «оперативно-розшукова», «криміналістична», «криміналістично значуща», «доказова», «орієнтуюча», «первинна» та ін. Розмаїття понять обумовлено різними методологічними підходами до їх визначення, різним розумінням призначення та змісту гносеологічної природи інформації. Слід погодитись із В. В. Бірюковим, що критеріями відмежування різних видів інформації, яка використовується під час розслідування злочинів, становить «походження інформації, знання, засоби, методи та методики, що використовувались під час пізнання об'єктів і фіксації результатів цього пізнання, а також її цільове призначення»².

Системний підхід передбачає встановлення місця інформації, що отримується під час експертного дослідження, в галузі правової інформації, розчленування та послідовний аналіз її складових елементів. На наш погляд, в цьому понятті необхідно виокремити такі складові елементи: зміст інформації; джерела інформації; способи, прийоми отримання інформації; суб'єкти, які отримують інформацію; носії інформації; ціль використання інформації.

Насамперед, слід зазначити, що правова інформація, яка використовується під час розслідування злочинів, може бути класифікована за різними підставами. Найбільш загальною

¹ Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика. Теория информационных процессов и систем в криминалистике: пособие / Н. С. Полевой. – М. : МГУ, 1982. – С. 36.

² Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : моногр. / В. В. Бірюков. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – С. 88.

підставою диференціації правової інформації є зв'язок відомостей із вчиненням злочинном. На цій підставі будь-яку інформацію можна віднести до *кримінально-релевантної* або *нейтральної*. Під кримінально-релевантною інформацією ми вслід за Н. В. Кручиніною розуміємо самі різні відомості, що мають значення для виявлення ознак злочину і його розслідування, викриття і кримінального переслідування винних осіб та вирішення інших завдань кримінального судочинства¹. Відповідно нейтральна інформація не містить жодних відомостей, важливих для виявлення ознак злочинів та їх розслідування. До неї відноситься як змістовна інформація, отримана як результат експертного дослідження, так й повідомлення про неможливість його проведення.

В юридичній літературі розроблені численні класифікації кримінально-релевантної інформації, які в їх цілісному вигляді можуть бути представлені як система, що складається з двох частин. Перша – за ознаками самої інформації і її відношення до особливостей і елементів події, що її породжує; друга – по відношенню до ознак системи, що її пізнає, тобто пошуково-пізнавальної кримінально-процесуальної діяльності. В свою чергу, кожна з цих частин підрозділяється на окремі групи. В основу цих класифікацій покладені суб'єкти, цілі, завдання, методи, окремі елементи пізнаваного діяння, правові функції, природа відображення, ступінь доступності і т. ін. При всіх перевагах розглянутих класифікацій кримінально-релевантної інформації, їх авторам не вдалося уникнути ряду недоліків. І головне полягає в тому, що в основній своїй частині висловлені ідеї та сформульовані положення орієнтовані на процес тільки збирання та реалізації пізнавально значимої інформації в цілях доказування. За межею уваги, таким чином, залишені проблеми зв'язку кримінально-релевантної інформації з організаційно-тактичною діяльністю слідчого. У зв'язку з викладеним пропонуємо таку класифікацію кримінально-релевантної інформації, пов'язану з предметом нашого дослідження.

За способом отримання інформація може бути поділена на *процесуальну* та *непроцесуальну*. За значенням у доказуванні можна виділити *доказову* і *орієнтуючу* (організаційно-тактичну) інформацію. Вперше розподіл інформації на доказову і орієнтуючу запропонували Р. С. Белкін і А. І. Вінберг, досліджуючи поняття інформації з точки зору теорії доказів. До-

¹ Кручинина Н. В. Основы криминалистического учения о проверке достоверности уголовно-релевантной информации : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 / Н. В. Кручинина; Московский гос. открытый ун-т. – М., 2003. – С. 34.

казовою вони вважали інформацію, яка становить зміст доказів, виступає засобом і служить цілям доказування, а орієнтуюча інформація виходить з непроцесуальних джерел і доказового значення не має¹. В. Я. Колдін і М. С. Польовий називають доказовою будь-яку інформацію про розслідувану подію і пов'язані з нею обставини, що використовується в процесі доказування². Ми згодні з Є. Д. Лук'янчиковим, який звертає увагу, що наведенні визначення ґрунтуються на різних підставах, котрі використовуються для класифікації понять³. Розподіл інформації на процесуальну та непроцесуальну здійснюється за способом отримання і документування даних відповідно до норм КПК України. Доказовість – властивість інформації підтверджувати або спростовувати існування певного факту, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні. Тому доказова інформація включає відомості про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, тобто тих обставин, які входять до предмету доказування (ст. 91 КПК України). Цілком очевидно, що в процесі розслідування основною є доказова інформація. Орієнтуюча інформація використовується для організаційно-тактичних цілей в процесі розслідування (висування версій, визначення напрямів розслідування, планування слідчих дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників розслідування і т.п.), а також під час дослідження доказів. На наш погляд, доказова і орієнтуюча інформація можуть бути отримані, як процесуальними, так і непроцесуальним засобами. Очевидно, що доказова інформація, яка є змістом доказів, повинна бути отримана виключно процесуальним шляхом. Однак відомості про обставини, що підлягають доказуванню, можуть бути отримати і непроцесуальним способом використання спеціальних знань, наприклад, в результаті проведення ревізії. Разом з тим, орієнтуючий характер має інформація не тільки непроцесуального (наприклад, дані криміналістичних обліків), але й процесуального походження, наприклад, висновок експерта про вид друкуючого обладнання, із застосуванням якого підроблялись документи та ін. Можливість отримання відомостей, що мають орієнтуюче значення передбачена в нор-

¹ Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 66-67.

² Колдин В. Я. Информационные процессы и структуры в криминалистике / В. Я. Колдин, Н. С. Полевой. – М. : Моск. гос. ун-т, 1985. – С. 39-40.

³ Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : моногр. / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – С. 95.

мативних актах. Так, згідно ч. 8 ст. 95 КПК України «Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою пояснення, які не є джерелом доказів». Відповідно п. 6.8 останньої редакції Інструкції МЮ України під час проведення психологічної експертизи передбачена можливість опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа з «метою отримання орієнтуючої інформації».

Залежно від суб'єктів і методів (засобів) добування й перевірки кримінально-релевантна інформація може бути диференційована на *криміналістичну, експертну й оперативно-розшукову*. Криміналістична інформація – це відомості про подію злочину, отримані слідчим, прокурором, судом у результаті цілеспрямованого пізнання події злочину із застосуванням криміналістичних засобів й методів. Експертна інформація отримується шляхом експертного дослідження представлених судовому експертові об'єктів з використанням спеціальних знань. Оперативно-розшукова інформація добувається специфічними засобами оперативно-розшукової діяльності.

На підставі запропонованої класифікації можна дійти висновку, що інформація, отримана експертом під час дослідження, є процесуальною, експертною, кримінально-релевантною або нейтральною, доказовою або орієнтуючою.

У потенціальній інформації, що міститься в джерелі, в процесі експертного дослідження виділяється актуальна інформація про конкретні обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні, тобто відомості про доказові факти: суб'єкта, час, місце, знаряддя та інші обставини. Для вирішення цього завдання, прямо пов'язаного з декодуванням інформації, використовується поняття інформаційного поля, як певної, виділеної сукупності властивостей із усього різноманіття властивостей об'єкта-носія¹. Як буде показано далі інформаційне поле є спеціальним об'єктом експертного дослідження, на підставі якого доцільно відокремлювати судові експертизи.

Підсумовуючи, на основі наведених вище аспектів розвитку поняття предмета судової експертизи, власних міркувань і з урахуванням диференціації предмету експертиз по рівню загальності на родовий та конкретний пропонуємо наступні визначення. *Предмет роду експертизи* – це доказова та орієнту-

¹ Обоснование правового решения. Фактологический анализ: пособие / В. Я. Колдин, А. В. Колдин, О. А. Крестовников. – М., 2014. – С. 249.

юча інформація, яка може бути отримана на сучасному стані розвитку судової експертизи дослідженням спеціального об'єкта. *Предмет конкретної експертизи* – це доказова або орієнтуюча інформація, яка повинна бути отримана дослідженням спеціального об'єкта, котрий є складовою представленою на експертизу конкретного матеріального носія.

Аналізуючи співвідношення понять «предмет», «питання», «завдання» експертизи необхідно виходити з того факту, що питання й завдання, що ставлять перед експертом, дозволяють установити її предмет, але як такі не входять у його зміст. Іншими словами, встановлення в експертному дослідженні певних обставин детермінується конкретними завданнями, що виносяться для розв'язання експертизою, які визначають обсяг інформації, що входить у зміст предмета дослідження. Говорячи про роль завдань (питань) у конкретизації предмета експертизи, важливо також відзначити їхнє значення для формування предмета й наукової галузі, тому що кінцеві завдання практичної діяльності визначають потреби в теоретичному осмисленні виникаючих у неї проблем. Таким чином, уточнення уявлень про типові завдання експертизи дає можливість конкретизувати предмет експертного пізнання, що, у свою чергу, повинне бути основою для розмежування теоретичних і методичних основ різних класів, родів судових експертиз. З іншого боку, відзначені місце й роль експертних завдань в обмежені предметної області тієї або іншої експертизи визначають необхідність їх методологічного аналізу з метою з'ясування питання про цільову спрямованість практичної діяльності судового експерта, дослідження можливостей і перспектив її вдосконалювання за допомогою інтеграції наукових знань, що залучаються й трансформуються в практику судочинства загальною теорією судової експертизи. У кінцевому рахунку уточнення в рамках теорії й практики предмета судової експертизи відіграє істотну роль для конкретизації сутності судової експертизи як наукового засобу доказування обставин розслідуваного злочину.

У психології поняття «завдання» визначається як проблемна ситуація, що включає мету і умови, в яких вона має бути досягнута¹. У завданні, як об'єкті мислення, крім мети (необхідне рішення) і умов виділяють такий елемент, як правила перетворення ситуації². Розглядаючи поняття завдань через при-

¹ Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. И. Т. Касавина. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 236.

² Тихомиров О. К. Психология мышления: пособие / О. К. Тихомиров. – М.: Московский государственный университет, 1984. – С. 11.

зму теорії судових експертиз, можна відмітити, що «мета завдання» є вимогою, яка формулюється в питанні, що ставиться на вирішення експерта, «умовами вирішення» завдання є надані експерту об'єкти, матеріали, вихідні дані, а «правилами перетворення» виступають розроблені для даного виду завдань методи та методики. М. Я. Сегай і В. К. Стринжа доводять, що в загальному предметі експертного пізнання, абстрагованого від конкретних об'єктів і спеціальних методів, визначення типових завданням, об'єднаних спільністю цілей судового доказування і спільністю умов і способів його здійснення на основі використання спеціальних знань обізнаних осіб, має методологічне значення для розвитку загальної теорії судової експертизи¹. Ставлячи перед собою мету розробити єдину методологію вирішення експертних завдань, розкрити їх зміст, теоретично обґрунтувати те спільне, що об'єднує їх незалежно від природи досліджуваного об'єкта, деякі автори вважають можливим досягнення її шляхом створення відповідних класифікаційних систем з подальшим їх описом. Т. М. Пучкова підкреслює, що систематизація завдань необхідна²: а) для індивідуалізації завдання в залежності від конкретних обставин досліджуваної події; б) для чіткого формулювання конкретних питань у постанові (ухвалі, запиті) про призначення експертизи (залучення експерта); в) для подальшого правильного та ефективного використання висновку експерта в процесі доказування.

Класифікація завдань судової експертизи є приводом для наукових дискусій. Первісну диференціацію експертних завдань дав Є. Ф. Буринський, який їх ділив на визначені та невизначені³. Однак завдання судово-експертного дослідження є поняттям комплексним і багатогранним, в якості підстав їх класифікації в науці застосовуються різні параметри. Л. І. Фридман, досліджуючи завдання навчального процесу, виділяє наступні їх параметри: логічна правильність постановки, ступінь невизначеності, рівень узагальненості, повнота поста-

¹ Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – К.; «Ін Юре», 1997. – С. 47.

² Пучкова Т. М. Сущность и классификация задач в судебной экспертизе // Теоретические и практические вопросы судебной экспертизы: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ, 1979. – Вып. 38. – С. 66.

³ Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование: пособие для господ судей, судебных следователей, лиц прокурорского надзора, поверенных, защитников, судебных врачей и графических экспертов. – СПб.: Типография Товарищества печати и издательского дела Труд, 1903. – С. 281-282.

новки, складність і трудність, ступінь проблемності¹. Вважаємо, що дані параметри цілком співвідносяться з експертними завданнями. Аналіз літературних джерел показує, що класифікацію завдань експертизи, як практичної діяльності, не можна вважати завершеною, а їх систематизація, на нашу думку, знаходиться в незадовільному стані. Завдання судово-експертного дослідження – поняття надзвичайно багатопланове, і для типології цих завдань можуть бути використані різні параметри, які поділяють їх на певні групи: за значенням – основні та допоміжні; за обсягом – загальні та окремі; за способом рішення – стандартні і нестандартні (евристичні); за послідовністю рішення – кінцеві і проміжні; за ступенем складності – прості, складні, підвищеної складності і надскладні; за ступенем спільності – загальні завдання роду експертизи, типові завдання виду експертизи, конкретні завдання проведеної експертизи та з інших підстав.

Найбільш важливою підставою класифікації експертних завдань та їх розмежуванням визначається мета дослідження². До кінця 70-х років. минулого століття всі експертні завдання за кінцевою ціллю ділилися тільки на дві групи: ідентифікаційні та неідентифікаційні. Такий поділ було запропоновано А. І. Вінбергом в одному з перших радянських підручників з криміналістики³. У період свого «безроздільного» існування (орієнтовно з 1935 р. по 1977 р.) воно було виправданим, оскільки в той час першочерговим завданням була розробка проблем криміналістичної ідентифікації⁴. Вирішенню ж усіх інших (неідентифікаційних) питань приділялося недостатньо уваги. В зв'язку з цим А. І. Вінберг, Н. Т. Малаховська, Ю. Г. Корухов відзначають, що із зростанням кількості видів нових завдань, не пов'язаних з ідентифікацією, термінологічне поєднання «неідентифікаційні експертизи» не стало відповідати суті і значенням проведених досліджень, не виражає зміст цих дослі-

¹ Фридман Л. И. Логико-психологический анализ школьных учебных задач / Л. И. Фридман. – М., Педагогика, 1977. – С. 30-55.

² Орлова В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 49.

³ Криминалистика. Книга I. Техника и тактика расследования преступлений / Н. А. Бобров, А. И. Винберг, С. А. Голунский, В. И. Громов и др.; под ред. А. Я. Вышинского. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1935. – С. 44.

⁴ Колдин В. Я. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам / В. Я. Кодин. – М. : Московский государственный университет, 1969. – С. 140-145.

дження і за своїм смисловим значенням зводиться лише до твердження протилежного ідентифікаційної експертизи поняття¹. Наслідком цього став вихід статей В. О. Снеткова² та З. І. Кірсанова³, присвячених криміналістичній діагностиці а потім – цілий ряд робіт про класифікацію експертних завдань за різними підставами⁴. У 1977 р. Г. Л. Грановський за підсумками узагальнення практики використання експертами комплексного дослідження речової обстановки місця події запропонував

¹ Винберг А. И. Судебная экспертология: Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград: НИИ РИО ВСШ МВД СССР, 1979. – С. 160; Корухов Ю. Г. Трасологическая диагностика: пособие / Ю. Г. Корухов. – М., 1983. – С. 3.

² Снетков В. А. Проблемы криминалистической диагностики / В. А. Снетков // Труды ВНИИ МВД СССР. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1972. – № 23. – С. 103-106; Снетков В. А. Проблемы использования диагностики в криминалистике / В. А. Снетков // Проблемы совершенствования следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий в аспекте ликвидации преступности в СССР: мат. Всесоюзн. научн. конф. криминалистов и судебных психологов. – Алма-Ата: Казахский государственный университет, 1974. – С. 20-24.

³ Кирсанов З. И. Криминалистическое распознавание и диагностика / З. И. Кирсанов // Современные проблемы судебной экспертизы и пути повышения эффективности деятельности судебно-экспертных учреждений в борьбе с преступностью: тезисы респ. научн.-практ. конф. – К. : Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1983. – С. 51-53.

⁴ Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. – 1978. – № 9. – С. 71-75; Винберг А. И. Судебная экспертология: Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград: НИИ РИО ВСШ МВД СССР, 1979. – 183 с.; Грановский Г. Л. Понятие и основные положения общей теории решения криминалистических задач / Г. Л. Грановский // Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1987. – С. 3-12; Корухов Ю. Г. Соотношение категорий экспертных задач: идентификационных, классификационных, диагностических / Ю. Г. Корухов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 92-112; Орлова В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 49-62; Пучкова Т. М. Сущность и классификация задач в судебной экспертизе // Теоретические и практические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1979. – Вып. 38. – С. 65-70.

розділити всі неідентифікаційні завдання щодо мети дослідження на два види: діагностичні та ситуаційні (ситуалогічні)¹. Цей поділ підтримав і теоретично обґрунтував А. І. Вінберг². Далі в загальній теорії і в конкретних родах та видах судових експертиз правники стали пропонувати різні класифікації та виокремлювати такі класи (види) завдань:

- ідентифікаційні і діагностичні³;
- ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні (ситуалогічні)⁴;
- ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні, класифікаційні⁵;

¹ Грановский Г. Л. Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия / Г. Л. Грановский // Рефераты науч. сообщ. на теор. семинаре–криминалистических чтениях / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1977. – Вып. 16. – С. 3-16.

² Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. – 1978. – №9. – С. 71-75.

³ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 173; Шляхов А. Р. Задачи судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТП: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 42. – С. 3-26; Грановский Г. Л. Экспертные задачи: понятие, структура, стратегия решения / Г. Л. Грановский // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. трудов Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М. 1985. – С. 55-80; Снетков В. А. Криминалистическая диагностика в деятельности экспертно-криминалистических подразделений МВД России по применению экспертно-криминалистических методов и средств: учебное пособие / В. А. Снетков. – М. : ЭКЦ МВД России, 1998. – С. 6; Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 262.

⁴ Сегай М. Я. Типология экспертных задач: методологические аспекты / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1988. – Вып. 37. – С. 11-124 Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина – М. : Юридическая литература, 1986. – С. 230; Симакова-Сфремян Е. Б. Теория і методологія комплексної експертизи контактної-слідової взаємодії об'єктів : моногр. / Е. Б. Симакова-Сфремян. – Х. : Гриф, 2004. – С. 67.

⁵ Винберг А. И. Судебная экспертология: Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград: НИИ РИО ВСШ МВД СССР, 1979. – С. 159-160; Аубакиров А. Ф. Криминалистическая экспертиза материалов и веществ: пособие / А. Ф. Аубакиров, Э. П. Ким – Алматы: «Эділет», 2001. – С. 161-177; Пучкова Т. М. Сущность и классификация задач в судебной экспертизе // Теоретические и практические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1979. – Вып. 38. – С. 75; Авдеева Г. К. Судова експертиза контрафактної аудіовізуа-

- ідентифікаційні, діагностичні класифікаційні, діагностичні завдання дослідження стану, атрибутивні (допоміжні)¹;
- ідентифікаційні, ситуаційні, реставраційні, класифікаційні, діагностичні²;
- ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні³, до яких додане інтеграційні завдання⁴;
- ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні, реституційні, прогностичні, ретроспективні⁵;
- ідентифікаційні і діагностичні, окремим випадком яких є класифікаційні⁶;

льної продукції : моногр. / Г. К. Авдеева ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька – Х. : Право, 2006. – С. 70-71; Клименко Н. И. Судовая экспертология / Н. И. Клименко. – К.: Видавничий дом «Ін Юре», 2007. – С. 130-140; Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций: пособие / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – С. 50-51.

¹ Рудиченко А. И. Классификация и структура решения диагностических экспертных задач, их место в системе задач судебной экспертизы / А. И. Рудиченко // Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – С. 93-105.

² Пучков В. А. Предмет судебного материаловедения / В. А. Пучков // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствование деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 69-76.

³ Корухов Ю. Г. Соотношение категорий экспертных задач: идентификационных, классификационных, диагностических / Ю. Г. Корухов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 92-112; Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1998 – С. 68; Орлова В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 49-62; Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия: пособие / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон-XXI, 2000. – С. 70; Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. А. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 129-130.

⁴ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 22-31.

⁵ Толстухина Т. В. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.09 / Т. В. Толстухина; Академия управления МВД России – М., 1999. – С. 19.

⁶ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 24-30.

- ідентифікаційні, класифікаційно-діагностичні, власне діагностичні, обстановочні, причинно-динамічні¹;
- ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні, ситуаційні, просторово-часові (ретрологічні)²;
- ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні, атрибутивні, ситуалогічні, каузальні, нормативіські³;
- ідентифікаційні, фактологічні, діагностичні, оціночні, юридичні, нормативно-технічні, прогностичні⁴.

Таким чином, в літературі з загальної теорії судової експертизи та окремим родам (видами) експертиз виділені понад двадцять різних експертних завдань. Єдиний збіг – всі автори без винятку виділяють завдання ідентифікаційного характеру в окрему групу. Останнє не дивно, так як теорія криміналістичної ідентифікації є однією з найбільш розроблених окремих криміналістичних теорій. Незважаючи на зусилля багатьох вчених, до цього часу в теорії судової експертизи не розроблена єдина класифікація завдань судової експертизи з урахуванням безлічі цілей, що ставляться перед експертами різних спеціальностей, яка б повністю задовольняла потреби теорії та практики. Різне трактування структурних елементів експертних завдань (цілей, умов, і способів їх вирішення), відсутність загальної цементуючої підстави цієї структури привели до істотних розбіжностей у змісті типів експертних завдань, а, отже, і в способах їх вирішення, що визначають методи і методики експертного пізнання обставин злочину.

Деякі із запропонованих класів завдань не спроможні, оскільки їх виділення порушує логічні основи побудови класифікацій. Так, інтеграційні завдання виділяються за способом їх вирішення, яке здійснюється в процесі комплексних досліджень. Певні завдання, що мають різне найменування, збігаються за змістом, наприклад, атрибутивні, класифікаційно-діагностичні та класифікаційні; ситуалогічні, ситуаційні і об-

¹ Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. – М. : Российский Федеральный центр судебной экспертизы, 1997. – С. 78.

² Шнайдер А. А. Теоретические основы судебной экспертизы: курс лекций. Вып. 2: Научные и методологические основы судебной экспертизы / А. А. Шнайдер. – Саратов: Саратовский юридический институт МВД РФ, 2002. – С. 42.

³ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 36-38.

⁴ Колдин В. Я. Экспертиза в управлении и праве / В. Я. Колдин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – Луганськ, 2000. – № 3. – С. 177.

становочні; причинно-динамічні та каузальні; реставраційні, реституційні і ретроспективні та ін. Зазначимо межу, встановлену законом – завдання з питань права не можуть бути поставлені на розв'язання експерту (ст. 242 КПК України).

Вважаємо, що чітку класифікацію експертних завдань зробити неможливо, якщо не вибрати певний загальний критерій. Загальним об'єднуючою ланкою всіх класів експертних завдань, як зазначено вище, є інформація, яка виникає під час вчинення злочину при взаємодії елементів механізму події і витягується з матеріальних джерел в ході експертного дослідження. Матеріальні носії інформації розглядаються одночасно в якості відображаючих та сприймаючих систем. Рішення будь-якого експертного завдання здійснюється в два послідовних етапи. На першому емпіричному етапі шляхом дослідження експертом виявляються властивості представлених об'єктів. Вивчається різноманітна інформація, яка міститься в носії слідів злочину, зразках порівняння, процесуальних документах та ін. На наступному – логічному етапі встановлений комплекс властивостей аналізується, виходячи з кінцевої мети дослідження, і кладеться в основу формулювання відповідного висновку експерта. Таким чином, первісною метою всіх експертних завдань є встановлення властивостей представлених матеріальних носіїв інформації. При цьому залежно від поставленого завдання вибирається відповідний спеціальний об'єкт (інформаційне поле), як частина слідоносія. Вказана інформація (відомості) характеризує безпосередньо сам об'єкт, а також механізм утворення субстратних, динамічних та інших слідів. Диференціацію експертних завдань по «статичній» (об'єктній) та «динамічній» (процесній) підставі встановлюваних фактів розслідуваної події вперше запропонували В. Ф. Орлова і О. Р. Шляхов¹, а в подальшому розвили М. Я. Сегай і В. К. Стринжа². Виходячи з наведеного, всі експертні завдання можуть бути поділені на два основні класи по кінцевим цілям дослідження і відповідні ним види:

а) встановлення властивостей об'єктів, що є підставою розв'язання ідентифікаційних та діагностичних завдань.

¹ Орлова В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 51.

² Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – К.; «Ін Юре», 1997. – С. 50-51.

б) встановлення характеристик процесу (механізму) взаємодії об'єктів як основа рішення ситуаційних завдань.

Ідентифікаційні завдання спрямовані на ототожнення об'єкта. Аналіз літературних джерел дозволяє дійти висновку, що під час провадження різнорідних експертиз незалежно від природи об'єктів дослідження (органічні, неорганічні, тверді, рідкі, газоподібні, макрооб'єкти, мікрооб'єкти, комплекти, комплекси, природні, антропогенні та ін.) експертним шляхом здійснюються лише два види ідентифікації за матеріальними слідами.

1. Ідентифікація на підставі дослідження властивостей об'єктів. Вказані властивості пов'язані і сформовані механізмом злочину і являють собою «відбитки» обставин події. Властивості речей, які проявляються в їх відносинах з іншими речами, і відповідні їм процеси відображення цих властивостей в ознаках, становлять сутність вказаного виду ідентифікації. Експертні дослідження на цій підставі можна поділити на такі підвиди:

- ототожнення об'єкта за відображенням його властивостей на іншому об'єкті. За онтологічною природою властивості поділяються на: сигналетичні, що відображають зовнішню будову твердих об'єктів; функціональні, які відображають динамічні функції організму людини, дії машин та механізмів;

- ототожнення розділеного об'єкта за частинами, котрі відділилися. Властивості, за допомогою яких здійснюється ідентифікація, включають сигналетичні та субстанціональні, що відображають фізичний, хімічний, біологічний та інший склад та структуру відокремлених частин. В літературі зустрічається заперечення про існування вказаного підвиду ідентифікації на тієї підставі, що під час відділення частин від цілого об'єкту на них виникає лінія розділу, яка дзеркально відображає лінію на іншій частині, тобто в даному випадку це є ідентифікацією за матеріально-фіксованими відображеннями ознак¹. Вказана пропозиція неприйнятна і у ній криються декілька неточностей. По-перше, під час поділу твердих предметів утворюється не «лінія», а «поверхня», унікальна за своєю морфологією. По-друге, відображення, що виникає на одній поверхні, є не дзеркальним щодо протилежного (виступу відповідає виступ, а западині – западина), а негативним (виступу відповідає западина, а западині – виступ). По-третє, і найголовніше, не враховується

¹ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 167-168.

ті випадки, коли у частин твердих тіл немає загальної поверхні поділу і коли дослідженню піддаються об'єкти, що не мають стійкої форми (рідини, газу). У даному разі досліджуються не морфологічні (сигналетичні) властивості, що відсутні, а субстанціональні, тобто склад та структура об'єктів. Можливість ідентифікації зазначених об'єктів на основі аналізу їх складу та структури різними аналітичними методами наукове обґрунтована у 70-80-х роках прищого століття В. С. Мітричевим¹ і реалізується на певних рівнях у сучасній експертній практиці.

2. Ідентифікація на основі дослідження знаків об'єктів. Знаком виступають літери, цифри, символи, слова, вирази. Форма знака ніяк не пов'язана з його змістом. Семантика знака повністю визначається угодою людей, що користуються мовою знаків (конвенціональна природа знака). Знак є субститутом оригіналу. Однак знаки об'єктів, на відміну від їх властивостей, не подібні оригіналу-об'єкту, який представляють, і тому вони можуть бути носіями інформації про нього тільки в тому випадку, коли знаки вже мають для суб'єктів мовного спілкування своє значення, тобто якщо на їх основі вже сформовані знакові образи відповідних об'єктів².

Прикладом доцільності поділу ідентифікаційних досліджень на два види є експертне дослідження усного мовлення на фонограмі. Ототожнення особи за звуковою мовою проводиться шляхом дослідження фізичних параметрів голосу (експертиза відео-, звукозапису) або лінгвістичного семантичного аналізу смислового змісту усного мовлення (лінгвістична експертиза усного мовлення)³.

В літературі вказується, що однією із цілей ідентифікації є ототожнення не тільки конкретного, виділеного по обстави-

¹ Митричев В. С. Общие положения методики идентификационной экспертизы с использованием аналитических методов / В. С. Митричев // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М. : ВНИИСЭ, 1972. – Вып. 4. – С. 113-156; Митричев В. С. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий / В. С. Митричев. – Саратов, Саратовский государственный университет. – 1980. – 112 с.

² Колдин А. В. Источники криминалистической информации / А. В. Колдин, О. А. Крестовников // Под ред. докт. юрид. наук, Заслуж. деят. науки, Заслуж. юриста РФ, проф. В.Я. Коддина. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 71.

³ Лінгвістична експертиза мовлення. Експертиза відеозвукозапису // Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень // Наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

нам справи об'єкта, але й групи, виду, роду¹. На нашу думку в даному випадку науковці плутають мету дослідження із досягнутим результатом. Говорячи про мету експертизи взагалі, слід підкреслити розбіжність між нею і результатом, оскільки практична діяльність значно відрізняється від її ідеального проекту. Реальний результат експертного дослідження може не збігатися з кінцевою метою (завданням) як передбачуваним результатом. Тому ми погоджуємося із В. Я. Колдіним, що висновок про родову, видову належність є результатом порівняльного дослідження шуканого і перевіряється об'єктів з метою їх ідентифікації². Цей результат може бути кінцевим, коли не встановлені окремі ідентифікаційні ознаки об'єктів, що порівнюються, або проміжним в процесі подальшого ототожнення об'єкта.

Діагностичні завдання ставляться для встановлення природи, властивостей і стану об'єктів. При цьому встановлення шуканих характеристик здійснюється як під час аналізу безпосередньо об'єктів, так і за їх матеріальними слідами («прості» і «складні» завдання за висловом О. Р. Росинської³). За результатами встановлених властивостей та подальшого порівняння їх із аналогами, табличними даними, нормативними документами встановлюється клас, рід, від об'єктів (класифікаційні, атрибутивні завдання), відповідність їх певним вимогам (нормативіські, нормативно-технічні завдання), вартість (оціночні завдання) та ін. Використання методу моделювання дозволяє встановлювати первісний стан об'єктів (ретроспективні завдання), причинно-наслідкові відносини (каузальні завдання) та час (просторово-часові завдання) виникнення або зміни слідів.

Ми згодні з Е. Б. Сімаковою-Єфремян, що немає необхідності виділяти класифікаційні завдання як самостійну одини-

¹ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2006. – С. 29; Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів : моногр. / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Х. : Гриф, 2004. – С. 60; Плесовских Ю. Г. Цели и задачи судебного экспертного исследования: проблемы теоретического обоснования / Ю. Г. Плесовских // Эксперт-криминалист. – М., 2006. - № 1. – С. 10; Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика для экспертов: научно-практическое пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Институт повышения квалификации Российского Федерального Центра судебной экспертизы, 2007. – С. 77.

² Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 214.

³ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 27.

цю в загальній класифікації. Дослідження, мета яких спрямована на віднесення об'єкта, явища до того чи іншого класу, типу, категорії в медицині, природознавстві, техніці традиційно вважають діагностичними. Для того щоб віднести об'єкт експертного дослідження до якої-небудь категорії, необхідно встановити його властивості і стан. Саме тому встановлення властивостей і станів об'єктів, віднесення їх до певної категорії (класу, типу, розряду і т. д.) є завданнями діагностичними¹. Зазначимо, що основна методична відмінність класифікаційних завдань від результатів ідентифікації, яка завершається встановленням загальної родової (групової) належності, пов'язана з відсутністю об'єктів, що перевіряються. В якості порівняльних матеріалів для вирішення класифікаційних завдань використовуються еталони, колекції, гербарії та інші об'єкти класифікаційних груп, а також табличні дані, характеристики стандартів. Виявлені в досліджуваних об'єктах або слідах властивості зіставляються з зазначеними характеристиками, що і служить підставою для знаходження відповідної класифікаційної групи.

Ситуаційні завдання передбачають визначення параметрів процесу (механізму) взаємодії об'єктів за слідами-відображеннями, часу, динаміки і умов взаємодії людей і речей, а також встановлення характеристик, зв'язку зовнішніх дій, їх наслідків, рухів контактуючих об'єктів. Як правило, об'єктом дослідження виступає речова (матеріальна) обстановка події в цілому, а місце події розглядається як «інтегративний речовий доказ»². Говорячи про матеріальну обстановку події, В. Я. Колдін справедливо зазначає, що специфіка цього об'єкта полягає в тому, що він може досліджуватися як самостійне цілісне утворення у всьому різноманітті його системно-структурних зв'язків³.

Що стосується співвідношення діагностичних та ситуаційних завдань, то у вчених єдиної думки не має. Ю. Г. Корухов

¹ Сімакова-Єфремян Е. Б. Класифікація завдань комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 4.

С. 572.

² Бордюгов Л. Г. Интегративный характер ситуалогической экспертизы / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 208.

³ Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / под общ. ред. В. Я. Колдина. – М. : НОРМА, 2002. – с. 13.

наполягає, що ситуаційне завдання поглинається діагностичним¹. Р. С. Белкін виступає проти існування ситуаційних завдань (ситуаційної експертизи) і вважає, що проведенням такої експертизи «експерт фактично привласнює собі компетенцію слідчого»². Вказані твердження не зовсім переконливі. Експерт на основі своїх спеціальних знань встановлює певні сторони, складові елементи механізму події, що відбулася. Г. В. Прохоров-Лукін правильно зазначає, що ситуаційне завдання вирішується «на підставі спеціальних знань шляхом дослідження матеріальних джерел і носіїв інформації з метою встановлення фактів і обставин, які належать до механізму злочину»³. У певних випадках існують такі аспекти події злочину, для дослідження та встановлення яких правових (неспеціальних) знань слідчого недостатньо. І тоді в повній відповідності до закону таке дослідження повинна провести обізнана особа – судовий експерт. Ніякої юридичної оцінки, тим більше кваліфікації події, експерт зробити не вправі. Остання є прерогативою суб'єкта доказування. Під час рішення ситуаційного завдання досліджуються певні об'єкти (сліди злочину) з використанням спеціальних знань, а докази експертом не оцінюються. Дослідження всієї події злочину і оцінка результатів експертизи є, дійсно, прерогативою слідчого.

Рішення діагностичних завдань, згідно з етимологією слова «діагностика», спрямовано на встановлення окремих симптомів (ознак, властивостей, станів) окремого об'єкта⁴. Навіть якщо з'ясується механізм, в який як елемент входив певний об'єкт, що привів його до певного діагнозу, то мета дослідження – виявити цей механізм відносно одного об'єкта. Ситуаційне завдання має мету більш високого порядку – використовуючи результати ідентифікаційного та діагностичного досліджень окремих об'єктів, встановити механізм події в цілому або її обставини на підставі використання спеціальних знань. Г. Л. Грановський, який першим поставив питання про виокремлення ситуаційних завдань, розглядає ситуацію як систему,

¹ Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений : научн.-практ. пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1998 – С. 75.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 563-564.

³ Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г.В. Прохоров-Лукин ; Украинск. акад. внутр. дел. – К., 1993. – С. 12.

⁴ Словник іноземних слів / за ред.. чл.-кор. АН УССР О. С. Мельничука. – Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл., 1977. – С. 219.

що представлена багатьма об'єктами (елементами системи), котрі мають певні якості з фіксованими між ними відносинами¹. Фактично, метою ситуаційного дослідження є з'ясування в загальному механізмі події тих елементів, які не можуть бути встановлені слідчим без використання спеціальних знань. Слід погодитися з думкою Н. І. Клименко про те, що, незважаючи на деяку схожість діагностичні й ситуаційні дослідження, кожний з них має свої особливості. Так, характерним для діагностичного завдання є встановлення типових ознак того чи іншого об'єкта в певній ситуації, ситуаційне ж завдання встановлює комплекс різних ознак, об'єктів, окремих ситуацій, із яких складається цілісна картина всієї досліджуваної події, встановлення механізму якої потребує застосування різних судових експертиз².

На наш погляд, в ситуаційних завданнях логічно виділити два підвиди: а) дослідження події в цілому, наприклад, встановлення механізму спричинення тілесних ушкоджень; б) дослідження окремих обставин злочину, наприклад, встановлення положення потерпілого в момент пострілу. Механізм події може встановлюватися під час провадження однорідної експертизи (наприклад, обставини дорожньо-транспортної події досліджується експертом-автотехніком), але частіше це – інтеграційне завдання, що розв'язується із використанням різних спеціальних знань в формі комплексної експертизи. Наприклад, встановлення факту контактної взаємодії різнорідних об'єктів здійснюється комплексною експертизою, як процесуальною формою синтезу знань трасології, ґрунтознавства, матеріалознавства, біології, автотехніки, медицини, та інших наук³.

Поділені за кінцевою метою всі експертні завдання в процесі їх експертного вирішення тісно взаємозв'язані. Ситуаційні, ідентифікаційні та діагностичні завдання вирішуються послідовно на підставі проміжних підзавдань інших видів. Ідентифікуючи об'єкт по відображеним ознаками, експерт зобов'язаний враховувати умови утворення сліду, адекватність

¹ Грановский Г. Л. Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия / Г. Л. Грановский // Рефераты науч. сообщ. на теор. семинаре–криминалистических чтениях / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1977. – Вып. 16. – С. 14.

² Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. І. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 139-140.

³ Симакова-Ефремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів : монографія / Е. Б. Симакова-Ефремян. – Х.: Гриф, 2004. – С. 56.

виділених ознак, тобто проводити діагностичні дослідження. Так, кінцеве ідентифікаційне завдання з ототожнення знаряддя злам у починається із рішення ситуаційного завдання по встановленню механізму утворення слідів, потім встає діагностичне завдання визначення виду знаряддя за слідами-відбитками й співставлення із предметом, що перевіряється, й т.д. З діагностичного аналізу починається процес ідентифікації. Наприклад, під час проведення експертизи звуко- відеозапису необхідно діагностувати фонограми, встановлюючи їх придатність для ототожнення особи за звуковою мовою. Як діагностика допомагає у вирішенні ідентифікаційних завдань, так ідентифікація забезпечує вирішення діагностичних завдань. Наприклад, перш ніж визначити стан людини, яка писала рукописний текст (діагностичне завдання) вирішується ідентифікаційне завдання з ототожнення виконавця. Отже, в більшості родів, видів судових експертиз кінцевою метою може бути рішення кожної з перерахованих трьох класів завдань, а способом рішення основного завдання – розв'язання підзавдань ідентифікаційного, діагностичного та ситуаційного характеру.

1.4. Об'єкти і класифікація судових експертиз

Об'єкт дослідження – складне і багатозначне поняття, яке посідає центральне місце в теорії і практиці криміналістики і судової експертизи. Його визначення важливе для вирішенням багатьох організаційно-тактичних, техніко-методичних і процесуальних проблем призначення та проведення судових експертиз. Правильне трактування даного поняття набуває особливої значущості для визначення класів, родів, видів судових експертиз, встановленні меж компетенції експертів і вирішенні інших питань використання спеціальних знань під час розслідування злочинів. Без правильного з'ясування гносеологічної і процесуальної сутності об'єктів дослідження неможливе оптимальне, достовірне, належне отримання і використання інформації, що міститься в них.

Проблемі визначення поняття об'єкта експертизи, класифікації об'єктів судових експертиз, як наукової категорії, присвячені численні роботи вітчизняних та закордонних криміналістів: Т. В. Авер'янової, Л. Ю. Ароцкера, В. Д. Арсеньєва, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Я. Колдіна, Д. Я. Мирського, О. Р. Росинської, М. М. Ростова, Т. В. Сахнової, В. О. Снеткова, Ю. К. Орлова, Х. М. Тахо-Годі, О. Р. Шляхова та інших вчених, проте єдиної думки про сутність даної категорії судової експерто-

логії дослідники не дійшли, багато спірних питань ще не вирішено, одні й теж самі терміни тлумачаться науковцями по-різному.

Слово «класифікація» походить від двох латинських слів «classis» (розряд) і «facio» (робити). У науковій літературі це слово використовується у двох значеннях як найменування вже сформованої системи та як процесу її розробки. Для позначення процесу створення, побудови, приведення деякої предметної галузі в систему, встановлення взаємних відносин, зв'язків між об'єктами і їх групування в класифікаційні осередки по ступеню споріднення використовується термін «класифікування»¹. Під класифікацією розуміється існуючу систему знань, поняття якої означають впорядковані групи, за якими розподілені об'єкти деякої предметної області на підставі їх подібності в певних властивостях. Ця система призвана вирішувати два основні завдання: по-перше, представляти в надійному і зручному для огляду і розпізнавання вигляді всі об'єкти цієї предметної галузі; по-друге, містити якомога більше суттєвої інформації про них. О. Ю. Головін пише, що вченими-криміналістами класифікація розглядається у вузькому сенсі і включає: а) розподіл логічного обсягу поняття, в результаті якого створюються системи супідрядних понять; б) розподіл предметів на класи, види згідно виділеним в них ознаками². Класифікація виступає не просто як констатація вже досягнутого знання, але виконує важливу методологічну функцію: здійснюючи систематизацію певної предметної галузі, вона разом з цим задає загальний напрямок її подальшого цілеспрямованого дослідження³.

Об'єкт експертизи – категоріальне поняття, що має ряд ознак. Класифікація об'єкта експертизи як логічна процедура являє собою поділ поняття, результатом якого є створення системи супідрядних понять і розподіл їх на класи. Таке класифікування повинно проводитися: а) за певною підставою згідно із законами логіки, б) підстава повинна бути значимою, істотною для розкриття сутності даного поняття як цілісної системи, що представляє фактичну основу для вирішення наукових і практичних завдань.

Відправним положенням для розкриття загального поняття об'єкта експертизи служить філософська, гносеологічна

¹ Розова С. С. Классификационная проблема в современной науке / С. С. Розова. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 5-6.

² Головин А. Ю. Криминалистическая систематика: монография / А. Ю. Головин; под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Н. П. Яблокова. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 37.

³ Субботин А. Л. Классификация / А. Л. Субботин. – М.: Институт философии РАН, 2001. – С. 9-10.

його інтерпретація як «того, на що спрямована пізнавальна або інша діяльність суб'єкта»¹, «явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність»². Об'єкт експертизи – це об'єкт експертного пізнання, а «об'єкт пізнання» – категорія гносеологічна. Такий підхід дозволяє розглядати з матеріалістичних позицій в якості об'єкта ті речі, властивості, відносини, які, існуючи незалежно від свідомості дослідника, виявляються включеними в його діяльність. Подібне широке трактування поняття «об'єкт» є теоретичною основою для створення і розвитку різних класифікацій емпіричних і теоретичних об'єктів. На цій базі створюється поняття ідеального об'єкта експертизи, тобто розгляд як об'єкта не реально існуючого, а ідеального, необхідного лише для побудови класифікацій, з метою виділення і фіксації тих сторін об'єкта, що не охоплюються у всій повноті своїх властивостей і в своїх загальних зв'язках в емпіричному знанні.

У спеціальній літературі запропоновано різні класифікації об'єктів експертизи з точки зору процесу доказування, теорії криміналістичної ідентифікації, діагностики та ситуалогії, стадії експертного дослідження, структури об'єктів, їх процесуального статусу та ін. Як зазначають М. М. Ростов та Х. М. Тахо-Годі, класифікація об'єктів може бути використана для визначення: властивостей, які необхідно виявити для вирішення того або іншого завдання; методів дослідження, застосування яких найдоцільніше для вивчення цих властивостей; найбільш доцільної організаційно-правової форми провадження експертизи (одноособова, комісійна, комплексна)³. Дослідники поділяють об'єкти експертизи на загальні, родові, конкретні, безпосередні⁴; загальні, родові, спеціальні, безпосередні, конкретні⁵;

¹ Філософський словник / за ред. акад. СРСР В.І. Шинкарука. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – С. 669.

² Словник української мови. В 11 томах. Т. 5. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 495.

³ Ростов М. Н. К вопросу о классификации объектов, задач и методов экспертного исследования / М. Н. Ростов, Х.М. Тахо-Годи // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 67.

⁴ Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования / Ю. К. Орлов // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1974. – Вып. 8. – С. 41-42.

⁵ Мирский Д. Я. Некоторые теоретические вопросы классификации объектов судебной экспертизы, их свойств и признаков / Д. Я. Мирский // Методология судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1986. – С. 93.

загальні, родові, спеціальні, конкретні¹; родові, конкретні²; основні, порівняльні, довідкові³; кінцеві і проміжні або основні та допоміжні⁴ та ін. При цьому в одні і ті ж терміни залежно від переваг, які надає автор, вкладається різний зміст. Представляється, що неможливо класифікувати всі прояви такого широкого за змістом поняття як «об'єкти експертного дослідження» за одною чи двома підставами. Наприклад, на сьогоднішній день, експертна практика вказує на велику кількість різноманітних об'єктів балістичного дослідження. Як справедливо зауважує Е. І. Стащенко, об'єкти, починаючи зі зброї, боєприпасів і закінчуючи обставинами здійснення пострілу, вельми різноманітні за своїм призначенням і природою походження⁵. Тому для теорії та практики проведення експертиз важливо визначити такі загальні підстави, за якими можливо створити логічно несуперечливу класифікацію об'єктів, що досліджуються експертами.

У розвиток філософських положень слід трактувати поняття «об'єкт» таким чином, щоб воно включало в себе і матеріальний субстрат, досліджуваний експертом, і властивості (ознаки) об'єкта, що відображають його зовні відносини з іншими об'єктами у всьому різноманітті їх взаємозв'язків. Зміст поняття «об'єкт експертизи» може бути розкрито тільки з позиції системного підходу. Розглядаючи об'єкт експертизи як складну систему, необхідно вказати на три її компоненти (елементи), до яких відносяться: фактичні обставини як джерело інформації; матеріальний носій цієї інформації; умови передачі, закріплення та зберігання даної інформації, тобто механізм взаємодії джерела і носія інформації. Аналіз існуючих точок зору, експертних

¹ Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. – М. : РФЦСЭ МЮ РФ, 1997. – С. 93.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 459.

³ Винберг А. И. Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы / А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Вопросы теории и практики судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1983. – С. 12.

⁴ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 31–32.

⁵ Стащенко Е. И. К вопросу о классификации задач и объектов судебно-баллистической экспертизы / Е. И. Стащенко // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1983. – Вып. 2. – С. 13.

пертної практики дає змогу виокремити підстави для здійснення класифікування об'єктів експертизи¹.

Природа (загальний об'єкт експертизи).

Серед учених існують дві точки зору щодо природи об'єктів експертного дослідження. Перша група дослідників під об'єктом експертизи розуміє матеріальні або матеріалізовані носії інформації, фактичних даних про подію злочину, що встановлюються за допомогою спеціальних знань під час проведення експертизи як засобу доказування у кримінальному провадженні. Л. Ю. Ароцкер, розглядаючи об'єкти криміналістичної експертизи, підкреслював їх різносторонність та називав предметами матеріального світу, що досліджуються та пізнаються як з метою ідентифікації, так і для вирішення неідентифікаційних завдань². В. О. Снетков вважає, що об'єктами експертизи є матеріальні об'єкти – речові докази, труп, тварини, зразки, відібрані для порівняльного дослідження; інформація, під час вивчення якої експерт може встановити факти, що мають значення для провадження експертизи³. На думку О. Р. Шляхова, «об'єкти експертизи – це закріплені в матеріалах кримінальної справи і передбачені кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним законодавством джерела інформації; в їх числі головна роль належить речовим доказам, речовій обстановці місця події, зразкам для порівняльного дослідження»⁴. Ю. К. Орлов виділяє загальний об'єкт експертизи, під яким розуміє предмети матеріального світу, вивчення яких експертом дозволяє встановити фактичні дані, необхідні для експертизи, а також безпосередній об'єкт експертизи як «сукупність властивостей предмета, які піддаються експертному дослідженню»⁵. Автори «Енциклопедії судової експертизи» під об'єктами експертного дослідження розгляда-

¹ Щербаковський М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи / М. Г. Щербаковський // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 10. – С. 177-185.

² Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы / Л. Е. Ароцкер // Криминалистическая экспертиза. – М. : ВНИИИПП, 1966. – Вип. 1. – С. 53.

³ Снетков В. А. Криминалистическая диагностика: спорные вопросы // Вопросы криминалистики и экспертно-криминалистические проблемы: сб. науч. тр. – М. : ЭКЦ МВД России, 1997. – С. 5–6.

⁴ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза. Организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 8.

⁵ Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования / Ю. К. Орлов // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1974. – Вип. 8. – С. 41–42.

ють матеріальні об'єкти, що містять інформацію, необхідну для рішення експертного завдання¹. Е. Б. Сімакова-Єфремян стверджує, що загальним об'єктом судових експертиз є тільки матеріальні (матеріалізовані) утворення, що слугують засобом розпізнання фактів та обставин, які цікавлять слідчого (суду)². На думку М. М. Ростова, об'єктом експертизи є індивідуально-визначена річ, матеріальне утворення³. Сучасні українські вчені також за основу визначення загального об'єкта експертизи беруть у першу чергу його матеріальну сутність⁴.

Т. В. Авер'янова вважає неточним твердження, що об'єктом експертизи є річ матеріального світу, яка служить джерелом доказової інформації, тому що «сама річ виступає тільки як носій інформації. Доказове значення має лише ця інформація, і саме завдяки її належності до справи ми називаємо цю систему – носій і його зміст – речовим доказом»⁵. Такої ж позиції додержується Т. В. Сахнова, яка вказує, що об'єктами експертизи можуть бути тільки ті предмети, документи, які залучені в сферу кримінального судочинства й набули процесуального статусу⁶. З цією думкою не можна погодитися. На наш погляд, автори змішують різні поняття: «об'єкт експертного дослідження», «речовий доказ» та «документ». Слід підкреслити, що об'єктом експертного дослідження є не речові докази – це процесуальні категорії, а предмети та документи як матеріальні або матеріалізовані носії інформації. Об'єкт, досліджений експертом і такий, що містить інформацію про злочин, може набути процесуального статусу речового доказу згідно ст. 93 КПК України, а у випадку відсутності відповідної інформації втрачає своє значення у кримінальному провадженні. Але він не

¹ Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 165.

² Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактної-слідової взаємодії об'єктів : моногр. / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Х. : ВКФ «Гриф», 2004. – С. 38.

³ Ростов М.Н. О содержании понятий, обозначаемых терминами «объект (экспертизы, экспертного исследования)», «качество», «свойство» и «признак» / М.Н. Ростов // Методология судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1986. – С. 43–44.

⁴ Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навчально-довідковий посібник / уклад. Ю. М. Грошевий, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Харків : Одиссей, 2004. – С. 133, 136.

⁵ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 212.

⁶ Сахнова, Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – С. 38–39.

втрачає статусу об'єкта експертизи. Крім того, як буде показано далі, об'єкти експертного дослідження є джерелами не тільки доказової, але й орієнтуючої інформації.

Друга група вчених стверджує, що об'єктами експертного дослідження можуть бути процеси, явища, в тому числі фрагменти події злочину. В. Д. Арсен'єв, говорячи про об'єкт експертизи, виходить із філософських позицій і пише, що це – «об'єкт пізнання (як складова частина об'єктивної реальності), явище, існуюче саме по собі (об'єктивно)»¹. Р. С. Белкін на підставі аналізу існуючих в літературі визначень об'єкта експертизи доходить висновку, що «об'єктами судової експертизи можуть бути матеріальні утворення (матеріальні об'єкти) і процеси, до яких належать явища, події, дії»². Законодавець також вказує на можливість дослідження явищ, оскільки згідно ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судовою експертизою – це «дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів». Двоїсту позицію в цьому питанні займає В. Я. Комісарова, яка об'єктом судової експертизи як засобу доказування розглядає лише матеріальні (конкретні) об'єкти, у той час як об'єктами експертизи як процесу дослідження – будь-які реальні і уявні сутності, в тому числі й процеси, явища³.

Одним із різновидів нематеріальних об'єктів експертного дослідження розглядається криміналістична ситуація, яку Г. В. Прохоров-Лукін відносить до безпосереднього об'єкту дослідження⁴. Засновник пропозиції щодо проведення ситуалогічних досліджень на місці події – Г. Л. Грановський писав, що «об'єктом ситуаційної експертизи є подія злочину, яка відобразилася не стільки в окремих слідах, скільки в речовій обстановці місця події в цілому»⁵. Підтримує цю позицію В. М. Плєска-

¹ Арсен'єв В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсен'єв // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 44. – С. 4.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 459.

³ Комиссарова Я. В. Концептуальные основы профессиональной деятельности эксперта в уголовном процессе / Я. В. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 188.

⁴ Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. В. Прохоров-Лукин ; Украинская академия внутренних дел. – К., 1993. – С. 11.

⁵ Грановский Г. Л. Ситуалогическое исследование места происшествия / Г. Л. Грановский // Программирование и ситуалогические методики трасологических исследований : сб. науч. тр. Всесоюзного

чевський, який серед об'єктів судово-балістичного дослідження на місці події, вказує на «подію злочину у формі, найбільш наближеній до реальних дій»¹. І. А. Гедигушев пропонує вважати об'єктом ситуаційної експертизи систему властивостей ситуації, в якій відбивається динаміка окремих і (або) основної події². Ситуація в словарному викладі – це «сукупність умов і обставин, що створюють певне становище»³. У криміналістиці ситуація тлумачиться набагато ширше. Під нею розуміють обстановку, що існує і схильна до змін у конкретний момент часу, характеризується безліччю речей, пов'язаних з подією злочину. Т. С. Волчецька розглядає різні види криміналістичних ситуацій, в тому числі – кримінальні ситуації, що об'єднують дії злочинця на різних етапах вчинення злочину: це і підготовка до злочину, і безпосередньо саме злочинне діяння, а також дії злочинця і інших осіб із знищення або приховання слідів злочину⁴. Таким чином, поняття ситуації співвідноситься з поняттям умов. Крім того, як показано раніше інформація про обставини події в цілому або її окремі фрагменти є предметом експертизи, а об'єктами дослідження виступає речова обстановка місця події та її складові. Таким чином, елементи події злочину є предметом експертного дослідження, а не його об'єктом.

Літературний огляд показує, що питання про віднесення до об'єктів експертизи тільки матеріальних предметів, фрагментів речової обстановки або також подій або процесів є спірним. Слід погодитися з міркуваннями Ю. К. Орлова, що в принципі експертному дослідженню можуть піддаватися не тільки конкретні предмети, але й різні процеси (події, явища, дії), на підставі вивчення яких експерт пізнає інші факти, що є пред-

научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1979. – Вып. 37. – С. 104.

¹ Плескачевский В. М. Судебно-баллистические экспертные исследования на месте происшествия / В. М. Плескачевский // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / Азербайджанский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Баку, 1974. – № 17. – С. 24.

² Гедигушев И. А. Судебно-медицинская экспертиза при реконструкции обстоятельств и условий причинения повреждений (методология и практика) / И. А. Гедигушев. – М. : Городец, 1999. – С. 156.

³ Словник української мови. В 11 томах. Т. 9. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 208.

⁴ Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая; под ред. проф. Н. П. Яблокова. – Москва, Калининград : Калинингр. гос. ун-т., 1997. – С. 59.

метом експертизи¹. Так, аналіз локалізації, форми, розташування слідів ушкоджень на перешкоді дозволяє експерту зробити висновок про особливості процесу пострілу. У широкому гносеологічному значенні в якості об'єкта пізнавальної діяльності експерта можуть виступати як матеріальні предмети, утворення, так і фрагменти діяльності, дії, процеси, явища, будь-який факт. Але й при такому підході встановлення подій експертним дослідженням здійснюється не безпосередньо, а опосередковано за слідами-відображеннями цих подій у навколишньому матеріальному середовищі. Так, обставини, пов'язані із пожежею або вибухом, встановлюються за слідами, що виникають як результат дії вогню або вибухового пристрою. Ще одним прикладом змішування матеріальної й нематеріальної сутності об'єктів експертизи є визначення об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи психічної діяльності людини^{2,3}. Очевидно, що об'єктом експертизи виступає особа, яка має певний процесуальний статус – підозрюваний або потерпілий. Під час провадження експертизи встановлюються певні зовнішні ознаки психіки людини, які є її проявом й слугують підставами вирішення завдання слідчого.

Тому видається доцільним більш вузьке розуміння загального об'єкта експертного дослідження, а саме – лише як матеріальних предметів, речей, що піддаються експертному дослідженню. Таке розуміння об'єкта більш виправдане з наступних причин. По-перше, якщо об'єктом вважати події, то зміщуються поняття об'єкта і предмета (завдань) експертизи. Об'єкти експертизи, що направляються експертові для дослідження, визначає ініціатор провадження експертизи. Чи буде експерт вивчати їх з погляду відображення в них яких-небудь процесів або виявляти і оцінювати ознаки, що безпосередньо властиві даному об'єкту, – це питання предмета експертизи. По-друге, на відміну від інших видів пізнавальної діяльності, об'єкт експертного дослідження є поняттям не тільки гносеологічним, але й правовим, являє собою єдність гносеологічного і правового аспектів. У вузькому значенні об'єктами експертизи можуть бути лише матеріальні об'єкти (матеріалізовані джерела інфо-

¹ Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования / Ю. К. Орлов // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз – М., 1974. – Вып. 8. – С. 42.

² Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ф. С. Сафуанов. – М. : Гардарика, Смысл, 1998. – С. 35.

³ Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: посібник / В. Ю. Шепітько. – Х. : Право, 2006. – С. 104.

рмації), до яких можуть бути застосовані процесуальні процедури, пов'язані з виявленням, фіксацією, вилученням та наданням експерту на дослідження. Правовий же режим може бути поширений лише на реально існуючі об'єкти.

Об'єкти нематеріальної природи (факти, події минулого, психіка людини, криміналістичні ситуації) можуть виступати тільки як ґносеологічна категорія, і дослідження такого роду об'єктів може розглядатися лише в пізнавальному, а не в правовому значенні. Виходячи з положення про те, що об'єкт експертного дослідження є єдністю ґносеологічного і правового аспектів, слід таким визнати виключно матеріальні предмети. Таке розуміння об'єкта експертного дослідження становить, на наш погляд, не тільки наукову але й практичну цінність. Явища і процеси, котрі реально існують або існували у минулому, можна пізнати експертним шляхом лише за допомогою дослідження матеріальних об'єктів, що зазнали змін під впливом процесу, або предмети, які знаходилися в тому середовищі, де відбувався процес. Так, під час аналізу обставин використання вогнепальної зброї експертом досліджуються вогнепальна зброя, ушкодження та інші матеріальні об'єкти – елементи обстановки. Ми приєднуємось до позиції тих учених, які розглядають об'єкти експертизи як системні утворення, що характеризуються матеріальною природою тобто є матеріальним (матеріалізованим) носієм інформації про обставини розслідуваного злочину¹. Тільки в такому випадку правовий статус об'єктів експертизи може бути врегульований процесуальним законодавством.

В зв'язку із викладеним вважаємо необхідним змінити ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» вказав, що *«судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, які містять інформацію про обставини справи...»*, виключив з переліку об'єктів «явища і процеси». Таку ж правку потребує визначення судової експертизи, наведене у ст. 1 Проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність»².

¹ Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций: учебное пособие / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – С. 51–52; Мирский Д. Я. Понятие объекта судебной экспертизы / Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы : сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 26; Основы судебной экспертизы. Часть 1. Общая теория. – М. : РФЦСЭ МЮ РФ, 1997. – С. 85.

² Про судово-експертну діяльність : Закону України (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

Ступінь визначеності.

За ступенем визначеності виділяють родові та конкретні об'єкти експертизи. Під родовими розуміється сукупність типових матеріальних носіїв інформації, які відрізняються від інших своїми властивостями і досліджуються в межах певного роду експертизи¹. Родовий об'єкт характеризує системний взаємозв'язок фізичних ознак та притаманних якісних характеристик предмета, що знаходяться в тісному взаємозв'язку та об'єднані в межах визначеного роду та виду експертизи. Наприклад, родовим об'єктом судово-балістичної експертизи виступають вогнепальна зброя, боєприпаси до неї та інші об'єкти, адже їх об'єднують процеси ініціювання руху кулі, механізм пострілу та виникнення ушкоджень тощо. Зазначимо, що родовий об'єкт експертизи – це поняття абстрактне. Конкретними є індивідуально визначені носії інформації, представлені ініціатором проведення експертизи на дослідження за призначеною експертизою. Конкретним об'єктом експертизи виступають індивідуальні та неповторні певні фізичні об'єкти, виявлені, зафіксовані та вилучені під час розслідування певного злочину.

Обсяг властивостей.

Системний підхід дозволяє розглядати наданий на дослідження матеріальний об'єкт, як цілісне утворення, що має структуру, в якій можуть бути виділені певні підсистеми. Залежно від обсягу та виду властивостей виділяються спеціальні й безпосередні об'єкти експертизи. Залежно від вирішуваного завдання експерт досліджує в об'єкті як складному цілому ті сторони, частини (елементи системи), які необхідні для рішення поставленого питання. Експертом аналізуються окремі властивості та ознаки об'єктів². Для розкриття сутності спеціального об'єкта доцільно скористатися запропонованим О. О. Ейсманом поняттям «ідентифікаційного поля», під яким розуміється сукупність ідентифікаційних ознак, котрі виникли в конкретних умовах слідоутворення і відображають властивості шуканого об'єкта³. У розвиток цієї ідеї на основі інформаційного підходу В. Я. Колдін визначає поняття «інформаційного поля» більш широко, як однорідної групи властивостей, кот-

¹ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 21.

² Винберг А. И. Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы / А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Вопросы теории и практики судебных экспертиз: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1983. – С. 6.

³ Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М. : Юридическая литература, 1967. – С. 38.

рі несуть інформацію: а) про об'єкт, що відобразився (ідентифікаційне поле); б) про механізм відображення, процес, сприйняття та ін. (поле слідоутворення); в) про механізм кримінально-релевантної події: крадіжка, вбивство та ін. (ситуаційне поле)¹. Розглянуті поняття автор також співвідносить з процесом ідентифікації та доказування. На наш погляд, ідентифікація являє собою одне з завдань (цілей) експертного дослідження, яке розв'язується на основі виділеної в представленому об'єкті сукупності індивідуалізуючих властивостей та відображених ознак ідентифікованого об'єкта (морфологія, склад, структура та інші властивості), які використовуються для вирішення різних завдань, а не тільки ідентифікаційних.

Оскільки будь-яке матеріальне утворення (предмет, документ, людина та ін.) являє собою систему різноманітних властивостей, то спеціальний об'єкт експертизи, на нашу думку, представляє сукупність однорідних властивостей родового об'єкта – носія інформації, яка є одним з елементів (інформаційним полем) його структури. Залежно від поставленого завдання експерт виділяє в складі матеріального носія таку систему однорідних властивостей, яка дозволяє встановити доказову або орієнтуючу інформацію про обставини розслідуваної події, що підлягають встановленню. Виділення інформаційного поля є інструментом аналізу інформаційної структури наданого експерту конкретного матеріального об'єкта. Чим складнішою є інформаційна структура об'єкта, тим більше значення має виділення і роздільне дослідження відповідних інформаційних полів. Слід зазначити, що спеціалізація кожного експерта прямо пов'язана з певним інформаційним полем родового об'єкта. Інформаційні поля включають функціональні (динамічні), сигналетичні (морфологічні, зовнішню будову), субстанціональні (склад, структура субстрату), семантичні (знакові) властивості об'єктів дослідження. Виділення спеціального об'єкта має важливе методологічне значення і служить критерієм розмежування, класифікації судових експертиз, оскільки спеціальні об'єкти є специфічними для певного роду, виду експертизи². Матеріальний носій містить різного виду інформацію, яка

¹ Колдин В. Я. Анализ информационных полей как метод декодирования криминалистической информации / В. Я. Колдин // Вестник криминалистики (отв. ред. А. Г. Филиппов). – М. : Спарк, 2012. – Вып. 4 (44). – С. 11.

² Мирский Д. Я. Некоторые теоретические вопросы классификации объектов судебной экспертизы, их свойств и признаков / Д. Я. Мирский // Методология судебной экспертизы: сб. науч. тр. ВНИИСЭ. – М. 1986. – С. 65.

досліджується в різних родах, видах експертиз. Наприклад, відповідно до документів спеціальними об'єктами судово-технічної експертизи є відтиски печаток, штампів, матеріал барвника, яким виконаний текст та ін., особливості виконання рукопису є спеціальним об'єктом почеркознавчої експертизи, відбитки пальців рук на документі є спеціальним об'єктом тра-сологічної (дактилоскопічної) експертизи, а плями крові є спеціальним об'єктом судово-медичної експертизи.

Безпосередніми об'єктами є частини спеціального, котрі є сукупністю однорідних властивостей предмета і піддаються дослідженню під час провадження конкретного експертного дослідження. Під безпосереднім об'єктом експертизи розуміється та частина властивостей спеціального об'єкта, встановлення яких необхідно і достатньо для рішення завдання, що поставлено перед експертом. Так, сліди на гільзі несуть інформацію про наявність, форму, розміри конструктивних частин механізми певного виду, системи, моделі вогнепальної зброї (загальні ознаки), а також про індивідуальні особливості конкретного екземпляру зброї (окремі ознаки). Для розв'язання класифікаційного завдання про вид, модель зброї достатньо виявлення першої групи ознак як безпосереднього об'єкта судово-балістичної експертизи. Для рішення ідентифікаційного завдання необхідно виявлення крім загальних також окремих ознак конкретного екземпляру зброї, що ототожнюється.

Процесуальний статус.

У літературі запропоновано класифікації об'єктів експертизи згідно з їх процесуальним видом¹. За вказаною підставою можна виділити наступні об'єкти. Об'єкти, що мають процесуальний статус: а) речові докази (ст. 98 КПК України): первинні, тобто безпосередньо пов'язані з подією злочину (предмети, рідини, мікрочастки та ін., і похідні – зліпки, відтиски, фотознімки слідів злочину, що зберігають їх суттєві ознаки; б) документи як особистий вид доказів (ст. 99 КПК України), в тому числі матеріали кримінального провадження (протоколи слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів, додатки до них, схеми, довідки, висновки первинних і основних експертиз і др.), які належать до предмета експертизи; в) живі особи: підозрюваний, обвинувачений (ст. 42 КПК України), потерпілий (ст.

¹ Бычкова С. Ф., Судебная экспертология. Курс лекций: учебное пособие / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. – Алматы : Жеті жарғы, 2005. – С. 52–53; Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 28–32.

55 КПК України); г) зразки для експертизи (ст. 245 КПК України), зокрема зразки порівняння (вільні, умовно-вільні, експериментальні), необхідні для проведення ідентифікаційного дослідження. Об'єкти, що не мають процесуального статусу: а) трупи людей; б) тварини, їх трупи і частини; в) предмети, що імовірно мають відношення до розслідуваного злочину, але такі, що не мають поки що статусу речових доказів. Наприклад, лише висновок експерта дозволяє визначити належність предмета до вогнепальної зброї, наркотичного засобу та ін., що дає змогу вважати його речовим доказом. Не всі з наведених об'єктів можуть бути процесуально закріплені в кримінальному провадженні як докази. Однак це не означає, що такі об'єкти не мають ніякої процесуальної форми. Вони мають бути офіційно надані в розпорядження експерта (наприклад, вказані як «об'єкти, що підлягають дослідженню» в постанові про призначення експертизи), відносно них може бути встановлений певний процесуальний режим, наприклад, припинений на час експертизи виробничий процес, закритий доступ стороннім особам і тому подібне.

Джерело походження.

Об'єкти експертизи можуть бути класифіковані відповідно до джерела походження таким чином: а) надані на дослідження безпосередньо ініціатором проведення експертизи; б) отримані експертом в ході провадження досліджень. До них належать експериментальні зразки порівняння, наприклад, відтиски печаток, роздруковані на принтері папери із текстом, кулі, отримані під час пострілів від зброї, що перевіряється; в) допоміжні, що використовуються під час дослідження і якими є зразки з натурних колекцій, наприклад, зразки патронів, куль, гільз, зброї¹; г) табличні дані, інша інформація, яка містить опис отриманих для проведення експертизи об'єктів. До зразків порівняння та допоміжних зразків пред'являються певні вимоги. Експериментальні зразки повинні бути отримані в умовах, схожих з тими, що існували в момент вчинення злочину (вимога співставлення). Для допоміжних об'єктів висувається вимога щодо репрезентативності, тобто повноти. Так, для встановлення належності предмета до холодної зброї необхідний якомога більший обсяг натурних зразків, інформації про різні види зброї та їх особливості; для віднесення порошку до наркотично-

¹ Щербаковський М. Г. Використання натурних колекцій при проведенні попередніх та перевірочних досліджень / М. Г. Щербаковський, А. Е. Волкова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2007. – Вип. 38. – С. 66-71.

го засобу необхідно мати зразки наркотиків або табличні дані про їх склад та властивості тощо.

Значення для рішення експертних завдань.

В літературі залежно від завдання, що розв'язується експертом, тобто кінцевої мети дослідження, найчастіше, виділяють тільки ідентифікуючі, діагностичні об'єкти та такі, що ідентифікуються і діагностуються¹. Об'єкти, що ідентифікуються, є об'єктами, ототожнення яких становить завдання процесу ідентифікації. Ідентифікуючі об'єкти – це об'єкти, за допомогою яких розв'язується завдання ідентифікації². Об'єкт, що діагностується, – це стан, властивість об'єкта, механізм утворення слідів, які відобразилися на матеріальних об'єктах, складових речової обстановки події у вигляді відповідних змін (слідів). Наприклад, певний стан потерпілого (наявність тілесних ушкоджень, психологічний стан, придатність правильно сприймати свої дії та ін.). Об'єкт, що діагностує (діагностуючі об'єкти) – це матеріальний носій ознак, або джерело інформації, що відображають властивості (систему властивостей, ознаки, комплекси ознак) предметів, осіб, які знаходяться в певному стані (наприклад, справний транспортний засіб, зброя, здорова людина) або сідоутворюючих об'єктів, механізм дії яких відомий³. Таким об'єктом, наприклад, може бути опис ознак почерку, що характеризують вік виконавця. Різновидом діагностичних завдань є класифікаційні, стосовно яких також можна виокремити певні об'єкти. Об'єкти, що класифікуються, – це такі, які входять до певних класифікацій, наприклад, марка металу, фарби, вид, модель вогнепальної зброї та ін. Об'єктами, за допомогою яких здійснюється класифікація (класифікуючи об'єкти), є предмети, що в натуральному виді входять до певних колекцій (зразки зброї, наркотики, еталони і ін.) або довідкові дані (табличні, параметри стандартів тощо) з описанням класифікаційних ознак. Об'єктом, що встановлюється рішенням ситуаційного завдання, виступає певна ситуація (наприклад, розташування потерпілого під час наїзду транспортного засобу). Об'єктами, за допомогою яких вирішується ситуаційне завдання щодо встановлення механізму утворення слідів, використовуються моделі, одержані експериментально експертом за різних умов, або описання

¹ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 30-31.

² Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 52-58.

³ Россинская Е. Р. Настольная книга судьи: судебная экспертиза / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина. – М. : Проспект, 2010. – С. 26.

властивостей об'єктів, що виникають у типових ситуаціях. Виявлені в речових доказах або слідах-відображеннях властивості зіставляються із зазначеними об'єктами, описуванням, моделями, характеристиками, що й слугує підставою для рішення ситуаційного завдання.

Роль у процесі дослідження.

Залежно від місця, яке займають об'єкти в процесі рішення експертного завдання, їх можна розділити на кінцеві і проміжні або основні і допоміжні¹. Процес рішення експертного завдання нерідко буває багаторівневим або багатоступінчастим. Він реалізується як послідовність рішення ряду підзавдань, які ведуть до досягнення кінцевої мети. Наприклад, вивчення слідів пальців рук з метою ототожнення особи включає два проміжні підзавдання: перше – встановлення того факту, що відбитки є слідами рук; друге – визначення придатності їх до ідентифікації. Кінцевим або основним об'єктом у процесі дослідження є той, який служить базою для розв'язання питання, поставленого перед експертом і сформульованого в постанові (слідчого, прокурора), ухвалі (слідчого судді, суду), запиту адвоката про залучення експерта. Проте в процесі вирішення підзавдань на різних етапах можуть досліджуватися як частини, сторони, інформаційні поля складних системних об'єктів, які є основними, так і окремі матеріальні утворення, що входять до їх складу. Такі об'єкти є проміжними. Наприклад, для дослідження системних об'єктів (численні сліди на різних предметах місця події) проміжними будуть окремі елементи цієї множини (одиночні сліди), відносно яких розв'язуються окремі завдання до вирішення основного питання про механізм ситуації, в якій вони виникли.

Виділення кінцевих і проміжних об'єктів експертизи має важливий загальнометодичний зміст, бо з визначенням кінцевих і проміжних завдань упорядковує, структурує процес експертного дослідження. Важлива роль цієї диференціації стає наочною під час проведення комплексних досліджень і особливо комплексних експертиз, в процесі провадження яких досліджуються різні безпосередні об'єкти.

Поняття об'єкта в гносеологічному сенсі не зводиться до уявлення про нього як про об'єктивну реальність, об'єкт виступає «як така її частина, яка знаходиться у взаємодії з суб'єктом, причому саме виокремлення об'єкта пізнання здійснюється за

¹ Основы судебной экспертизы. Часть 1. Общая теория. – М. : РФЦСЭ МЮ РФ, 1997. – С. 96.

допомогою форм практичної і пізнавальної діяльності»¹. Тому для подальшого розкриття поняття об'єкта експертизи важливо знати не тільки його природу, складну структуру, як носія кримінально-релевантної інформації, роль у процесі доказування але й співвідношення із матеріальними слідами злочину, які в криміналістиці традиційно поділяють на сліди-відображення, сліди-предмети і сліди-речовини². До перших відносять матеріальні зміни, які виникають в об'єктах внаслідок дії механізму слідоутворення, що означає відображення інформації про інший об'єкт або подію. До других належать матеріальні предмети, речі, які є або можуть служити носіями інформації про подію через своє існування або наявність дійсного або можливого зв'язку з нею³. До третіх відносять рідини, порошки, частинки і ін. Подібний поділ виник із намагання охопити всі можливі матеріальні об'єкти, які попадають у сферу розслідування, але, на нашу думку, наведена класифікація не має практичного значення, тому що в багатьох випадках неможливо розділити предмет і сліди, які на ньому знаходяться. Їй не вистачає логічної послідовності, поділ об'єктів здійснено на різних підставах, тому деякі елементи не виключають один одного. Наприклад, виявлений на місці події замок має значення як об'єкт-предмет, пов'язаний з подією злочину, а також він несе на собі сліди-відбитки знаряддя злому. Видається, що описані класифікації підлягають уточненню й конкретизації, оскільки їх функціональне призначення полягає в полегшенні процесу призначення експертизи. Можна запровадити загальну класифікацію слідів-об'єктів з таких підстав⁴:

¹ Орлов Ю. К. Формы выводов в заключении эксперта : учебное пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1981. – С. 66.

² Криминалистика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 1999. – С. 215; Криминалистика: учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Спарк, 2000. – С. 62; Криминалистика: підручник / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтєвський, П. Ю. Тимошенко. – К. : АТІКА, 1998. – С. 122; Криминалистика / Том 1. / под ред. Р. С. Белкина, В. П. Лаврова, И. М. Лузгина. – М. : Академия МВД СССР, 1987. – С. 192; Криминалистика. Том 1. / под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. – М. : Академия МВД СССР, 1978. – С. 274; Салтєвський М. В. Криминалистика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтєвський. – К. : Кондор, 2006. – С. 88; Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – С. 206.

³ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 30–31.

⁴ Щербаковський М. Г. Джерела криміналістичної інформації

- за кількістю: а) одиничні, б) комплекси, у тому числі місце події в цілому;

- за природою змін властивостей: а) морфологічних властивостей, що виявляються в зруйнуванні й остаточній деформації, в тому числі виникненні слідів-відбитків на поверхні; б) внутрішніх і зовнішніх субстанціональних (склад, структура) властивостей; в) функціональних властивостей (наприклад, порушення роботи механізму, поведінки людей);

- за агрегатним станом: а) тверді, в тому числі одиничні (монолітні), множинні (сипучі), складні; б) рідкі; в) газоподібні, в тому числі «сліди запаху»;

- за розмірами: а) макрооб'єкти, б) мікрооб'єкти.

Більшість із виділених слідів уже мають більш дрібний поділ за іншими підставами в рамках існуючих і таких, що розвиваються, галузей судової експертології: в трасології, почеркознавстві, балістиці, матеріалознавстві та інших експертних галузях.

Розглянемо окремо такі нетрадиційний об'єкт експертизи, яким є місце події. Аналіз слідчої й судово-експертної практики, літературні дані свідчать, що окремим об'єктом судового дослідження є місце події, тобто матеріальна обстановка, в якій був вчинений злочин або встановлені сліди злочину. Необхідність виділення місця події як окремого об'єкта експертизи обумовлена тим, що воно суттєво відрізняється від наведених вище родових об'єктів. Нажаль у чинному КПК України не міститься пояснення щодо сутності місця події. Ю. К. Орлов відносить місце події – ділянки місцевості, споруди, будівлі, приміщення і др. до категорії об'єктів, що не мають процесуального статусу¹. Вважаємо, що це твердження потребує уточнення. Дійсно, місце події не може бути представлено експерту як речовий доказ. Однак матеріальна обстановка місця події, встановлені сліди злочину фіксуються слідчим шляхом опису, складання схем, планів, проведенням фото-, відеозйомки і, таким чином, знаходять процесуальне відображення у протоколі огляду місця події та його додатків, які відносяться до документів – джерел доказів (ст. 99 КПК України).

Уперше В. С. Мітрчевим у тезаурус криміналістів введено поняття «речова обстановка події злочину» як об'єкта експертизи.

про механізм злочину / М. Г. Щербаковський // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1996. – Вип. 1. – С. 36-44.

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М.: Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 28.

пертного дослідження, зокрема з метою ідентифікації¹. Слід погодитися з О. Р. Шляховим, який підкреслює, що обстановка злочину є комплексом матеріальних слідів злочину, тобто матеріальним носієм інформації про злочинну подію, що відбулася². Як зазначає В. Я. Колдін, у даний час у криміналістичній науці і слідчій практиці розробляється ідеологія, згідно з якою будь-які речові утворення розглядаються не ізольовано, як окремі предмети, що залучаються до кримінального провадження, а в загальній структурі матеріальної обстановки досліджуваної події³. Виявлення і осмислення зв'язку між різними за своєю природою об'єктами дослідження пізнання закономірностей цього зв'язку, заснованих на безлічі відносин, в які вступає злочинець із зовнішнім середовищем, привели до того, що об'єктами експертизи стали не тільки окремі матеріальні предмети і утворення, але й матеріальна (речова) обстановка події злочину, комплексне експертне дослідження якої дозволяє вирішувати інтеграційні завдання, що сприяють пізнанню механізму вчинення злочину⁴.

Щоб встановити сутність місця події як окремого об'єкту експертних досліджень, застосуємо системний підхід до поняття об'єкта експертизи, на необхідність чого звертає увагу Л. А. Вінберг⁵. Розглядаючи принцип системності відносно місця події як об'єкта експертизи, необхідно виходити з того, що матеріальна система визначається як сукупність елементів, які зв'язані й взаємодіють один з одним. Разом з тим елементами системи є не тільки матеріальні утворення (тіла, речовини), але й відносини (в системі відносин), а також властивості, що виявляються в цих відносинах. Все це в сукупності обумовлює і

¹ Митричев В. С. Теория и практика идентификации целого по частям / В. С. Митричев // Теория и практика идентификации целого по частям : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1976. – Вып.24. – С. 34.

² Шляхов А. Р. Судебная экспертиза. Организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 16.

³ Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / под общ. ред. В. Я. Колдина. – М. : НОРМА, 2002. – С. 13–16.

⁴ Винберг А. И. К проблеме объектов судебной экспертизы / А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Общетеоретические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1982. – С. 10.

⁵ Винберг Л. А. Системный подход к исследованию объектов криминалистической экспертизы / Л. А. Винберг // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института МВД СССР. – М., 1980. – Вып. 43. – С. 22.

утворює зв'язки між елементами системи. Сукупність стійких зв'язків між однорідними елементами складає рівень організації системи.

У матеріальних системах є мінімум два рівні організації: частини і ціле, що є діалектичною єдністю – ціле неможливе поза межами його частин, а частини немислимі поза цілого. Місце події як складна система характеризується наявністю комплексу елементів, що знаходяться в складному взаємозв'язку і обумовленості. Істотно зростає інформаційне значення елементів і зв'язків між ними за умови сприйняття їх як частин структури. Як відомо, системний підхід забезпечує іншу якість інформації, відмінне від простого підсумовування фактів, одержуваних у ході роздільного аналізу кожного з елементів, якщо розглядати їх ізольовано. Сукупність властивостей у тій або іншій системі визначається її структурою: кожний з елементів системи має власну структуру і відповідною їй сукупністю властивостей. Структура і властивості елементів обумовлюють структуру і властивості всієї системи. Зі зміною властивостей елементів змінюється структура і властивості всієї системи¹. Взаємозалежність структури і властивостей системи та її елементів вельми істотна для процесів пізнання взагалі і зокрема для такого специфічного їх виду, яким є судово-експертне дослідження місця події. Таким чином, можна стверджувати, що місце події є складною цілісною системою, яка складається із сукупності елементів. Речова обстановка місця події та інші об'єкти експертизи є елементами системи, що вимагають комплексного підходу в дослідженні, виявленні і оцінці ознак, що їх характеризують, з метою рішення ситуаційного експертного завдання. А отже, саме місце події як система виступає об'єктом експертного дослідження під час провадження певних експертиз (балістичної, автотехнічної, трасологічної, вибухо-технічної та ін.).

Речове середовище місця події розглядається як цілісний матеріальний об'єкт у всьому різноманітті його системних, функціональних, інших властивостей, зв'язків і стосунків. Такий підхід відкрив якісно нові можливості комплексних досліджень, підсумовування інформації, отриманої із різних джерел, подолання дефіциту розшукової, ідентифікаційної і доказової інформації². Піддаючи дослідженню речову обстановку місця

¹ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – С. 514.

² Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / под общ. ред. В. Я. Колдина. – М. : НОРМА, 2002. – С. 13-14.

події, експерт в змозі встановити окремі елементи події, окремі деталі ситуації, обставини, що відносяться до події злочину в цілому. Незважаючи на те, що предметом ситуаційної експертизи виступають елементи події, їх встановлення експертом здійснюється по різним матеріальним відображенням в речовій обстановці місця події¹. В. М. Плєскачевський у місці події як об'єкту дослідження виділяє статичний компонент – речову обстановку, і динамічний компонент – дії злочинця та потерпілого². Як вже зазначалось вище, встановлення дій осіб в момент вчинення злочину є не об'єктом експертизи, а предметом, тобто метою (завданням) дослідження. На місці події крім всієї речової обстановки, експертному дослідженню піддаються окремі складові, елементи навколишнього середовища³. Причиною проведення експертизи безпосередньо на місці події є: а) необхідність дослідження слідів злочину, які не можуть бути висічені з місця події для подальшого дослідження у стаціонарних умовах; б) нетранспортабельність, громіздкість предметів-носіїв слідів злочину; в) неможливість копіювання, вилучення слідів без їх знищення або псування. Слід підкреслити, що елементи обстановки місця події, їх прояви як об'єкти дослідження важливі лише у зв'язку із злочином, що мав місце. Т. М. Самарина слушно звертає увагу на необхідність дослідження відображення всіх властивостей об'єктів на місці події, які знаходяться в причинній залежності від вчиненого злочину⁴. Загальні і найістотніші властивості обстановки виявляють-

¹ Лапшин В. Е. Место происшествия как объект экспертного исследования : автореферат дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Е. Лапшин ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – С. 20-21.

² Плєскачевський В. М. Судебно-баллистическі експертні дослідження на місці проишествия / В. М. Плєскачевський // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / Азербайджанский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Баку, 1974. – № 17. – С. 24.

³ Комаринец В. М. Криміналістическа експертиза на місці проишествия / В. М. Комаринец // Вопросы судебной экспертизы : тезисы научн. конф. Тбилисс. науч.-исслед. криминалистической лабор. и кафедры уголовного права Тбилисского гос. ун-та. – Тбилиси, 1962. – С. 24; Плєскачевський В. М. Судебно-баллистическі експертні дослідження на місці проишествия / В. М. Плєскачевський // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / Азербайджанский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Баку, 1974. – № 17. – С. 21.

⁴ Самарина Т. М. Експертно-трасологічне дослідження обстановки и вещественных доказательств на месте происшествия : автореф. дис... канд. юрид. наук. : 12.00.09 / Т. М. Самарина ; Всесоюзный

ся в численних ознаках, що відображають структурний зв'язок і єдність елементів, які становлять обстановку місця події.

Місцем події як особливим джерелом інформації розглядаються матеріальні комплекси, що являють собою складні матеріальні системи, цілісність яких обумовлена системою функціональних зв'язків, сформованих в обставинах події, що розслідується¹. На підставі системного підходу зі всієї обстановки місця події, де був вчинений злочин із використанням вогнепальної зброї, Б. М. Ермоленко виділяє «вражаючу систему», яка включає людей (стріляючого, потерпілого), вогнепальну зброю, боеприпаси, умови пострілу². Аналіз наведеної позиції виявив низку недоліків. По-перше, кожний з виділених елементів є окремою системою, самостійним цілісним утворенням, який має сукупність властивостей. Ці властивості значно відрізняються від властивостей елементів, що становлять ці системи. Абсолютно очевидно, що властивості «вражаючої системи» – наносити вогнепальні ушкодження потерпілому – не мають її окремі елементи. Так, патрон служить для об'єднання в одне ціле всіх компонентів пострілу, зброя призначена для метання снаряда за допомогою порохових газів. Особа, яка стріляла і потерпілий, взагалі є біологічними об'єктами, властивості яких не співвідносяться з іншими елементами «вражаючої системи». По-друге, «вражаюча система» має безперечний зв'язок з середовищем, в якому вона діє. Навколишнім середовищем є сукупність усіх об'єктів, на які вказана система впливає і змінює їх властивості, а також інші об'єкти, що впливають на систему. Проте відмежування елементів «вражаючої системи» від об'єктів навколишнього середовища пов'язано з труднощами, оскільки система разом з середовищем – це взаємозв'язані об'єкти, що в сукупності формують особливості місця події. Окремі предмети, що знаходяться на місці події, можуть бути віднесені як до елементів «вражаючої системи», так і до середовища. Так, на предметах у результаті пострілу залишаються ушкодження від кулі, дробу, виникають сліди близького пострілу. Ці предмети можна віднести як до навколишнього середовища, так і до елементів системи. Можна констатувати, що розділення багатьох предметів на елементи «вражаючої системи» і «навколишнє

научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1985. – С. 12.

¹ Колдин А. В. Источники криминалистической информации / А. В. Колдин, О. А. Крестовников. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 69.

² Ермоленко Б. Н. Неидентификационные исследования в судебной баллистике / Б. Н. Ермоленко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1975. – Вып. 11. – С. 282.

середовище» ґрунтується виключно на особистій точці зору дослідника. Підбиваючи підсумки зазначимо, що запропоноване виділення «вражаючої системи» не відображає сукупності елементів місця події і тому не знайшло подальшого розвитку в судовій балістиці.

Під матеріальною обстановкою місця події, як об'єктом експертного дослідження, на нашу думку, слід розуміти цілісну систему, яка представляє матеріальне середовище події, що розслідується, її просторово-часовий і речовий континуум. Предмети на місці події існують не ізольовано один від одного, а у взаємозв'язку, що характеризується відносною постійністю в часі. Так, на місці події – в кімнаті меблі розміщені постійно відповідно до свого цільового призначення, звичок, смаку мешканців і т.д.; в лісі, де дерева ростуть безсистемно, їх тривале сумісне зростання створює певну постійну обстановку. Але з моменту вчинення злочину предмети, крім звичайного зв'язку «сумісного перебування», об'єднуються в систему предметів місця події, в яку входять не тільки предмети із слідами злочину, але й без таких, якщо вони якоюсь мірою впливають на характер події. Наприклад, гілка, що заважає огляду і примушує злочинця чекати, коли жертва вийде на відкритий простір, що прострілюється, є важливим елементом обстановки місця події, хоча він не має слідів дії вогнепальної зброї. Такими елементами можуть бути певні пристрої, якими скористався злочинець для злочину. Зіставлення їх розташування з місцеположенням потерпілого (трупа) та його позою може допомогти у встановленні злочинних дій¹. Слід враховувати, що поява, зникнення, переміщення, руйнування об'єктів на місці події можуть бути і не пов'язаними зі злочином; нерідко зміни обстановки виникають після закінчення події із найрізноманітніших не зв'язаних з нею причин. Тому в матеріальній обстановці місця події необхідно вичленяють «слідову картину» злочинної події, під якою розуміється виділена в матеріальній обстановці події цілісна система джерел інформації, що відображає в матеріально фіксованій формі обставини досліджуваної події і становить сукупний слід цієї події. Таким чином, в матеріальному середовищі місця події як складної системи можна виділити дві підсистеми:

1) слідова картина – сліди злочину, тобто зміни, які пов'язані із підготовкою, вчиненням, прихованням злочину. Дослідження слідової картини як самостійного цілісного джерела орієнтуючої та доказової інформації дозволяє отримати дані

¹ Торопов С. О. Судово-балістична експертиза на місці події / С. О. Торопов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 43 – С. 115.

про просторово-динамічні, причинні й інші інтеграційні зв'язки події злочину;

2) нейтральні елементи обстановки, які не зазнали впливу злочинних дій: рельєф місцевості, споруди, перешкоди, будинки та ін. Дослідження нейтральних елементів місця події дає можливість встановити умови та можливість вчинення злочину.

Місцем події як об'єктом дослідження певного роду, виду експертизи може розглядатися ділянка місцевості, приміщення, будова, транспортний засіб, в межах яких відбувалась подія злочину. Слід зазначити, що територія, на якій знаходяться вказані об'єкти, повинна виділятися у просторі і процесуально фіксуватися в протоколі огляду місця події шляхом опису її знаходження, меж, розмірів та ін. Перевага в дослідженні предметів речової обстановки безпосередньо на місці події полягає в тому, що дані предмети вивчаються безпосередньо в середовищі, де вони були виявлені, у взаємозв'язку з іншими об'єктами. Встановлення цих взаємозв'язків між об'єктами обстановки місця події, сприятиме виявленню зв'язків усіх об'єктів з подією злочину. Дослідження всього комплексу слідів і нейтральних предметів на місці події дає можливість експерту встановити обставини події. Під час такого дослідження враховуються:

- загальний характер місця події – кімната в приміщенні, двір, вулиця, поле, шлях, ліс тощо;

- особливості та взаємне розташування окремих ділянок місця події, тобто відстань між ними, їх розташування на різному рівні, рельєф місцевості, поверхня, стан геометрія дороги на місці дорожньо-транспортної пригоди тощо;

- наявність і розташування певних предметів, що впливають на огляд місцевості (предмети, що заважають – горби, дерева тощо), транспортні засоби;

- наявність і взаємне розташування ушкоджень на елементах матеріального середовища;

- розташування трупа або тіла потерпілого і різних предметів: зброї, патронів, транспортного засобу тощо.

Підсумовуючи викладене можна визначити, що місце події – це конкретний просторово визначений континуум, що включає сліди злочину та елементи матеріального середовища, нейтральні до події злочину. На підставі викладеної вище класифікації об'єктів експертизи місце події можна визначити як матеріальний, родовий, кінцевий, складний об'єкт, який надається експертові та піддається дослідженню з метою рішення ситуаційних завдань. Місце події як родовий об'єкт експертизи – це певне приміщення, ділянка місцевості, транспортний засіб тощо, зафіксовані в протоколі огляду, в межах яких виявлені,

по-перше, сліди злочину та, по-друге, нейтральні до злочину елементи навколишнього середовища, що знаходяться у взаємному причинному зв'язку між собою і піддаються комплексному експертному дослідженню для розв'язання ситуаційних завдань.

Чітке розмежування об'єктів та предмету експертизи має методологічне, практичне, організаційне та процесуальне значення. Зазначимо, що законодавець не завжди розділяє ці поняття. Так, у ч. 3 ст. 266 КПК України визначено, що «носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію, можуть бути предметом дослідження відповідних спеціалістів або експертів». Цілком очевидно, що вказані носії піддаються дослідженню не в якості «предметів» в загальному сенсі слова, а «об'єктів» експертизи, тому формулювання вказаної норми слід уточнити.

Розгляд сутності понять предмета і об'єктів експертиз дозволяє перейти до обговорення сучасної класифікації судових експертиз та підстав їх побудови, критеріїв розмежування. Питання класифікації судових досліджень важливе тому, що в теоретичному плані воно дозволяє охопити всі види експертиз: визначити їх взаємозв'язок між собою, встановити компетенцію експерта¹. Класифікація судових експертиз у практичній площині має значення для ефективного використання результатів експертних досліджень в слідчій і судовій практиці, коли суб'єкти процесу доказування, сторони захисту і суд мають повне уявлення про можливість різних родів і видів експертиз, диференціюють об'єкти експертних досліджень і вирішувати в результаті їх провадження завдання, які, у свою чергу, є важливою умовою постановки перед експертом питань, що відповідають процесуальному законодавству і компетенції експерта. Отже, як сторона обвинувачення, так і сторона захисту, а також і суд повинні бути повною мірою знайомі з сучасною класифікацією судових експертиз, розмежуванням об'єктів і завдань експертних досліджень.

Класифікація передбачає розподіл судових експертиз на класи, роди, види та підвиди. На відміну від об'єктів експертизи класифікування експертиз як сформованих практичних галузей здійснюється за виділеними ознаками. В основу побудови класифікації можуть бути покладені різні ознаки. Досвід показує, що для того, щоб класифікація виконала покладені на неї завдання, необхідно в якості підстави поділу брати найбільш

¹ Волчецкая Т. С. Основы судебной экспертологии: пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 2004. – С. 22.

суттєві і важливі в практичному відношенні ознаки. Для дотримання законів логіки підстава розподілу повинна бути однаковою для всіх елементів обсягу, що класифікується. Разом з тим, якщо звернутися до п. 1.2 Інструкції МЮ України, в якій всі експертизи розподілені на дев'ять класів та родів (згідно Інструкції – «видів» і «підвидів»), то можна переконатися, що зазначене вимога не дотримується. Так, експертизи виділені: а) по об'єкту дослідження (криміналістичні експертизи зброї та слідів її використання, лакофарбових матеріалів і покриттів, полімерних матеріалів, волокнистих матеріалів; товарознавчі експертизи машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання; експертизи у сфері інтелектуальної власності по дослідженню літературних та художніх творів, фонограм, відеограм, програм (передач) організації мовлення та ін.); б) по спеціальним знанням, що необхідні для їх провадження (почеркознавча, лінгвістична, автотехнічна, будівельно-технічна та інші інженерно-технічні експертизи, економічні експертизи, психологічна, мистецтвознавча, екологічна, військова та ін.); в) по предмету дослідження (криміналістична експертиза з встановлення наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі). Наведена класифікація експертиз суперечить формально-логічним правилами і принципами, на яких повинні базуватися всі існуючі класифікації. Тому підстави сучасної класифікації експертиз мають бути уточнені.

Перша спроба класифікувати експертизи була зроблена А. І. Винбергом, який запропонував ділити експертизи на криміналістичні та інші на підставі критерію індивідуальної ідентифікації, яка на думку вченого можлива тільки в криміналістичній експертизі¹. Надалі дана концепція була піддана сумніву і доведено, що індивідуальна ідентифікація можлива не тільки під час використання криміналістичних методів, але і хімічних, біологічних, фізичних і багатьох інших², а крім того індивідуальна ідентифікація здійснюється і під час провадження інших експертиз: судово-медичних, мистецтвознавчих, у сфері інтелектуальної власності. О. Р. Шляхов запропонував диференціювати судові експертизи за сукупністю трьох їх суттєвих ознак: предмета, об'єкта і методики експертного дослі-

¹ Винберг А. И. Насущные вопросы теории и практики судебной экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. – М. : Наука, 1961. – № 6. – С. 81.

² Митричев В. С. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий / В. С. Митричев. – Саратов, Саратовский государственный университет. – 1980. – С. 37.

дження¹. Р. С. Белкін визнав за необхідне до трьох названих ознак, що відрізняє один вид експертизи від іншого, додати і четвертий – характер спеціальних пізнань, який грає домінуючу роль під час вирішення завдань певного виду експертизи². О. Р. Росинська запропонувала інший критерій поділу експертиз – характер досліджуваних об'єктів в сукупності із вирішуваними завданнями³. Зміст «характеру» об'єктів вчена не розкриває. О. М. Зінін і Н. П. Майліс, В. Ю. Шепітько поділяють експертизи за спеціальними знаннями⁴. Існуюча структура судових експертиз піддається обґрунтованій науковій критиці, а зміни, які у ній відбуваються, здійснюються не тільки внаслідок розвитку наукових основ нових родів, видів експертиз, а й адміністративними способами про що йдеться далі. Розглянемо складові критеріїв класифікування експертиз.

У систему методів експертного дослідження різними правознавцями включені: загальний (діалектико-матеріалістичний), загальні (загальнопізнавальні); окремі (інструментальні та інші допоміжні-технічні), спеціальні (спеціалізовані методики експертного дослідження)⁵; загальний, загальні, окремонаукові, спеціальні (монооб'єктні)⁶; загальний, загальні або загальнонаукові, загальноекспертні, окремоекспертні⁷. За винятком «загальних» методів у процесі експертного дослідження використовуються такі методи і їх поєднання (методики дослідження), що спрямовані на встановлення властивостей об'єктів, які необхід-

¹ Шляхов А. Р. Предмет и система криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики: тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1971. – Вып. 3. – С. 27-28.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 464-465.

³ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 139.

⁴ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 54; Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 151.

⁵ Винберг А. И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А. И. Винберг, А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1977. – № 28. – С. 64.

⁶ Аверьянова Т. В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертного исследования / Т. В. Аверьянова. – Алма-Ата, 1991. – С. 132.

⁷ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 44-52.

ні для вирішення поставленого завдання. Вказані властивості позначені нами, як інформаційні поля або спеціальний об'єкт дослідження. Предметом роду експертизи, як показано вище, є різнорідна інформація, котра може бути отримана дослідженням спеціального об'єкта. Завдання, що безпосередньо пов'язані із предметом роду експертизи не є винятковими тільки для цієї експертної галузі. Ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні завдання виносяться на рішення більшості експертиз. Нарешті, спеціальні знання, які входять до критерію розмежування експертиз, як рівноправний доданок, на наш погляд є похідними від спеціального об'єкта дослідження. Очевидно, що для вирішення завдань (предмета) будь-якого роду, виду експертиз застосовуються ті знання, які необхідні тільки для даного різновиду експертиз, а не який-небудь інші. Роди, види експертиз відрізняються не носіями інформації, які досліджуються у їх межах й можуть бути одними і тими ж для різних експертиз, а самою інформацією, тобто спеціальним об'єктом дослідження. Методи, методики дослідження, предмет експертизи та спеціальні знання, які необхідно застосовувати під час дослідження обумовлені та зв'язані одною підставою – спеціальним об'єктом дослідження. Таким чином, можна стверджувати, що критерієм розмежування родів (видів) експертиз є спеціальний об'єкт дослідження. Саме спеціальний об'єкт вимагає використання певних методів (методик) дослідження, які обумовлюються певними спеціальними знаннями, що в цілому визначає умови вирішення поставленого перед експертом завдання. Класифікація судових експертиз за спеціальним об'єктом дозволить, не порушуючи системності пропонованих родів, видів експертиз витримати наукові вимоги (одна підстава поділу; конкретний предмет або явище повинні знаходитися тільки в обсязі одного видового поняття і не входити в обсяг іншого), а також при необхідності доповнити класифікацію новими виникаючими експертизами у разі появи принципово нових об'єктів дослідження або додати їх у вже існуючу. Ми виходимо з того, що саме спеціальний об'єкт є системоутворюючим елементом, який вимагає використання відповідних спеціальних знань і методів та інтегрує рішення експертних завдань.

Що стосується сучасної структури класифікації експертиз, то існування такої категорії, як «клас» викликає обґрунтований сумнів. Класи експертиз – це особливо динамічна, підвладна змінам категорія, найбільшою мірою залежна від інтеграції та диференціації наукового знання. У силу процесів інтеграції складно говорити з достатнім ступенем визначеності про класифікацію експертизи як виду практичної діяльності. Об'єднання експертиз та їх родів в рамках того чи іншого класу

не безперечно, а головне – не важливо з практичної точки зору. Згідно Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів МЮ та СБ України кваліфікація судового експерта присвоюється згідно з переліком видів судових експертиз та експертних спеціальностей¹. В. Г. Грузкова в цьому сенсі зазначає, що відсутній єдиний підхід до визначення місця тих чи інших експертиз в класифікаційній системі. Така система не може бути постійною, створеною раз і назавжди. Її динамічність обумовлена вимогами розслідування, необхідністю вирішення все нових завдань щодо об'єктів, які раніше не могли бути предметом експертизи². На думку О. Я. Баєва скласти вичерпний перелік судових експертиз, а внаслідок цього і визначити їх остаточну класифікацію неможливо³. Тому слід підтримати висловлену в літературі пропозицію про класифікацію експертиз на рівні роду, виду, підвиду⁴.

Особливо жваво в літературі дискутується проблеми криміналістичних та правових експертиз. Проблематика класифікації судових експертиз, визначення місця в цій класифікації класу криміналістичних експертиз і вичерпного їх переліку в даний час не має однозначного, загальновизнаного дослідниками і правозастосовниками рішення. Традиційно серед судових експертиз прийнято виділяти клас криміналістичних експертиз і відмежовувати його від всіх інших. Протягом багатьох років вчені дискутують, породжуючи абсолютно протилежні точки зору, на тему або віднесення нових родів експертиз до криміналістичного класу, або про виділення з нього якогонебудь роду в самостійний клас⁵. В якості підстави віднесення

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерстві юстиції України від 3.03.2015 № 301/5; Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів : наказ Служби безпеки України Центральне Управління від 24.12.2014 № 855.

² Грузкова В. Г. О классификации судебных экспертиз в судебной экспертологии / В. Г. Грузкова // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. – Х. : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 76.

³ Баєв О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика: научно-практическое пособие / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2003. – С. 34.

⁴ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 142.

⁵ Чистова Л. Е. Являются ли криминалистическими экспертизы материалов, веществ и изделий из них? / Л. Е. Чистова // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2003. – Вып. 1 (5). – С. 8-14; Питрюк В. А. Потребность практики – обновление классифика-

експертиз до класу криміналістичних – пише О. Г. Філіппов – слід вважати використовувани під час їх проведення спеціальні методи, розроблені в криміналістиці¹. За цим критерієм до криміналістичних відносять так звані «традиційні» криміналістичні експертизи, які зародилися в надрах криміналістичної техніки, та «нетрадиційні», які виникли поза неї². Р. В. Зайцев вважає характерною особливістю криміналістичних експертиз їх призначення та провадження на початковому етапі розслідування злочину, невідкладність і використання під час їх провадження криміналістичних засобів і методів, дослідження доказів, вилучених під час огляду місця події або отриманих під час розслідування злочину³. З пропозицією автора важко погодитися, оскільки наведені ознаки притаманні більшості експертиз. На думку Ю. Г. Корухова, криміналістика в сучасних умовах стає однією з базових наук у проведенні не тільки криміналістичних експертиз, але й взагалі для всіх судових експертиз. Наприклад, криміналістична теорія діагностики є базовою підставою для більшості видів і родів експертиз, які відносяться до «некриміналістических»⁴. З погляду М. Я. Сегая, розроблені криміналістичною наукою методи, методики та технології можуть виконувати методологічну функцію для будь-яких видів судових експертиз⁵. Спостерігається і зворотній процес – науково-технічний прогрес дозволяє стверджувати, що природні і технічні науки крім криміналістики є знаннями, що обґрунтовують проведення «традиційних» криміналістичних експер-

ции криминалистических экспертиз / В. А. Питрюк, В. Н. Хрусталев // Российский следователь. – М. : Юрист, 2001. – № 4. – С. 9-13; Майлис Н. П. О соотношении криминалистических и судебных экспертиз / Н. П. Майлис // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2003. – Вып. 1 (5). – С. 4-13.

¹ Филиппов А. Г. О понятии криминалистических экспертиз и возможности расширения их предмета / А. Г. Филиппов // Научно-технический прогресс и возможности криминалистики: сб. научн. тр. Волгоградской академии МВД РФ. – Волгоград, 1991. – С. 18.

² Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Видавничий дом «Ін Юре», 2007. – С. 120.

³ Зайцев Р. В. Криминалистические экспертизы как средство получения и проверки доказательств по уголовным делам : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Р. В. Зайцев ; Московская государственная юридическая академия. – М., 2008. – С. 7.

⁴ Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика для экспертов: научно-практическое пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Институт повышения квалификации Российского Федерального Центра судебной экспертизы, 2007. – С. 4.

⁵ Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки // «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики». - Харків : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 30.

тиз¹. Так, провідне місце серед галузей знань, на базі яких будуються наукові засади криміналістичного дослідження почерку, належать природничим наукам: анатомії, фізіології, вищої нервової діяльності, біомеханіці, фізіології рухів, психології². Таким чином, говорячи про роль, місце і значення класу криміналістичних експертиз в сучасній науці, відзначимо, що інтегрування знань пронизує всі класи експертиз й поступово призводить до знищення процесу диференціації на криміналістичні та інші судові експертизи. Процеси інтеграції та диференціації, взаємне проникнення наукових знань призводять до зміни уявлень про класифікацію судових експертиз. Зокрема, з наукової точки зору питання про належність експертизи до криміналістичної не має особливого значення. Відмінності між традиційними криміналістичними та іншими експертизами втрачаються. Вирішенням проблеми віднесення або не віднесення тих чи інших експертиз до криміналістичних є, на наш погляд, висловлена вище пропозиція щодо ліквідації класів експертиз та їх класифікації від рівня роду.

Крім наукового значення визнання експертиз криміналістичними важливе в організаційно-правовому аспекті. Згідно ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» провадження криміналістичних експертиз здійснюється тільки в державних спеціалізованих установах. Проте визначення криміналістичних експертиз не має ні в Законі, ні в відомчих актах МЮ та СБ України. Поки вчені обговорюють проблеми класифікації криміналістичних експертиз, дискутують щодо підстав побудови їх класифікації, науково обґрунтовують пропозиції міністерська думка розвивається окремо від наукового співтовариства. Так, в Інструкцію МЮ України наказом міністра юстиції № 1950/5 від 26.12.2012 р. до криміналістичних були віднесені сім нових родів експертиз: голограм; ґрунтів; наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин; біологічна (п. 1.2.1). Тобто адміністративним рішенням частині експертиз присвоєно назву «криміналістичних». Проведений В. М. Шерстюк докладний аналіз

¹ Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин; под ред. Е. Р. Россинской. – М. : Норма, 2009. – С. 174.

² Меленевська З. С. Судове почеркознавство в проблемі і перспективи розвитку // З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : Типографія від «А» до «Я», 2015. – № 1 (23). – С. 119.

критеріїв віднесення експертиз до класу криміналістичних показав їх штучність та відсутність наукових підстав¹.

Розглянемо проблему проведення правових експертиз. Перш за все зазначимо, що постановка правових питань на вирішення експерта законодавчо заборонена (ст. 242 КПК України, п. 2 Постанови Пленуму ВСУ). Здавалося, з введенням нового Кримінального процесуального кодексу питання вирішене остаточно, але проблема залишилася. На практиці та теорії в тій чи іншій формі досі є пропозиції проведення правових експертиз. Аналіз літератури дозволяє прихильників призначення правових експертиз поділити на три групи². Представники першої групи прямо заявляють про можливість проведення правових експертиз у зв'язку з наявністю у Кримінальному кодексі множини бланкетних диспозицій; великою кількістю і нестабільністю джерел права, численні їхні зміни й доповнення; відсутністю концентрованого кодифікованого збірника, у якому б ці джерела містилися, зниженням рівня кваліфікації правозастосовників та ін.³. Інші автори, не згадуючи про правову суть експертизи, рекомендують ставити на вирішення експертів питання правового характеру. Так, на вирішення експертизи об'єктів інтелектуальної власності, що активно розвивається, пропонується виносити питання про правильність ліцензування об'єктів, про дотримання законодавст-

¹ Шерстюк В. Н. Место криминалистических экспертиз в классификации судебных экспертиз / В. М. Шерстюк // Криминалист первопечатный. – Харків: Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – № 6. – С. 157.

² Щербаковський М. Г. Про неприпустимість призначення судової експертизи для рішення правових питань / М. Г. Щербаковський // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 982. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10smgrpp.pdf>.

³ Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы, методология) / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 16; Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України. : автореф. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / К. В. Легких ; Академія адвокатури України. – Київ, 2009. – 21 с.; Селіванов А. О. проблема запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного і обґрунтованого судового рішення / А. О. Селіванов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. – Х. : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 170; Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій / І. І. Когутич. – К. : Атіка, 2008. – С. 492-494; Гаухман Л. Н. Нужна правовая экспертиза по уголовным делам / Л. Гаухман // Законность. – 2000. – № 4. – С. 23; Россинская Е. Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве / Е. Р. Россинская // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 35.

ва України про інтелектуальну власність, віднесення об'єктів до контрафактної продукції та ін.¹ Нарешті, пропонується проводити «експертизи експертиз» з метою правової оцінки раніше проведеного експертного дослідження, що по суті також є різновидом правової експертизи².

Аналіз експертної практики дозволяє вказати на три тенденції щодо проведення правових експертиз. Перша відбиває постановку перед експертом «завуальованих» правових питань, пов'язаних: 1) з юридичною оцінкою представлених на експертизу об'єктів (предметів злочину): чи є представлена грошова купюра підробленою; чи є представлений ломик знаряддям зламу; чи є представлена продукція контрафактною і т.п.; 2) із установленням виконання вимог законодавства відповідальними (посадовими) особами організації (установи): на кому з посадових осіб лежав обов'язок по дотриманню правил пожежної безпеки під час проведення зварювальних робіт; чи порушив головний бухгалтер підприємства законодавство про бухгалтерський облік у частині відображення операцій по реалізації товару й т.п.; 3) із цивільно-правовою кваліфікацією договірних відносин, установленням їхньої фіктивності (трактування положень договорів, суті угод і т.п.): чи є фіктивною угода по поставці товару; чи відповідають умови договорів економічному змісту фактично здійснених господарських операцій; які правові наслідки угод по передачі прав інвестування будівництва житла фізичним особам і т.п.

Відповіді на приведені й аналогічні їм питання приводять до втрати висновком експерта доказового значення як недопустимого доказу, оскільки виходять за межі спеціальних знань експертів. Першочерговою ознакою таких експертиз є необхідність використання для їх провадження знань в галузі права. Ми солідарні з Т. В. Авер'яною³, Ю. Г. Коруховим⁴, В. В. Степановим та Л. Г. Шапіро⁵, які критично ставляться до

¹ Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 366, 369; Кириченко І. А. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності: посібник / І. А. Кириченко. – К. : Інститут інтелектуальної власності, 2005. – С. 50.

² Бондаренко П. В. Повторные, «параллельные» экспертизы и «экспертизы экспертиз» / П. В. Бондаренко // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2004. – Вып. 3 (11). – С. 80.

³ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 187.

⁴ Корухов Ю. Г. Допустимы ли правовые и юридические экспертизы в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Законность. – 2000. – № 1. – С. 39.

⁵ Степанов В. В. О судебной правовой экспертизе / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2007. – Вып. 4 (24). – С. 12.

пропозиції про можливість проведення правової експертизи. На практиці призначення правових (іноді так званих «економіко-правових») експертиз найчастіше означає лише спробу перекласти на експерта рішення питань, що входять у компетенцію посадових осіб, відповідальних за провадження досудового розслідування, і спричиняє надання експертами висновків, які є по суті рішенням питань кваліфікації діяння.

Друга тенденція – надання під виглядом правових експертиз роз'яснень закону і підзаконних актів; рекомендації щодо кваліфікації діяння, правильного трактування норм, які носять бланкетний (відсильний) характер та інші¹. Судова експертиза – один із засобів доказування, змістом якого є науково-обґрунтоване дослідження, а метою – встановлення фактичних даних, викладене у висновку експерта, як джерелі доказів. Іноді під судовою експертизою розуміють експертизу нормативно-правових актів або кримінологічну експертизу. Останню на думку О. М. Бандурки можна розуміти як спеціальне кримінологічне дослідження нормативно-правових актів та їхніх проєктів, спрямоване на виявлення, усунення або мінімізацію впливу таких їхніх положень, що детермінують або ж можуть детермінувати злочинність чи блокують дію антикримінальних заходів (засобів)². Ніяких фактичних даних стосовно обставин злочину, що є функцією судових експертиз, вказані експертизи не встановлюють, в них здійснюється «правовий аналіз суті якого – зіставлення змісту норми і фактичних обставин справи»³. Аналіз завдань таких роз'яснень свідчить, що вони, по суті, є неофіційним тлумаченням норм права, яке дають профе-

¹ Лазарева Л. В. Правовая экспертиза в уголовном судопроизводстве / Л. В. Лазарева // Судебная экспертиза. – Волгоград: Высшая академия МВД России, 2014. – № 4. – С. 15; Зотов Д. В. Правовая экспертиза в уголовном судопроизводстве: от легализации к процессуальной регламентации / Д. В. Зотов. – Воронеж: Издательский дом ВГУ, 2015. – С. 45; Эксархопуло А. А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы / А. А. Эксархопуло // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М.: Спарк, 2001. – Вып. 2 (2). – С. 27.

² Бандурка О. М. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів - вимога часу / О. М. Бандурка // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 квіт. 2014 р.). Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, Національна академія правових наук України. – С. 13-17.

³ Яни П. «Правовая» экспертиза в уголовном деле / П. Яни // Законность. – 2001. – № 9. – С. 23.

сійні суб'єкти¹. О. А. Мохов правильно вказує, що спеціаліст у галузі права повідомляє довідкові, наукові відомості, висловлює свою професійну думку, чим надає безсумнівну допомогу суду². Але таке тлумачення не є експертизою й не породжує доказів. В. Ю. Шепітько уточнює, що в сучасних умовах виникають складні юридичні питання, котрі не були віднесені до програми професійної підготовки слідчого або судді. У цьому випадку мова повинна йти не про призначення експертизи, а про залучення відповідних фахівців для надання консультацій³. Ми переконані, що тлумачення норм матеріального і процесуального права може надаватися тільки у вигляді консультацій спеціалістів в окремих галузях права, що передбачено статтями 71, 360 КПК України. Вказане узгоджується з нашими доводами щодо володіння спеціалістом будь-яких знань, в тому числі й правових. Однак, ці тлумачення (консультації, роз'яснення) носять характер рекомендацій і не в якому виді не можуть бути розглянуті як докази у кримінальному провадженні, а письмові консультації як висновки експерта. Тому вірно зазначає Ю. М. Грошевий, що «висновки спеціалістів у галузі права про тлумачення тих чи інших норм, які повинні застосовуватися в кримінальній справі, не можуть бути віднесені до судової експертизи»⁴.

Третя тенденція – експертизи, оснований на дослідженні нормативно-технічних актів, визначаються правовими, що є підставою для обґрунтування в процесі всіх інших правових експертиз. О. О. Ексархопуло стверджує, що під час проведення експертизи зброї експертові необхідні не тільки спеціальні знання, але й неухильне виконання нормативних положень⁵. А. В. Кудрявцева і Ю. Д. Лівшиць із цього приводу цілком слу-

¹ Великий енциклопедичний юридичний словник / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 891.

² Мохов А. А. Презумпция «судьи знают право» – рудимент правовой доктрины? / А. А. Мохов // Эксперт-криминалист. – М. : Юрист, 2007. – № 1. – С. 2,6.

³ Шепітько В. Ю. О пределах использования специальных знаний в уголовном процессе / В. Ю. Шепітько // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матер. IV міжн. наук.-прак. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтєвського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 500.

⁴ Грошевий Ю. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. Грошевий // Вісник Академії правових наук України – Харків, 2003. – № 2 (33)-№ 3 (34) – С. 698.

⁵ Эксархопуло А. А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы / А. А. Эксархопуло // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2001. – Вып. 2 (2). – С. 26.

шно зауважують, якщо додержуватися цієї логіки, то дослідження «наркотичних засобів», «холодної зброї» та інших також є правовими в силу того, що дефініції цих об'єктів дані у відповідних законах¹. Інші науковці вважають, що традиційні автотехнічні, економічні та інші експертизи є, по-суті, правовими, оскільки вимагають рішення питань щодо нормативно-правових актів². На нашу думку, експертизи, під час призначення яких ставляться питання про відповідність дій (належну поведінку) особи певним правилам (в певних обставинах), закріпленим у нормативно-правових актах, не можуть вважатися правовими. В даному випадку відбувається підміна понять. Якщо правові акти регулюють суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, то технічні, природничо-наукові, економічні та інші правила регулюють відносини у спеціальних сферах людської діяльності. Особливість цих правил, які мають форму нормативів, в тому, що встановлення належності досліджуваних предметів, речовин, дій до тих, які зазначені в правилах, завдання не правозастосовників, а експертів, які володіють відповідними спеціальними неюридичними знаннями. Змістом таких правил є відомості спеціального характеру, а нормативною є тільки форма інструкцій, положень. Експертом встановлюється належна поведінка абстрактної особи (в тому числі посадової згідно посадовим обов'язкам), то як треба було діяти, дотримуватися правил в тій чи іншій ситуації. Експерт не торкається суб'єктивної сторони злочину і дій конкретної особи. Тому такі експертизи не є правовими.

1.5. Компетенція та компетентність судового експерта

У понятійному апараті судової експертизи важливе місце належить таким категоріям, як «компетентність» і «компетенція». Згідно ст. 69 КПК України у кримінальному провадженні в якості судового експерта можна залучити особу, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експерти-

¹ Кудрявцева А. Доказательственное значение «правовых» экспертиз в уголовном процессе / А. Кудрявцева, Ю. Лившиц // Российская юстиция. – 2003. – № 1. – С. 36.

² Степанюк Р. Л. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні / Р. Л. Степанюк, С. П. Лапта // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Серія: Право. – Харків, 2013. – Вип. № 16. – № 1082. – С. 199.

зу» на проведення експертизи. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути як співробітники державних спеціалізованих установ (служб), так і фахівці, що не працюють в цих установах, які мають вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта за певною спеціальністю. Для проведення тих експертиз, які не виконуються виключно в державних спеціалізованих установах статтями 7 і 9 цього Закону передбачено можливість залучення крім атестованих судових експертів інших фахівців з відповідних галузей знань. Під час вибору експерта для проведення експертизи, особливо у разі, коли він не є співробітником державної спеціалізованої установи, неминує виникати питання про компетенцію даної обізнаної особи. Друга проблема постає перед ініціатором провадження експертизи після проведення дослідження в ході оцінки висновку і включає визначення компетентності експерта. Компетенція і компетентність – одні з основних понять теорії і практики експертиз, які багато в чому обумовлюють порядок призначення експертиз, вибір експерта, права та обов'язки судового експерта, особливості оцінки висновку експерта.

Питання про компетентність і компетенцію експерта тривалий час залишається одним із центральних у теорії і практиці судової експертизи. Сутність компетенції та компетентності експерта та їх співвідношення розглядалися в роботах Т. В. Авер'янової, В. Д. Арсенєва, Р. С. Белкіна, В. І. Гончаренко, О. О. Зайцевої, Л. М. Ісаєвої, Н. І. Клименко, Ю. К. Орлова, О. Р. Росинської, М. Я. Сегая, О. В. Селіної, В. В. Степанова, Л. Г. Шапіро, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхова та ін. У літературі підкреслювалася необхідність розмежування цих понять¹. Разом з тим, аналіз публікацій свідчить, що поняття компетенції та компетентності судового експерта нерідко зміщуються, їх зміст не має однозначного тлумачення в судовій експертології, а процесуальна регламентація не досконала. У зв'язку з викладеним виникає необхідність розгляду змісту й обсягу понять компетенції та компетентності судового експерта, а також способів їх визначення, тобто яким чином учасники процесу, уповноважені правом залучення експерта, можуть і повинні встановлювати його компетенцію і компетентність.

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 62.

Компетенція експерта (від латинського *compete* – відповідати, бути придатним) О. Р. Росинською розглядається у двох аспектах. По-перше правовому значенні, як коло повноважень, прав і обов’язків експерта, які визначені процесуальними кодексами і відомчими нормативними актами. По-друге в науковому аспекті, як комплекс спеціальних знань в області теорії, методики і практики певного роду, виду експертизи. Об’єктивна компетенція являє собою обсяг знань, якими повинен володіти експерт, а суб’єктивна компетенція або компетентність – це ступінь, в якій конкретний експерт володіє цими знаннями¹. Таким чином, суб’єктивна компетенція ототожнюється з компетентністю експерта, що, на наш погляд, не зовсім вірно. Компетенція експерта – категорія об’єктивна. Компетенцією зобов’язані володіти експерти, які залучаються до провадження експертиз. Вважаємо, що за ступенем спільності та змістом компетенцію експерта можна диференціювати на три рівні².

Процесуальна компетенція експерта. Характеризує права та обов’язки судового експерта. Процесуальною компетенцією володіють всі судові експерти, які залучаються для проведення експертиз в будь-яких галузях судочинства. Процесуальна компетенція експертів регламентується ст. ст. 12, 13 Закону України «Про судову експертизу» та ст. 69 КПК України. Суттєвою особливістю процесуальної компетенції є обов’язок володіння особою, яка залучається в якості експерта, спеціальними знаннями. У процесуальному законі поняття спеціальних знань не розкривається, проте згідно ст. 242 КПК України є істотне нормативне нововведення, згідно з яким «не допускається проведення експертиз для з’ясування питань права». Багаторічна дискусія про можливість проведення «правових» експертиз завершилася заборонаю законодавцем постановкою експертам такого роду питань. Це логічно впливає з того положення, що тлумачення норм матеріального і процесуального права не може розглядатися як доказ у кримінальному провадженні. Більш того, згідно ч. 6 ст. 101 КПК України експерту прямо заборонено «стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який є елементом кримінального правопорушення або елементом, який

¹ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 88.

² Щербаковский М. Г. Компетенция и компетентность судебного эксперта / М. Г. Щербаковский, Л. П. Щербаковская // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2013. – Вып. 58. – Часть 2. – С. 95-104.

виключає відповідальність за кримінальне правопорушення». Таким чином, до компетенції експерта не входять питання, які потребують вирішення на основі правових знань.

Процесуальна компетенція визначає межі прав експерта під час проведення досліджень, встановлення тої чи іншої обставини, що входить до предмету доказування у кримінальному провадженні, і даванні висновку. Неважко помітити, що права і обов'язки експерта, що закріплені в процесуальних документах, можуть бути віднесені до загально правових. До них відносяться: процесуальна самостійність експерта, право давати висновок в межах своєї компетенції з питань, хоча і не зазначених у документі про залучення експерта, але таких, що мають відношення до предмету експертного дослідження та ін. Слід підкреслити, що крім спеціальних знань як системи відомостей з різних галузей науки, техніки, інших сфер діяльності людини, у експерта передбачається обов'язкова наявність відповідних умінь і навичок щодо їх практичного використання у провадженні експертизи. Володіння особою, яка залучається в якості експерта, правосуб'єктністю, тобто вищою освітою на освітньо-кваліфікаційному рівні спеціаліста, визначається по наявності у нього відповідного диплому про закінчення вищого навчального закладу.

Наукова компетенція експерта. Наукова або професійна компетенція визначає обсяг спеціальних знань, яким повинен володіти експерт певної експертної спеціальності. Наукова компетенція експерта певної експертної спеціальності тісно пов'язана з предметом роду відповідної експертизи. Родовий (видовий) предмет експертизи визначає не тільки можливості даного роду (виду) експертизи, а й професійну компетенцію експерта тієї чи іншої спеціальності. Критерієм розмежування різних видів експертиз і, як наслідок, компетенції експерта є спеціальний об'єкт, встановленням якого визначається інформація щодо обставин, які підлягають встановленню за допомогою провадження експертизи¹. Наукову компетенцію експерта можна визначити, виходячи із завдань, що виносяться на вирішення того чи іншого роду (виду) експертиз. Приблизний перелік завдань за різними родами та видами експертиз наведено, наприклад, в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення експертиз та експертних досліджень, затверджених МЮ України².

¹ Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций: учебное пособие / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. – Алматы : Жеті жарғы, 2005. – С. 40, 69.

² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мініс-

Визначення наукової компетенції експерта відіграє важливу роль для визнання висновку експерта допустимим джерелом доказів. Якщо поставлене питання виходить за межі наукової компетенції експерта, то відповідно до п. 2.2. Інструкції МЮ України, він зобов'язаний повідомити про це орган або особу, яка призначила експертизу і повернути представлені матеріали кримінального провадження без дослідження. Таким чином, всі судові експерти однієї спеціальності мають однакову наукову компетенцію, яка визначається предметом роду (виду) експертизи. Наукова компетенція визначається наявністю у особи свідості про присвоєння кваліфікації судового експерта.

Індивідуальна компетенція експерта. Знання, отримані обізнаною особою під час навчання у вищому навчальному закладі, є необхідними, однак недостатніми для виконання функцій судового експерта (за винятком випускників медичних вузів, що готують судових медиків, і вузів системи МВС України, які готують експертів для відомчої експертно-криміналістичної служби). Тому фахівці, які бажають професійно працювати судовими експертами, протягом певного часу (півроку-рік) проходять підготовку (стажування) у державних спеціалізованих експертних установах (службах) за певною експертною спеціальністю. За цей період відповідно до затверджених програм особа вивчає в першу чергу методики дослідження різних об'єктів для вирішення завдань, які ставляться в рамках обраної експертної спеціальності, тобто входять до предмету експертизи певного роду (виду). Атестація і присвоєння кваліфікації судового експерта проводиться спеціально створеними експертно-кваліфікаційними комісіями (статті 16, 17 Закону України «Про судову експертизу»). Володіння експертом індивідуальною компетенцією визначається за наявністю у нього свідості, виданого експертно-кваліфікаційною комісією, про присвоєння йому кваліфікації судового експерта певної експертної спеціальності. Фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів¹.

Таким чином, компетенція, як об'єктивна категорія, має складну тривірневу структурну організацію. На нашу думку, саме в такому вигляді необхідно розглядати поняття компетен-

терства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України № 86/5 від 09.08.2005; із змінами, внесеними згідно з Наказами № 1054/5 від 07.11.2007, № 643/5 від 13.04.2009.

ції судового експерта. Кожний рівень визначає на практиці коло експертів, які повинні йому відповідати. Вимоги про наявність процесуальної компетенції пред'являються до всіх судових експертів без винятку, наукової компетенції – до частини експертів певної спеціалізації, а індивідуальної компетенції – до конкретного експерта.

Компетентний (від латинського *competens* (*competentis*) – «який має достатні знання в якій-небудь галузі, який з чим-небудь добре обізнаний»¹. Компетентність означає наявність компетенції у конкретній особі (некомпетентність – відповідно відсутність такої компетенції)². Компетентність – парна до компетенції категорія, яка характеризує суб'єктивні здатності експерта. Компетентність відображає готовність експерта до практичного провадження експертних досліджень. Поняття компетентності судового експерта також можна розділити на три рівні за обсягом і ступенем спільності.

Базова компетентність експерта. Цей рівень компетентності визначає здатність експерта самостійно вирішувати поставлені питання, спираючись на професійні знання, отримані в процесі навчання у вузі, а також знання і уміння з певної судово-експертної спеціальності, придбані в результаті підготовки до атестації для отримання кваліфікації судового експерта. У процесі підготовки, як вже було зазначено вище, фахівець опановує теоретичними судово-експертними знаннями і формує уміння й практичні навички в галузі дослідження певного виду об'єктів експертизи. Професійна складова підготовки полягає в освоєнні методик розв'язання типових завдань певної експертної спеціальності. Оскільки згідно з п. 1.13 Інструкції МЮ України за характером складності дослідження експертизи умовно діляться на прості, середньої складності, складні і особливо складні, то, на нашу думку, базова компетентність експерта повинна включати освоєння в першу чергу простих за складністю методик експертного дослідження. Крім професійних судово-експертних знань базова компетентність додатково повинна включати правові знання. Правові знання, якими має володіти кожен судовий експерт, стосуються прав та обов'язків експерта як учасника процесу, порядку і правової регламентації підготовки, призначення, проведення експертиз в криміна-

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 4. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 250.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. Научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 62.

льному судочинстві, оформлення висновку експерта¹. Додаткові правові знання відіграють все більш істотну роль, оскільки переважна кількість сучасних судових експертів не має юридичної освіти.

Як правильно відзначає Н. І. Клименко під час підготовки до самостійної експертної діяльності у майбутнього експерта формується професійне мислення, тобто обізнана особа набуває не просто певний обсяг знань, який можна і необхідно оновлювати, свідомо структурує знання на потрібні й непотрібні, але й пізнає способи використання знань у практичній експертній діяльності². Базовою компетентністю зобов'язані володіти всі судові експерти певної спеціальності і вона регулярно перевіряється. Так, співробітники науково-дослідних установ МЮ України підтверджують кваліфікацію експерта кожні п'ять років, фахівці, які не працюють у державних спеціалізованих установах – кожні три роки³. Про базову компетентність вказує наявність у експерта свідоцтва. Можна стверджувати, що індивідуальна компетенція і базова компетентність судового експерта гарантуються системою державної підготовки експертів з певних експертних спеціальностей з подальшою видачею їм кваліфікаційних свідоцтв на право самостійного провадження експертиз.

Особиста компетентність експерта. Компетентність експерта (спеціальні знання, вміння та навички) використовується з метою встановлення в представлених об'єктах прихованих властивостей, їх інтерпретації та перетворення в доказову інформацію, необхідну для всебічного, повного і об'єктивного розслідування обставин вчиненного злочину або орієнтуючу інформацію, що використовується в організаційно-тактичних цілях. Кожна з експертиз є по суті науково-практичним дослідженням, які здійснюється з метою виявлення та наукового пояснення суттєвих для кримінального провадження фактів і обставин. Здатність експерта вирішувати все більш складні і не-

¹ Головченко Л. М. Компетенція судового експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності / Л. М. Головченко // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАПИ», 2007. – С. 30.

² Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта / Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник. – К. : НДЕКЦ, 2010. – Вип. 2 (14). – С. 21.

³ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України № 86/5 від 09.08.2005; із змінами, внесеними згідно з Наказами № 1054/5 від 07.11.2007, № 643/5 від 13.04.2009.

типові завдання зростає в процесі його професійної судово-експертної діяльності. Особиста компетентність експерта розширюється, коли він бере участь у проведенні наукових досліджень, розробках нових методів, експертних методик¹. Подальше вдосконалення знань, отриманих особою під час навчання і в результаті професійної діяльності, підвищує її компетентність². Рівень особистої компетентності експерта визначається наявністю у нього наукового ступеня, наукових публікацій, стажем експертної роботи, кількістю проведених експертиз, індивідуальними науково-дослідницькими, логічними здібностями та ін. Експертна практика показує, що у досвідчених співробітників державних спеціалізованих експертних установ, які мають великий стаж роботи, особиста компетентність не тільки багато в чому перевищує базову, але дозволяє орієнтуватися в теорії експертизи, в інших судово-експертних галузях. В цьому відношенні доцільно торкнутися питання про проведення комплексних експертиз.

Нажаль в КПК України поняття комплексної експертизи відсутнє. В п. 12 Постанові Пленуму ВСУ наголошується, що «комплексна експертиза призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань». Згідно ст. 149 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 84 Кодексу України про адміністративне судочинство, комплексною визначається експертиза, що проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань, які формулюють загальний висновок. В. Д. Арсеньєв пише, що характерною рисою комплексної експертизи є давання експертами висновків, що містять загальні «синтетичні» умовиводи, тобто таких, що входять в межі компетенції кожного окремого експерта і включаються в своєрідну «компетенцію» двох і більше експертів, які проводять експертизу³. Вважаємо, що в даному випадку мається на увазі особиста компетентність експертів, які крім знань у своїй галузі, володіють знаннями із суміжних експертних областей. Практика проведення комплексних експертиз показала можливість конструювання «синтетично-

¹ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 59.

² Исаева Л. М. Специальные познания в уголовном судопроизводстве / Л. М. Исаева. – М. : ЮРМИС, 2003. – С. 73.

³ Арсеньев В. Д. Процессуальные проблемы комплексной судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Теоретические вопросы судебной экспертизы: Сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – Вып. 48 – С. 72.

го» висновку експертами різних профілів тільки за умови, що кожен з них має уявлення про загальні положення тієї експертної спеціальності, з представником якої він проводить комплексну експертизу. Якщо кожен експерт, який бере участь у комплексній експертизі, обізнаний про знання, що є надбанням інших експертів, в межах, необхідних для вирішення спільного завдання, то принцип особистої відповідальності кожного експерта за наданий ним висновок не порушується.

Компетентність експерта в конкретній експертизі характеризує його здатність вирішити поставлене питання (завдання) під час проведення експертного дослідження в конкретному кримінальному провадженні. Як правильно зазначає М. П. Яблоков про компетентність майбутнього експерта під час призначення експертизи можна судити за даними про загальну та спеціальну освіту, стаж науково-дослідної роботи та роботи за фахом, наявність наукових робіт, відгуків і характеристик щодо його експертної діяльності, атестацій і іншими даними¹. Вважаємо, що вказані формальні відомості дозволяють особі (органу), яка залучає експерта, судити про його індивідуальну компетенцію, базову та особисту компетентність до провадження експертизи. Про компетентність експерта в конкретній експертизі свідчать результати й умовиводи, відображені у висновку експерта, отримані після провадження дослідження². М. В. Горським запропоновані способи встановлення некомпетентності експерта до проведення ним експертизи³. Представляється, що в даній ситуації мова може йти тільки про базову або особисту компетентність експерта. Компетентність експерта в конкретній експертизі визначається за результатами всебічної оцінки висновку експерта, спрямованої на з'ясування повноти проведеного дослідження, правильності вибору методик і методів аналізу, інтерпретації виявлених властивостей і ознак об'єктів, обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків. Компетентність експерта в конкретній експер-

¹ Криминалистика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юристъ, 2001. – С. 273.

² Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина. – М. : Юрлитинформ, 2003. – С. 54.

³ Горский М. В. Криминалистические способы установления некомпетентности эксперта в уголовном судопроизводстве / М. В. Горский // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи: зб. матер. засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського наук.-досл. ін-ту судових експертиз (м. Севастополь, 10-11 червня 2010 р.). – Х. : ХНДІСЕ, 2010. – С. 47-50.

тизі встановлюється після провадження дослідження та надання висновку.

Проведений аналіз понять компетенції та компетентності дозволяє розглянути ступінь їх реалізації в нормативних актах.

Із ч. 6 ст. 69 КПК України випливає, що підставою відмови експерта від давання висновку є «відсутність у нього необхідних знань». У даному формулюванні мається на увазі за нашою класифікацією компетентність експерта в конкретному кримінальному провадженні, яку на стадії призначення експертизи встановити неможливо. Можна припустити, що в деяких випадках експерти, які не бажають з тих чи інших причин вирішувати поставлені перед ними питання, можуть необґрунтовано відмовлятися від провадження експертизи на підставі «відсутності» у них необхідних знань. На наш погляд, в п. 2.2. Інструкції МЮ України більш правильно вказана причина відмови від вирішення поставленого питання експертом – «якщо поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань». Індивідуальна компетенція експерта є категорією об'єктивною і може бути перевірена. Таким чином, підстави відмови експерта в даванні висновку визначаються в трактуванні КПК України не об'єктивними, а суб'єктивними чинниками, що не можна визнати правильним. На підставі викладеного, доцільно сформулювати ч. 6 ст. 69 КПК України таким чином: *«Експерт невідкладно повинен повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи, якщо поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань або без залучення інших експертів»*.

Згідно ч. 5 ст. 356 КПК України «Кожна сторона кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта», тобто стосуються індивідуальної компетенції та компетентності в конкретній експертизі. Достовірність висновку експерта, як буде показано далі означає, по-перше, їх правильність, відповідність об'єктивній дійсності і, по-друге, їх обґрунтованість результатами досліджень. Достовірність висновку експерта встановлюється в результаті спеціальної (змістовної) оцінки, яка включає визначення достатньої кількості, доброякісності представлених на експертизу об'єктів та вихідних даних для вирішення поставлених питань; доцільності, правомірності і наукової обґрунтованості застосованої експертом методики (методу) дослідження; повноти проведеного дослідження; правильності опису і інтерпретації встановлених ознак об'єктів; наукової обґрунтованості проміжних і підсумкових висновків.

На підставі всебічної оцінки висновку ініціатор проведення експертизи встановлює, чи достатньо компетентний експерт, який проводив дослідження, у вирішенні поставлених питань.

Відомості про освіту, кваліфікацію, підготовку експерта характеризують його компетенцію і встановлюються за формальними ознаками. Порушення вказаних вимог експертом (відсутність вищої освіти, невідповідність кваліфікації виду експертизи) веде не до визнання висновку експерта недостовірним, а до виключення його із системи доказів на підставі недопущення як джерела доказів в зв'язку із порушенням процедури отримання. Знання та вміння, що застосовувалися під час провадження експертного дослідження, відносяться до компетентності експерта у конкретній експертизі і визначаються в процесі оцінки наданого ним висновку. Тому знання та вміння експерта не можуть бути встановлені до оцінки висновку експерта, а лише по завершенні цієї оцінки як результат комплексного аналізу всього проведеного дослідження.

Отже, вимоги ст. 356 КПК України нелогічні, безпідставні й не ведуть до встановлення достовірності висновку експерта. Тому пропонується уточнити статтю таким чином: *«Кожна сторона кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються наукової обґрунтованості проведеного експертного дослідження та отриманих результатів».*

Розділ 2

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

2.1. Судові експертизи у змагальному кримінальному процесі України

Зростання значущості використання спеціальних знань у кримінальному процесі, впровадження принципу змагальності сприяло розширенню обсягу норм, що їх регламентують у чинному КПК України, в тому числі визначають порядок призначення та провадження експертиз (залучення експерта). Безсумнівно, якісним змінам піддався весь зміст кримінально-процесуального законодавства. Це сталося завдяки проголошенню визначальними концептуальними правовими ідеями охорону прав і свобод людини, залученої до сфери кримінального судочинства. Так, у ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод встановлюється право кожного «на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом»¹. В Україні гарантією реалізації цього права є закріплена в ст. 129 Конституції України змагальна форма судочинства. Практичною реалізацією цього принципу стала регламентація у кримінальному процесуальному законі порядку проведення слідчих (розшукових) і судових дій на основі рівності процесуальних прав учасників судочинства, які здійснюють функції обвинувачення і захисту, зокрема розширення права сторони захисту по збиранню доказів (ст. 93 КПК України). Треба погодитися, що в цілому основи КПК України приведені у відповідність із європейськими стандартами забезпечення прав і свобод людини й громадянина в сфері правосуддя. Тим самим дана га-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11.05.1994, Протоколом № 14 від 13.05.2004) : ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

рантія застосування в кримінальному судочинстві загальнови-
значених правил і стандартів захисту прав учасників процесу.

Відповідно п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України перед су-
дом постають дві сторони, які володіють рівними процесуаль-
ними правами та наділені свободою у наданні доказів і в дове-
денні перед судом їх переконливості. Конституційне закріп-
лення принципу змагальності дало істотний поштовх до розви-
тку кримінально-процесуального законодавства. Відповідно
цьому у ст. 7 КПК України одною із засад і підстав криміналь-
ного провадження проголошується змагальність сторін, як фо-
рми здійснення кримінально-процесуальній діяльності. У від-
повідності до ст. 22 КПК України змагальність передбачає рівні
права сторонами кримінального провадження на збирання і
подачу в суд предметів, документів та інших доказів. Говорячи
про змагальність у кримінальному судочинстві відносно прове-
дження судових експертиз може скластися враження про змага-
льність експертів у кримінальному процесі. Але більш точним
було б говорити про змагальність сторін, що приймають участь
у кримінальному провадженні. Виходячи із цього, вважаємо,
що позитивне відношення до принципу змагальності стосовно
проведення експертиз сприяє реальному втіленню принципу
рівності всіх учасників процесу. Принцип змагальності є одним
з головних достоїнств чинного КПК України, будучи новим він
потребує вдосконалювання, в осмисленні змісту норм, їх взає-
мозв'язку. Принцип змагальності сторін у тому контексті, в
якому його сформулював законодавець у ст. 7 КПК України,
являє собою такий спосіб організації процесуальної діяльності,
під час дії якого: 1) функція захисту і обвинувачення відокрем-
лені від функції вирішення кримінального провадження (фун-
кції правосуддя); 2) суд виступає в якості незалежного і неупе-
редженого арбітра правового спору сторін; 3) сторони рівні пе-
ред судом у доказуванні правоти власної позиції та спросту-
вання доводів опонента¹.

Необхідно зазначити, що в кінці XIX початку XX століт-
тя в період розвитку науки кримінально-процесуального права
основи теорії змагальності були закладені в роботах відомих
процесуалістів тих років – Л. Є. Владимірова, Н. Д. Сергієвсь-
кого, В. К. Случевського, І. Я. Фойніцького та інших.
І. Я. Фойніцький вказував, що в змагальному процесі «суддів-

¹ Кримінальний процес України : підручник / Ю. М. Грошевий,
Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов, С. А. Альперт, Н. В. Сібільова; На-
ціональна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого ; Академія
правових наук України / Ю. М. Грошевий (ред.), В. М. Хотенець (ред.). –
Х. : Право, 2000. – С. 73-74.

ська діяльність, звільнена від невластивих їй обов'язків сторін, зводиться до природної для неї функції оцінки пред'явлених на підставі зібраного доказового матеріалу»¹. Сторона захисту вперше в історії українського кримінального процесуального законодавства отримала на рівні зі стороною обвинувачення право не тільки представляти, але і збирати докази, у тому числі із залученням обізнаних осіб, які володіють спеціальними знаннями (ч. 3 ст. 93 КПК України). Разом з тим, проголошений принцип рівності сторін законодавчо і, як наслідок, у правозастосовній діяльності реалізується не повною мірою. Аналіз норм КПК України показує, що принцип змагальності сторін, як і раніше залишається багато в чому декларативним. Кримінальний процесуальний закон всією повнотою державно-владних, в тому числі процесуальних повноважень зі збирання та оцінки доказів традиційно наділив тільки учасників кримінального судочинства, відповідальних за ведення кримінального провадження. Розглянемо можливості, які надає кримінальний процесуальний закон в частині реалізації принципу змагальності в залученні сторонами судового експерта на до-судовому слідстві і в суді.

Перш за все слід звернути увагу на те, що в процесуальному законі не вказана назва процесуального акту, якій є підставою залучення експерта (доручення проведення експертизи). Згідно зі ст. 242 КПК України слідчий або прокурор «звертаються» до експерта для проведення експертизи, в ст. 243 КПК України вказано, що слідчим, прокурором, стороною захисту експерт «залучається», а відповідно до статей 244, 332 КПК України слідчий суддя і суд мають право своєю ухвалою «доручити» проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. У зв'язку з різним трактуванням процедури призначення експертизи, виникає практичне питання – який документ є юридичною підставою для проведення експертизи і яке його найменування? В процесуальному законі цей документ не вказаний. Виходячи зі змісту КПК України, складно зробити висновок про те, який саме процесуальний документ є підставою залучення експерта до кримінального провадження. Згідно з ч. 3 ст. 110 КПК України процесуальне рішення слідчого, прокурора приймається у формі постанови, а суду – ухвалі. Виходячи зі змісту ч. 7 ст. 69 КПК України можна зробити висновок про те, що експерту направляється «доручення». Ст. 332 КПК України передбачає право суду своєю постановою

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2 томах. Т. 1 / І. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – С. 63-64.

«доручити» проведення експертизи. Буквальне тлумачення ч. 3 ст. 332 КПК України дозволяє рішення суду називати «Ухвала про доручення проведення експертизи». Виходячи з прагнення забезпечити однаковість кримінальної процесуальної термінології та керуючись вищезгаданими статтями КПК, пропонується юридичною підставою залучення експерта слідчим і прокурором іменувати «Постанова про доручення проведення експертизи»¹.

Відомчі нормативи, що регулюють судово-експертну діяльність, – п. 1.8. Інструкції МЮ України, Частина I п. 10 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень Служби безпеки України» (далі – Інструкція СБ)² підставою проведення експертизи, крім постанови слідчого, прокурора і ухвали суду, визнає «письмове звернення сторони захисту кримінального провадження». Згідно ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат має право «звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);... одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань»³. У зв'язку із зазначеними положеннями письмовим запитом захисника слід визнати адвокатський запит, який направляється з об'єктами дослідження до експертної установи або приватному експерту (за його згодою)⁴. За приклад можна взяти п. 3 ч. 3 ст. 122 КПК Республіки Казахстан, в якому зазначено, що захисник має право «направити запит в експертну установу про проведення на договірній основі відповідної експертизи». Разом

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація та ін. – Х.: Право, 2012. – С. 441.

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України : наказ Центрального управління Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371.

³ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 27. – Ст. 282; зі змінами, внесеними згідно із Законом № 1702-VII від 14.10.2014 // ВВР. – 2014. – № 50-51. – Ст. 2057.

⁴ Щербаковський М. Г. Проблеми змагальності сторін у збиранні доказів / М. Г. Щербаковський // Актуальні проблеми господарського, цивільного і кримінального права та процесу: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, червень 2013 р.). – Донецьк: Донецький університет економіки та права, 2013. – С. 180-184.

з тим слід зазначити, що порядок направлення адвокатського запиту та його зміст повинні найти відображення у кримінальному процесуальному законі, як це зроблено у відношенні постанови слідчого (ч. 5 ст. 110 КПК України).

Призначення експертизи (залучення експерта) нерозривно пов'язане з процедурою надання в розпорядження експерта об'єктів дослідження. Згідно зі ст. 93 КПК України, сторона захисту і потерпілий мають однакові права зі стороною обвинувачення зі збирання доказів, за винятком проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, про провадження яких може бути направлено клопотання. Разом з тим, як зазначає О. М. Бандурка, не зважаючи на задекларовану змагальність процесу, у Кримінальному процесуальному кодексі не завжди чітко прописані права і обов'язки сторін обвинувачення та захисту, або повноваження сторони обвинувачення прописані більш детально, ніж сторони захисту¹. Так, можливості отримання предметів, документів, будь-яких відомостей для подальшого надання на експертне дослідження у сторін не рівноцінні. Слідчий, прокурор збирання доказів здійснюють шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, результати яких відображаються у відповідних протоколах (ч. 1 ст. 100 КПК України). За необхідності стороною обвинувачення можуть бути спрямовані відповідні вимоги про надання необхідних для розслідування злочинів відомостей, предметів або документів. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові та інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора (ч. 1. ст. 36 КПК України) або слідчого (ч. 5 ст. 40 КПК України). Вимоги носять імперативний характер і підлягають виконанню.

Сторона захисту має право збирати і подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді (п. 8 ч. 3, п. 2 ч. 4 ст. 42 КПК України). Наділяючи захисника правом збирання доказів, кримінальний процесуальний закон не вказує механізм реалізації цих прав, тобто в яких межах, яким шляхом і за допомогою яких способів він може це здійснювати. Зазначимо, що процедура збирання захисником доказів має, на наш погляд, дві осно-

¹ Бандурка О. М. Деякі проблемні питання застосування кримінального процесуального законодавства органами внутрішніх справ України / О. М. Бандурка // Актуальні питання судового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 грудня 2014 р.) – Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. – С. 31.

вні складові – виявлення та фіксація фактичних даних, кожна з яких не знайшла відображення у кримінально-процесуальному законі. Крім того, захисник під час витребування та отримання речей, копій документів, відомостей не має будь-яких владних повноважень. Нерідкі випадки, коли документи або предмети, що можуть бути доказами захисник отримує від самого підозрюваного або його родичів. Крім того, захисник може отримати різного роду документи, витребувані шляхом подачі адвокатського запиту.

Таким чином, стороною захисту можуть бути отримані предмети, документи, які несуть сліди злочину, зразки для порівняльного дослідження, показання осіб. Однак у випадку відмови у видачі предметів або документів, дачі пояснень адвокати не мають владних повноважень у подоланні протидії їх законним запитам. Захисник не має права зобов'язати з'явитися в адвокатський кабінет (бюро, юридичну консультацію тощо) осіб, яких він має намір опитати за обставинами, що мають значення до кримінального провадження, або відібрати у них зразки для експертизи. Він не вправі офіційно попереджати опитувану особу про кримінальну відповідальність за давання неправдивих показань і за відмову від давання показань, а у разі залучення експерта не може попереджати його про кримінальну відповідальність, за відмову давати висновок та давати завідомо неправдивий висновок (статті 384, 385 КК України). Однією із гарантій отримання достовірного висновку експерта є попередження експерта про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивого висновку (ст. 70 КПК України), про що обов'язково повинно вказуватися у висновку (ч. 2 ст. 102 КПК України). В зв'язку із можливістю стороною захисту самостійно залучати експерта для проведення дослідження, виникає питання, чи має право захисник, а якщо захист здійснює безпосередньо підозрюваний, попереджати експерта про кримінальну відповідальність? На нашу думку, відповідь має бути негативною. В адвоката-захисника та будь-якої іншої особи, яка представляє сторону захисту, немає владних повноважень попереджати експерта про кримінальну відповідальність. Як буде показано далі попередження експертів про відповідальність доцільно покласти на керівника державної спеціалізованої експертної установи під час присвоєння кваліфікації судового експерта та приведення експерта до присяги.

Можливість збирання доказів стороною захисту пов'язана із вирішенням питання про достовірність і допустимість доказів, зібраних поза рамками кримінального процесу. Показання осіб, опитаних захисниками, предмети, документи та інші відомості можуть стати джерелами доказів (ч. 2 ст. 84

КПК України) та об'єктами експертного дослідження, але для визнання їх допустимими необхідно процесуальне оформлення. Так, в якості доказів допускаються виключно показання свідка, дані ним під час допиту слідчому, прокурору, слідчому судді або суду (ст. 95 КПК України). Яких-небудь вказівок щодо показань, даних свідками в ході опитування захиснику, в законі немає. Ані в КПК України, ані в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», не вказано яким чином процесуально фіксувати отримані захисником докази. Вказана обставина важлива для визнання допустимості встановлених стороною захисту доказових фактів. На нашу думку з метою усунення сумнівів в достовірності добутих адвокатом доказів необхідно дотримуватися певної процедури, яка гарантувала б їх допустимість. Так, виявлення, вилучення, огляд предметів і документів, отримання відомостей від осіб, проведення експериментальних дій слід проводити за аналогією із слідчими (розшуковими) діями, за участю двох незацікавлених осіб (понятих). Процес і результати таких заходів для подальшого використання і надання стороні обвинувачення, суду повинні проводитися з обов'язковою фіксацією в протоколі як це передбачено ст. 103 КПК України та п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Протокол підписується адвокатом і всіма учасниками зазначених заходів, а також можуть відповідним чином посвідчуватися (печаткою адвоката, підприємства, установи, організації)¹.

Отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України) є одним із засобів, що забезпечують експертне дослідження. Ситуація з відбором зразків стороною обвинувачення, стороною захисту та потерпілим аналогічна розглянутій вище, пов'язаної із збиранням доказів. Наявність владних повноважень створюють для слідчого, прокурора, суду сприятливі умови отримання зразків (в тому числі з використанням за необхідності примусу) з метою подальшого проведення експертизи. Самостійне отримання стороною захисту зразків для експертизи утруднено за вказаними раніше причинами. Однак за згоди осіб, які надають такі зразки, або відбір зразків без необхідності отримання такої згоди (наприклад, відбір зразків ґрунту з передбачуваного місця злочину) процес відбору також повинен фіксуватися захисником в протоколі за участю двох

¹ Щербаковский М. Г. Составительные начала привлечения эксперта в уголовном судопроизводстве Украины / М. Г. Щербаковский, Л. П. Щербаковская // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; Серия «Юридические науки». – 2013. – Т. 26 (65). – № 1. – С. 329.

незалежних учасників. На підставі викладеного пропонуємо п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», в якому регламентуються професійні права адвоката, викласти в такій редакції: *«застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів кримінального провадження, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати у протоколі із участю двох незацікавлених осіб (за їх згодою) дії зі збирання доказів, процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом»*.

Торкнемося ще одної проблеми, яка стосується збирання доказів і проведення експертизи. У ч. 2 та ч. 3 ст. 93 КПК України серед шляхів, якими має право сторона обвинувачення, сторона захисту, а також потерпілий збирати докази, вказано на можливість витребування та отримання висновків експертів. На нашу думку вказані дії не узгоджуються із процедурою проведення експертизи. Виходячи з семантичного аналізу тексту статті впливає, що висновок експерта існує до його витребування сторонами обвинувачення, захисту, або потерпілим. Вважаємо, що наведений спосіб збирання доказів не має сенсу. Обґрунтуємо це розглянувши три можливі варіанти.

По-перше, припустимо, що сторона кримінального провадження витребує вже існуючий висновок експерта (або, як найчастіше буває на практиці – копію такого висновку з експертної установи) по іншому кримінальному провадженню або цивільної справи. Чи може такий документ розглядатися як висновок експерта відповідно до ст. 101 КПК України? Безсумнівно, що не може, оскільки експертиза проводилась на замовлення сторонами чи суду іншого кримінального провадження або справи. Згідно п. 18 Постанови Пленуму ВСУ роз'яснюється, що будь-які документи, в яких зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань, не можуть розглядатися як висновок експерта. Тому наданий висновок експерта з іншого провадження або справи відноситься до такого джерела доказів, як «документ» (ст. 99 КПК України), оскільки експертиза раніше проводилася, але не у зв'язку з розслідуванням злочином. Другий варіант – експертиза проведена по кримінальному провадженню однією стороною, а з висновком експерта бажає ознайомитись інша сторона. Законом передбачено, що «висновок передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалась експертиза» (ч. 9 ст. 101 КПК України). Таким чином, експерт (керівник спеціалізованої експертної установи) не може направити копію висновку на запит стороні кримінального провадження. Сторона захисту, потерпілий мають інший закон-

ний спосіб отримання висновку експерта – шляхом подання клопотання про ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення згідно ст. 221 КПК України. Третій варіант. Висновок експерта є результатом залучення експерта відповідною особою по кримінальному провадженню, по якому проводиться досудове слідство. В Главі 20 КПК України передбачене проведення експертизи сторонами (статті 242-244 КПК України), за результатами якої сторона отримує висновок експерта. Проте, вказана процедура є «проведенням експертизи», а не «витребуванням висновку експерта». Таким чином, не можна навести випадків, коли сторони витребують висновки експерта в якості джерел доказів. Для отримання такого джерела доказів існують інші способи. Проведений аналіз дозволяє внести пропозицію щодо змін у ст. 93 КПК України: із частини другої – вилучити слова «*висновків експертів*», у частині третій – замінити «висновків експертів» на «*залучення експерта*».

Згідно тієї ж статті 93 КПК України сторона захисту має право витребувати тільки копії документів на відміну від сторони обвинувачення, яка може витребувати справжні документи, тобто оригінали. У ст. 99 КПК України, в якій розкривається зміст поняття документів, як одного із джерел доказів, зазначено, що «сторона кримінального провадження, потерпілий зобов'язані надати суду оригінал документа». Таким чином, відповідно закону добути стороною захисту копія документа, яким би важливим він не був для встановлення обставин злочину, є неприпустимим доказом. Відповідно висновок експерта, складений за результатами дослідження такого документа, не буде визнаний допустимим джерелом доказів. Зазначена регламентація є свідченням явної процесуальної нерівності сторін кримінального провадження.

У кримінальному провадженні стороні захисту надані три можливі варіанти залучення експерта. По-перше, ініціювати проведення експертизи направленням обґрунтованого клопотання слідчому або прокурору (п. 12 ч. 3, ст. 42 КПК України). По-друге, у разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта, особа, яка заявила клопотання, має право звернутися до слідчого судді про залучення експерта (ч. 1 ст. 244 КПК України). По-третє, сторона захисту може самостійно залучити експерта на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (ч. 2 ст. 243 КПК України). Здавалося б принцип змагальності найбільш повно втілений в можливості сторони захисту самостійно залучити експерта на договірних умовах. Однак і в цьому випадку сторона захисту й обвинувачення

знаходяться не в рівних умовах, що пов'язано не з процесуальними, а фінансовими особливостями. Так, згідно зі ст. 15 Закону України «Про судову експертизу» проведення експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України, а на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника здійснюється за рахунок ініціатора проведення експертизи. Проведемо нескладний розрахунок. Вартість однієї експертогодина у 2015 році з урахуванням індексу споживчих цін за 2014 рік визначена МЮ України в таких розмірах: експертиза проста – 61,50 грн.; експертиза середньої складності – 76,80 грн.; експертиза особливої складності – 92,40 грн.¹ Термін проведення експертизи у календарних днях визначає її складність і категорію: до 10 днів – проста, до 30 – середньої складності, до 90 днів – особливо складна. За винятком вихідних і з урахуванням 8 годинного робочого дня експерта одержимо, що проведення простої експертизи може коштувати до 4000 грн., середньої – до 13500 грн., а особливо складної – до 50000 грн. Відносно зазначеної нерівності сторін в оплаті провадження експертизи, доречно навести думку І. Б. Михайловської про сутність буржуазного доказового права, викладеної в класичній праці з теорії доказів у кримінальному процесі: «... наслідком змагальної форми експертизи є її фактична недоступність незаможному обвинуваченому. Справа в тому, що витрати на провадження експертизи, як правило, становлять велику суму, сплатити яку може далеко не кожен»². Видається, що дане судження повною мірою стосується і реалій української дійсності.

Нерівність сторін проявляється і в тому, що потерпілий лише гіпотетично може самостійно збирати докази. Потерпілий віднесений до сторони обвинувачення згідно п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України, однак не вправі збирати, а тільки подавати докази, які знаходяться в його розпорядженні (п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України). Потерпілий може представляти фотодокументи і звукозапис, на яких виявилися відображені, випадково чи навмисно, окремі моменти вчинення злочину (наприклад, звуко-

¹ Про встановлення нормативної вартості однієї експертогодина у 2015 році : наказ Міністерства юстиції України від 02.03.2015 № 299/5.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973 г. – С. 112.

запис розмови між підозрюваним і потерпілим). В окремих випадках зазначені матеріали можуть бути представлені потерпілим для доведення обставин, що передували злочину або настали за ним, якщо вони мають значення для кримінального провадження. Потерпілий позбавлений права самостійно залучати експерта, а може лише клопотатися про це перед слідчим, прокурором. У зв'язку з цим, помилковим є вказівка на звернення потерпілого, вказане в п. 1.8 Інструкції МЮ України та п. 10 Частини I Інструкції СБ України, як підстави проведення експертизи. Вважаємо, що потерпілому необхідно, як і стороні захисту надати право самостійно залучати судового експерта, про що внести відповідні доповнення в ст. 244 КПК України¹. Вказана стаття потребує подальшої доробки. Законодавець обмежив коло осіб, які можуть бути заслухані слідчим суддею під час розгляду клопотання тільки свідком. Не визиває сумніву, що підставою для обґрунтування процесуального рішення про проведення експертизи мають відомості, які дають й інші учасники процесу. Тому ч. 5 ст. 244 КПК України треба доповнити такими учасниками процесу як підозрюваний, потерпілий, спеціаліст.

У змагальному процесі під час досудового слідства може виникати така типова вихідна ситуація, коли сторона захисту бажає залучити експерта, а об'єкти, що підлягають дослідженню знаходяться у сторони обвинувачення. Для отримання об'єктів, які знаходяться у слідчого, сторона захисту має право клопотати про їх надання, а в разі відмови – звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді. Однак, чинним процесуальним законом не передбачено задоволення клопотання сторони захисту про передачу їй об'єктів, що знаходяться у сторони обвинувачення, для провадження експертизи. Вважаємо, що відсутність такої можливості для сторони захисту порушує принцип змагальності. Можливий варіант проведення «спільної» комісійної експертизи експертами сторони обвинувачення і захисту. Для її організації потрібно направлення клопотання стороною захисту і його задоволення слідчим. «Послідовні» експертизи можуть проводитися одним і тим же експертом з умовою, що об'єкти або поставлене завдання (предмет експертизи) відрізняються від попередньої експертизи. Якщо ж експертизи

¹ Шербаковський М. Г. Реалізація засади змагальності сторін у збиранні доказів під час досудового розслідування / М. Г. Шербаковський // Впровадження нового кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення: мат. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квітня 2013). – Харків : ХНУВС, 2013. – С. 242-246.

перт залучається для провадження дослідження тих же об'єктів і вирішення тих же завдань, то така експертиза є по суті повторної і згідно п. 11 Постанови Пленуму ВСУ повинна проводитися тільки іншим експертом.

На підставі проведеного розгляду для реалізації принципу змагальності сторін у кримінальному судочинстві можна рекомендувати такі доповнення до ст. 244 КПК України:

«1. У разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту *та потерпілого* про залучення експерта або надані об'єктів для провадження експертизи особа, що заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта або надані об'єктів до слідчого судді.

2. У клопотанні зазначається ... 6) *перелік об'єктів, які необхідно надати експерту*. До клопотання також додаються: ... 2) копії документів, які підтверджують неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту *та потерпілим*...

5. Під час розгляду клопотання слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою заслухати *підозрюваного, потерпілого, свідка, спеціаліста* чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання.

6. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, *зобов'язати сторону обвинувачення надати об'єкти стороні захисту та потерпілому для проведення експертизи* якщо особа, що звернулася з клопотанням, доведе, що: ... 2) вона не може залучити експерта самостійно через відсутність об'єктів дослідження, які знаходяться у стороні обвинувачення, коштів чи з інших об'єктивних причин».

Розглянемо права сторін під час призначення експертизи протилежною стороною і ознайомленні з результатами проведеного дослідження.

На відміну від ст. 197 КПК України 1960 р. у чинному процесуальному законі слідчий не зобов'язаний знайомити підозрюваного з постановою про доручення провадження експертизи і з висновком експерта. Безумовно, це пов'язано з посиленням змагального начала у вітчизняному кримінальному судочинстві і можливістю сторони захисту самостійно залучати експерта, проте, на наш погляд, не можна повністю позбавляти підозрюваного та потерпілого права на ознайомлення з матеріалами, що стосуються провадження експертиз. Вбачаємо, що це право повинно бути частково відновлено відносно експертиз, в яких досліджуються експериментальні зразки порівняння,

отримані від підозрюваного або потерпілого: зразки почерку, голосу, крові, відбитки пальців та ін. (ст. 245 КПК України). В цьому випадку, на наш погляд, сторона обвинувачення зобов'язана ознайомити підозрюваного, потерпілого з постановою про доручення провадження експертизи і висновком експерта після проведення дослідження. У зв'язку із залученням експерта підозрюваний, потерпілий набувають право надавати експерту додаткові об'єкти або дані, що відносяться до об'єктів та предмету експертизи; клопотати про постановку додаткових питань, про залучення експерта із числа вказаних ним осіб, про присутність під час провадження експертизи; надання пояснень експерту; ознайомлення з матеріалами експертизи і висновком експерта. Зазначені пропозиції доцільно включити в ст. 243 КПК України, в якій зосередити опис процедури провадження експертизи під час досудового розслідування.

Закон (ст. 290 КПК України) зобов'язує слідчого знайомити підозрюваного з усіма матеріалами кримінального провадження по завершенні досудового слідства, однак з матеріалами експертизи він може бути ознайомлений до закінчення розслідування. На будь-якому з етапів досудового розслідування до його завершення сторона захисту та потерпілий мають право звернутися до слідчого, прокурора, який здійснює досудове розслідування, з клопотанням про надання їм для ознайомлення матеріалів досудового розслідування. У п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України зазначається, що підозрюваний за своїм клопотанням має право ознайомлюватись з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК України. Потерпілий згідно п. 11 ч. 1 ст. 56 та ст. 221 КПК України також має право знайомитись з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення. Вказані права в повній мірі стосуються висновку експерта. Вважаємо, що до матеріалів експертизи відносяться як висновок експерта, так й повідомлення про неможливість провадження експертизи, протокол допиту експерта. Виходячи зі змісту закону на прохання сторони захисту та потерпілого можуть бути пред'явлені об'єкти експертизи. Законом передбачено, що слідчий (прокурор) вправі відмовити у наданні матеріалів для ознайомлення, якщо, на його думку, на цій стадії кримінального провадження це може зашкодити досудовому розслідуванню (ст. 221 КПК України). Сторона обвинувачення обмежена в ознайомленні з процедурою призначення, провадження експертизи, яка доручається експерту стороною захисту, та з результатами експертного дослідження. Лише після закінчення досудового розслідування сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати речові докази або їх частини, документи

або їх копії, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді (ч. 6 ст. 290 КПК України). Представляється, що в перелік цих матеріалів необхідно включити показання, предмети, документи, отримані адвокатом під час збирання доказів, а також висновки експертів.

Крім удосконалення КПК України аналіз законодавства про судово-експертну діяльність, сучасного стану проведення судових експертиз під час кримінальних проваджень дозволяє вказати концептуальні напрями розвитку інституту судової експертизи, які згодом, на наш погляд, повинні привести до реального втілення принципу змагальності в судово-експертній діяльності.

1. Однією з умов забезпечення змагальності та об'єктивності судової експертизи в кримінальному судочинстві є її незалежність від органів досудового слідства і суду. Усвідомлення необхідності забезпечення незалежності судової експертизи сприяло на різних етапах судово-правової реформи в Україні прийняттю окремих нормативно-правових актів програмного характеру, спрямованих на реформування судово-експертної діяльності. Зокрема пунктом 1 Розділу V Концепції судово-правової реформи в Україні, затвердженої Верховною Радою в 1992 році, однією з умов реформування органів розслідування, прокуратури, адвокатури, юстиції визнано створення судової експертизи, як важливої і самостійної інституції, незалежної від органів попереднього (досудового) слідства, діяльність якої має регулюватися процесуальним законодавством. Здійснення судово-експертного забезпечення покладалося даним документом на МЮ України¹.

Законом України «Про судову експертизу» незалежність судово-експертної діяльності визначена у ст. 3 в якості одного з принципів здійснення цієї діяльності, поряд з об'єктивністю, законністю і повнотою дослідження. Згідно ст. 4 цього Закону, однією з гарантій незалежності судового експерта та правильності його висновку проголошено існування установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду. У ст. 7 цього Закону закріплено наявність судово-експертних установ в системі МЮ та МОЗ України, а також експертних служб у складі МВС, МО, СБ та ДПС України. Проте слід мати на увазі, що в МВС, СБ України існують органи досудового розслідування згідно з ч. 1 ст. 38 КПК України. Крім

¹ Концепція судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 № 2296-Н // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

цього, відповідно до ст. 40 КПК України у складі МВС, СБ та ДПС України функціонують оперативні підрозділи, які проводять оперативно-розшукову роботу, а також слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні за дорученням слідчого, прокурора¹. Таким чином, експертні служби МВС, СБ і ДПС України перебувають у підпорядкуванні цим міністерствам і відомствам поряд з органами досудового розслідування та оперативно-розшуковими органами.

Згідно Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Президентом України в 2006 році, «судові експертизи у кримінальних справах не повинні здійснювати експертні служби, які перебувають у структурі органів досудового слідства»². Концепцією реформування кримінальної юстиції України, затвердженою Президентом України у 2008 році, встановлено, що однією з необхідних умов реформування кримінально-процесуального законодавства серед інших факторів є свобода набору експертів сторонами процесу³. Однак зі свободою вибору альтернативних експертних служб справи йдуть вкрай погано, особливо, в частині проведення криміналістичних та судово-медичних експертиз. Перше пов'язано із відсутністю в Україні потужних недержавних спеціалізованих експертних установ, друге обумовлено тим, що ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертна діяльність в галузі проведення криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, віднесена виключно до компетенції державних спеціалізованих установ.

З цього виходить, що для забезпечення в Україні дійсної, а не декларативної незалежності експертизи від органів досудового слідства і суду, слід удосконалити організацію експертної діяльності і позбавити органи державної виконавчої влади, наділені правоохоронними функціями, зокрема МВС, СБ, ДПС, відомчих служб, що виконують судові експертизи. Першим кроком в напрямку незалежності експертної служби МВС

¹ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303; із змінами, внесеними згідно із Законами України станом на 1.04.2015.

² Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 № 361 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.

³ Концепція реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України від 8.04.2008 № 311 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

України зроблено у зв'язку із створенням Національної поліції України¹. Науково-дослідні експертно-криміналістичні центри у областях набувають прямого підпорядкування Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центру МВС України й стають незалежними від територіальних управлінь Національної поліції. Однак ця служба знаходиться все ж таки у системі МВС України. Погоджуємося із пропозицією П. І. Репешко, що єдиними міністерствами, у складі яких можуть функціонувати спеціалізовані експертні установи, слід визнати МЮ та МОЗ України². Чинним законодавством України на ці два міністерства не покладені правоохоронні функції, у них відсутні служби або підрозділи, які б займалися оперативно-розшуковою діяльністю або досудовим слідством, немає в них і служб, що займаються контррозвідальною діяльністю, не входять до їх складу органи правосуддя. Отже, у складі цих міністерств можуть бути створені дійсно належні умови для незалежної від дізнання та досудового слідства судово-експертної діяльності. У цьому зв'язку представляється доцільним перетворити існуюче в складі МЮ Управління експертного забезпечення правосуддя (Департамент судової роботи) в Департамент судово-експертного забезпечення, якому підпорядкувати науково-дослідні судово-експертні установи МЮ України, а також експертні служби МВС, МО, СБ і ДПС України. З метою вдосконалення організацій судово-медичної й судово-психіатричної експертизи представляється необхідним утворити в складі МОЗ України Департамент судово-експертної діяльності з прямим підпорядкуванням йому установ судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, минаючи обласні управління охорони здоров'я. Разом з тим, заслуговує на увагу пропозиція

2. Прибрати монополію на проведення криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз виключно державними спеціалізованими установами (службами). На наш погляд вказане імперативне положення Закону України «Про судову експертизу» не має під собою якого-небудь наукового підґрунтя і, в загалі, йде в розріз із принципом змагальності. Як правильно зазначає В. О. Попелюшко монополізм на криміналістичні експертизи практично перекреслює щонайменше такі

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 5.07.2015 № 580 VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015. – № 40-41. – Ст. 379.

² Репешко П. І. Щодо організаційних питань забезпечення незалежності та об'єктивності судової експертизи / П. І. Репешко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 235.

принципи цивілізованого кримінального судочинства як забезпечення обвинуваченому права на захист та змагальність¹. Відносно вказаної заборони слід зазначити, що фахівці, які виконують судові експертизи в приватному порядку, керуються одними і тими ж процесуальними нормами і науковими положеннями стосовно своєї спеціальності, що й співробітники державних спеціалізованих установ². Що стосується поняття та переліку «криміналістичних експертиз», то відносно їх переліку немає єдиних поглядів серед науковців. Як вказувалось вище криміналістичні експертизи визначаються як клас судових експертиз, науковою основою яких служать положення низки окремих криміналістичних теорій (теорії криміналістичної ідентифікації та діагностики, вчення про механізми слідоутворення, про ознаки та інші, а також дані криміналістичної техніки)^{3,4}. Однак з одного боку «не криміналістичні» експертизи використовують положення криміналістичних теорій, з другого боку експертизи, традиційно поєднувані в клас криміналістичних, усе більше віддаляються одна від одної з розвитком методичної бази. З теоретичної точки зору віднесення або не віднесення певної експертизи до класу криміналістичних втратило свою актуальність. З погляду специфіки спеціальних знань включення в один клас експертизи матеріалів, речовин та виробів, відеозвукозапису, балістичної, дактилоскопічної, почеркової, портретної, вибухотехнічної не витримує критики.

Процеси інтеграції та диференціації спеціальних наукових знань, а також становлення та формування загальної теорії судової експертизи, визначення її природи призвели до зміни уявлень про класифікацію судових експертиз, а «синтетична природа загальної теорії судової експертизи дозволяє, – як правильно вказує Т. В. Авер'янова, – зняти ярлики, які ми наклеювали на різні види і роди експертиз, і розглядати будь-який вид і рід експертизи просто як судову експертизу»⁵. Отже теорети-

¹ Попелюшко В. О. Спеціальні знання в кримінальному процесі та захист / В. О. Попелюшко // Вісник Академії адвокатури України. – К., 2006. – № 7. – С. 75.

² Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5.

³ Белкин Р. С. Криминалистика: учебный словарь-справочник / Р. С. Белкин. – М.: Юристъ, 1999. – С. 256.

⁴ Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М.: Юристъ, 1999. – С. 191.

⁵ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М.: НОРМА, 2006. – С. 318.

чного обґрунтування виокремлення криміналістичних експертиз й законодавчого обмеження їх виконання в недержавних установах та приватними експертами не має. На штучність існування класу криміналістичних експертиз вказує те, що більшість діагностичних (класифікаційних) завдань матеріалознавчих, біологічних, ґрунтознавчих, відеозвукозапису експертиз вирішуються не криміналістичними, а методами й засобами відповідних наукових й технічних галузей. Крім того, зауважимо, що судово-медична експертиза за матеріалами кримінального провадження, судово-психіатрична посмертна експертиза можуть також проводитися поза державних установ без надання біологічних об'єктів, або направлення живих осіб відповідним фахівцям.

Зазначимо, що в проекті Закону України «Про судово-експертну діяльність» передбачене посилення наведеного обмеження щодо роботи приватних експертів¹. В ст. 16 проекту наголошено, що «виключно державними спеціалізованими експертними установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз і експертиз під час проведення яких використовуються положення, методи та засоби криміналістики, судової медицини та психіатрії, а також пов'язані з дослідженням об'єктів, щодо яких державою встановлені обмеження їх обігу та використання»². Наведена норма фактично забороняє проведення будь-яких експертиз поза межами спеціалізованих експертних установ. Аналіз цієї норми свідчить наступне. До положень (принципів) реалізації криміналістичних рекомендацій належать законність, етичність, науковість, безпека та інші, на яких здійснюється й судово-експертна діяльність в загалі. Методи криміналістики прийнято ділити на логічні (аналіз, синтез, індукція і дедукція), загальнонаукові (спостереження, опис, експеримент, моделювання та ін.) і спеціальні (власне техніко-криміналістичні й залучені з природничих, технічних та інших наук)³. До традиційних криміналістичних засобів належать фотоапарат, лупа, мікроскоп, вимірвальні лінійки, освітлювачі та інший найпростіший ін-

¹ Щербаковський М. Г. Спірні положення проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» / М. Г. Щербаковський // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7-8 листопада 2013 р.). – Харків : Право, 2013. – С. 53-54

² Про судово-експертну діяльність : Закон України (проект) [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

³ Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 15-17.

струментарій¹. Як правильно підкреслює О. Р. Росинська криміналістика – є одною із базових наук для всіх судових експертиз². Таким чином, наведений перелік показує, що загальні положення криміналістики використовуються під час проведення всіх без винятку експертних досліджень, а у більшості експертиз застосовуються криміналістичні засоби фіксації, вимірювання й дослідження – методи природничих, технічних інших наук, пристосовані для вирішення експертних завдань. Строго кажучи, на вказаних підставах можна заборонити проведення будь-якої експертизи приватними експертами.

Більш того, у зазначеній нормі проекту забороняється крім державних СЕУ не тільки проведення криміналістичних, медичних та психіатричних експертиз, але наукова робота й розробка експертних методик, які є елементами судово-експертної діяльності (п. 15 ч. 1 ст. 1 Проекту). Якщо слідувати нормі такого закону, то наукова та методична робота кафедр криміналістики, судових експертиз, судово-медичних і психіатричних експертиз вищих навчальних закладів необхідно заборонити. Цілком очевидно, вказаний проект вимагає суттєвої доробки, оскільки немає будь-яких наукових підстав для заборони проведення науково-методичної та практичної діяльності в галузі криміналістичних експертиз і будь-яких інших видів експертиз поза державними спеціалізованими експертними установами. Очевидно, що загальним єдиним критерієм і обов'язковою умовою залучення обізнаної особи як експерта у кримінальне провадження є наявність у неї свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта. Тому, неможна призначити зваженою норму, запропоновану розроблювачами проекту. Ми не бачимо яких-небудь обґрунтованих причин для існування заборони проведення криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Тому вказане обмеження щодо діяльності приватних експертів та недержавних установ необхідно ліквідувати в законодавчих актах.

3. Одним із шляхів зміцнення принципу змагальності має стати розширення, а не обмеження кола професіоналів, котрі залучаються до провадження експертиз. В проведенні експер-

¹ Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 122-124.

² Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 139.

тиз повинна зростати питома вага досліджень, виконаних приватними експертами, слід підтримувати створення недержавних спеціалізованих експертних установ. У літературі експертизи, проведені поза державних СЕУ, іменують «конкуруючими», «немонопольованими» «незалежними», «недержавними» та ін. На нашу думку найбільш прийнятною назвою таких експертиз є «альтернативна експертиза». Альтернатива (від латинського «alter» – один з двох) – «необхідність вибору між двома або кількома можливостями»¹. Дане найменування семантично точно відображає суть даної експертизи адже сторона може вибрати державну або недержавну експертну установу, приватного експерта для провадження експертизи, приватного експерта як альтернативу співробітнику державної СЕУ. Саме змагальність, представлення альтернативних експертних висновків здатна підвищити якість експертиз, вивести експертну систему зі стану монополії, що в свою чергу сприятиме забезпеченню повноти дослідження доказів і встановленню істини у кримінальному провадженні. Говорячи про конкурентну (альтернативну) експертизу, яка проводиться недержавними експертами Н. І. Клименко підкреслює, що саме в змагальності експертних висновків закладено об'єктивну можливість їхнього достовірного оцінювання слідчим і судом².

На підставі аналізу закордонної практики провідних європейських держав Г. К. Авдєєва зазначає, що у світі послідовно реалізовується принцип забезпечення незалежності експерта, орієнтації не на відомчу належність, а на наявність у нього спеціальних знань, необхідних для вирішення завдань правосуддя; впровадження змагальності експертів, залучених різними сторонами процесу для отримання дійсно незалежної, об'єктивної та кваліфікованої експертизи³. Рекомендація щодо посилення ролі приватних експертів пов'язана, по-перше, із прагненням реалізації принципу змагальності щодо залучення експертів у кримінальному провадженні. Пронизані змагальною основою сучасні механізми кримінально-процесуальної діяль-

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 37.

² Клименко Н. І. Щодо інституту конкурентної (альтернативної) експертизи / Н. І. Клименко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 212.

³ Авдєєва Г. К. Проблеми гармонізації законодавства України у галузі судової експертизи із законодавством країн Європейського Союзу / Г. К. Авдєєва // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 грудня 2014 р.) – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 335

ності містять правові можливості, що дозволяють підозрюваному, обвинувачуваному, захисникові, потерпілому та іншим учасникам процесу спростовувати результати експертних досліджень, уже проведених в державних експертних установах, і залучати приватних судових експертів, тобто проводити нові (повторні) експертизи. Р. С. Белкін прогнозував, що у міру подальшої демократизації кримінального судочинства, послідовної реалізації принципу змагальності, роль недержавних експертних установ буде зростати, оскільки з виникненням інституту конкуруючої судової експертизи захист все частіше повертає їх для дачі експертних висновків на противагу висновкам державних експертних установ¹. По-друге, як показує практика, відчувається нестача експертних кадрів у державних спеціалізованих установах (службах), що обумовлює величезні «черги» на проведення експертиз, які іноді досягають більше півроку. По-третє, недержавні експертні установи незалежні від органів юстиції та силових відомств (служб) і не відчувають від них якогось впливу. Разом з тим, для підтримки належного рівня кваліфікації приватних судових експертів, їх об'єктивності в наданні висновків, безумовно, необхідний контроль над їхньою діяльністю з боку МЮ України². Погоджуємося із пропозицією А. І. Лозового та Е. Б. Сімакової-Сфремян, що в тих випадках, коли у приватній експертній установі прогнозується виконання складних інструментальних досліджень, то має бути запроваджена сертифікація (атестація) робочого місця експерта крім отримання фахівцем свідоцтва про присвоєння йому кваліфікації судового експерта³.

Підкреслимо, ми дотримуємося тієї позиції, що незалежно від того, проводить експертизу співробітник державної СЕУ або приватний експерт, вони повинні мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку в державних спеціалізованих експертних установах МЮ України, скласти атестаційний іспит у Центральній експертно-кваліфікаційній комісії МЮ України

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 617.

² Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5.

³ Лозовий А. І. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Сфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналистики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 161.

й одержати кваліфікацію судового експерта за певною спеціалістю, у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», відомості про них мають бути внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів¹. На наш погляд, поява достатньої кількості приватних судових експертів обумовить створення недержавних експертних установ, які, на жаль, ні чинним Законом України «Про судову експертизу», ні проектом Закону України «Про судово-експертну діяльність» не розглядаються як суб'єкти судово-експертної діяльності.

В аспекті науково-методичного забезпечення альтернативних експертиз зазначимо, що, на нашу думку, використання експертами стандартизованих методик, затверджених МЮ України, буде гарантією встановлення об'єктивних факторів по конкретному кримінальному провадженню шляхом здійснення експертом обґрунтованих і достовірних досліджень. Наявність єдиної методичної бази досліджень, що проводяться приватними експертами та експертами державних СЕУ, полегшить суду і сторонам оцінку результатів таких експертиз, підвищить надійність висновків експертів, зміцнить доказову базу кримінального провадження.

2.2. Умови формування достовірного висновку експерта

Відповідно до ст. 94 КПК України кожний доказ має бути оцінений «з точки зору належності, допустимості, достовірності». У кримінально-процесуальному законі не міститься чітких правових приписів щодо поняття та способів визначення достовірності доказів. У порівнянні з іншими властивостями доказів достовірність має істотну особливість. Якщо належність найчастіше буває очевидною відразу, допустимість визначається за формальними показниками і такі докази досить швидко оцінюються і приймаються в процесі доказування, то достовірність може бути оцінена і констатована лише на основі певної сукупності доказів. Як правильно зазначає В. Я. Дорохов вимога достовірності не може бути пред'явлена заздалегідь до кожного доказу в момент його отримання². Зазначені особливості властивості допустимості найбільш рельєфно проявляються у

¹ Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2012 № 492/5 ; із змінами і доповненнями, внесеними Наказом Міністерства юстиції України від 25.06.2015 № 1059/5.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юрид. литература, 1973. – С. 222.

відношенні до висновку експерта. Проблема встановлення достовірності доказів в цілому і висновку експерта зокрема, як одного з джерел доказів, набуває актуальності у зв'язку зі зміною кримінального судочинства у бік закріплення та реалізації принципу змагальності.

Питання достовірності висновку експерта привертало увагу не тільки вчених-процесуалістів, але криміналістів та експертів, серед яких: Т. В. Авер'янова, Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, А. І. Винберг, С. А. Голунський, В. Г. Гончаренко, М. М. Гродзинський, А. В. Дулов, Л. М. Карнеєва, Н. І. Клименко, Л. Д. Кокорев, Ю. Г. Корухов, А. М. Ларін, П. А. Лупінська, Г. М. Миньковский, Ю. К. Орлов, О. Р. Россинська, А. К. Педенчук, І. Л. Петрухін, О. О. Ейсман та ін. У роботах вчених розглядалося загальне поняття достовірності висновку експерта в аспекті оцінки експертного дослідження, тобто результатів, отриманих після проведення експертизи. Однак, достовірність висновку експерта можна і необхідно прогнозувати на стадії підготовки, призначення і провадження експертизи. У зв'язку з викладеним необхідно розглянути комплекс умов, дотримання яких забезпечує достовірність експертного висновку, а їх встановлення входить в подальшу оцінку висновку експерта.

Дослідниками достовірність розглядається двояко. У філософії і логіко-методологічних дослідженнях достовірність використовується як синонім істини. «Достовірний – такий, що не викликає сумніву, цілком вірний, точний»¹. У теорії ймовірностей достовірність трактується як поняття, яке відображає впевненість суб'єкта у правильності своєї оцінки ймовірності настання тієї чи іншої події². Поняття достовірності доказів в юридичній літературі також трактується неоднозначно. Одні вчені визнають достовірним такий доказ, істинність якого не викликає сумніву. Так, М. С. Строгович ототожнював достовірність з істиною³. Л. М. Карнеєва також розуміє під достовірністю «відповідність доказів об'єктивної дійсності»⁴. Достовірність доказів, як їх властивість, означає на думку В. Т. Очередіна справжність чи несправжність відомостей щодо

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 388.

² Большая советская энциклопедия (3-е издание). В 30 томах. Т. 8. – М. : Советская энциклопедия, 1972. – С. 466.

³ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – С. 256.

⁴ Карнеева Л.М. Доказательства в советском уголовном процессе: учебное пособие / Карнеева Л.М. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1988. – С. 47.

обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні або мають значення для його правильного рішення¹.

Інші вчені під достовірністю розуміють обґрунтоване знання. На думку А. І. Коп'євої необхідно аналізувати зміст доказів, пояснювати «чому одні докази визнані достовірними, а інші ні»². П. А. Лупинська достовірним визнає знання «що не викликає сумнівів у своїй обґрунтованості»³. Д. В. Арсен'єв вважає, що достовірним є знання, істинність якого підтверджена певними даними⁴. М. О. Громов і С. О. Зайцева важливою вимогою достовірності висновку експерта в кримінальному процесі вважають його доведеність⁵. Таким чином, на думку цих правознавців, достовірність не те ж саме, що істинність. Представляється праві ті вчені, які об'єднують обидві точки зору. Слід погодитись із Н. В. Кручиніною в тому, що під достовірною кримінально-релевантною інформацією слід розуміти зібрані (отримані), всебічно перевірені і об'єктивно підтверджені іншими даними відомості щодо досліджуваних у кримінальному судочинстві об'єктів (фактів, осіб, предметів і т.д.), які мають значення для вирішення основних правових, криміналістичних та інших завдань, прийняття та реалізації рішень суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності⁶.

Резюмуючи наведене, можна констатувати, що поняття достовірності включає в себе як істинність знання (відповідність фактичних даних об'єктивної реальності), так і обґрунтування цієї істинності, адресоване відповідному суб'єкту. Дане твердження повністю відноситься до висновку експерта. Як правильно відзначає Ю. К. Орлов достовірність включає в себе як істинність висновку, тобто відповідність висновків експерта

¹ Очередин В. Т. Доказательства в уголовном процессе: сущность, источники, способы собирания / В. Т. Очередин. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 20-21.

² Копьева А. И. Об элементах уголовно-процессуальной деятельности / А. И. Копьева // Теория и практика установления истины в правоприменительной деятельности: сб. научных трудов. – Иркутск, 1985. – С. 35.

³ Лупинская П. А. Доказывание. Понятие и общая характеристика / П. А. Лупинская // Уголовный процесс: учебник. – М. : Юристъ, 1995. – С. 151-152.

⁴ Арсеньев Д. В. Истина, достоверность и обоснованность в следствии и судебных актах / Д. В. Арсеньев // Вопросы теории судебной экспертизы: сб. научных трудов ВНИИСЭ. – М., 1979. – Вып. 39. – С. 18.

⁵ Громов Н.А. Оценка доказательств в уголовном процессе / Н. А. Громов, С.А. Зайцева. - М. : Издательство ПРИОР, 2002. – С. 87.

⁶ Кручинина Н. В. Основы учения о досудебной проверке уголовно-релевантной информации / Н. В. Кручинина. – М. : Московская государственная юридическая академия, 2008. – С. 28.

об'єктивної дійсності, так і його обґрунтованість (переконливість, аргументованість)¹. В літературі існує думка, що достовірність висновку експерта означає, по-перше, що воно правильно і адекватно відображає хід і результати експертного дослідження та, по-друге, що були досліджені достовірні докази². Вважаємо, що вказане висловлення вимагає уточнення. Не викликає сумнівів взаємозв'язок достовірності висновку експерта із достовірністю наданих об'єктів, ретельністю викладення процедури дослідження, проте суттєвою ознакою достовірності сформульованих експертом умовиводів, як вказано вище, є їх відповідність реальним обставинам розслідуваного злочину.

У літературі визначення достовірності експертного висновку традиційно відносять до стадії оцінки цього джерела доказів, що співвідноситься з вимогами закону. У цьому випадку істотним етапом оцінки є не тільки встановлення змісту і форми висновку, а й зіставлення висновків експерта з іншими доказами у кримінальному провадженні. На наш погляд, не менш важливим є вивчення тих обставин, які зумовлюють достовірність сформульованих в експертних висновках умовиводів до призначення експертизи і в ході її провадження. Під час розгляду питання про достовірність висновку експерта доцільно виділити умови (чинники), які її забезпечують. У літературі, присвяченій даній проблемі, як правило, зазначені фактори не диференціюються. Разом з тим, для правильного порядку призначення експертизи, організації її провадження, підвищення ефективності оцінки висновку експерта та прийняття його як доброякісного джерела доказів необхідно виділити групи умов, дотримання яких, на нашу думку, визначають достовірність висновку експерта³.

1. Пізнавальні (гносеологічні) умови достовірності висновку експерта.

1.1. Достовірність, доброякісність об'єктів експертизи, правильність вихідних даних. Достовірність висновку експер-

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 142-143.

² Литвинов А. Н. Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки: пособие / А. Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. – М. : ЮРКНИГА, 2005. – С. 64.

³ Щербаковский М.Г. Условия формирования достоверного заключения эксперта / М.Г.Щербаковский // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 13. – С. 232-241.

та, який використав дані, що містяться в матеріалах кримінального провадження, природно залежить від достовірності останніх. Достовірність в значній мірі визначається доброякісністю, достатністю, повнотою і правильністю вихідних даних, які надаються в розпорядження експерта. Якісно відібрані, збережені і представлені об'єкти є основою отримання достовірного висновку про наявність або відсутність шуканих фактів. Під доброякісністю об'єктів, що представляються експерту, розуміються їх якісні та кількісні характеристики, необхідні і достатні для проведення дослідження. Прикладом можуть служити зразки порівняння, що відбираються для проведення ідентифікаційних досліджень, які повинні мати властивість достовірного походження від об'єкта, що перевіряється, бути співставленими з досліджуваним об'єктом, а кількістю достатні для вирішення поставленого завдання. Для забезпечення гарантій достовірності об'єктів, відібраних для експертного дослідження, а також щоб уникнути пошкодження або змін їх властивостей, об'єкти експертного дослідження, якщо їх габарити і властивості це дозволяють, передаються експерту в упакованому й опечатаному вигляді. В інших випадках особа, яка залучає експерта, має забезпечити збереження об'єктів.

Зауважимо, що перевірка достовірності об'єктів і відомостей, котрі містяться в об'єктах (матеріалах, вихідних даних), які надаються в розпорядження експерта, не входить в обов'язки експерта, а знаходиться виключно в компетенції суб'єкта (органу), який залучає експерта. Достовірність інформації, що міститься в матеріалах, необхідних експерту, її допустимість і належність повинні бути перевірені до призначення експертизи. Сумніви в достовірності документів, долучених до матеріалів кримінального провадження, веде до їх виключення з числа доказів (ч. 3 ст. 358 КПК України), а експертиза, виконана з використанням цих документів є недостовірною.

1.2. Наукова обґрунтованість методик (методів) експертного дослідження. Експертна методика є результатом узагальненого досвіду вирішення типового експертного завдання, тобто такого, що найчастіше зустрічається в експертній практиці. Змістом методики є сукупність основних даних про об'єкти дослідження, експертне завдання, способи її вирішення, обладнання, матеріали та ін.¹ У методиці містяться і так звані граничні умови її застосування, тобто ті умови, при яких використання методики допустимо, а отримані результати відповіда-

¹ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 68.

ють критеріям достовірності, надійності, точності та обґрунтованості. Ці умови можуть стосуватися об'єктів дослідження, використовуваних методів, апаратури і т.д. До методів і методик, використовуваних в експертних дослідженнях, пред'являється ряд вимог¹. Перш за все, вони повинні відповідати принципам наукової обґрунтованості. Наукова обґрунтованість – важлива умова, так як від надійності методу залежить достовірність отриманих результатів. Наступною умовою є правомірність використовуваної обраної методики для дослідження представлених об'єктів і вирішення поставленого питання. Оцінка придатності або валідація – це підтвердження шляхом неодноразових дослідів та представлення об'єктивних даних того, що повністю виконуються всі конкретні вимоги методики для досягнення поставленої мети². Більшість судово-експертних методик розробляються в державних експертних установах, вони проходять офіційну процедуру апробації та затвердження, а їх надійність є досить високою. Наукова обґрунтованість методик підтверджується їх включенням до «Реєстру методик проведення судових експертиз», який ведеться в Міністерстві юстиції України³.

1.3. Правильність, точність методів і засобів вимірювання. Під правильністю розуміють здатність методу дати вірний результат. Точність – це ступінь близькості один до одного незалежних результатів, отриманих в конкретних регламентованих умовах. Достовірність результатів експертного дослідження прямо залежить від застосовуваних засобів вимірювання. Терміном «засоби вимірювань» називають технічні пристрої, що використовуються під час вимірів і мають нормовані метрологічні характеристики, тобто характеристики, що впливають на результати, точність вимірювань і дозволяють зробити оцінку похибок вимірювань, виконаних у відомих умовах. Якщо ж метрологічні характеристики засобу вимірювання невідомі, його застосування під час провадження експертних досліджень недоцільно, оскільки неможливо оцінити похибку вимірювання і, як наслідок, перевірити достовірність отриманих результатів.

¹ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : НОРМА, 2006. – С. 251.

² Омелянюк Г. Г. К вопросу о валидации судебно-экспертных методик / Г. Г. Омелянюк // Теория и практика судебной экспертизы: научно-практ. журнал. – М., 2010. – № 2 (18). – С. 64.

³ Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України № 1666/5 від 02.10.2008 р.; із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства юстиції України № 1274/5 від 15.07.2009 р.

Для дотримання умов за вибором методів, методик і технічних засобів важливе значення набуває дотримання вимог державного стандарту ДСТУ ISO/IEC 17025: 2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій», які відносяться до вимірювань, застосовуються поряд з метрологічними правилами і нормами, що мають обов'язкову силу на території України, і містяться в нормативних документах щодо забезпечення єдності вимірювань.

1.4. Логічне та наукове обґрунтування висновків експерта, їх аргументація. Достовірність висновку експерта, як зазначено вище, включає його обґрунтованість. Відповідно до вимог п. 7 ч. 1 ст. 102 КПК у висновку експерта повинні міститися «обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання». Саме тому, по слухному зауваженню А. І. Вінберга та Н. Т. Малаховської, висновок експерта повинний «бути визначеним, позбавленим усякої неточності; послідовним, тобто взаємозалежним і взаємообумовленим; доказовим, не таким, що просто формулює ті або інші умовиводи досліджень, а, таким, що вказує підстави цих умовиводів, які визнаються дійсними»¹. Наукове і логічне обґрунтування висновків експерта докладно досліджені Ю. К. Орловим, який розглядає логічну модель отримання експертного висновку як силізм. Висновок експерта визначається як умовивід, винесений за результатами проведених досліджень на основі виділених або представлених експертом даних про досліджений об'єкт (менша посилка) і загального наукового положення відповідної галузі знань (велика посилка)². Обґрунтованість є необхідною вимогою експертного висновку, надає йому необхідну переконливість, являє собою систему аргументів, доказів, переконань експерта, аналіз досліджених вихідних даних. Обґрунтованість (вмотивованість) передбачає розгорнутий виклад дій експерта, пов'язаних з оглядом, зіставленням, розрахунками, кількісним та якісним аналізом отриманих експертом об'єктів, документів, іншої інформації. Висновки експерта повинні з необхідністю впливати з отриманих результатів, обумовлюватися ними. Однак вони можуть виявитися недостовірними, якщо під час їх побудови будуть порушені

¹ Вінберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): пособие // А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. – С. 35.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М.: Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 127-129.

закони логіки. Логічність мислення, несуперечливість суджень, умовиводів – обов'язкова умова достовірності висновків експерта.

Логічне обґрунтування умовиводів у висновку експерта включає таку властивість як несуперечливість, що проявляється в наступному: а) висновки експерта випливають із результатів дослідження; б) відсутність протиріччя між проміжними і кінцевими висновками експерта (комісії експертів); в) виключення неясних, неточних і гіпотетичних суджень; г) формулювання чітких відповідей на поставлені перед експертом питання та ін.¹ Наявність суперечностей у висновках експерта істотно знижує переконливість висновку і виключає можливість визнання його достовірним. Не може бути достовірним висновок, якщо умовиводи експерта не випливають з дослідницької частини, не аргументовані і не обґрунтовані.

Наукове обґрунтування висновків експерта означає те, що вони базуються як на даних, отриманих в процесі дослідження, так й наукових положеннях судової експертології взагалі та окремих експертних спеціальностей. Важливим є виключення правових знань з арсеналу обґрунтувань висновку експерта.

О. М. Зінін та Н. П. Майліс вказують, що висновки експерта формулюються на основі всебічного, глибокого об'єктивного аналізу та синтезу результатів, отриманих під час дослідження речових доказів². У дане визначення слід внести дві поправки. Очевидно, що дослідженню підлягають не тільки речові докази, а по-друге – висновки ґрунтуються не тільки на емпіричних даних експертного дослідження, але й на положеннях тій наукової галузі, фахівцем в якій є експерт. Результати дослідження, наприклад, ознаки почерку, сліди-траси на кулі та ін. можуть бути видні неозброєним оком, але без наукового тлумачення на основі спеціальних знань зі сторони експерта не можуть обґрунтувати висновки і виконувати роль достовірних доказів.

Сукупна оцінка встановлених експертом властивостей об'єктів включає, таким чином, як логічне так і наукове обґрунтування. Наприклад, під час ідентифікаційного дослідження спочатку пояснюються встановлені порівняльним дослідженням відмінності ознак об'єктів, вказується їх походження – чи

¹ Литвинов А. Н. Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки: пособие / А. Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. – М. : ЮРКНИГА, 2005. – С. 63.

² Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон, 2002. – С. 175.

виникли вони в результаті зміни одного і того ж об'єкта (поза межами ідентифікаційного періоду) або механізму відображення його властивостей. У випадках, коли несумісні властивості порівнюваних об'єктів відсутні, експерт роз'яснює виявлені збіги, визначає, чи є встановлена сукупність збігів індивідуальною або вказує лише на схожість порівнюваних об'єктів. Якщо сукупність збігів не виключає можливість її повторення в різних інших об'єктах, констатується однорідність об'єктів. Якщо ж сукупність збігів індивідуальна, тобто неповторна у різних об'єктах, констатується тотожність шуканого і об'єкта, що перевіряється. Детальний опис ознак та їх наукова інтерпретація відображаються в синтезуючій частині висновку і служать обґрунтуванням кінцевих висновків. Без такого обґрунтування висновки не можуть розглядатися як достовірні.

2. Особистісні (суб'єктивні) умови достовірності висновку експерта.

2.1. Наукова компетенція (компетентність), незалежність, незацікавленість, об'єктивність судового експерта. Достовірність та повнота дослідження залежить від правильного вибору експерта. Наукова компетенція експерта визначає наявність у обізнаної особи комплексу обов'язкових знань в області теорії, методики і практики експертизи певного роду, виду. Згідно ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» компетенція експерта передбачає отримання ним відповідної вищої освіти, кваліфікаційного рівня не нижче «спеціаліста», проходження відповідної підготовки в державних спеціалізованих установах МЮ України, атестацію та отримання кваліфікації судового експерта з певної спеціальності.

Компетентність експерта визначається його освітнім рівнем, стажем експертної роботи, досвідом у вирішенні аналогічних експертних завдань, індивідуальними здібностями. Згідно ст. 102 КПК України у висновку повинні бути вказані відомості, які дозволяють визначити компетенцію експерта (освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта) і побічно – його компетентність (стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада). Проведення експертного дослідження, що виходить за рамки наукової компетенції експерта (його спеціальних знань), веде до отримання недостовірних висновків. У зв'язку з цим, проведення такої експертизи заборонено законом (ч. 4 ст. 101 КПК України).

Умова незалежності експерта є одним із принципів судово-експертної діяльності згідно зі ст. 3 Закону України «Про судову експертизу». Дана умова спирається на відсутність у експерта комерційного, фінансового інтересу у кримінальному провадженні, якого-небудь зовнішнього тиску, що може вплину-

ти на прийняття ним рішення; на свободу вибору методів, засобів і методик експертного дослідження, необхідних, з точки зору експерта, для аналізу наданих конкретних об'єктів експертизи. Об'єктивність полягає в неупередженості та незалежності в проведенні дослідження. Об'єктивність передбачає, що під час проведення експертизи експерт повинен враховувати всі фактори, які мають значення під час проведення дослідження, а також використовувати рекомендовані сучасною наукою і експертною практикою методики. Експерт, який прямо чи опосередковано зацікавлений у результатах кримінального провадження або з інших причин не здатний дати повний, всебічний та об'єктивний висновок, підлягає відводу (статті 77, 79 КПК України). Крім того, процесуальний закон виділяє і спеціальну підставу для заборони проведення експертизи особою, яка раніше проводила ревізію або перевірку, матеріали яких використовуються у цьому провадженні (ч. 2 ст. 79 КПК України).

2.2. Компетентність, незалежність, незацікавленість слідчого, прокурора, судді, спеціаліста. Компетентність зазначених суб'єктів кримінального провадження у збиранні слідів злочину багато в чому визначає кількість і якість майбутніх об'єктів експертного дослідження. Важливо не тільки виявити сліди злочинного діяння, а й правильно їх вилучити, упакувати і транспортувати до місця дослідження з тим, щоб зберегти властивості об'єктів. У деяких випадках досить відповідальним етапом є точна фіксація місця події, інформація про яке служить вихідними даними для експерта. Зацікавленість слідчого, прокурора в результатах кримінального провадження, наявність інших обставин, які викликають обґрунтовані сумніви в їх неупередженості, є підставами для відводу цих осіб (ст. 77 КПК України). Аналогічні вимоги пред'являються до судді (ст. 75 КПК України) і спеціаліста (статті 75, 79 КПК України).

2.3. Відсутність фізичних і психічних недоліків у підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, свідка, потерпілого, свідчення яких служать вихідними даними для проведення експертизи. У судово-експертних дослідженнях об'єктами є найчастіше дані, отримані в результаті допиту очевидців, потерпілих (наприклад, відстань видимості, поведінка підозрюваного та ін.). У разі якщо висновки експерта базуються на результатах опосередкованого спостереження, їх достовірність визначається тим, чи відповідають дійсності результати цього спостереження. Тому законом прямо передбачена можливість з'ясування достовірності показань свідка (ст. 96 КПК України).

3. *Правові (процесуальні) умови достовірності висновку експерта.*

Зазначені вище фактори доповнюються процесуальними умовами порядку призначення експертизи, провадження експертного дослідження та оформлення отриманих результатів. Питання про достовірність висновку експерта може бути поставлене тільки в тому випадку, якщо воно як джерело доказів є допустимим. У даному випадку – це встановлений законом спосіб забезпечення достовірності висновку експерта, його доброякісності. Серед численних правових вимог, які пред'являються до висновку експерта з метою дотримання його допустимості, виділимо лише ті, які, на наш погляд, безпосередньо впливають на достовірність і обґрунтованість результатів дослідження.

3.1. Процесуальна фіксація матеріалів кримінального провадження, що представляються експерту в якості вихідних даних. Матеріали включають об'єкти експертного дослідження (предмети, документи, особи або відомості про них, щодо яких експерту ставлять питання), а також матеріали кримінального провадження, які містять вихідні дані, необхідні для проведення дослідження. Слідчий, прокурор, суд, які ведуть кримінальне провадження, отримують вихідні дані шляхом проведення слідчих (розшукових) і судових дій (оглядів, обшуків, слідчого експерименту, допитів і ін.) і відображають їх у матеріалах кримінального провадження. Протоколи, схеми та інші процесуальні документи являють собою важливе джерело інформації, що містить вихідні дані для експерта, а іноді вони замінюють сам об'єкт експертного дослідження. Експерт зобов'язаний обґрунтовувати свої висновки лише тими вихідними даними, які знайшли закріплення в матеріалах розслідування¹. Відсутність або недолік вихідних даних унеможливорює проведення дослідження або знижує обґрунтованість та достовірність отриманих результатів. Очевидно, що неправильне, помилкове закріплення вихідних даних у протоколах (неточний опис об'єктів, визначення відстаней, температури, ваги, розташування предметів матеріальної обстановки місця події та інші відомості) з неминучістю впливають на достовірність одержуваних експертом результатів дослідження, ведуть до формулювання помилкових висновків². Із зазначеними вимогами безпосередньо пов'язана заборона експерту самостійно збирати ма-

¹ Клименко Н. І. Про процесуальні гарантії достовірності висновку експерта / Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К. : Бюлетень ВАК України», 2004. – № 1 (1). – С. 58.

² Плесовских Ю. Г. Проблемы правового обоснования контроля качества судебно-экспертного исследования / Ю. Г. Плесовских // Эксперт-криминалист. – 2008. – № 4. – С. 35.

теріали, вихідні дані для проведення експертизи (ч. 4 ст. 69 КПК України).

3.2. Процесуальною гарантією достовірності висновку експерта є його обов'язок діяти в межах своєї компетенції. Процесуальна компетенція експерта розглядається як коло повноважень, прав і обов'язків експерта, які визначені процесуальним законом. На забезпечення достовірності висновку експерта спрямовані норми, що регламентують процесуальні права експерта: знайомитися з матеріалами кримінального провадження, заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів, задавати питання особам, які беруть участь у кримінальному провадженні, брати участь у процесуальних діях, що стосуються предметів та об'єктів дослідження (ч. 3 ст. 69 КПК України) та ін. Ця група прав експерта гарантує необхідну повноту досліджуваного матеріалу, без якого неможливе давання об'єктивного висновку, оскільки умовиводи експерта базуються на матеріалах кримінального провадження. Присутність експерта в процесуальних діях має важливе значення для забезпечення максимальної повноти і достовірності вихідних даних, які будуть покладені в основу експертного дослідження.

3.3. Дотримання форми висновку. Висновок експерта завжди дається в письмовому вигляді і повинний відображати не тільки умовиводи (відповіді на поставлені питання), але і докладний опис проведених досліджень (ст. 102 КПК України). Констатація даної умови необхідна, оскільки без викладення ходу дослідження неможливо оцінити обґрунтованість і достовірність висновку експерта, а, отже, його доказову придатність. Експерт мовними способами створює модель об'єкту в аспекті експертного завдання, з метою переконання учасників процесу в ефективності використаних засобів, забезпечення науковості та достовірності отриманих результатів¹. Є. Г. Коваленко висловлює рекомендацію, згідно якій експерт незалежно від складності проведеної експертизи повинен викласти результати таким чином, щоб вони були доступні для правильного сприйняття та оцінки їх достовірності всіма суб'єктам кримінального провадження, які не володіють спеціальними знаннями². Наведене твердження вимагає уточнення. У дослідницької частині висновку експерт описує проведені ним досліді, у тому числі методи, методики, обладнання, режими роботи,

¹ Моїсєєв О. М. Оптимізація опису об'єктів у висновку експерта / О. М. Моїсєєв // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2012. – № 1 (17). – С. 101.

² Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 508.

застосовані матеріали, встановлені ознаки об'єктів, їх наукове тлумачення та інші дані, засновані на використанні спеціальних знань експерта. Безумовно вказана частина висновку може бути сприйнята та зрозуміла тільки фахівцю в тієї галузі, до якої відноситься експертне дослідження. Тому дослідницька частина висновку експерта викладається таким чином, щоб бути зрозумілою для відповідного фахівця, що важливо не тільки під час оцінки висновку експерта, але й проведенні нової експертизи у відношенні раніш досліджених об'єктів. На відміну від дослідницької частини остаточні висновки експерта мають бути викладені так, щоб бути зрозумілими для всіх учасників кримінального провадження, які не володіють спеціальними знаннями. Доступність остаточних висновків є їх суттєвою властивістю, яка дозволяє оцінити їх доказове значення¹. Для підвищення переконливості висновку експерта важливого значення набуває ілюстративність виявлених у об'єктів ознак (особливо співпадаючих), що підтверджують правильність сформульованих умовиводів.

Всі перераховані вище умови тісно переплітаються, а в сукупності та окремо визначають достовірність висновку експерта.

2.3. Залучення експерта під час досудового розслідування

На основі забезпечення принципу змагальності кримінального процесу, недоторканності прав особистості, поваги честі й гідності, презумпції невинуватості, права на професійну юридичну допомогу й захист на будь-якій стадії судочинства сформовані процесуальні норми, що регламентують використання інституту судової експертизи в кримінальному судочинстві. У зв'язку з тим, що висновок експерта є одним з видів джерел доказів у кримінальному провадженні, призначення й проведення експертизи торкається певних прав учасників процесу. Крім цього, експертиза є джерелом об'єктивної інформації, що одержується на основі спеціальних знань. Почнемо розгляд процесуальних проблем проведення експертиз з питання обов'язковості її призначення.

У відповідності зі ст. 242 КПК України слідчий або прокурор призначають експертизу на свій розсуд, якщо в ній ви-

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 129.

никає необхідність, за винятком тих випадків, коли закон передбачає обов'язкове її проведення. У процесі доказування це означає, що обставини, перелічені в ч. 2 ст. 242 УПК України, можуть бути встановлені тільки за допомогою такого джерела доказів, як висновок експерта. Законодавець ввів категорію обов'язкових експертиз, без одержання результатів яких у певних випадках ніяке кримінальне провадження як пізнавально-доказовий процес не може вважатись завершеним, що виключає можливість прийняття підсумкового юридичного рішення. Обов'язкове призначення експертизи на момент набрання чинності діючого кримінального процесуального закону включає (ч. 2 ст. 242 КПК України): 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтею 155 Кримінального кодексу України. 13 травня 2014 р. Законом України № 1261-VII введений шостий пункт про обов'язкове призначення й проведення експертизи, для «визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням». Дане нововведення свідчить про розширення гарантій дотримання прав потерпілого, адже йдеться про збитки від вчиненого злочину, які повинен компенсувати злочинець.

Перелік випадків обов'язкового призначення експертиз розширюють постанови Пленумів Верховного Суду України. Відсутність у матеріалах кримінального провадження висновку експерта – одного з обов'язкових джерел доказів під час рішення питання про винуватість або невинуватість особи дає підставу вважати, що слідство проведене односторонньо й не об'єктивне з порушенням кримінально-процесуального закону, а значить вирок підлягає скасуванню. Такі положення містяться в постановах Пленумів Верховного Суду України:

– для встановлення виду, назви і властивостей наркотичного засобу, психотропної речовини, аналога такого засобу, речовини або прекурсора, їх походження, способу виготовлення чи переробки, а також належності наркотиковмісних рослин необхідні спеціальні знання, у кримінальних провадженнях да-

ної категорії і обов'язково має бути висновок експерта з цих питань¹;

- для вирішення питання про те, чи є відповідні предмети зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями або радіоактивними матеріалами необхідно обов'язково провадження експертизи²;

- за наявності даних, що свідчать про розумову відсталість неповнолітнього має бути призначена судова психолого-психіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, про ступінь такого відставання, встановлення стану його загального розвитку з метою з'ясувати питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними³;

- у випадках, коли для вирішення певних питань під час кримінального провадження необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання, суд повинен призначити експертизу⁴;

- для встановлення причин смерті, тяжкості й характеру тілесних ушкоджень призначення експертизи є обов'язковим. Для з'ясування, чи вчинено діяння в стані сильного душевного хвилювання, суди мають призначити психолого-психіатричну експертизу⁵;

- розмір майна, яким заволоділа винна особа в результаті вчинення злочину, визначається за роздрібними (закупівельними) цінами, що існували на момент вчинення злочину, а розмір відшкодування завданих злочином збитків – за відповідними цінами на час вирішення справи в суді. За відсутності за-

¹ Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 4 п. 2 ; із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 16.

² Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами п. 10: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 3.

³ Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх п. 7: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5.

⁴ Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва п. 3: Постанова Пленум Верховного суду України від 12.06.2009 № 7.

⁵ Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи п. 27: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7.02.2003 № 2.

значених цін на майно його вартість може бути визначено шляхом проведення відповідної експертизи¹;

- для визначення характеру впливу на організм потерпілої особи лікарських препаратів, наркотичних засобів, отруйних, токсичних чи інших сильнодіючих речовин, вживання яких могло привести її до безпорадного стану слід призначати відповідну експертизу²;

- питання про те, чи є грошові знаки або державні цінні папери підробленими, який спосіб підробки при цьому використовувався, чи не були раніше грошові знаки або державні цінні папери з аналогічними ознаками підробки предметом криміналістичного дослідження тощо, повинні вирішуватися за допомогою криміналістичної експертизи³;

- якщо для вирішення питань, які виникли у справі про злочин проти безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, потрібні спеціальні знання, суд має призначити експертизу⁴.

По-різному питання обов'язкового призначення експертизи вирішується в країнах близького зарубіжжя. З 14 колишніх радянських республік (за винятком України) у КПК Грузії, Литви й Естонії взагалі не передбачені такі ситуації. У інших країнах вказівка про обов'язкове призначення експертизи у КПК існує. Серед обставин, що встановлюються виключно експертизою, у всіх КПК вказані причина смерті, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень (шкода здоров'ю), вік підозрюваного, його психічний стан. Проте інші підстави обов'язкового проведення експертизи різняться від ст. 242 КПК України. Ними визначені:

- можливість правильного сприйняття й опису свідком обставин, що підлягають установленню по кримінальній справі (статті 264.2, 140.0.1-140.0.4 КПК Республіки Азербайджан, ст. 108 КПК Республіки Вірменія, ст. 271 КПК Республіки Казах-

¹ Про судову практику у справах про злочини проти власності п. 25: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 10.

² Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи п. 5: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 5.

³ Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 № 6.

⁴ Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті п. 19: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14; із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України від 19.12.2008 № 18.

стан, ст. 200 КПК Киргизької Республіки, ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Туркменістану, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- можливість правильного сприйняття й опису потерпілим обставин, що підлягають установленню по кримінальній справі (статті 264.2, 140.0.1-140.0.4 КПК Республіки Азербайджан, ст. 108 КПК Республіки Вірменія, ст. 228 КПК Республіки Білорусь, ст. 271 КПК Республіки Казахстан, ст. 200 КПК Киргизької Республіки, ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 196 КПК Російської Федерації, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Туркменістану, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- вік потерпілого (статті 264.2, 140.0.1-140.0.4 КПК Республіки Азербайджан, ст. 108 КПК Республіки Вірменія, ст. 228 КПК Республіки Білорусь, ст. 271 КПК Республіки Казахстан, ст. 200 КПК Киргизької Республіки, ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 196 КПК Російської Федерації, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Туркменістану, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- фізичний стан підозрюваного, обвинувачуваного, коли виникає сумнів із приводу спроможності самостійно захищати свої права й законні інтереси в кримінальному процесі (ст. 228 КПК Республіки Білорусь, ст. 271 Республіки Казахстан, ст. 143 КПК Республіки Молдова, ст. 196 КПК Російської Федерації, ст. 209 КПК Республіки Таджикистан, ст. 288 КПК Туркменістану, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- психічний і фізичний стан особи, у відношенні якої можливо застосовувалися катування, нелюдське або принижуюче людську гідність поводження (ст. 143 КПК Республіки Молдова);

- вагітність або факт її штучного переривання (ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- факт вступу в статевий зв'язок (ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- справжність грошей і цінних паперів; встановлення наркотичних речовин, психотропних речовин і прекурсорів (ст. 195 КПК Латвійської Республіки, ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- ідентичність померлої особи, якщо проведена ексгумація трупа; встановлення зброї, боєприпасів або вибухових речовин (ст. 195 КПК Латвійської Республіки);

- психічний стан підозрюваного, обвинуваченого у віці старше вісімнадцяти років під час розслідування злочину проти статевої недоторканності неповнолітнього, якій не досяг чо-

тирнадцяти років, для рішення питання про наявність або про відсутність у нього розладу сексуальної переваги (педофілії) (ст. 196 КПК Російської Федерації);

- психічний або фізичний стан підозрюваного, обвинуваченого, коли є підстави вважати, що він є хворим на наркоманію (ст. 196 КПК Російської Федерації);

- необхідність і можливість лікування осіб, що страждають венеричними й іншими інфекційними захворюваннями, хронічним алкоголізмом і наркоманією (ст. 173 КПК Республіки Узбекистан);

- технічні причини вибухів, катастроф і інших надзвичайних подій (ст. 173 КПК Республіки Узбекистан).

Цікаво відзначити, що в КПК Азербайджанської Республіки, Республіки Вірменія, Республіки Білорусь, Киргизької Республіки, Латвійської Республіки, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Туркменістану наведений вичерпний перелік таких ситуацій, а в КПК Республіки Казахстан, Республіки Молдова, Республіки Узбекистан крім перерахованих випадків зазначене, що призначення й проведення експертизи обов'язкові, якщо в кримінальному провадженні необхідно встановити інші обставини, які не можуть бути достовірно встановлені іншими доказами.

Аналіз обов'язкових випадків проведення експертизи, перерахованих в КПК різних країн, а також рекомендаціях Верховного Суду України, показує, що вони спрямовані на встановлення ознак, предмету, суб'єкту злочину, суб'єктивної сторони злочину, слугують підставою кваліфікації злочинної дії та оцінці інших доказів. Виникає питання: чи можливо в одній нормі об'єднати всі випадки обов'язкового проведення експертизи? Р. С. Белкін пропонує три варіанти рішення розглянутої проблеми: 1) розширити перелік випадків обов'язкового призначення судової експертизи; 2) сформулювати в КПК правову норму, у якій була б виражена загальна вимога, загальні умови обов'язкового призначення експертизи замість детального переліку таких випадків, маючи на увазі, що практика вносить корективи в будь-який такий перелік; 3) сконструювати в КПК таку норму, яка у своєму змісті об'єднала б перший і другий підходи: містила б перелік найпоширеніших випадків обов'язкового застосування експертизи, а також формулу, що дозволяла розширювати цей перелік залежно від обставин кримінального провадження і його характеру.

Більшість пропозицій, висловлених у літературі, стосується першого напрямку. Так, Б. М. Бішманов пропонує обов'язково призначати експертизу для встановлення психічного або фізичного стану особи, яка скоїла злочин, за який пе-

редбачена смертна кара¹. Є. В. Міщенко вважає обов'язковим проведення судово-психіатричної експертизи перед прийняттям рішення про застосування примусових заходів медичного характеру². В. В. Курдюков пропонує обов'язково призначати судово-психологічну експертизу у випадках, коли: а) виникають обґрунтовані сумніви у можливості людини (в тому числі і неповнолітнього) повністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати наслідки таких дій; б) є підстави вважати, що людина за своїм психічним розвитком не досягла рівня віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, хоча її біологічний вік передбачає таку можливість; в) характер дій людини та її стан після їх вчинення свідчать про наявність у неї фізіологічного афекту³. На думку О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, О. В. Землянської слід вважати обов'язковим проведення судово-психологічної експертизи, якщо стосовно психічно здорових свідків чи потерпілих виникає сумнів у їхній здатності в силу індивідуально-психологічних або вікових особливостей правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання⁴. Н. С. Карпов також вважає за доцільне доповнити ч. 2 ст. 242 КПК України положенням, що слідчий, прокурор зобов'язані призначити експертизу, якщо виникає сумнів про те, чи може свідок або потерпілий в силу своїх фізичних чи психічних недоліків правильно сприймати факти, які мають доказове значення, і давати показання про них⁵.

Як показано вище таким способом вирішують цю проблему й законодавці більшості держав. Прикладом може служити зазначене доповнення, внесене у ст. 242 КПК України,

¹ Бишманов Б. М. Производство судебной экспертизы в уголовном процессе / Б. М. Бишманов // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2004. – № 3. – С. 68.

² Мищенко Е. В. Обязательное производство судебно-психиатрической экспертизы по делам о применении принудительной меры медицинского характера / Е. В. Мищенко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. – № 3. – С. 33.

³ Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // В. В. Курдюков; Академія адвокатури України. – К., 2009. – С. 14.

⁴ Бандурка А. М. Юридическая психология : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков: национальный университет внутренних дел, 2002. – С. 295.

⁵ Карпов Н. С. Использование специальных знаний по уголовно-процессуальному законодательству Украины / Н. С. Карпов // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – Тула. – 2013. – № 4-2. – С. 76.

через три роки після його прийняття. Однак розвиток судової експертизи, розширення можливостей по встановленню різних обставин злочину неминуче приведе до необхідності розширення переліку випадків обов'язкового призначення експертиз. Такі ситуації, відповідаючи потребам практики сьогодення, не будуть мати необхідного запасу міцності: в залежності від зміни характеру злочинності й появи нових видів злочинів, розширення можливостей експертиз в плані розширення кола завдань, які стають доступними для рішення по самих різних категоріях кримінальних проваджень. Тому перелік ситуацій обов'язкового призначення експертиз буде безсумнівно розширюватися слідчою практикою й вимогами суду. По суті, в майбутньому виникне ситуація сьогодення але вже стосовно до нового, розширеного законодавцем переліку.

А. В. Кудрявцева є прихильником формулювання норми, що передбачає загальні критерії обов'язкового призначення й проведення експертизи. У цій нормі нею пропонується вказати, що експертиза є обов'язковою, якщо для встановлення істотних для кримінального провадження обставин необхідне проведення глибоких досліджень на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, а також для встановлення кримінально-процесуальної дієздатності учасників кримінального судочинства¹. Погоджуючись у цілому з вказаною пропозицією, не можна не зробити два заперечення. По-перше, неясно, що таке «істотні» обставини. По-друге, викликає заперечення вказівка на проведення «глибоких досліджень». «Глибина» або складність досліджень – поняття оцінне, яке залежить від багатьох факторів, починаючи від поставленого завдання, кількості і якості об'єктів, наявності методики дослідження та ін. Наприклад, чи слід вважати встановлення належності ножа до кримінально-правової категорії «холодна зброя» глибоким дослідження, коли проводяться 1) огляд для зіставлення подібності його зовнішньої будови (форми конструкції в цілому і форми окремих характерних конструктивних елементів) з відомими аналогами-зразками холодної зброї; встановлення комплексу конструктивних елементів, що дозволяють віднести його до певного виду і типу холодної зброї; 2) вимірювання розмірів окремих елементів, встановлення характеристик міцності як конструкції в цілому,

¹ Кудрявцева А. В. Дискуссионные вопросы назначения и проведения экспертиз в уголовном процессе России / А. В. Кудрявцева // Вестник Южно-Уральского государственного университета; Серия «Право», 2007. – Вып. 9. – № 4. – С. 84.

так й окремих деталей¹. У цілому це дослідження не можна вважати складним, але обов'язковим для кваліфікації діяння.

Ми приєднуємося до пропозиції про створення загальної норми про обов'язкове залучення експерта (проведення експертизи). На нашу думку прав В. В. Курдюков стверджуючи про необхідність визначення єдиного критерію обов'язковості призначення експертиз. В якості такого критерію автор вибрав людину та її життєдіяльність². Однак цей критерій не узгоджується із наведеними вище численними різноманітними ситуаціями обов'язкового використання експертиз у розслідуванні злочинів. Вважаємо, що таким критерієм повинна стати неможливість отримання доказів у кримінальному провадженні будь-якими засобами доказування, як тільки використання спеціальних знань у формі експертизи. Вихідні дані для конструювання загальної норми містяться в ч. 1 ст. 242 КПК України. Пропонуємо таке формулювання ч. 2 ст. 242 КПК України: *«Сторони кримінального провадження обов'язково залучають експерта, а слідчий суддя або суд доручають проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо обставини, які мають значення для кримінального провадження, неможливо встановити із яких-небудь джерел доказів, крім як висновку експерта»*.

Розглянемо проблему уточнення експертом питань, які виносяться на експертизу та вимагають з'ясування. Практика свідчить про те, що суб'єкти правозастосування слабо розбираються в основах судової експертології (зокрема в теорії ідентифікації) і нерідко ставлять питання, які з наукової точки зору не мають сенсу. Наприклад, щодо об'єктів, які порівнюються (слідів злочину, об'єктів, що перевіряються або їх зразків), формулюються такі питання: «Чи ідентичні об'єкти ...», «Чи тотожні...», «Чи подібні...», «Однорідні...», «Аналогічні...», «Однако-

¹ Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: затверджена рішенням розширеного засідання секції НКМР Міністерства юстиції України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи // Протокол від 15.01.1999 ; із змінами від 12.09.2014. – МВС України, МЮ України. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99>.

² Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України : автореф. дис... канд.. юрид. наук ; 12.00.09 // В. В. Курдюков; Академія адвокатури України. – К., 2009. – С. 10, 13.

ві...», «Міг бути залишений слід...», «Чи належить слід...» і т.д.¹. В чинному КПК імперативно указано, що «у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення» (ч. 7 ст. 69 КПК України). Формулювання норми дозволяє вважати, що таке уточнення є обов'язком експерта. На відміну від КПК відомчі Інструкції МЮ (п. 4.14) і СБ України (п. 23 Частини V) наділяють експерта правом самостійно уточнювати поставлені перед ним питання, «дати відповідні роз'яснення і викласти питання у своїй редакції». В наявності – є колізія нормативних актів.

У спеціальній літературі немає однозначного підходу до даної проблеми. Т. Д. Телегіна вважає неприпустимою практику заміни питань експертом у відповідності з його спеціальними знаннями і пояснює, що завдання експерта – дати відповідь на поставлене запитання, а не змінювати предмет експертного дослідження². У даному випадку автор робить логічну помилку, відому як «підміна тези»³. Питання, що виносяться на вирішення експерту, не тотожні предмету експертизи (дослідження). Наведені вище неправильно сформульовані питання стосуються одного й того ж предмета експертизи – ідентифікації конкретного об'єкта, однак сформульовані вони некоректно, тому вимагають істотного уточнення. Л. В. Лазарева не заперечує в даній ситуації проти експертної ініціативи, проте вважає, що експерт мимоволі стане виконувати функції слідчого і суду⁴. О. О. Зайцева прямо вказує на необхідність переформулювання питань у випадках їх некоректності, про що має відзначатися у вступній частині висновку⁵. О. Р. Росинська пропонує наділити експерта правом

¹ Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: пособие / М. Г. Щербаковский. – Харьков: Эспада, 2005. – С. 137-138.

² Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений: монография / Т. Д. Телегина. – М.: Юрлитинформ, 2011. – С. 134.

³ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М.: Наука. 1975. – С. 448.

⁴ Лазарева Л. В. К вопросу о правовом статусе эксперта в уголовном судопроизводстве / Л. В. Лазарева // Судебная экспертиза. – 2009. – № 1. – С. 15.

⁵ Зайцева Е. А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства: дис. ... докт. юрид. наук.; 12.00.09 // Е. А. Зайцева; Московская государственная юридическая академия. – М., 2008. – С. 248.

переформулювання питання, попередньо погодивши з керівником установи, який повинен сповістити про це орган або особу, яка призначила експертизу¹. На нашу думку запропоноване узгодження формулювання питань, яке регламентовано чинним КПК України, у разі коли завдання, виходячи з обставин кримінального провадження, експерту зрозуміли призведе лише до затягування термінів провадження експертизи й кримінального провадження в цілому. За результатами опитування 89 % експертів відповіли, що вважають можливим і необхідним самостійне уточнення питань, коли завдання зрозуміле, але не відповідає методичним рекомендаціям. Тому пропонується доповнити ч. 3 ст. 69 КПК України наступним правом експерта: *«викласти у своїй редакції питання, що поставлені стороною, яка залучила експерта, чи судом, який доручив проведення експертизи, якщо вони сформульовані нечітко, але завдання експертові зрозуміло»*.

Торкнемося ще одної проблеми, яка пов'язана із заборонаю експерту самостійно збирати матеріали для експертного дослідження (ч. 4 ст. 69 КПК України). Вказана заборона витікає із розподілу процесуальних функцій суб'єктів кримінального провадження. Експерт виконує допоміжну функцію в кримінальному судочинстві на відміну від слідчого, прокурора, сторони захисту, котрі уповноважені збирати докази (ст. 93 КПК України). Однак в деяких випадках експерт цілеспрямовано збирає матеріали під час провадження дослідження, що передбачається методикою експертизи або експертним завданням. Наприклад, під час судово-медичного дослідження з трупа можуть бути взяті частини, внутрішні органи і тканини, кров, сеча і т.п. для наступних гістологічних, хімічних та інших досліджень². Крім того, нові об'єкти найчастіше виявляються в ході провадження експертиз, особливо коли вони через свої властивості не можуть бути сприйняті і відтворені слідчим (спеціалістом) безпосередньо або за допомогою техніко-криміналістичних засобів, а виявляються тільки в лабораторних умовах під час спеціально проведених досліджень, які передбачені експертною методикою. Типовою для даної ситуації є виявлення та дослідження мікрооб'єктів. За існуючою практи-

¹ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 231.

² Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи п. 3.2 : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6.

кою слідчий, обґрунтовано вважаючи, що на тих чи інших предметах є мікрооб'єкти, які з'явилися в результаті злочинних дій та є наслідком контактної взаємодії, признає експертизу, вимагаючи від експерта насамперед відповіді на питання: чи є на представлений для дослідження предмет мікрооб'єкти (мікронашарування)?¹. Під мікрооб'єктами розуміється слабковидимі або невидимі неозброєним оком частки речовини, або ознаки фізичної дії, що мають зв'язок зі злочином². Як правило, мікрооб'єкти досліджуються в рамках традиційних криміналістичних експертиз: трасологічних, балістичних, технічного дослідження документів, а також під час провадження матеріалознавчих (експертизи матеріалів, речовин і виробів), ґрунтознавчих, біологічних експертиз. Виконуючи завдання слідчого, експерт досліджує представлені предмети і під час виявлення мікрооб'єктів фіксує цей факт у висновку. Виявлені мікрооб'єкти піддаються подальшому експертному дослідженню для вирішення інших питань експертного завдання. Таким чином, на думку деяких процесуалістів і криміналістів експерт фактично збирає (виявляє, фіксує, вилучає) речові докази, на що по букві закону у нього немає права.

Проблема допустимості виявлення мікрооб'єктів та їх подальшого дослідження експертом активно обговорювалася процесуалістами, криміналістами та судовими експертами в 60-80-х роках минулого століття. Поштовхом до дискусії послужило впровадження в експертну практику сучасних високочутливих методів дослідження. Науковці розділилися на два табори. Представник першого – Р. С. Белкін категорично заявляє, що питання про наявність мікрооб'єктів «має вирішуватися самим слідчим шляхом слідчого огляду предмета за участю спеціаліста, в потрібних випадках – в лабораторних умовах з використанням належних технічних засобів і в присутності понятих». Вчений пояснює це тим, що мікрооб'єкти можуть бути виявлені тільки слідчим і долучені до кримінального провадження як речові докази, а розмір цих об'єктів принципового значення при цьому не має³. Дискусія триває й дотепер. Л. В. Лазарева

¹ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (ч. І п. 24) : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 ; у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5.

² Бершадский Е. М. Международный симпозиум криминалистов социалистических стран, посвященный исследованию микроследов / Е. М. Бершадский, И. Н. Ковтун // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД СССР, 1976. – Вып. 13. – С. 161.

³ Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 471.

наполягає на законодавчому закріпленні права експерта збирати докази в деяких спеціально позначених випадках, наприклад під час дослідження предметів можливих носіїв мікрооб'єктів і під час провадження деяких видів експертиз, зокрема судово-медичного дослідження трупа й живих осіб¹.

Прибічники другої точки зору, яку ми підтримуємо, вважають, що мікрооб'єкти в більшості випадків виявляються експертом, тому що, по-перше, вони самі по собі доказом не є, але являють собою невід'ємну частину речового доказу, одну із властивостей слідоносіїв, на яких вони виникли у зв'язку із подією злочину, по-друге, деякі мікрооб'єкти взагалі не можуть бути встановлені візуально під час огляду, а лише з використанням спеціального фізичного обладнання, хімічних реактивів². Судово-експертній практиці відомі численні методики виявлення візуально невидимих мікрооб'єктів різної природи, наприклад, слідів металів, що виникають під час контакту металевих предметів, які були елементами механізму злочину³. Тому, як правильно вказує М. Б. Вандер, на експертизу направляються об'єкти (речові докази), що виходячи із висунутої слідчим версії можуть бути носіями мікрооб'єктів⁴. Такі об'єкти причино пов'язані із подією злочину, а виявлені експертом мікрооб'єкти вводяться в процес доказування за посередництвом наданого експертом висновку. Ніякого додаткового законодавчого закріплення права експерта на збирання мікрооб'єктів в даному випадку немає необхідності.

Як правило експертні дослідження представлених об'єктів проводяться в СЕУ, крім такого об'єкта, як місце події. Проведення експертиз на місці події прямо передбачено п. 3.9 Інструкції МЮ і п. 12 Частини III Інструкції СБ України. Відзначимо, що в даному випадку мова йде не про самостійний спосіб збирання доказів на місці події експертом, а йдеться про повноцінне дослідження, процедура і результати якого знаходять відображення у висновку експерта. Ініціаторами постановки питання про можливість проведення експертизи на місці

¹ Лазарева Л. В. К вопросу о правовом статусе эксперта в уголовном судопроизводстве / Л. В. Лазарева // Судебная экспертиза. – 2009. – № 1. – С. 14.

² Давидова О. О. Криміналістичні дослідження матеріалів, речовин та виробів: курс лекцій / О. О. Давидова. – К.: КНТ, 2008. – С. 41–43.

³ Щербаковский М. Г. Определение следов металлизации на объектах носителях и оценка результатов исследования / М. Г. Щербаковский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1991. – Вып. 43. – С. 97–103.

⁴ Вандер М. Б. Использование микрочастиц при расследовании преступлений / М. Б. Вандер. – СПб: Питер, 2001. – С. 142.

події виступили Г. Л. Грановський¹, А. В. Дулов², Б. М. Комаринець³, В. М. Плєскачевський⁴, Т. М. Самарина⁵. Останніми роками до цієї проблеми звернулись В. Є. Лапшин⁶, І. В. Пиріг⁷, С. О. Торопов⁸.

Одним із перших, хто звернув увагу на необхідність початку експертного дослідження безпосередньо на місці події, був білоруський криміналіст А. В. Дулов, який пропонував починати дослідження на місці події (розглядаючи такі дії як експертний огляд) з тим, що б завершити його в лабораторних умовах. Вчений пише, що не порушена обстановка місця події забезпечує можливість безпосереднього його сприйняття і сприятиме

¹ Грановский Г. Л. Ситуалогическое исследование места происшествия / Г. Л. Грановский // Программирование и ситуалогические методики трасологических исследований : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1979. – Вып. 37. – С. 102–114.

² Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы в советском уголовном процессе / А. В. Дулов. – Минск: Белорусский государственный университет, 1959. – С. 39–49.

³ Комаринец Б. М. Криминалистическая экспертиза на месте происшествия / Б. М. Комаринец // Вопросы судебной экспертизы : тезисы науч. конф. Тбилисской научно-исследовательской криминалистической лаборатории и кафедры уголовного права Тбилисского государственного университета. – Тбилиси, 1962. – С. 23–27.

⁴ Плєскачевський В. М. Судебно баллістическі експертні дослідження на місці проишествия / В. М. Плєскачевський // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / Азербайджанский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Баку, 1974. – № 17. – С. 19–113.

⁵ Самарина Т. М. Экспертно-трасологическое исследование обстановки и вещественных доказательств на месте происшествия : автореф. дис... канд. юрид. наук. : 12.00.09 / Т. М. Самарина ; Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1985. – 24 с.

⁶ Лапшин В. Е. Место происшествия как объект экспертного исследования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Е. Лапшин; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – 24 с.

⁷ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 268–277; Пирог И. В. О возможности проведения экспертизы места происшествия / И. В. Пирог // Судебная экспертиза: методологические, правовые и организационные проблемы новых родов (видов) судебных экспертиз : матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Москва, 15–16 января 2014 г.). – Москва: Проспект, 2014. – С. 180–183.

⁸ Торопов С. О. Попередні та експертні балістичні дослідження на місці події: дис... канд. юрид. наук; 12.00.09 / С. О. Торопов ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – 243 с.

отриманню об'єктивнішого висновку»¹. Б. М. Комаринець необхідність проведення експертизи на місці події обумовлює наявністю великої кількості матеріальних слідів, які залишаються від дій учасників злочину; мінливістю незахищених слідів². В. М. Плєскачевський стверджує, що основою проведення судово-балістичних експертиз безпосередньо на місці події є двосторонній зв'язок місця події і досліджуваної події, а крім того сліди злочину досліджуються на місці події тоді, коли залишаються на предметах, які неможливо транспортувати³. В. Ю. Шепітько та М. Л. Цимбал вважають, що експертизу на місці події доцільно проводити безпосередньо після закінчення огляду місця події, коли об'єкти не зазнали хоча б у мінімальній мірі змін. Крім того, експертиза на місці події, на думку авторів, має перевагу перед стаціонарним дослідженням ще й тому, що її результати допомагають слідчому у висуненні версій щодо окремих аспектів вчиненого злочину⁴. Однак серед криміналістів є противники проведення експертиз у «польових умовах». На думку Д. А. Турчина та І. С. Чижикова, проведення досліджень без складного науково-технічного стаціонарного обладнання «не сприятиме високому ступеню наукового підходу експертів до вирішення поставлених перед ними питань»⁵. На наш погляд, дана точка зору є дискусійною, адже існує перелік ситуаційних завдань, які вирішуються виключно на місці події.

Експертиза місця події тісно пов'язана з проблемою проведення криміналістичних ситуаційних експертиз, запропоно-

¹ Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы в советском уголовном процессе / А. В. Дулов. – Минск: Белорусский государственный университет, 1959. – С. 39–49.

² Комаринец Б. М. Криминалистическая экспертиза на месте происшествия / Б. М. Комаринец // Вопросы судебной экспертизы: тезисы науч. конф. Тбилисской научно-исследовательской криминалистической лаборатории и кафедры уголовного права Тбилисского государственного университета. – Тбилиси, 1962. – С. 23–27.

³ Плєскачевський В. М. Судебно балістическіе експертніе ісследованія на месте происшествия / В. М. Плєскачевський // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / Азербайджанский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Баку, 1974. – № 17. – С. 20–21.

⁴ Шепітько В. Ю. Вимоги до тактичних прийомів огляду місця події і деякі аспекти нормативно-правового регулювання використання спеціальних знань / В. Ю. Шепітько, М. Л. Цимбал // Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні: матер. наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 7-8 вересня 2000 р.). – Сімферополь, 2000. – С. 115.

⁵ Турчин Д. А. Полевая криминалистика и ее практическое применение : науч.-практ. пособие / Д. А. Турчин, И. С. Чижиков. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 50–51.

ваних Г. Л. Грановським¹. Об'єктом таких експертиз на думку вченого є подія злочину, що відобразилася не стільки в окремих слідах, скільки у речовій обстановці місця події в цілому. Відносно даного визначення необхідно зробити певні зауваження. По-перше, як правильно вказав Р. С. Белкін, така експертиза не обов'язково повинна бути криміналістичною². По-друге, більш точно слід говорити не про ситуаційну експертизу, а ситуаційне завдання щодо встановлення обставин події злочину, яке вирішується шляхом проведення експертного дослідження місця події. По-третє, об'єктом дослідження є місце події як системне утворення, а обставини події, що вимагають встановлення, являють собою предмет цієї експертизи. По-четверте, коло встановлюваних експертним шляхом обставин події, обмежене тільки тими фактами, які вимагають використання спеціальних знань.

Сучасні вчені багато в чому повторюють аргументи попередників щодо доцільності, значущості проведення експертизи місця події, її зв'язку із оглядом місця події. Об'єктом такої експертизи визначається матеріальна обстановка безпосередньо в тому середовищі, де перебували і були виявлені під час огляду місця події сліди злочину. Предметом експертизи є встановлення окремих елементів події вчиненого злочину, окремих деталей ситуації під час вирішення завдань, пов'язаних з дослідженням матеріальних відображень в речовій обстановці місця події. І. В. Пиріг пропонує замінити слідчий огляд місця події провадженням експертного дослідження, а саму експертизу виділити в окремий вид експертиз³. В. Г. Лапшин вважає, що експертизу можна призначити паралельно із оглядом місця події або відразу після нього тому спеціалісту, який брав участь в огляді⁴.

¹ Грановский Г. Л. Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия / Г. Л. Грановский // Рефераты науч. сообщ. на теор. семинаре–криминалистических чтениях / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1977. – Вып. 16. – С. 3–16.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 565.

³ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 270, 273.

⁴ Лапшин В. Е. Место происшествия как объект экспертного исследования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Е. Лапшин; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – С. 15, 20.

Відносно розглянутою проблеми ми дотримуємося наступної позиції. На нашу думку «експертизи місця події» не існує, тим більше її не можна виділити в окремий рід (вид) експертиз, оскільки вона не відповідає критеріям диференціації судових експертиз. У такій експертизі не можна вказати єдиний спеціальний об'єкт дослідження, який, як було показано вище, є підставою виокремлення родів (видів) судових експертиз. Цим об'єктом може бути інформаційне поле трасо логічних, балістичних, матеріалознавчих та інших слідів. Але ж кожне таке інформаційне поле досліджується в межах відповідних експертиз. У відриві від конкретних існуючих родів, видів судових експертиз «експертиза місця події» – поняття абстрактне. Приклади, що наводяться авторами концепції «експертизи місця події», свідчать, що такі дослідження проводяться під час розслідування дорожньо-транспортних пригод (автотехнічна експертиза), пожеж (пожаротехнічна експертиза), вибухів (вибухотехнічна експертиза), крадіжок (трасологічна експертиза) і т.д. Тому з нашої точки зору більш правильно слід говорити про «експертизу на місці події» в рамках вже існуючих родів, видів експертиз. В даному випадку від звичайних експертиз, що проводяться в стаціонарних умовах СЕУ, їх відрізняє особливий режим, «польові» умови провадження. Якщо виникає необхідність, то на місце події залучаються експерти різних спеціальностей, але ж комплексна експертиза, що проваджується, також називається виходячи з вже існуючих експертиз, наприклад, «комплексна судово-медична-балістична». Можна також зауважити, що на місці події не обов'язково досліджується вся речова обстановка або комплекс слідів злочину, а також вирішуються виключно ситуаційні завдання. У результаті аналізу літератури та експертної практики можна виділити дві типові експертно-слідчі ситуації, які вимагають проведення експертних досліджень на місці події¹:

1. Експертному дослідженню піддаються окремі об'єкти речової обстановки місця події. Існують два її підвиди:

а) необхідність проведення досліджень обумовлена тим, що об'єкти не транспортабельні, а тому не можуть бути доставлені до експертної установи. Наприклад, проведення трасологічної експертизи слідів руйнування громіздкої конструкції, балістичної експертизи слідів пострілу на перешкоді, будівельно-технічної експертизи будівлі або

¹ Щербаковский М. Г. Предварительные и экспертные исследования на месте происшествия / М. Г. Щербаковский // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. межд. науч.-практ. конф. (г. Москва, 25-26 января 2011 г.). – М., МПЮА, 2011. – С. 325-328.

ділянки місцевості, вибухотехнічної експертизи слідів вибуху і т. д.;

б) місце події, як система, являє собою сукупність певних взаємопов'язаних елементів, кожен з яких не можна вичленити для окремого дослідження експертом. Прикладом служить комп'ютерно-технічна експертиза працюючої комп'ютерної мережі, яка підлягає експертному дослідженню в тому вигляді, в якому вона знаходиться в момент виявлення. Інший приклад приводить С. А. Смирнова про телекомунікаційну експертизу, яка проводилась в центрі управління телефонної мережі, де здійснювались експерименти із встановлення зв'язку із таксофонами¹.

Під час проведення зазначених досліджень вирішуються, як правило, діагностичні експертні завдання, наприклад, встановлення виду, типу зброї чи знарядь за слідами їх дії стан і працездатність персонального комп'ютера, зміст магнітного носія, механізм утворення слідів.

2. Експертному дослідженню підлягає місце події в цілому. Оскільки зміни, пов'язані із вчиненим злочином, знаходяться у взаємному причинно-наслідковому та часовому зв'язку між собою, з навколишнім середовищем і подією злочину, для встановлення обставин якого необхідне проведення експертного дослідження всієї матеріальної обстановки, то вирішується ситуаційне завдання. У вказаному аспекті більш обґрунтованою вважається позиція С. О. Торопова, який розглядає комплекс завдань судово-балістичної експертизи, що обумовлюють провадження досліджень виключно на місці події². Дослідження об'єктів на місці події і вирішення ситуаційних завдань вимагають не тільки застосування сукупності методів експертного дослідження, але створення і розробки спеціальних методик. Видається, що існує необхідність розробки двох видів методик: а) однорідних – в межах одного роду, виду експертиз; б) комплексних – інтегрованих, що створюють на основі інтеграції спеціальних знань з різних родів, видів експертиз. Відповідно в першому випадку експертиза на місці події реалізується в процесуальній формі однорідної, а в другому випадку – комплексної експертизи.

Що стосується заміни огляду місця події експертизою, то ми вважаємо цю пропозицією сумнівною, оскільки виникає за-

¹ Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века. Состояние, развитие, проблемы / С. А. Смирнова. – СПб: Питер, 2004. – С. 441.

² Торопов С. О. Попередні та експертні балістичні дослідження на місці події: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / С. О. Торопов ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – С. 87-88.

кономічне питання – яку експертизу призначить слідчий, не побачив місця події. Крім того, слідчий, як правило, володіє кращими навичками огляду місця події, ніж експерт. Якщо увага експерта загострена на пошук об'єктів майбутнього дослідження, причому з урахуванням його спеціалізації, то слідчий має за мету з'ясування обставин події; висунення загальних та окремих версій про подію злочину і його учасників; отримання даних про осіб, які могли сприймати подію злочину, з метою організації оперативно-розшукових заходів і інших слідчих (розшукових) дій¹. Рішення про необхідність призначення експертизи слідчий може прийняти: а) безпосередньо під час огляду місця події (паралельно огляду), б) відразу після його проведення, в) через деякий час після огляду місця події.

Одною з малодосліджених проблем теорії судових експертиз є визначення цілей, організації, особливостей проведення експертних досліджень в присутності інших осіб (крім експертиз, де об'єктами досліджень є живі особи). Відповідно до ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» У передбачених законом випадках під час проведення експертизи можуть бути присутніми учасники процесу. Про можливість присутності таких осіб під час провадження експертизи побічно впливає з того, що у висновку експерта повинно бути зазначено «хто був присутній під час проведення експертизи» (п. 3 ч. 1 ст. 102 КПК України). На досудовому слідстві коло таких сторонніх осіб включає, по-перше, ініціаторів проведення експертизи: слідчого, прокурора, слідчого суддю, проте є обмеження етичного характеру. Відповідно до п. 2.13.3 «Інструкції про проведення судово-медичної експертизи» Міністерства охорони здоров'я України (далі – Інструкція МОЗ) слідчий та відповідно й інші учасники кримінального провадження, слідчий суддя не можуть бути присутніми під час проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголенням². По-друге, до таких осіб можна віднести підозрюваного та потерпілого, які згідно п. 9, п. 10 ч. 3 ст. 42 та п. 4 ч. 2 ст. 56 КПК України мають право «брати участь у проведенні процесуальних дій» і «під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу». На наш погляд, коло осіб, присутніх під час експертного дослідження, може

¹ Настільна книга слідчого / кол. авторів: керівник М.І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 89.

² Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6.

бути розширено. За законом захисник користується процесуальними правами підозрюваного, захист якого він здійснює (ч. 4 ст. 46 КПК України). Крім того – це можуть бути інші учасники, які захищають свої права або представляють інтереси інших осіб, а також особи, котрі присутні під час проведення експертизи за дозволом слідчого, прокурора, слідчого судді. Наприклад, ними згідно п. 2.13.3 Інструкції МОЗ України є лікарі лікувально-профілактичних установ під час проведення судово-медичної експертизи.

Існують різні думки науковців щодо присутності сторін, суду та інших осіб під час провадження експертизи. В. Г. Гончаренко висловлюється за право підозрюваного бути присутнім під час провадження експертизи, що впливає із положень ст. 63 Конституції України, яка гарантує підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному право на захист та разом з іншими наданими правами «сприяє більш повному та об'єктивному встановленню обставин кримінального провадження за допомогою такого засобу доказування, як висновок експерта»¹. А. М. Титов стверджує – присутність підозрюваного під час проведення експертизи є однією з форм реалізації його права надавати пояснення, а також можливість перевірити обґрунтованість та достовірність зроблених експертних висновків². Р. С. Белкін критично ставиться до присутності слідчого під час провадження експертизи та наполягає на беззмістовності права слідчого у подібній участі, оскільки відповіді на питання слідчого відволікають експерта, а спостереження за діями експерта не дозволяє зрозуміти, що відбувається³.

В процесуальному законі не сформульовані цілі, порядок проведення експертизи в присутності сторонніх осіб, фіксації пояснень цих осіб, гарантії невтручання цих осіб в судово-експертну діяльність, що є одним з важливіших принципів судової експертизи. Крім того, спостерігається правова колізія, оскільки відомчими Інструкціями МЮ (п. 2.3) та СБ України (п. 3 Частини II) експертам заборонено «вступати у не передбачені порядком проведення експертизи контакти з особами, якщо такі особи прямо чи опосередковано зацікавлені в результа-

¹ Експертизи у судовій практиці: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 66.

² Титов А. М. Деякі аспекти реалізації прав обвинуваченого (підозрюваного) під час призначення та провадження судових експертиз / А. М. Титов // Часопис академії адвокатури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaau>. – 2009. – № 4. – С. 3.

³ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 2001. – С. 212-213.

тах експертизи». Ю. Ю. Ярослав вважає, що присутність сторонніх осіб слід визнати пасивною формою взаємодії із судовим експертом, яка не повинна негативно впливати на хід проведення експертних досліджень і отриманий результат¹. Представляється, що межею взаємодії осіб з експертом є вимоги ст. 4 Закону України «Про судову експертизу» щодо заборони «під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи». Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність експерта у вигляді примушування до відмови давання висновку, а також завідомо неправдивого висновку шляхом погроз вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять, або підкуп експерта з тією самою метою передбачена ст. 386 КК України.

Присутність слідчого, прокурора під час проведення експертизи має на меті таке²:

- оперативне одержання від експерта інформації про надані об'єкти, не чекаючи закінчення проведення експертизи і процесуального оформлення висновку. Наприклад, інформація про вид, модель вогнепальної зброї за вилученої із тіла потерпілого кулею може бути негайно використана для проведення слідчих (розшукових) дій або оперативно-розшукових заходів з пошуку вогнепальної зброї;

- безпосереднє сприйняття властивостей об'єктів, необхідне для наступної оцінки висновку експерта. Наприклад, під час розтину трупа, розбиранні механізму керування автомобіля, що потрапив у дорожньо-транспортну пригоду і т. ін.;

- роз'яснення експертові змісту поставлених на вирішення експертизи питань, негайну постановку додаткових питань експерту у випадку виявлення в процесі проведення експертизи нових даних;

- своєчасне встановлення необхідності надання експерту додаткових матеріалів для проведення експертизи;

- фіксація в протоколі допиту підозрюваного, потерпілого пояснень, які вони дають експертові, якщо присутні під час проведення експертизи;

- вказівка експерту на ті властивості представлених об'єктів, що виявляються у процесі дослідження і які мають

¹ Ярослав Ю. Ю. До питання присутності осіб при проведенні судових експертиз / Ю. Ю. Ярослав // Криміналістика и судебная экспертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2014. – Вып. 59. – С. 81.

² Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз : посібник ; МОН України / М. Г. Щербаковський. – Харків : Фактор, 2011. – С. 200-201.

значення для кримінального провадження. Так, присутність слідчого під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи допоможе експерту виявити серед даних, що містяться на жорсткому диску, ті файли, які необхідні для з'ясування обставин розслідуваного злочину. Другий приклад – виявлення на поверхні наданих об'єктів сторонніх мікрочасток від знаряддя злочину і т. ін.

Ініціювання підозрюваним, потерпілим присутності під час провадження експертизи здійснюється шляхом подання клопотання слідчому, прокурору, слідчому судді, яке розглядається в порядку, передбаченому статтями 220, 303 КПК України. А. М. Гаркуша правильно підкреслює, що уповноважена особа має встановити мету такої присутності, якщо особа з певних причин свідомо не назвала її. У будь-якому разі мета присутності особи під час проведення окремих досліджень експертом має бути зазначена у матеріалах кримінального провадження¹. Вважаємо, що так мета має дві складові: а) надання пояснень експерту щодо об'єктів дослідження, коли підлягають вирішенню питання, пов'язані з його професійною або службовою діяльністю. Наприклад, роз'яснення дій або розпоряджень, пов'язаних з попередженням порушень техніки безпеки, аварій на виробництві, технологічними процесами виробництва будь-якої продукції тощо, поводження із зброєю, військовим обладнанням, технікою тощо; б) спостереження за роботою експерта для подальшої оцінки наукової обґрунтованості даних ім висновків (в разі, коли особа обізнана в об'єктах та предметі дослідження). Якщо заявлена особою мета присутності не зазначена або така, що не відноситься до об'єктів та предмету експертизи, то, вважаємо, слідчий, прокурор, слідчий суддя мають право відмовити у задоволенні такого клопотання.

У випадку задоволення клопотання, то очевидно, що підозрюваний, потерпілий, їх захисники та законні представники, інші присутні особи не можуть залишатися сам на сам із експертом. Сторонні особи не можуть розглядатися в якості нейтральних спостерігачів в ході експертного дослідження, так як їм надається можливість задавати питання експерту, давати пояснення, що відносяться до об'єктів та предмету експертизи. Тому слідчий, прокурор, слідчий суддя повинні бути присутніми з іншими особами під час проведення окремих експертних досліджень та скла-

¹ Гаркуша А. М. Про окремі аспекти присутності інших (крім експерта) осіб при проведенні судових експертиз у кримінальних справах / А. М. Гаркуша // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2012– № 2 (18). – С. 183.

дати протокол у разі надання свідчень експерту або отримання від нього роз'яснень своїх дій. У протоколі допиту, складеному за місцем проведення експертизи, відображається факт надання та зміст таких показань. Саме слідчий (прокурор, слідчий суддя) виступають гарантом того, що присутність будь-якої фізичної особи не перетвориться у її втручання в експертну діяльність. Слід погодитись із І. В. Быковим, що уповноважена особа вже не може відсторонено спостерігати за процесом експертного дослідження, а змушена контролювати дії присутніх осіб, не допустити ситуації, під час якої експерт має право призупинити провадження експертизи¹. Таким чином, слідчий, прокурор, слідчий суддя відіграють активну роль по відношенню до присутніх осіб у їх спілкуванні з експертом. Якщо експерт залучається стороною захисту, то ситуація декілька змінюється. В цьому випадку забезпечення гарантій невтручання сторонніх осіб в експертну діяльність слід покласти на керівника СЕУ.

Принципом присутності сторонніх осіб під час проведення експертизи є не втручатися в процес дослідження, нав'язування експертові методики проведення або «підказування» висновків. На наш погляд слідчий, підозрюваний, інші особи вправі бути присутніми на початковій стадії дослідження, на якій експерт може отримати додаткову інформацію про надані об'єкти, уточнити предмет експертизи, та аналітичній стадії, на якій експерт роз'яснює методику та порядок дослідження. Цілком очевидно, сторонні особи без виключення не мають права бути присутніми під час складання експертом письмового висновку, повідомлення про неможливість проведення експертизи, а у разі проведення комплексної або комісійної експертизи – під час обговорення експертами підсумків дослідження. У протилежному випадку об'єктивність висновку (повідомлення) може бути поставлена під сумнів.

У випадку виникнення негативних обставин, котрі унеможливають провадження дослідження експерт має заявити ініціатору проведення експертизи у письмовій формі про загрозу своїй безпеці, безпеці об'єктів дослідження та майна під час проведення експертизи у присутності підозрюваного. Може виникнути ситуація, коли отримані експертом відомості від присутніх потерпілого, підозрюваного, іншої особи не відповідають вихідним даним, наданим експерту ініціатором його залучення. На думку Ю. Ю. Ярослава, з якою ми згодні, проведення експертизи в цьому випадку слід призупинити до оста-

¹ Быков И. И. Производство судебной экспертизы в присутствии уголовно-процессуальных субъектов как следственное действие / И. В. Быков // Общество и право. – Краснодар, 2007. – № 4 (18). – С. 217.

точного визначення кола вихідних даних ініціатором проведення експертизи. Слідчий, прокурор, слідчий суддя негайно протокольно повинні закріпити дане пояснення та вирішити питання щодо змін вихідних даних. Тільки після цього проведення експертизи може бути поновлено¹. Факт присутності сторонніх осіб під час проведення експертом окремих досліджень, а також опис їх дій під час проведення окремих досліджень (наприклад, виконана послідовність ідентифікаційних алгоритмів з метою отримання доступу до комп'ютерної інформації під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи) мають бути відображені у висновку експерта.

На підставі наведеного можна рекомендувати таке доповнення КПК України статтею 2441 наступного змісту:

«1. Сторони кримінального провадження, які залучили експерта, слідчий суддя, який доручив проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, мають право бути присутніми під час провадження експертизи, отримувати пояснення експерта з приводу проведених ним дій.

2. З дозволу сторони обвинувачення або слідчого судді під час провадження експертизи можуть бути присутніми інші учасники процесу. У цьому випадку участь сторони обвинувачення і слідчого судді обов'язкова.

3. У разі присутності під час провадження експертизи сторони захисту, яка залучила експерта, або з її дозволу інших учасників процесу, обов'язкова участь керівника експертної установи.

4. Учасники процесу, присутні під час провадження експертизи, не вправі втручатися в хід досліджень, але можуть давати пояснення, які стосуються об'єктів та предмету експертизи.

5. Якщо учасник процесу, який присутній під час провадження експертизи перешкоджає діяльності експерта, останній має право призупинити дослідження і клопотати перед стороною або слідчим суддею, який призначив експертизу, про скасування дозволу зазначеному учаснику процесу бути присутнім під час провадження експертизи.

6. Під час складання висновку експертом або експертами, повідомлення про неможливість провадження експертизи присутність учасників кримінального процесу, слідчого судді не допускається.

¹ Ярослав Ю. Ю. До питання присутності осіб при проведенні судових експертиз / Ю. Ю. Ярослав // Криміналістика и судебная экспертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2014. – Вып. 59. – С. 84.

7. Учасники кримінального процесу, слідчий суддя не можуть бути присутніми під час проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголошенням».

Процесуальним наслідком призначення експертизи не завжди є проведення експертного дослідження, що завершується наданням висновку експерта. Цьому є декілька причин. По-перше, питання, які містяться в постанові, ухвалі, запиті про провадження експертизи, можуть виявитися з якихось причин не вирішеними. По-друге, при наявності певних підстав матеріал може бути повернутий без проведення дослідження. У кожному із цих випадків результат оформляється по-різному і має різне правове значення. Об'єкти, що надійшли для проведення експертизи, при наявності певних підстав можуть бути повернуті особі (органу), які призначили експертизу, без проведення експертного дослідження як керівником експертної установи, так і експертом. Керівник експертної установи направляє письмове повідомлення про повернення матеріалів без виконання відразу після надходження матеріалів в експертну установу і до організації провадження експертизи. Цей лист є адміністративним документом, а підставою його направлення є очевидна неможливість вирішення питань, поставлених експертові, яка впливає після ознайомлення з постановою, ухвалою, запитом. Керівником експертної установи на адресу ініціатора проведення експертизи направляється лист із вказівкою причин неможливості проведення експертизи. Вважається, що експертиза у цьому випадку не відбулася. Якщо після усунення недоліків ці ж матеріали направляються в ту саму або іншу експертну установу знову, то новопризначена експертиза буде первинною. Підстави відмови керівника СЕУ від провадження експертизи розглянуті у подальшому підрозділу роботи. Експертом складається документ про неможливість дачі висновку (провадження експертизи) до або після початку провадження експертного дослідження при наявності підстав, зазначених у процесуальному законі (ст. 69 КПК України), а також, як показує експертна практика, з інших причин. Вказане повідомлення є процесуальним документом. Аналіз нормативних актів свідчить, що підстави відмови експерта від провадження експертизи, визначаються по-різному. Зазначимо, що в літературі правильно звертається увага на негативний факт для правозастосовній діяльності неоднозначних підходів до вирішення од-

них и тих же питань, зокрема підстав для відмови експерта від давання висновку¹. Розглянемо їх більш ретельно.

Згідно ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» судовий експерт зобов'язаний провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок. В той же час, процесуальним законодавством та відомчими нормативами передбачені випадки обґрунтованої відмови судового експерта від провадження експертного дослідження і давання висновку. Порівняльний аналіз положень Закону України «Про судову експертизу», КПК України та відомчих нормативів, зокрема Інструкції МЮ України, Інструкції СБ України, Інструкції МОЗ України, Порядку проведення судово-психіатричної експертизи МОЗ України (далі – Порядок МОЗ)² показує, що термінологія та підстави відмови експерта від провадження експертного дослідження не співпадають. По-різному визначаються в нормативах підстави, наслідки та процесуальний документ, в якому відображено рішення експерта про відмову у розв'язанні поставлених перед ним питань.

Єдиною підставою відмови експерта у рішенні поставлених питань, що співпадає для всіх нормативів, є недостатність матеріалів для провадження експертизи. Але документ в ч. 4 ст. 69 КПК України іменується «Заявою про відмову від давання висновку», а у відомчих актах – «Повідомлення про відмову від проведення експертизи» (п. 2.1 Інструкції МЮ України), «Повідомлення про неможливість проведення експертизи» (п. 2 ч. 2. Інструкції СБ України; п. 18 Порядку МОЗ України), «Повідомлення про неможливість виконати експертизу» (п. 2.8 Інструкції МОЗ України). Відмова за цією підставою визначається процесуальним законом як право експерта, а згідно нормативів СБ та МОЗ України відноситься до його обов'язків. Інструкцією МЮ України зазначена ситуація є одночасно правом експерта направити повідомлення про відмову від проведення експертизи (п. 2.1) та обов'язком повідомити про неможливість проведення експертизи (2.2).

Для всіх відомчих нормативів одною і тією ж підставою для непроведення досліджень є вихід поставлених питань за межі спеціальних знань експерта. Однак й тут відмова експерта регламентується як його право (Інструкція МЮ України) або

¹ Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми розмежування критеріїв формулювання висновку судового експерта та повідомлення про неможливість давання висновку / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Криміналістичний вісник. – К. : Друкарня МВС України, 2009. – № 1 (11). – С. 36.

² Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 8.10. 2001 № 397.

обов'язок (Інструкції СБ, МОЗ України, Порядок МОЗ України). Документ називається «Повідомлення про неможливість проведення експертизи» (п. 2 ч. 2. Інструкції СБ України; п. 18 Порядку МОЗ України), «Повідомлення про відмову від відповідей» (п. 2.8 Інструкції МОЗ України), «Повідомлення про відмову від проведення експертизи» (п. 2.2 Інструкції МЮ України). Вказана підстава у КПК України не вказана, проте в процесуальному законі існують три інші підстави відмови експерта від рішення питань, яких не має у відомчих нормативах: відсутність необхідних знань, сумнів щодо змісту та обсягу доручення (ч. 6 ст. 69 КПК України), необхідність залучення інших експертів (осіб) (ч. 6, ч. 7 ст. 69 КПК України). Отже у чинному КПК України і нормативних документах різних відомств, які регламентують одні й ті ж процесуальні операції спостерігається різнобій в термінології й змісту, а наведені у процесуальному законі підстави відмови експерта від провадження досліджень неясні й вимагають уточнення.

Представляється, що процедура відмови обізнаної особи від проведення експертизи не врегульована достатньою мірою на законодавчому рівні. Необхідність уніфікації законодавства про судову експертизу, єдиного підходу до проблем експертизи в різних відомчих нормативах диктується тими обставинами, що вирішувані експертні завдання, об'єкти експертизи, методи і методики експертного дослідження не залежать від відомчої належності експертів, а визначаються родом, видом експертиз, загальною теорією судової експертизи. В зв'язку з цим актуальним представляється вироблення єдиних критеріїв відмови експерта від давання висновку в кримінальному процесі

Аналіз експертної практики показує, що спектр підстав відмови експерта від проведення експертизи ширше передбаченого нормативними документами. Тому необхідно розглянути законні підстави відмови експерта від проведення експертного дослідження, які не тягнуть кримінальній відповідальності за відмову без поважних причин від виконання покладених на експерта обов'язків відповідно до ст. 384 КК України. Існуючи підстави відмови експерта від проведення дорученої йому експертизи можна розділити на процесуальні та гносеологічні¹. Процесуальні підстави є формальними і обумовлюють відмову від проведення експертизи незалежно від стану об'єктів

¹ Щербаковський М. Г. Процесуальні та гносеологічні підстави відмови експерта від давання висновку / Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 177–185.

дослідження, виду й предмету експертизи. Процесуальні підстави існують ще до початку дослідження і поділяються на загальні та спеціальні. Гносеологічні підстави є додатковими для обґрунтування відмови від проведення експертних досліджень

1. *Загальні процесуальні підстави відмови*, що унеможливають обізнану особу виступати експертом в процесі досудового слідства та судового розгляду наведені у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», статтях 77, 79 КПК України. Вказані підстави призводять до відводу або самовідводу експерта. Відмітимо, що відвід може бути заявлений в ході призначення експертизи під час вивчення особистості обізнаної особи. У даній ситуації обізнана особа ще не наділена статусом експерта. Самовідвід же (ст. 80 КПК України) заявляється обізнаною особою після призначення неї експертом за результатами аналізу матеріалів кримінального провадження (постанови про призначення експертизи, ухвали про доручення проведення експертизи, запиту захисника).

До загальних процесуальних підстав відносяться такі, коли обізнана особа (експерт):

- є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем;

- є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі) сторони, заявника, потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;

- брала участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач (з тим обмеженням, що її попередня участь у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста та експерта не є підставою для відводу);

- якщо вона особисто, її близькі родичі чи члени її сім'ї заінтересовані в результатах кримінального провадження або існують інші обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в її неупередженості. До інших обставин слід віднести службову, матеріальну та іншу залежність особи від інших учасників кримінального провадження;

- проводила ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні.

Більшість перерахованих обставин викликають обґрунтований сумнів в об'єктивності та неупередженості обізнаної особи, тому забороняють її допуск до кримінального провадження як експерта. На нашу думку перелік слід доповнити ще трьома очевидними випадками. Перший пов'язаний із неможливістю виконання функцій експерта лікарем, який оказував медичну, психіатричну допомогу живій особі або тій, що померла, і у відношенні якої призначена судово-медична або судово-психіатрична експертиза. Такі ж міркування стосуються й спеціаліста. Тому пропонується викласти ч. 2 ст. 79 КПК України наступним чином: *«Спеціаліст, експерт, крім того, не має права брати участі в кримінальному провадженні, якщо він проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні; оказував медичну або психіатричну допомогу живій особі або особі, яка померла»*.

Другий випадок торкається ситуації призначення нової експертизи для вирішення тих самих питань відносно тих самих об'єктів, що досліджувались у попередній експертизі. Така експертиза відповідно до ст. 75 КПК України 1960 р. іменувалась повторною і виконувалась тільки іншим експертом, тобто не тим, який проводив попереднє дослідження. Відповідно п. 11 Пленуму ВСУ повторна експертиза призначається, коли виникають сумніви у правильності попереднього висновку експерта, пов'язані з його недостатньою обґрунтованістю чи з тим, що він суперечить іншим матеріалам кримінального провадження, а також за наявності істотного порушення процесуальних норм, які регламентують порядок призначення і проведення експертизи. Таким чином, однією із підстав призначення повторної експертизи є обґрунтований сумнів в компетентності експерта. Цілком очевидно, що в такому випадку для отримання об'єктивного висновку новопризначеної експертизи її провадження слід доручити тільки іншому експертові. Хоча в чинному КПК України немає поняття повторної експертизи, заборону про проведення по суті такої експертизи тим же експертом необхідно залишити.

Відповідно ч. 2 ст. 69 забороняється бути експертами особам «які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого». Вважаємо, що статтю необхідно доповнити вказівкою на неможливість залежності й від осіб, які розглядають кримінальне провадження в суді. Тому третій випадок відмови експерта від провадження експертизи – його залежність від слідчого судді (під час проведення експертизи на досудовому слідстві) або судді (під час доручення проведення експертизи під час судового розгляду).

Вказаними підставами слід доповнити ч. 2 ст. 69 КПК і викласти у такій редакції: *«Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження, потерпілого, слідчого судді або судді; проводили експертизи, після яких у відношенні тих же об'єктів та предмету призначена нова експертиза».*

2. Спеціальні процесуальні підстави відмови від проведення експертизи або припинення її провадження.

2.1. Обізнана особа не є співробітником держаної спеціалізованої установи, яка здійснює судово-експертну діяльність, коли призначається криміналістична, судово-медична або судово-психіатрична експертизи, які можуть проводитися відповідно ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» виключно у держаних спеціалізованих установах.

2.2. Обізнана особа не має допуску до державної таємниці, що міститься в представлених на експертизу об'єктах. Згідно ст. 22 Закону України «Про таємницю»¹ передбачається певна процедура допуску особи до відомостей, що містять державну таємницю, і отримання однієї з форм допуску до роботи з секретною інформацією трьох категорій: «особливої важливості», «цілком таємно», «таємно». Відповідно ч. 3 ст. 517 КПК України до участі у кримінальному провадженні, яке містить відомості, що становлять державну таємницю, допускаються особи, які мають допуск до державної таємниці відповідної форми та яким надано доступ до конкретної секретної інформації (категорії секретної інформації) та її матеріальних носіїв. Якщо обізнана особа не має допуску до державної таємниці, вона не може бути експертом і проводити дослідження відповідних об'єктів, документів і т.д.

2.3. Несплата вартості експертизи, що призначена стороною захисту. Згідно ч. 2 ст. 243 КПК України сторона захисту залучає експерта на договірних умовах, що передбачають оплату за проведення дослідження. Відповідно до положень п. 1.13 Інструкції МЮ в зв'язку з несплатою вартості експертизи матеріали кримінального провадження повертаються органу (особі), який призначив експертизу без її проведення.

2.4. Постановлення ухвали суду про припинення проведення експертизи. Згідно ст. 89 КПК України у разі встановлення «очевидної недопустимості доказу під час судового розгляду суд визнає цей доказ недопустимим, що тягне за собою неможливість дослідження такого доказу або припинення його

¹ Про державну таємницю : Закон України № 3855-ХІІ від 21.01.1994 // ВВР. – 1994. – № 16. – Ст. 93 ; в редакції Закону № 576-VIII від 02.07.2015.

дослідження в судовому засіданні, якщо таке дослідження було розпочате». Якщо судом встановлена недопустимість об'єктів, представлених на дослідження експерту, то суд зобов'язаний винести ухвалу про припинення провадження експертизи. В цьому випадку експерт зобов'язаний негайно повернути матеріали кримінального провадження та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи, без складання висновку.

2.5. Незабезпечення доступу до об'єкта дослідження або учинення перешкод з боку сторін, що беруть участь у кримінальному провадженні, в обстеженні об'єкта. Нemoжливiсть проведення експертного дослідження об'єктів, які знаходяться поза експертної установи, є підставою для повернення матеріалів експертизи без виконання (п. 1.13 Інструкції МЮ України).

2.6. Суттєві порушення процесуального порядку оформлення матеріалів, направлених для провадження експертизи. Наявність таких порушень виключає висновок експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні, оскільки він не відповідає вимогам допустимості, тобто законності отримання. Деякі з порушень очевидні для керівника СЕУ і слугують підставою для направлення ним відповідного листа-відмови. Інші процесуальні порушення з'ясовуються тоді, коли експерт безпосередньо знайомиться з об'єктами, що надійшли на дослідження. До вказаних порушень відносяться: а) відсутність у постанові, ухвалі, запиту переліку об'єктів, що підлягають дослідженню; б) розбіжність представлених експертові об'єктів, що знаходяться в опечатаній упаковці, з тими, що вказані в документі про призначення експертизи (залучення експерта); в) непередставлення об'єктів дослідження експерту.

3. *Додаткові ґносеологічні підстави відмови безпосередньо пов'язані з властивостями об'єктів, наданих експерту, та процедурою їх дослідження. Наявність таких підстав з'ясовується експертом на попередній стадії експертного дослідження після ознайомлення з наданими об'єктами та поставленими питаннями (завданнями).*

3.1. Питання, сформульовані в постанові (ухвалі, запиті) про призначення експертизи (залучення експерта), не вимагають для свого рішення спеціальних знань або є правовими. Наприклад, питання «Чи є толуол вибуховою речовиною?», «Чи порушив правила дорожнього руху пішохід, перейшовши дорогу на червоне світло світлофора?» не вимагають для свого вирішення спеціальних знань. Наведена підстава повністю співпадає з вказівками п. 2 Постанови Пленуму ВСУ, згідно з якими неприпустимо «призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а

також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду. Проведення експертизи для з'ясування питань права прямо заборонено законом (ч. 1 ст. 242 КПК України).

3.2. Вихід поставлених перед експертом питань за межі його компетенції. Наприклад, експерт-трасолог не вирішує питання про заподіяння тілесних ушкоджень потерпілому представленим ножом, оскільки це – компетенція судового медика. Такі підстави сформульовані у всіх відомчих нормативах, але відсутні в чинному КПК України.

На нашу думку близькі на перший погляд сформульовані в відомчих правових актах підстави відмови експерта від проведення експертизи – «вихід питань за межі компетенції експерта» та ч. 6 ст. 69 КПК України – «відсутність у експерта необхідних знань для виконання покладеного на нього обов'язку» суттєво відрізняються по суті. Ці розбіжності пов'язані з поняттями «компетенція» та «компетентність» експерта. Як показано вище компетенція – поняття об'єктивне і включає процесуальний (коло повноважень, прав, обов'язків, що надаються експерту законом, як учаснику процесу) та науковий (комплекс знань в галузі судової експертизи певного роду, виду, якими повинен володіти експерт)¹. Формальним підтвердженням компетенції є свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта з правом проведення певного роду, виду судових експертиз, що видається експертно-кваліфікаційною комісією за результатами атестації обізнаної особи². В межах однієї експертної спеціальності всі експерти мають одну компетенцію і повинні вирішувати всі завдання, що охоплюються експертною спеціальністю (так звані завдання роду, виду експертизи). Компетентність – поняття суб'єктивне і означає ступінь володіння конкретним експертом знаннями в материнській науці та в певній галузі судової експертизи³. В Інструкціях МОЗ, МЮ, СБ України та Положенні МОЗ України йдеться про компетенцію експерта, а в ст. 69 КПК України – про компетентність, що не одне й теж. Таким чином, підстави відмови в даванні висновку визначаються в трактуванні проце-

¹ Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин; под ред. Е. Р. Россинской; Московская государственная юридическая акад. – М. : Норма, 2009. – С. 138.

² Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів (ч. IV п. 1): наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5.

³ Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 171.

суальному законі не об'єктивними, а суб'єктивними чинниками. Можна припустити, що в деяких випадках необґрунтовано відмовляючись від проведення дослідження на підставі «відсутності» необхідних знань експерт буде намагатися уникнути вирішення питання експертного завдання з причин, не пов'язаних з його компетенцією (велике експертне навантаження, значний обсяг та складність майбутнього дослідження й др.)^{1,2,3}. Тому ч. 6 ст. 69 КПК України слід змінити й вказати про *«неможливість провадження експертизи, якщо поставлені питання виходять за межі спеціальних знань експерта»*.

3.3. Незрозумілий зміст та обсяг доручення, а клопотання експерта ініціатору проведення експертизи про уточнення, роз'яснення завдання не виконано. Вказане стосується ситуації, коли неточні або неясні питання, сформульовані в постанові, ухвалі чи запити не дозволяють експерту зрозуміти завдання й скорегувати його самостійно. Відсутність відповідного уточнення, роз'яснення не дозволяє провести експертне дослідження, що тягне повернення матеріалів ініціатору проведення експертизи без виконання. На нашу думку в цієї ситуації експерт зобов'язаний направити клопотання про уточнення завдання. Вказане повинно знайти відбиток у переліку обов'язків експерта (ч. 5 ст. 69 КПК України).

3.4. Непридатність, недоброякісність для дослідження об'єктів, що надійшли на експертизу. Непридатність об'єктів може бути обумовлена їх неправильним упакуванням, зберіганням, транспортуванням, що призвело до необоротних змін властивостей об'єктів, які перешкоджають вирішенню поставленого питання. Прикладом слугує зіпсування речових доказів, що у вологому стані були поміщені в герметичну упаковку, в якій повністю згнили, що призвело до повної втрати їх первісного стану і властивостей. руйнування осколка скла з відбитком пальця та ін. Іншим прикладом є необхідність встановлення наявності взаємних перехідних волокон з одягу обвинувачуваного в зівалтуванні і потерпілої, коли зазначені предмети одягу упаковуються разом в одному пакеті. Позитивне вирі-

¹ Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам / А. Я. Палиашвили. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 21.

² Аминев Ф. Г. Некоторые вопросы назначения и производства судебных экспертиз / Ф. Г. Аминев // Южно-уральские криминалистические чтения : мат. межд. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Макаренко. – Уфа, 2004. – Вып. 12. – С. 5-6.

³ Щербаковский М. Г. О регламентации проведения судебных экспертиз по новому УПК Украины / М. Г. Щербаковский // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Сімферополь: ВД «АРИАЛ», 2012. – С. 30.

шення питання не має доказового значення, оскільки поява сторонніх волокон-накладень може бути не пов'язана з подією злочину. Ще одним негативним прикладом є направлення на дактилоскопічну експертизу предмету, на якому необхідно виявити сліди пальців рук підозрюваного. Якщо предмет, загорнутий у паперову упаковку, в якій вільно переміщається, то сліди пальців рук будуть знищені внаслідок тертя. Відсутність відбитків на наданих предметах, на пов'язана з обставинами злочину, може ввести в оману слідчого. Експерт вправі відмовитися від проведення досліджень, коли вихідні дані, необхідні для проведення досліджень, технічно неспроможні або науково необґрунтовані. Ця ситуація найбільш характерна під час призначення автотехнічних експертиз, коли вихідними даними задається, наприклад, швидкість пересування пішохода, яка перевищує світовий рекорд зі швидкості бігу.

3.5. Відсутність науково-обґрунтованої методики або обладнання для рішення поставленого завдання. Найчастіше це стосується питання щодо встановлення абсолютного часу (у роках, місяцях, днях, годинах і т. ін.) події, що відбулась: створення документа, виконання підпису, руйнування деталі транспортного засобу, здійснення пострілу із вогнепальної зброї і т. д. Потреби слідчої і судової практики випереджають розвиток не лише галузей судової експертизи, але й науки і техніки в цілому. На рішення експертів нерідко виносяться питання, розв'язання яких неможливе у зв'язку не тільки з відсутністю науково-обґрунтованих методик дослідження, але й на сучасному етапі розвитку науки (в тому числі судової експертології). Мова йде про типові методики певного роду, виду експертизи, розроблені та рекомендовані до використання в експертній практиці для рішення типових завдань відносно типових об'єктів. Аналіз експертної практики показав, що кожен одинадцятий випадок відмови судового експерта від проведення судових економічних експертиз викликаний відсутністю відповідних методик¹. Тому ми згодні із І. В. Горою, що приречену на безрезультатність експертизу не треба призначати, оскільки це дасть змогу зекономити доволі значні кошти й час².

¹ Климович Л. П. Некоторые проблемы методического обеспечения судебных экономических экспертиз / Л. П. Климович // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: мат. межд. науч.-прак. конф. (г. Москва, 14-15 февраля 2007 г.). – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 243.

² Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України / І. В. Гора // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 211.

Оскільки відсутність обладнання та методик експертного дослідження не вказані в правових актах як підстави відмови експерта від давання висновку, то в літературі вважається порушенням законодавства направлення повідомлення експерта на вказаних підставах¹. Проте очевидно, якщо експертне завдання не може бути розв'язано через відсутність науково-обґрунтованої методики і це ясно експерту ще до початку дослідження, то на нашу думку для прийняття ним рішення на не проведення експертизи немає законних перешкод. Відмітимо, що в ст. 16 Федерального Закону «Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації» вказано, що експерт повідомляє про неможливість давання висновку у разі, коли «сучасний рівень розвитку науки не дозволяє відповісти на поставлені питання»². Ст. 236 КПК Республіки Білорусь також допускає відмову від проведення експертизи, «якщо стан науки і експертної практики не дозволяє відповісти на поставлені питання». Вважаємо доцільним введення такої підстави й в вітчизняне процесуальне законодавство.

3.6. Існує реальна загроза життю і здоров'ю експерта під час провадження досліджень небезпечних об'єктів, що виходить за рамки професійного ризику. Для проведення експертизи експерту можуть надходити нестандартні об'єкти, які об'єктивно небезпечні для здоров'я та життя: саморобні вибухові пристрої, ядовиті або радіаційні речовини та ін. Посилює вказану загрозу й відсутність необхідних небезпечних умов для дослідження цих об'єктів. Ще одним прикладом цієї підстави є ситуація, коли об'єкти необхідно досліджувати на місці їх знаходження, а умови навколишньої обстановки не відповідають вимогам безпеки.

Певні підстави для відмови у провадженні експертизи встановлюються експертом на стадії аналітичного дослідження. Як правило відмові передують клопотання експерта про усунення перешкод для надання висновку і лише в разі відсутності відповіді ініціатора проведення експертизи в задоволенні клопотання об'єкти експертизи і супровідні матеріали повертаються без виконання. До цих випадків відноситься:

3.7. Неможливість проведення експертизи без залучення інших експертів. Йдеться про випадки, коли для провадження

¹ Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми розмежування критеріїв формулювання висновку судового експерта та повідомлення про неможливість давання висновку / Е.Б. Сімакова-Єфремян // Криміналістичний вісник. – К. : Друкарня МВС України, 2009. – № 1 (11). – С. 37.

² О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации: Федеральный Закон от 30.12.2001 г. № 196-ФЗ.

досліджень необхідно залучити експертів іншої спеціальності ніж той експерт, якому доручена експертиза. Тобто це типові ситуації, що обумовлюють проведення комплексної експертизи. Якщо експертиза проводиться в державній спеціалізованій експертній установі вказане питання рішення керівником, однак, за необхідності залучення експертів або фахівців інших установ питання повинне вирішуватися тільки через ініціатора проведення експертизи (залучення експерта).

3.8. Представлені об'єкти недостатні для вирішення поставленого питання, а витребувані додаткові матеріали не були надані експерту. Законодавцем відповідно ч. 4 ст. 69 КПК України надано право експерту відмовитися від надання висновку, коли поданих експерту «матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків», про що надається заява. Проведемо поелементний аналіз цієї норми.

По-перше, під час детального ознайомлення з об'єктами, наданими на експертизу, поставленими питаннями або в процесі дослідження експерт може дійти висновку, що для проведення експертизи необхідні додаткові об'єкти. До об'єктів, що можуть бути додатково надані експерту, відносяться зразки порівняння, котрі використовуються для рішення ідентифікаційних завдань; дані про особливості виготовлення, існування, вилучення об'єктів, необхідні для оцінки результатів досліджень; вихідна інформація про обставини події та ін. Під «матеріалами» в КПК найчастіше розуміються документи, що складають кримінальне провадження або досудове розслідування (наприклад, статті 35, 39, 56, 73 КПК України та ін.) і з якими має право знайомитися експерт (ч. 3 ст. 69 КПК України). Таким чином, з метою уніфікації термінології слід в КПК України дотримуватися терміну «об'єкт» у перебігу проведення експертиз. Об'єкти можуть бути отриманні під час проведення повторного допиту, огляду, слідчого експерименту, відбору зразків, запитів та ін. Відсутність таких об'єктів, про надання яких, як правило, особі або органу, що призначили експертизу, попередньо надсилається відповідне клопотання, унеможливають рішення поставленого питання. По-друге, перед тим як відмовитися від провадження експертизи експерт зобов'язаний прийняти всі заходи для вирішення поставленого завдання, в тому числі заявити клопотання про надання додаткових матеріалів, що прямо впливає із обов'язку провести повне дослідження (п. 1 ч. 5 ст. 69 КПК України).

Співвідношення недостатньої кількості об'єктів із покладеними на експерта обов'язками, що перелічені в ч. 5 ст. 69 КПК України, показує, що до обов'язків відноситься тільки проведення дослідження й надання обґрунтованого письмового

висновку на поставлені питання. Чинне положення дозволяє експертам без запиту додаткових матеріалів відмовитися від рішення питань, мотивуючи це недостатністю представлених матеріалів, і посилаючись на норму закону, інтерпретувати її як право, але не обов'язок експерта. В зв'язку з цим ми згодні із А. І. Лозовим та Е. Б. Сімаковою-Єфремян, що клопотання про надання додаткових матеріалів має бути зафіксоване в норма- тивах як обов'язок, а не право експерта¹. По-третє, щодо назви процесуального документу, який оформлює експерт. «Заява» визначається як документ, у якому приватна чи посадова особа звертається з проханням тобто пропозицією на адресу установи чи посадової особи. В цієї ж нормі, а також у відомчих докуме- нтах щодо вказаного документу використовується назва «по- відомлення». Повідомлення – «те, що доводиться до чого-небудь відома, сповіщається комусь»². Виходячи із семантичного зна- чення наведених слів, багаторічної експертної практики та ві- домчих нормативів процесуальний документ, в якому експерт повідомляє особу (орган), що призначила експертизу, про певні дані слід іменувати «повідомленням».

Повертаючись до причин відмови експерта від прова- дження експертного дослідження витікає, що об'єкти і супрові- дні матеріали повертаються ініціатору проведення експертизи без виконання або відразу (3.1-3.6) або після направлення кло- потання і його не виконання (3.7-3.8). Оскільки повідомлення направляється до закінчення проведення дослідження, тобто висновок експерта як процесуальний документ, не оформлю- ється, то правильно говорити не про «Заяву про відмову від да- вання висновку», «Повідомлення про неможливість проведення експертизи», «Повідомлення про відмову від відповідей», «По- відомлення про відмову від проведення експертизи», а «Повід- омлення про неможливість провадження експертизи».

Таким чином, статтю. 69 КПК України необхідно уточ- нити в ракурсі розглянутих особливостей й додати, що експерт зобов'язаний *«повідомити про неможливість провадження експертизи»* особу (орган), яка його залучила, та *«має право відмовитися у провадженні експертизи, якщо: необхідна участь інших експертів; наданих об'єктів недостатньо для*

¹ Лозовий А. І. Про необхідність прийняття нової редакції базового закону про експертну діяльність в Україні / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: мат. міжн. наук.-прак. конф. (м. Сімферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Сімферо- поль: ВД «АРІАЛ», 2012. – С. 17.

² Словник української мови. В 11 томах. Т. 6. – К. : Наукова дум- ка, 1975. – С. 669.

вирішення поставленого питання, а витребувані додаткові об'єкти не були надані; поставлені питання не вимагають використання спеціальних знань, є правовими або виходять за межі спеціальних знань експерта; надані об'єкти є недоброякісними, непридатні для експертизи, небезпечними й існує загроза життю і здоров'ю експерта; незрозумілий зміст та обсяг доручення, а клопотання до особи, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення не виконано; сучасний стан розвитку експертизи не дозволяє відповісти на поставлені питання. Повідомлення про неможливість провадження експертизи повинно бути вмотивованим»

З метою здійснення контролю за обґрунтованістю відмови експерта від провадження експертизи В. В. Степанов та Л. Г. Шапіро пропонують запровадити наступну процедуру: експерт письмово представляє керівнику експертної установи свої міркування, а останній приймає одне з наступних рішень: а) погоджується із доводами експерта і повертає матеріали органу (особі), що призначив експертизу; б) визнає доводи експерта позбавленими серйозних підстав і зобов'язує його провести дослідження; в) вважаючи доводи експерта необґрунтованими, доручає проведення експертизи іншому експертові¹. Повністю з вказаною процедурою погодитися не можна. Як буде показано далі у випадку незгоди із доводами експерта керівник СЕУ має організувати комісійну експертизу із включенням в її склад експерта, який необґрунтовано відмовляється від проведення експертизи. Це обумовлено тим, що керівник СЕУ не може передоручити експертизу, яка вже проводиться в СЕУ, іншому експерту, оскільки це буде проявом порушення принципу незалежності судового експерта, наголошеному у ст. 4 Закону України «Про судову експертизу»

В Інструкції МЮ України крім «Повідомлення про неможливість проведення експертизи» (п. 2.2.), фігурує «Повідомлення про неможливість надання висновку» (пункти 1.13, 2.2, 4.6, 4.13, 4.21, 4.22). Незважаючи на близькість назв, ці документи не рівнозначні, мають різне походження і процесуальне значення. Відмінність полягає в тому, що перший документ направляється ініціатору проведення експертизи, як було показано вище, до або під час провадження експертизи в зв'язку із обставинами, які перешкоджають провадженню дослідження. У разі усунення перешкод, дослідження може бути продовжено

¹ Степанов В. В. Компетентность и компетенция как категории судебной экспертизы / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Правоведение. – 2007. – № 3 (272). – С. 121.

до винесення висновку експерта. Форма повідомлення – довільна й не містить формулювання відповіді на поставлене питання. Другий документ вноситься за результатами повністю проведеного дослідження, яке завершується заключним умовиводом про неможливість вирішення поставленого питання. Зміст «Повідомленням про неможливість надання висновку» співпадає із структурою звичайного висновку експерта і складається із трьох частин: вступної, мотивувальної та заключної. Відмінність від висновку експерта в тому, що у мотивувальній частині викладаються причини, які обумовлюють неможливість надання висновку, а у заключній частині вказується про неможливість надання висновку (п. 4.21 Інструкції МЮ України). Як правило причинами негативної відповіді є відсутність певних ознак у досліджуваних об'єктів або необхідної для дослідження інформації. Повідомлення про неможливість надання висновку є результатом проведення повноцінного дослідження, за результатами якого експерт доходить певних умовиводів, хоча вони не несуть яку-небудь доказову інформацію. Навіть під час формулювання заключних висновків про неможливість вирішення поставлених питань, що є результатом дослідження, можна вважати, що експертиза повністю проведена. На відміну від «Повідомлення про неможливість надання висновку» у «Повідомлення про неможливість провадження експертизи» поставлені питання не вирішені не тому, що результати дослідження не дозволили це зробити, а тому, що дослідження не проводилося взагалі або не було завершено через незалежні від експерта причини. Таким чином «Повідомлення про неможливість надання висновку» відрізняється від «Повідомлення про неможливість проведення експертизи» не тільки формою, а й змістом.

Проте обидва види повідомлень об'єднує те, що вони не є джерелом доказів й відрізняються від висновку експерта. У тих випадках, коли з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших – є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, то згідно п. 4.21 Інструкції МЮ України складається один документ – висновок експерта. У ньому даються змістовні висновки, у яких встановлюються фактичні дані, що мають значення для кримінального провадження, а у вступі вказуються причини, через які частина питань не вирішувалась. «Повідомлення про неможливість надання висновку» по суті і походженню повністю відповідає висновку експерта. Представляється, що різнобій в найменуванні, по-суті, одного і того ж процесуального документу не сприяє чіткому уявленню учасниками кримінального провадження сутності і значення цих документів. Зазначимо, що у відомчих актах СБ та МОЗ України

вказаного виду повідомлень не має. На нашу думку, наявність «Повідомлення про неможливість надання висновку» у Інструкції МЮ України є зайвим і підміняє висновок експерта.

2.4. Доручення проведення експертизи в суді

Судовий розгляд – центральна стадія кримінального провадження, в якій повною мірою відбувається процес доказування обставин, що мають значення для вирішення кримінального провадження по суті. Саме в ній відбувається формування суддівського переконання, саме в цій стадії повинна повною мірою проявлятися активність суду в дослідженні доказів і обставин злочину для з'ясування підстав винесення виправдувального або обвинувального вироку. Процесуальним й тактичним проблемам проведення експертизи в суді присвячені наукові праці Л. Ю. Ароцкера¹; М. Й. Вільгушинського², П. М. Каркача³, І. І. Когутича⁴, В. П. Корж⁵, О. В. Селіної⁶, М. Г. Любарського⁷,

¹ Ароцкер Л. Е. Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР / Л. Е. Ароцкер. – К. : РИО МВД УССР, 1969. – 60 с.

² Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики : моногр. / М. Й. Вільгушинський; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2010. – С. 130-146.

³ Каркач П. М. Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України : навч. посіб. / П. М. Каркач. - Х. : Право, 2013. – С. 91-112.

⁴ Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / І. І. Когутич ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 38 с.

⁵ Корж В. П. Тактика использования специальных познаний в судебном разбирательстве / В. П. Корж // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : матер. межд. науч.-практ. конф. (Симферополь-Алушта, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь : Диайпи, 2007. – С. 42-44.

⁶ Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина ; под ред. А. А. Хмырова. – М. : Юрлитинформ, 2003. – С. 95-119.

⁷ Любарский М. Г. Производство экспертизы в суде первой инстанции (уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 715 – Уголовный процесс; 717 – Криминалистика / М. Г. Любарский ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1966. – 15 с.

Ю. М. Мирошніченко¹, Ю. К. Орлова², А. Я. Палиашвілі³, В. О. Попелюшко⁴, В. М. Шепеля, Г. А. Воробйова⁵ та ін.

Процесуальні особливості, організаційні заходи, пов'язані з проведенням експертизи в суді, обумовлені рядом факторів. Розв'язанню деяких з них сприяє Постанова Пленуму ВСУ, проте в зв'язку із вступом в дію нового КПК України виникли нові питання, які вимагають вирішення. Викликає низку практичних питань процедура призначення й проведення експертизи, що регламентується ст. 332 КПК України. Зокрема, зі змісту статті неясно, як співвідноситься експертиза, проведена в суді, з експертизою, проведеною на досудовому слідстві; не зовсім зрозуміло, з якого моменту викликана до суду обізнана особа набуває процесуальний статус експерта; яка процедура формування завдання експерту та ін.

В стадії підготовчого провадження або в процесі судового розгляду виникають різні ситуації, що обумовлюють необхідність проведення експертизи, виклик у судові засідання експерта, який проводив експертизу під час досудового розслідування, або обізнаної особи для проведення нової експертизи⁶. Ініціатором залучення експерта в суді згідно ст. 332 КПК України є сторони кримінального провадження, потерпілий, суд. Однак право суду за своєю ініціативою доручити проведення експертизи обмежено лише двома випадками: а) суду представлені кілька експертних висновків, які суперечать один одно-

¹ Мирошніченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Ю. М. Мирошніченко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – С. 149-175.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов ; М-во юстиции Рос. Федерации, Гос. учреждение «Рос. федер. центр судеб. экспертизы». – М. : Ин-т повышения квалификации Рос. федер. центра судеб. экспертизы, 2005. – С. 97-101.

³ Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам / А. Я. Палиашвили. – М. : Юридическая литература, 1973. – 142 с.

⁴ Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальних справ : навч. посібник / В. О. Попелюшко. – К. : Кондор, 2006. – С. 136-162.

⁵ Шепель В. Производство экспертизы в суде / В. Шепель, Г. Воробьев // Российская юстиция. – 2003. – № 7. – С. 55-56.

⁶ Арсеньев В. Д. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РСФСР по вопросам судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев, А. Р. Шляхов, В. А. Васенков. – М. : Юридическая литература, 1987. – С. 55; Дятлов О. Особенности производства экспертизы в суде по уголовным делам / О. Дятлов, Г. Михайленко // Юстиция Беларуси. – Минск, 2001. – № 2. – С. 5; Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л. : Ленинградский государственный университет, 1975. – С. 123.

му; б) під час судового розгляду виникає питання про психічний стан особи обвинуваченого.

В коментарях до КПК України, посилаючись на п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зазначається, що законодавець обмежив можливості суду у дорученні проведення експертизи за власною ініціативою для того, щоб судом не було допущено відступлення від принципів незалежності та безсторонності¹. Проте, у тій же нормі Конвенції наголошується, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи судом, який «встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення»². У зв'язку з викладеним виникає питання: як діяти суду в тому випадку, коли стан обвинуваченого цілком адекватний, у кримінальному провадженні немає суперечливих висновків, але не встановлені певні обставини, що вимагають проведення судових експертиз, а сторони не проявляють ініціативи в залученні експерта.

В літературі висловлено дві точки зору практиків і науковців щодо ролі суду в доказуванні по кримінальних поведінках. Одна група правників дотримується того положення, що суд не повинен ініціювати призначення експертиз навіть у випадку обов'язковості останніх, оскільки суд у процесі доказування не може мати особистих інтересів, що відрізняються від інтересів сторін. Так, В. М. Бозров³, М. Адамайтіс⁴ повністю заперечують роль суду в доказуванні і вважають, що він лише забезпечує змагальність і рівноправність сторін в дослідженні доказів. Т. С. Волчецька також наполягає на пасивній ролі суду в отриманні доказів⁵. О. Г. Яновська категорично проти актив-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – С. 46.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11.05.1994, Протоколом № 14 від 13.05.2004) : ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

³ Бозров В. «Тактика судьи» в прошлом и настоящем уголовном процессе / В. Бозров // Российская юстиция. – 2003. – № 10. – С. 32.

⁴ Адамайтіс М. Суд не должен быть инициатором назначения экспертиз / М. Адамайтіс // Российская юстиция. – 2002. – № 12. – С. 1.

⁵ Волчецька Т. С. Изменение уголовно-процессуальной политики российского государства : основные направления / Т. С. Волчецькая // Новое в уголовно-процессуальном законодательстве РФ: проблемы теории и практики : мат. научн.-практ. конф. – Калининград: Калининградский государственный университет, 2003. – С. 12.

ності суду в кримінальному провадженні, оскільки це, на погляд вченої, є виявом упередженості та прихильності суду до однієї зі сторін у процесі¹. І. Л. Петрухін наголошує на тому, що суд пасивний лише у дослідженні доказів, а не в керівництві судовим розглядом². Проміжну позицію займає І. Ю. Мірошников, на думку якого судам першої та апеляційної інстанцій слід надати право на проведення експертиз лише у обов'язкових випадках, передбачених процесуальним законом³. Такий же двоїстої позиції дотримується А. Р. Белкін, який вважає, що послідовна та прямолінійна реалізація принципу змагальності призводить до необхідності визнати збирання доказів тільки правом, а не обов'язком суду⁴.

На перший погляд концепція активності сторін і пасивності суду у встановленні обставин кримінального провадження не повинна викликати особливих заперечень, бо повною мірою відповідає змагальній побудові кримінального процесу. Виходячи зі змісту ст. 93 КПК України, суд виключено з переліку суб'єктів, на яких покладено обов'язки по збиранню доказів для встановлення обставин злочину. Під таким кутом зору суду, дійсно, немає необхідності докладати зусиль до встановлення істини, заповненню прогалин розслідування, тому це повинні робити в своїх інтересах сторони обвинувачення і захисту. Роль суду в змагальному процесі полягає у визначенні допустимості, достовірності та достатності доказів і, на цій основі, – доведеність чи недоведеність обвинувачення. На цій підставі, як вказує Ю. М. Мірошніченко, більшість суддів схиляються на сторону обвинувачення або захисту, але не тому, що перевірили їх правоту або неправоту, а тому що одна з них була більш переконлива, підготовлена, мала для цього більше ресурсів і можливостей⁵.

¹ Яновська О. Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Держава і право: зб наук. праць. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2013. – Вип. 59. – С. 245.

² Петрухін І. Л. Реформа уголовного судопроизводства: проблемы и перспективы / И. Л. Петрухин // Законодательство. – М., 2001. – № 3. – С. 75.

³ Мірошников І. Ю. Судове слідство в апеляційній інстанції : моногр. / І. Ю. Мірошников. – Х.: Право, 2007. – С. 172.

⁴ Белкін А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2005. – С. 36.

⁵ Мірошніченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ю. М. Мірошніченко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2011. – С. 13.

Під час здійснення правосуддя суд не пов'язаний з висновками слідчого та прокурора, тому правовий механізм втілення принципу забезпечення доведеності вини, який проголошений в п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України, реалізується в режимі змагальності сторони обвинувачення і сторони захисту при повній нейтральності суду. До юридичного змісту принципу судочинства забезпечення доведеності вини обвинуваченого відноситься обов'язок суду створити сторонам необхідні умови для реалізації їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків відповідно ч. 6 ст. 22 КПК України. Розвиток принципу змагальності в рамках реформи кримінального правосуддя сприймається як протилежність активності суду під час вирішення питань з кримінальних проваджень, що не відповідає сформованій системі правосуддя, традиціям здійснення правосуддя в Україні. Активність суду в доказовій діяльності розцінюється як порушення принципу змагальності, спроба суду встати на сторону обвинувачення або захисту. При цьому не враховується, що на суді лежить обов'язок вирішення кримінального провадження по суті і винесення обґрунтованого, законного і справедливого вироку. Принцип змагальності передбачає дотримання певного балансу під час здійснення доказової діяльності суду першої інстанції між повноваженнями суду по доказуванню і правами сторін за поданням доказів. Відомий процесуаліст XIX – початку XX століття І. Я. Фойницький, розглядаючи функції суду, зробив висновок про те, що не підлягає сумніву можливість прояву ініціативи з боку суду поповнювати кримінальне провадження іншими доказами, пропущеними обвинувальним актом¹.

Суд – не просто арбітр у спорі між сторонами обвинувачення та захисту. Він не має права прийняти рішення у кримінальному провадженні тільки на тій підставі, що сторона обвинувачення не зуміла з тих чи інших причин належним чином підтримати обвинувачення в суді або сторона захисту не змогла справитися зі своїми обов'язками. Суд повинен прийняти рішення у кримінальному провадженні відповідно до дійсної правоти тієї чи іншої сторони для того, щоб винести законне, обґрунтоване і вмотивоване рішення на підставі об'єктивно з'ясованих обставин (ст. 370 КПК України). 73 % опитаних суддів відповіли, що необхідність в проведенні експертизи виникає в певних випадках, не передбачених ст. 332 КПК України. Слід

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2 томах. Т. 1 / І. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – С. 422.

погодитися із А. В. Кудрявцевою та В. Л. Сисковим¹, Ю. М. Мирошніченко², В. П. Шибіко³ та іншими науковцями, які висловлюють думку про необґрунтованість обмеження повноважень суду по збиранню доказів, у тому числі проведенні експертизи. С. А. Шейфер наполягає на необхідності суду активно брати участь у процесі доказування⁴. О. О. Зайцева підкреслює – «суд вправі і повинен прагнути до встановлення істини у кримінальному провадженні, приймаючи за своєю ініціативою рішення про призначення експертизи, про допит експерта, проголошення в судовому засіданні документів – у цьому запорука успішного здійснення правосуддя»⁵.

Ми приєднуємося до тих науковців, які наполягають на тому, що суд повинен займати активну роль в збиранні доказів під час судового розгляду кримінальних проваджень з метою встановлення всіх обставин вчиненого злочину⁶. Виключення суду із суб'єктів доказування є необґрунтованим, підкреслює Д. В. Кім, оскільки в діяльності суду присутні всі елементи процесу доказування⁷. Таким чином, вимоги процесуального закону не слід сприймати однобічно – хоча суд і повинен зберігати нейтральність, однак при цьому він зобов'язаний активно діяти на виконання своїх функцій. На нашу думку на рішення суду не може впливати неспроможність прокурора належним

¹ Кудрявцева А. В. Доказательственная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам / А. В. Кудрявцева, В. Л. Сысков. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 44.

² Мирошніченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ю. М. Мирошніченко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2011. – С. 19.

³ Шибіко В. П. «Мала реформа» судового розгляду кримінальної справи: рух від істини до змагальності? / В. П. Шибіко // Судова реформа в Україні : матер. наук.-практ. конф. – Харків, 2002. – С. 102.

⁴ Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – Тольятти : Волжский университет им. В.Н. Татищева, 1997. – С. 34.

⁵ Зайцева Е. А. Реализация состязательных начал при применении специальных познаний в уголовном судопроизводстве: монография / Е. А. Зайцева. – Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2006. – С. 169.

⁶ Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное доказывание: концептуальные основы: монография / З. З. Зинатуллин, Т. З. Егорова, Т. З. Зинатуллин. – Ижевск : Детектив-Информ, 2002. – С. 175.

⁷ Кім Д. В. Криміналістическа характеристика судового розслідування уголовных дел как структурный элемент криміналістической методики / Д. В. Кім // Криміналістика ХХІ століття: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26-27 листопада 2010 р.). – Х. : Право, 2010. – С. 320.

чином доказово забезпечити і підтримати обвинувачення, невміння або небажання захисника виконувати свої функції. Вирок повинен ґрунтуватися не на процесуальній істині, встановленій на підставі доказів, наданих однією із сторін, а на об'єктивній або матеріальній істині, тобто такої, яка отримала фактичне підтвердження у відбитті реальної дійсності, що мала місце в минулому¹. Вважаємо, що виходячи з кінцевої мети кримінального провадження – повного і неупередженого судового розгляду (ст. 2 КПК України), для подолання сумнівів, придбання достовірного знання, необхідного для прийняття обґрунтованого рішення, суд має право і зобов'язаний за певних обставин вжити заходів для отримання нових і перевірки наявних доказів з власної ініціативи у тому числі шляхом проведення експертизи².

В літературі не має єдиної думки щодо статусу експертизи, яка признається під час судового розгляду. Стаття 332 КПК України не дає однозначної відповіді на питання про те, чи є експертизи в суді за своїм статусом додатковими чи повторними стосовно експертних досліджень, які проводились на досудовому слідстві, або тільки первинними. Л. Ю. Ароцкер³, П. М. Каркач⁴, В. О. Попелюшко⁵, В. Г. Ульянов⁶, Л. Х. Уразгільдеев⁷, О. Р. Шляхов⁸ вважають первинною будь-яку експерти-

¹ Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973 г. – С. 539.

² Щербаковський М. Г. Проведення експертизи під час судового розгляду / М. Г. Щербаковський // Ароцкерівські читання: матер. засідання, присвяченого 85-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста Л. Ю. Ароцкера (м. Суми, 1-2 листопада 2012 р.). – Харків : ХНДІСЕ, 2012. – С. 37-39.

³ Ароцкер Л. Е. Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Л. Е. Ароцкер ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1965. – С. 34.

⁴ Каркач П. М. Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України: посібник / П. М. Каркач. – Х.: Право, 2013. – С. 97.

⁵ Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальних справ: посібник / В. О. Попелюшко. – К. : Кондор, 2006. – С. 160.

⁶ Ульянов В. Г. Государственное обвинение в российском уголовном судопроизводстве : процессуальные и криминалистические аспекты / В. Г. Ульянов. – М. : ОЛМА-пресс, 2002. – С. 255.

⁷ Уразгильдеев Л. Назначение дополнительной и повторной экспертизы в суде / Л. Уразгильдеев // Российская юстиция. – М. : Юридическая литература, 1996. – № 1. – С. 28-30.

⁸ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза. Организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 68.

зу, що призначається в суді на тій підставі, що досудове розслідування та судовий розгляд – різні стадії кримінального процесу. Нам представляється непереконливою думка вчених, які вважають, що експертиза, проведена у суді, не може розглядатися додатковою або повторною стосовно експертизи, проведеної в ході досудового слідства¹. Такі висновки не підтверджуються судовою практикою. Питання не в тому, на якій стадії кримінального процесу провадиться наступна експертиза, важливо, чи є вона по суті додатковою або повторною по відношенню до попередньої. Ми приєднуємось до позиції Г. М. Надгорного, якій стверджує, що експертизи, призначені в суді, можуть бути повторними та додатковими по відношенню до експертиз, проведених на досудовому слідстві². Як правильно вказує О. В. Селіна, підстави проведення додаткових, повторних експертиз та допиту експерта з'являються незалежно від стадії кримінального процесу³. У пунктах 10, 11 Постанови Пленуму ВСУ роз'яснюється, що «первинною є експертиза, під час проведення якої об'єкт досліджується вперше», а додаткова та повторна призначаються після неї. Вперше об'єкт піддається експертному дослідженню не стільки під час судового розгляду кримінальних проваджень, скільки під час досудового слідства. Більш чітко визначена позиція в п. 7 вказаної Постанови, де зазначається, що суд за результатами попереднього розгляду кримінального провадження «має викликати в судові засідання експерта для проведення додаткової або повторної експертизи чи для роз'яснення окремих положень висновку», даного на досудовому слідстві. Таким чином, Верховний Суд України вважає, що коли в стадії досудового слідства проводилися основна або первинна експертизи, то в суді по відношенню до неї призначається відповідно додаткова або повторна експертизи. Вказане уточнення має методичне значення, тому що під час провадження додаткової експертизи в суді експертом буде витрачено менше часу і засобів, оскільки можливо використання результатів попередніх досліджень. Прийняття даної вказівки має також правові наслідки, тому що призначення повторної

¹ Назначение и производство судебных экспертиз: пособие для следователей, судей и экспертов / Л. М. Авилина, Л. Д. Беляева, М. С. Браинин, Ю. Ф. Воронин и др.; отв. ред. Г. П. Аринушкин, А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1988. – С. 18–19.

² Надгорный Г. М. Совершенствование правовой регламентации экспертизы в суде / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Либідь, 1985. – № 30. – С. 18.

³ Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина ; под ред. А. А. Хмырова. – М. : Юрлитинформ, 2003. – С. 105.

експертизи в суді виключає з числа експертів тих фахівців, які проводили дослідження на досудовій стадії. Крім того, нове дослідження об'єктів, що були раніше піддані експертному аналізу вимагає надання новому залученому експерту (експертам) попередніх висновків.

До винесення ухвали про доручення проведення експертизи процесуальні повноваження обізнаної особи, яка буде залучена як експерт, неоднозначні.

Можна виокремити дві типові експертно-судові ситуації. Згідно першій – в суд викликається експерт, який проводив експертизу під час досудового слідства, відповідно до другої – викликається фахівець, який експертне дослідження не проводив. Щодо першої ситуації, то згідно п. 8 Постанови Пленуму ВСУ експерт, який проводив експертизу на досудовому слідстві, бере участь у дослідженні доказів з початку судового розгляду, має права й обов'язки експерта у відповідності зі ст. 69 КПК України. Тому не можна погодитись з тими авторами, які вважають, що обізнана особа стає експертом виключно після вручення їй копії ухвали суду про доручення проведення експертизи^{1,2}. Процесуальний статус обізнаної особи, так як й інших учасників судового розгляду, не змінюється незалежно від стадії кримінального провадження. Щодо другої експертно-судової ситуації, то в залежності від того, коли суд прийме рішення про необхідність і можливість проведення експертизи в стадії судового розгляду, обізнана особа запрошується до початку судового розгляду або в після його початку. Однак для фахівця, який вперше залучається в суді для проведення експертизи, реалізація права брати участь у дослідженні доказів, що відносяться до предмету експертного дослідження, значно ускладнена відсутністю чіткого процесуального регулювання цього питання. Л. Х. Уразгільдєєв стверджує, що не може вважатися експертом і не вправі бути присутнім на судовому засіданні в цій якості особа до винесення судом ухвали про призначення експертизи³. Відповідно п. 8 Постанови Пленуму ВСУ вказується, що фахівець, який вперше залучається до проведення експертизи, бере участь у дослідженні доказів «тільки після винесення ухвали (постанови) про призначення його экс-

¹ Експертизы в судебной практике: учебник / В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. – К. : Вища школа, 1987. – С. 9.

² Каркач П. М. Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України: посібник / П. М. Каркач. – Х.: Право, 2013. – С. 95.

³ Уразгильдеев Л. Х. Вызов эксперта в суд / Л. Х. Уразгильдеев // Правоведение. –1991. – № 5. – С. 95.

пертом». Вважаємо, що правовий акт, винесений в 1997 році, в умовах чинного законодавства вимагає корегування.

На думку правників вказану проблему пропонується вирішувати таким способом. Суд повинен виносити дві ухвали. Перша – про доручення проведення експертизи конкретному експерту, але без постановки конкретних питань, а формулювання завдання в загальних рисах. Цим документом особа набуває повноважень експерта і бере участь в дослідженні доказів, необхідних для давання висновку. Друга ухвала виноситься після виконання описаних процедур і містить конкретні питання, які підлягають вирішенню¹. Інші правники пропонують розділити на дві частини ухвалу про залучення експерта. Перша частина включає рішення про залучення обізнаної особи експертом і про призначення конкретної експертизи. Ця частина постанови виноситься або в стадії підготовчого провадження, або в підготовчій частині судового розгляду, або на початку судового розгляду. Друга частина ухвали про призначення експертизи, в якій остаточно формулюються питання експерту, виноситься вже після дослідження доказів, що стосуються предмета експертизи, обговорення питань сторонами та експертом, заяви і розгляду клопотань з питань експертизи². Висувається не менш спірна пропозиція про призначення експертизи в стадії попереднього розгляду справи (згідно КПК України – підготовчого провадження) з метою легітимізації процесуальних повноважень обізнаної особи в стадії судового розгляду³, адже проведення експертизи в стадії попереднього розгляду справи законом не передбачене (п. 7 Постанови Пленуму ВСУ). Вказані процедури уявляються громіздкими й не основаними на законі.

Чинний КПК України надає можливість розв'язання проблеми, що розглядається, без додаткових процесуальних рішень. На наш погляд суд вправі активно використовувати до-

¹ Назначение и производство судебных экспертиз: пособие для следователей, судей и экспертов / Л. М. Авилина, Л. Д. Беляева, М. С. Браинин, Ю. Ф. Воронин и др.; отв. ред. Г. П. Аринушкин, А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1988. – С. 18; Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 101; Каркач П. М. Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України : навч. посіб. / П. М. Каркач. – Х.: Право, 2013. – С. 95.

² Кудрявцева А. В. Доказательственная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам / А. В. Кудрявцева, В. Л. Сысков. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 178.

³ Уразгильдеев Л. Х. Вызов эксперта в суд / Л. Х. Уразгильдеев // Правоведение. – 1991. – № 5. – С. 97.

помогу спеціаліста під час судового розгляду, права якого відповідно до ст. 71 КПК України значно розширені в порівнянні з попереднім процесуальним законом¹. Спеціаліст залучається за клопотанням сторони кримінального провадження або судом для надання консультацій або безпосередньої технічної допомоги під час судового розгляду. Полягаємо, що в судове засідання згідно ст. 71 КПК України має бути викликана обізнана особа в якості спеціаліста для здійснення допомоги в дослідженні доказів, наданні консультацій що стосуються проведення майбутньої експертизи. Можна погодитися з В. М. Шепелем, що виклик спеціаліста в суд здійснюється не повісткою, а направленням суддею службового листа на адресу керівника СЕУ з проханням сприяти у встановленні обставин за допомогою вирішення питань, що потребують спеціальних знань Чим докладніше будуть викладені ці обставини в листі судді, тим легше буде визначитися керівникові експертної установи в тому, якого співробітника (експерта за певною спеціальністю) направити в судове засідання².

Суд безпосередньо встановлює особистість запрошеного фахівця, рівень його освіти та кваліфікації, стаж роботи за спеціальністю, визначає наявність чи відсутність обставин, що виключають можливість його участі як спеціаліста та експерта у кримінальному провадженні, роз'яснює йому права і обов'язки, виконує інші передбачені законом для першого етапу проведення експертизи дії. Законом не заборонено залучати в якості експерта обізану особу, яка у кримінальному провадженні виконувала функції спеціаліста (ст. 79 КПК України). Тому після з'ясування всіх необхідних обставин суд при наявності у фахівця свідоцтва МЮ або МОЗ України про присвоєння кваліфікації судового експерта вправі доручити проведення експертизи тієї ж обізаній особі, яка залучалась як спеціаліст. Таким чином, суд звільняє себе від необхідності перевірки цих та інших пов'язаних з особою експерта і порядком призначення експертизи питань в процесі подальшого дослідження експертного висновку.

Під час судового розгляду спеціаліст з дозволу суду вправі ставити запитання учасникам процесуальної дії, звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила,

¹ Щербаковський М. Г. Особливості проведення експертизи в суді / М. Г. Щербаковський, В. І. Гаєнко // Криміналістичний вісник: навч.-практ. збірник. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 117.

² Шепель В. Н. Експертиза в суде по уголовным делам в свете нового законодательства и перспектив ее развития: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Н. Шепель; Московский Государственный университет путей сообщения. – М., 2002. – С. 117.

або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів та зобов'язаний давати пояснення з поставлених запитань (частини 4, 5 ст. 71 КПК України). Вважаємо, що питання спеціаліста обмежені тими обставинами, які входять до предмету майбутньої експертизи. Після проведення допитів, дослідження речових доказів, документів та інших процесуальних дій спеціаліст може надати усні консультації або письмові роз'яснення щодо призначення експертизи (експертиз). В процесуальний закон вперше введена норма – «Консультації та роз'яснення спеціаліста» (ст. 360 КПК України), відповідно до якої спеціаліст дає усні консультації або письмові пояснення під час дослідження доказів в суді. Консультації та роз'яснення можуть бути використані як під час підготовки до проведення експертизи (стосуються, як правило, можливостей судових експертиз, об'єктів дослідження, формулювання питань експерту та ін.), так й після одержання висновку для його оцінки, зокрема встановлення наукової обґрунтованості результатів досліджень.

Завданням участі експерта або спеціаліста у дослідженні доказів є аналіз, отримання і уточнення вихідної інформації для проведення експертизи. Необхідно зауважити, що кримінальний процесуальний закон не регламентує форму дослідження доказів експертом, але за загальним правилом він може це зробити тільки через головууючого. Активна роль експерта або спеціаліста у встановленні вихідних даних до майбутнього експертного дослідження, надані ними пояснення щодо сучасних можливостей судових експертиз, рекомендації із формулювання питань експерту, надають допомогу суду та сторонам у відборі зразків, визначенні предмета і об'єктів експертизи, що призначається.

Від того, наскільки глибоко будуть досліджені обставини, які стосуються предмета експертизи, залежить об'єктивність, обґрунтованість і достовірність експертного дослідження. У ході судового розгляду можуть не тільки досліджуватися обставини, що підлягають експертному дослідженню, але витребувати зразки, без яких неможливе проведення експертизи. Отримування зразків судом закон окремо не регламентує. В силу специфіки судового розгляду, чисельності його учасників, обмеженої мобільності, вимог безпосереднього дослідження доказів можливості суду в одержанні зразків для проведення окремих видів експертиз значно вужче тих, які мають органи досудового слідства. Проте це не звільняє суд від обов'язку особисто чи за допомогою спеціалістів відбирати зразки для експертного дослідження і надавати їх у розпорядження експертів. Аналіз судової практики, проведений

Ю. М. Мирошніченко показав, що судді обирають різні шляхи вирішення даного питання, виходячи з властивостей того чи іншого об'єкта: виносять постанови про витребування об'єктів, які є так званими вільними зразками, або обмежуються відповідними запитами; експериментальні зразки почерку і підписів одержують в приміщенні суду; для отримання зразків крові особу направляють до експертної установи, доручають відбір крові підсудного, якій утримується під вартою, медичній службі ізолятора тимчасового тримання і організують її доставку експерту тощо¹. Вважаємо, що у тих випадках, коли експериментальні зразки отримують у відсутності суду вони позбавлені властивості достовірності.

Відповідно до ч. 1 ст. 245 КПК України отримання зразків для проведення експертизи «здійснюється судом або за його дорученням спеціалістом». На наш погляд норма вимагає уточнення, оскільки з неї витікає, що спеціаліст самостійно може здійснювати заходи, дії пов'язані з отримання зразків. Ю. К. Орлов висловив думку, що за процесуальною природою зразки для експертизи є різновидом похідних речових доказів². Т. В. Варфоломеева вказує, що зразки для порівняльного дослідження виступають в якості самостійних засобів доказування³. Таким чином законодавець наділяє спеціаліста невласними йому повноваженнями зі збирання доказів з чим не можна погодитися. В криміналістиці зразки поділяються на вільні (виникають до вчинення злочину), умовно вільні (виникають після вчинення злочину, але не в зв'язку із проведенням експертиз) та експериментальні (виникають після вчинення злочину й отримуються спеціально для проведення експертизи). Вільні та умовно вільні зразки отримують шляхом проведення обшуку (ст. 234 КПК України), огляду (ст. 237 КПК України), тимчасового доступу до речей і документів (ст. 165 КПК України), витребування (ст. 93 КПК України)⁴. Вочевидь, що такі зразки самостійно спеціаліст отримати не може. Експериментальні

¹ Мирошніченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ю. М. Мирошніченко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2011. – С. 158.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 30.

³ Варфоломеева Т. В. Производные вещественные доказательств / Т. В. Варфоломеева. – М. : Юридическая литература, 1980. – С. 6.

⁴ Щербаковский М. Г. Криминалистика. Конспект ответов на зачеты и экзамены: учебное пособие / М. Г. Щербаковский. – Харьков, 2008. – С. 11.

зразки можуть бути отримані спеціалістом, але для набуття ними достовірності процедура повинна здійснюватися в присутності суду. Якщо отримання зразків вимагає тривалої процедури, окремого приміщення, спеціальних умов, застосування певного обладнання та ін., то здійснення вказаної процесуальної дії слід доручити органу, який проводив досудове розслідування. Експериментальні зразки від предметів, речей можуть отримуватися й експертом під час проведення експертизи, якщо вказані дії є етапом методики дослідження. Тому, доцільно уточнити ч. 1 ст. 245 КПК України таким чином: *«У випадку, якщо проведення експертизи доручено слідчим суддею, судом, відібраних зразків для її провадження здійснюється слідчим суддею, судом, експертом під час провадження експертизи або органом, який здійснював досудове розслідування, за дорученням суду»*.

Юридичною підставою проведення експертизи в суді є відповідна ухвала, прийнята в кімнаті для нарад після з'ясування необхідних обставин кримінального провадження. Не можуть бути визнані правильними рекомендації про відсутність необхідності у винесенні ухвали у тому випадку, коли експертиза проводилася на досудовому слідстві й у судовому засіданні викликаний той же експерт^{1,2}. Зазначене положення не засноване на законі. Судовий розгляд – самостійне, незалежне від досудового розслідування дослідження і перевірка доказів, саме тому ми вважаємо, що в кожному разі виникнення потреби у призначенні та провадженні експертизи в ході судового розгляду необхідно виносити ухвалу про призначення експертизи. Проведення експертизи в суді є самостійною процесуальною дією, а не продовженням досліджень, розпочатих у стадії досудового розслідування. Експерт, запрошений у суд, не може приступити до проведення експертизи без юридичних на те підстав. Процесуальною підставою для провадженні експертизи в ході судового розгляду має бути тільки ухвала про доручення проведення експертизи, винесена в порядку, встановленому

¹ Юрков Ю. К. Проведение экспертизы в суде (правовые и организационно-практические вопросы) / Ю. К. Юрков, М. Г. Любарский. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 45.

² Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. / М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубинський // Відп. редактори В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 414.

законом¹. Проведення експертизи без ухвали може привести до парадоксальної ситуації, коли суд виключить можливість проведення експертних досліджень викликаним у суд експертом, якщо в ході судового розгляду прийме рішення про призначення експертизи, для проведення котрої необхідні інші, чим у запрошеної особи спеціальні знання; повторної, комісійної, комплексної експертизи або проведенні досліджень в експертній установі.

Слід звернути увагу і на невстановлену законом процедуру визначення судом та сторонами експертних завдань, яка є важливою гарантією додержання принципу диспозитивності. Метою обговорення питань на експертизу є уточнення і остаточне визначення предмета експертизи, що є реалізацією прав учасників судового розгляду з призначення експертизи. В ч. 3 ст. 332 КПК України лише зазначено, що до ухвали суду про доручення проведення експертизи «включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження». Представляється, що формування предмету експертного дослідження має бути встановлено в процесуальному законі більш ретельно. Згідно п. 9 Постанови Пленуму ВСУ суд виконує такі дії: з'ясовує обставини, що мають значення для дачі експертного висновку; пропонує учасникам судового розгляду письмово подати питання, які вони бажають порушити перед експертами; проголошує ці питання, а також питання, запропоновані судом; заслуховує думки учасників судового розгляду з приводу поданих питань; у нарадчій кімнаті обмірковує всі питання, виключає ті з них, що виходять за межі компетенції експерта або не стосуються предмета доказування, формулює питання, які він порушує перед експертом з власної ініціативи, остаточно визначає перелік питань, що виносяться на вирішення експертизи, і виносить ухвалу (постанову) про її призначення; проголошує в судовому засіданні ухвалу про призначення експертизи і вручає її експертові. Суд не пов'язаний формулюванням і переліком питань, запропонованих учасниками судового розгляду, а також поставлених перед експертом в процесі досудового слідства. В законі до повноважень суду віднесено відхилення питань, що «поставлені учасниками судового провадження, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду» (ч. 3 ст. 332 КПК України). На наш погляд, слід додати суду право відмовити сторонам у провадженні експертизи за тими же

¹ Кудрявцева А. В. Доказательственная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам / А. В. Кудрявцева, В. Л. Сысков. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 169.

підставами. Відмову або зміну питань, запропонованих сторонами, суд повинен мотивувати з викладенням цього в ухвалі про доручення провадження експертизи.

В ст. 332 КПК України не передбачена можливість участі експерта в уточненні питань в ухвалі суду про доручення проведення експертизи та кола об'єктів, вихідних даних, що надаються експерту. Відсутність участі експерта або спеціаліста в обговоренні питань ухвали про доручення проведення експертизи може привести до затягування терміну проведення експертного дослідження. Так, наприклад, обставини, що мають значення для судового провадження та можуть бути встановлені під час допиту, уточнюються експертом тільки після клопотання про надання додаткових матеріалів (ч. 3 ст. 69 КПК України). Тому під час призначення експертизи нам видається обґрунтованим пропозиція В. О. Попелюшка про доповнення ст. 332 КПК України положенням щодо з'ясування судом у експерта, чи зрозумілі йому поставлені питання, чи належать вони до його компетенції та чи зможе він на них відповісти, чи достатньо даних для проведення експертизи тощо¹.

Після оголошення ухвали в залі судового засідання, її копія вручається експерту, якщо він викликався до суду або обізнаний особі, котра була викликана в суд як спеціаліст, а після постанови ухвали набула статус експерта. Подальші дії суду залежать від особистості викликаного обізнаної особи. Якщо залучається атестований судовий експерт, то перед проведенням експертизи в суді він не приводиться до присяги, оскільки, як буде зазначено нами у подальшому, повинен приймати її під час атестації, а текст присяги зберігатися в матеріалах його особистої справи. Інша ситуація виникає для неатестованого експерта, який залучається для проведення експертизи відповідно до ст. 8 Закону України «Про судову експертизу». Він повинен прийняти присягу судового експерта перед проведенням експертизи. Цілком очевидно, що прийняття присяги таким експертом необхідно здійснювати судом до провадження експертизи, а не після неї під час допиту по поводу проведеного дослідження, як це передбачене ст. 356 КПК України. Тому положення щодо прийняття присяги експертом необхідно вилучити із ч. 1 ст. 356 КПК України й включити до ст. 332 КПК України.

В ході провадження експертизи сторони використовують права щодо надання додаткових матеріалів експерту, клопотання перед судом про присутність під час проведення експертизи, якщо вона проводиться поза залу судового засідання.

¹ Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальних справ : навч. посібник / В. О. Попелюшко. – К. : Кондор, 2006. – С. 158.

Необхідно зауважити, що ці права учасників судового розгляду окремо в чинному процесуальному законі не закріплені, а реалізуються через загальне право заявляти клопотання під час дослідження обставин кримінального провадження. Про право суду бути присутнім під час провадження експертизи в КПК України взагалі не згадується.

Після провадження експертизи і представлення експертом висновку в суд воно повинно бути оприлюднене. Закон не регламентує порядок проголошення висновку експерта після провадження дослідження. На жаль, ця форма, закріплена в ст. 311 КПК України 1960 р. в чинному КПК України відсутня. Уявляється, що тут треба користуватись таким правилом: якщо судовий розгляд здійснюється без участі експерта, то його висновок як самостійне джерело доказів проголошує суд в порядку ст. 358 КПК України, причому незалежно від того, з чиєї ініціативи залучався експерт; якщо експерт присутній у залі судового засідання, то саме він має оголосити, а в необхідності обґрунтувати і проілюструвати свій висновок. Звичайно експерт може оголосити повний текст висновку, але думається, що в цьому нема потреби, слід лише викласти поставлені перед ним питання і відповіді на них, а потім навести доводи на обґрунтування відповідних висновків. Якщо коло питань є доволі широким, запропоновану послідовність можна застосувати щодо кожного запитання окремо. Вважаємо, що для аналізу та оцінки проведеного експертного дослідження висновок після ознайомлення з ним судом слід надати сторонам кримінального провадження: спочатку тій стороні, за клопотанням якої залучений експерт – потім іншій стороні. Тільки після цих процедур може бути проведений допит експерта згідно ст. 356 КПК України відносно наданого ним висновку. У ході дослідження висновку іноді виникає необхідність у демонструванні деяких предметів і дій, за допомогою яких експерт проводив дослідження. Як справедливо зауважує М. Г. Любарський, експерт повинен прагнути продемонструвати тільки ті предмети і дії, які відрізняються наочністю, доступністю і зрозумілі всім без виключення учасникам судового розгляду¹.

Підводячи підсумок наведеним у цьому підрозділі міркуванням щодо проведення експертизи в суді, можна рекомендувати таку редакцію статті:

¹ Любарский М. Г. Производство экспертизы в суде первой инстанции (уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 717 / М. Г. Любарский ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1966. – С. 10-11.

«Стаття 332. Провадження експертизи під час судового розгляду.

1. Якщо під час досудового слідства була проведена експертиза, то в ході судового розгляду досліджується висновок, даний експертом на досудовому слідстві. Після дослідження висновку експерта суд має право за клопотанням сторін, потерпілого або за своєю ініціативою викликати експерта на допит, доручити провадження повторної або додаткової експертизи.

2. Якщо на досудовому слідстві експертиза не була проведена, то під час судового розгляду суд за клопотанням сторін кримінального провадження, потерпілого або за своєю ініціативою має право своєю ухвалою доручити провадження експертизи експертній установі, експерту або експертам за наявності підстав, передбачених статтею 242 цього Кодексу, а також, якщо:

1) суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності;

2) під час судового розгляду виникли підстави, передбачені частиною другою статті 509 цього Кодексу.

3. Під час судового розгляду експерт, який провів експертизу на досудовому слідстві, або спеціаліст з дозволу головуючого вправі брати участь у дослідженні доказів, що стосуються предмета експертизи: ставити запитання допитуваним особам, знайомитися з матеріалами кримінального провадження, бути присутнім під час проведення процесуальних дій та керуватися іншими правами, передбаченими статтями 69 та 71 цього Кодексу.

4. Сторони, потерпілий вправі подавати предмети і документи на експертне дослідження. При необхідності отримання зразків для експертизи застосовуються положення статті 245 цього Кодексу.

5. Головуючий проголошує питання, подані у письмовому вигляді сторонами кримінального провадження, потерпілим, заслуховує думку учасників судового розгляду, експерта або спеціаліста, якщо вони беруть участь у судовому розгляді, щодо питань, об'єктів дослідження та експертної установи, експерта або експертів, яким може бути доручено провадження експертизи. До ухвали суду про доручення провадження експертизи у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження, судом. Суд має право відмовити у провадженні експертизи, не включати до ухвали питання, поставлені учасниками судового прова-

дження, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, не належать до компетенції експерта, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

6. Перед дорученням провадження експертизи в суді головуючий встановлює особу експерта та приводить до присяги такого змісту:

«Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю сумлінно виконувати обов'язки експерта, використовуючи всі свої професійні можливості».

Після цього головуючий попереджає експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку, відмову без поважних причин від покладених на нього обов'язків згідно ст. 70 цього Кодексу й вручає копію ухвали про доручення провадження експертизи.

7. Під час провадженні експертизи може бути присутнім суд і сторони, які мають право давати пояснення експерту.

8. Після постановлення судом ухвали про доручення провадження експертизи судовий розгляд продовжується, крім випадків, якщо таке продовження неможливе до отримання висновку експерта.

9. Висновок експерта проголошується в судовому засіданні. При необхідності дослідження та оцінки висновку експерта сторонами суд відкладає судовий розгляд. В суд може бути викликаний експерт для проголошення висновку й наступного допиту за правилами, передбаченими статтею 356 цього Кодексу».

2.5. Причини та цілі присутності експерта в процесуальних діях

Згідно п. 3 ч. 3 ст. 69 КПК України експерт має право «бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження». Таке ж право експерта регламентовано з деякими відмінностями і в КПК держав пострадянського простору. Так, згідно ст. 52 КПК Грузії, ст. 63 КПК Киргизької Республіки, ст. 68 КПК Республіки Узбекистан, ст. 96 КПК Туркменістану експерт має право «бути присутнім», а відповідно ст. 97 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 85 КПК Республіки Вірменія, ст. 61 КПК Республіки Білорусь, ст. 79 КПК Республіки Казахстан, ст. 86 КПК Республіки Литви, ст. 88 КПК Республіки Молдова, ст. 58 КПК Республіки Таджикистан, ст. 57 КПК Російської Федерації, ст. 98 КПК Республіки Естонія – «брати участь» у процесуальних діях, які стосуються предмета експертизи і необхідних для дачі висновку.

Серед процесуальних заходів, спрямованих на збирання доказів (ст. 93 КПК України), в яких може брати участь експерт, ми виділяємо слідчі (розшукові) дії, що проводяться на досудовому слідстві, і дії, здійснювані в ході судового розгляду. Такі процедури, як витребування документів, предметів та інші можуть бути виконані без участі експерта за його клопотанням відповідному суб'єкту. Аналіз криміналістичної та кримінально-процесуальної літератури, присвяченої використанню спеціальних знань під час розслідування злочинів показує, що переважна кількість публікацій присвячено участі спеціаліста в слідчих діях. Серед них роботи В. Д. Арсеньева та В. Г. Заблоцького¹, В. І. Гончаренко², О. П. Гришиної³, О. М. Зініна⁴, П. П. Іщенко⁵, Л. В. Лазаревої⁶, В. М. Махова⁷, Б. В. Романюка⁸, В. М. Хрустальова і Р. Ю. Трубицина⁹, М. Г. Щербаковського та О. А. Кравченко¹⁰ і багато інших. Стаття В. Г. Дрейдена і

¹ Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. – К. : Красноярский государственный университет, 1986. – 152 с.

² Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. – Киев: Вища школа, 1980. – 160 с.

³ Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика: монография / Е. П. Гришина; под. ред. А. М. Кустова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 272 с.

⁴ Зинин А. М. Участие специалиста в процессуальных действиях / А. М. Зинин. – М. : Проспект, 2011 г. – 160 с.

⁵ Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях: (Уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юридическая литература, 1990. – 160 с.

⁶ Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу / Л. В. Лазарева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 224 с.

⁷ Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография / В. Н. Махов. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – 296 с.

⁸ Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : моногр. / Б. В. Романюк – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 196 с.

⁹ Хрусталева В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях / В. Н. Хрусталева, Р. Ю. Трубицын – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.

¹⁰ Щербаковский М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М. Г. Щербаковский, А. А. Кравченко. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. – 78 с.

С. М. Сиркова «Участь експерта у слідчих діях»¹, незважаючи на свою назву, описує завдання і дії експерта-криміналіста, залученого в якості спеціаліста до участі в слідчих діях. Отже, у належній мірі особливості такої форми використання спеціальних знань, як участь експерта в процесуальних діях, науковцями не досліджувалися.

У літературі правильно підкреслюється самостійність двох процесуальних форм застосування спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій, якими є «участь експерта» і «участь спеціаліста»^{2,3}. Автори вважають, що різниця між експертом та спеціалістом обумовлена їх процесуальним статусом. На наш погляд особливості безпосередньої участі експерта або спеціаліста у процесуальних діях не відрізняються. Беручи участь у процесуальних діях експерт володіє такими ж правами і виконує ті ж обов'язки, як спеціаліст (ст. 71 КПК України): використовує технічні засоби для пошуку, фіксації, вилучення різних об'єктів (слідів злочину, зразків), проводить вимірювання, фотографування, складає схеми, звертає увагу слідчого (суду) на характерні властивості та особливості об'єктів, задає питання з дозволу слідчого (суду) іншим учасникам, дає консультації зі спеціальних питань та ін. Експерт, як і спеціаліст, зобов'язаний виконувати вказівки керівника процесуальної дії. Відмінності між «участю спеціаліста» та «участю експерта», на нашу думку, лежать у площині цілей (завдань), які ці учасники кримінального провадження переслідують, порядку їх залучення й тактики дій.

Експерт може брати участь у процесуальних діях тільки після доручення йому провадження експертизи, тобто після початку експертного дослідження. Необхідність участі обумовлена, на наш погляд, двома групами причин – пізнавальними (гносеологічними) і процесуальними⁴. Гносеологічною причи-

¹ Дрейден В. Г. Участие эксперта в следственных действиях / В. Г. Дрейден, С. М. Сырков // Уголовный процесс и криминалистика: сб. науч. тр. ВНИИ МВД СССР. – М., 1983. – С. 37-44.

² Лобан И. Е. Судебно-медицинская деятельность в уголовном судопроизводстве: правовые, организационные и методические аспекты / И. Е. Лобан, Г. И. Заславский, В. Л. Попов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – С. 60-61.

³ Дудыч А. Участие в следственных (розыскных) и других процессуальных действиях как форма использования экспертом специальных знаний в уголовном производстве / А. Дудыч // Жизнь и Закон (Leges si Viata). – 2015. – № 2. – С. 29.

⁴ Щербаковський М. Причини і зміст присутності експерта у процесуальних діях / М. Щербаковський // Jurnalul juridic national: teorie și practică (Национальный юридический журнал: теория и практика). – Кишинев, 2015. – № 3(2) / 13. – С. 89-92.

ною є недоброякісність об'єктів або недостатність (вихідних даних і матеріалів), що надійшли на експертизу. Це обумовлює неможливість провадження досліджень взагалі (визначається експертом на попередній або аналітичній стадіях дослідження) або об'єктивної, обґрунтованої, достовірної оцінки отриманих у ході дослідження результатів (встановлюється на стадії оцінки дослідження). Процесуальною причиною, яка не дозволяє усунути недоліки представлених об'єктів є заборона експерту на самостійне збирання доказів (ч. 4 ст. 69 КПК України). Отримання доказів непередбачуваним законом способом приведе надалі до втрати допустимості, тобто доказового значення встановлених експертним шляхом фактів. Заборона експерту в обхід слідчого та інших правомочних суб'єктів збирати потрібні матеріали з питань, пов'язаних з провадженням експертизи, спрямована на забезпечення дотримання встановленого законом правила про те, що висновок експерта має ґрунтуватися на доказах, наявних у кримінальному провадженні. У силу цієї обставини експерт не має права самостійно збирати об'єкти для дослідження. Однак, законодавець наділив експерта правом бути присутнім у процесуальних діях з метою усунення інформаційної невизначеності. Внаслідок зазначених причин експерт, який проводить доручене йому дослідження, змушений звернутися з клопотанням до особи (органу), яка призначила експертизу (залучила експерта), про проведення процесуальної дії з його участю. Клопотання повинно бути мотивоване, тобто у ньому наводиться обґрунтування необхідності проведення процесуальної дії і цілі (завдання), які слід досягти під час її реалізації.

Якщо експерт направляє клопотання до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, то ці особи (орган) задовольняють (або не задовольняють) клопотання експерта на свій розсуд. Для сторони захисту вирішення питання щодо клопотання експерта декілька складніше. На досудовому слідстві згідно ч. 2 ст. 242 КПК України експерт може бути залучений стороною захисту і тоді його клопотання направляється підозрюваному, обвинуваченому, захиснику та іншим особам, які відносяться до сторони захисту. В свою чергу сторона захисту має право відповідно п. 12 ч. 3 ст. 42 КПК України заявляти клопотання про проведення процесуальних дій. У цьому випадку присутність експерта у процесуальних діях може бути здійснена одним з трьох послідовно реалізованих стороною захисту варіантів.

1 варіант. Направлення слідчому (прокурору) клопотання про проведення процесуальної дії у присутності експерта. Сторона обвинувачення може задовольнити клопотання за наявності відповідних підстав або згідно ч. 2 ст. 220 КПК України

винести вмотивовану постанову про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання. Повна відмова відноситься до всіх слідчих (розшукових) дій, які сторона захисту просила провести у присутності експерта. Часткова відмова стосується деяких із заявлених дій.

2 варіант. У разі відмови слідчого (прокурора) у задоволенні клопотання, сторона захисту має право оскаржити дії слідчого (п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК України) і подати скаргу слідчому судді (ст. 306 КПК України). Представляється, що скарга про бездіяльність слідчого (прокурора) у зв'язку з відмовою проведення процесуальних дій у присутності експерта повинна містити ті ж доводи і обґрунтування, які вимагає клопотання, що направляється стороною захисту слідчому судді про залучення експерта (ч. 2 ст. 244 КПК України). Обов'язковим додатком до скарги є клопотання самого експерта, звернене стороні захисту.

3 варіант. Якщо слідчий суддя відмовить у задоволенні скарги і не зобов'яже слідчого (прокурора) вчинити слідчі (розшукові) дії у присутності експерта, сторона захисту має право самостійно проводити «дії, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів» (ч. 3 ст. 93 КПК України). Підозрюваному і обвинуваченому надано право збирати і подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду (п. 8 ч. 3, п. 2 ч. 4 ст. 42 КПК України). Проте наділяючи сторону захисту правом збирати докази, кримінальний процесуальний закон не визначив процесуальну форму, тобто в яких межах, яким шляхом і за допомогою яких процесуальних засобів це може бути реалізовано. Єдиним процесуальним засобом, зазначеним у процесуальному законі, який може реалізувати сторона захисту для отримання доказів, як зазначено вище, є залучення експерта (ст. 243 КПК України). Як «легалізувати» інформацію, здобуту іншими засобами, закон не визначає. Виходом із вказаної ситуації є запропоноване нами вище проведення певних заходів (в тому числі з експертом) за участю двох незацікавлених осіб (понятих) з фіксацією у протоколі. У зв'язку з можливістю участі експерта у зазначених заходах разом з адвокатом (представником сторони захисту), виникає питання про допустимість цих доказів, зібраних поза рамками кримінального процесу. Вважаємо, що допустимість доказів, зібраних експертом у заходах, організованих стороною захисту, забезпечується: а) добровільністю участі осіб, які залучаються до їх проведення; б) дотриманням законних прав та інтересів учасників; в) присутністю двох понятих (незацікавлених осіб); г) фіксацією ходу проведення заходів та отриманих результатів у протоколі та технічними засобами.

В ході проведення процесуальних дій експертом можуть вирішуватися наступні завдання¹:

1. Усунення неповноти вихідних даних. Вихідними даними є сукупність відомостей про обставини злочину і (або) власності об'єктів експертного дослідження, що містяться в процесуальному документі про залучення експерта і (або) в представлених експерту матеріалах кримінального провадження². У матеріалах кримінального провадження відомості містяться в протоколах слідчих (розшукових), судових дій та в інших документах. Так, для встановлення обставин дорожньо-транспортної пригоди під час призначення автотехнічної експертизи вихідні дані повинні містити інформацію майже про двадцять параметрів, що стосуються дорожньої обстановки, технічного стану і характеру руху транспортного засобу, місця знаходження перешкоди, швидкості і напрямку руху пішохода та ін. (п. 107 Інструкції МЮ України).

2. Отримання нових вихідних даних, які у первинних матеріалах, що надійшли експерту, відсутні. Така ситуація виникає, наприклад, під час провадження будівельно-технічної експертизи, коли виникає необхідність провести огляд (натурне обстеження) будови і т.д.

3. З'ясування обстановки події. Під час вирішення ситуаційних завдань, пов'язаних з аналізом складних механізмів утворення слідів, нерідко виникає потреба в огляді місця, де знаходилися надані на експертизу об'єкти дослідження, аналізі інших елементів обстановки і встановлення зв'язків між ними.

4. Отримання нових об'єктів дослідження, в тому числі зразків для експертизи. Так, неякісно виготовлені зразки, які не співставні з речовими доказами, вимагають заміни зразками, виконаними в умовах, наближених до тих, в яких виникли об'єкти дослідження.

Найчастіше недолік, пов'язаний з неповнотою матеріалів, що надійшли на експертизу, усувається шляхом направлення відповідного клопотання експерта на адресу ініціатору проведення експертизи про надання необхідних додаткових відомостей (п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України). Дана ситуація характерна для тих випадків, коли експерт чітко перерахував недоліки вихід-

¹ Щербаковский М. Г. О праве эксперта присутствовать при совершении процессуальных действий / М. Г. Щербаковский // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. А. І. Лозовий, В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 15. – С. 163-171.

² Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 159.

них даних або об'єктів і вказав шляхи їх усунення. Тобто експертом вказана ціль та чіткий алгоритм її досягнення – дії, направлені на отримання необхідних і затребуваних експертом даних. Наприклад, відібрання більшого числа експериментальних зразків підпису від особи, яка перевіряється; надання технологічних документів на виготовлення досліджуваної зруйнованої деталі механізму, що призвела до аварії; вимірювання ширини узбіччя дороги на місці дорожньо-транспортної події тощо. Але виникають ситуації, коли приписи відсутні і слідчий (інші суб'єкти) не можуть виконати клопотання експерта, оскільки отримання інформації або об'єктів вимагає уточнення, корекції, застосування різних процедур безпосередньо в момент проведення процесуальної дії. Наприклад, постановка уточнюючих питань під час допиту, варіювання умов слідчого експерименту, додатковий огляд окремих предметів на місці їх знаходження, зміна умов відбору зразків, встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності окремих об'єктів і явищ в їх статичній і динамічній на місці виявлення і т.д. Зазначені ситуації обумовлюють необхідність особистої участі експерта у провадженні процесуальних дій.

Виникає природне запитання: навіщо експерту брати участь у процесуальних діях, коли ст. 71 КПК України передбачено, що спеціаліст, який, по суті, є «технічним помічником» слідчого, суду може вирішити зазначені вище завдання? Дійсно, спеціалісти, які беруть участь у процесуальних діях, найчастіше є співробітниками державних спеціалізованих експертних установ або служб, вони ж проводять експертизи. і в змозі виконати вказані питання. Однак, незважаючи на подібність експерта і спеціаліста, як учасників процесуальних дій, між ними є істотні відмінності. Зупинимося лише на тих завданнях, які пов'язані з виявленням слідів злочину і їх фіксацією. По-перше, спеціалісту, який виїжджає, наприклад, у складі слідчо-оперативної групи до місця огляду, заздалегідь не відомі всі особливості злочинної події і можливі її сліди. Експерт же, досліджуючи представлені речові докази, вилучені, як правило, з місця події, обізнаний про обставини злочину, а також про ту відсутню інформацію чи об'єкти, які йому необхідні для завершення експертного дослідження. По-друге, фіксуючи обстановку місця проведення процесуальної дії, виявлені об'єкти і маніпуляції, що здійснюють учасники процедури, спеціаліст не завжди відображає їх у повному обсязі. Згодом задокументованого матеріалу може бути недостатньо для проведення експертизи (наприклад, рішення ситуаційного завдання). По-третє, в ході проведення процесуальної дії провідна роль належить слідчому (суду), а спеціаліст діє під його керівництвом. Тактичні особливості процесуальних дій, проведених за клопотанням

експерта, відрізняються тим, що експерт з урахуванням поставленого на розв'язання експертизи завдання (предмета експертизи), представлених об'єктів, знаючи методику експертного дослідження, заздалегідь, тобто до проведення процесуальної дії, прогнозує які обставини йому необхідно встановити або які добути об'єкти в ході процесуальної дії для успішного проведення дослідження і надання обґрунтованого висновку. Наприклад, беручи участь в отриманні зразків почерку для почеркознавчої експертизи (ст. 245 КПК України) експерт не тільки створює і варіює умови їх отримання, але проводить попереднє дослідження для визначення їх доброякісності, порівнянності з представленим на дослідження рукописом і в разі необхідності здійснює додатковий відбір зразків від особи, що перевіряється¹.

Обізнана особа може бути присутня під час провадження слідчих (розшукових) дій в якості експерта лише в тому випадку, коли така участь є продовженням її експертної діяльності, тобто здійснюється в межах провадження експертизи². Таким чином, експерт цілеспрямовано реалізує свою ініціативу в конкретних умовах процесуальної дії. Ми згодні з С. А. Шейфером, який підкреслює, що роль експерта у слідчих діях не збігається з роллю спеціаліста і полягає не в сприянні слідчому в отриманні доказів, а у виявленні з наступним відображенням у протоколі обставин, суттєвих для подальшого експертного дослідження і надання висновку³.

Згідно п. 5 ч. 3 ст. 69 КПК України експерт вправі «ставити питання, що стосуються предмета і об'єктів дослідження особам, які беруть участь у кримінальному провадженні». Тим самим законодавець, по суті, визнає за експертом роль активного учасника процесуальних дій. У цьому аспекті формулювання ст. 69 КПК України про «присутність» експерта під час проведення процесуальних дій вимагає корегування. «Присутність» визнається як «перебування в якому-небудь місці в певний час»⁴. Це трактування відводить експерту пасивну роль спостерігача, що цілком прийнятно для двох незацікавлених осіб, які залучаються в якості понятих під час проведення про-

¹ Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи: дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / С. Г. Качурін ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2006. – С. 165-167.

² Белкин Р. С. Эксперимент в уголовном судопроизводстве: пособие / Р. С. Белкин, А. Р. Белкин. – М. : ИНФРА • М –НОРМА, 1997. – С. 39.

³ Шейфер С. А. Следственные действия. основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – Самара: Самарский государственный университет, 2004. – С. 68, 112, 159.

⁴ Словник української мови. В 11 томах. Т. 8. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 53.

цесуальних дій (ст. 223 КПК України). На противагу понятим експерт є активним учасником, хоча свої дії він, безумовно, має узгоджувати із суб'єктом, під керівництвом якого вони проводяться. «Участь» визначається як «виконання разом з ким-небудь якоїсь роботи, спільна дія»¹. У зв'язку з викладеним представляється доцільним замінити в п. 3 ч. 3 ст. 69 КПК України формулювання про право експерта «бути присутнім» на *«брати участь під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмету та об'єктів дослідження»*, яка більш точно відображає зміст його діяльності. До речі ч. 1 ст. 361 КПК України регламентує огляд певного місця судом саме «за участю свідків, спеціалістів та експертів».

Опитування співробітників державних експертних установ МЮ, МОЗ України та експертної служби МВС України показало, що в своїй практиці тільки 32 % з них брали участь у процесуальних діях за своєю ініціативою. У 98 % випадків це були слідчі (розшукові) дії, проведені на досудовому слідстві і лише у 2 % – на стадії судового провадження. Участь у слідчих (розшукових) діях розподілилося таким чином: слідчий експеримент (ст. 240 КПК України) – 59 %, отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України) – 22 %, огляд місця події, іншого приміщення, місцевості, предметів, документів (ст. 237 КПК України) – 14 %, допит (ст. 224 КПК України) – 5 %. Розглянемо особливості участі експерта у вказаних процесуальних діях.

На *підготовчому етапі* провадження будь-якої слідчої (розшукової) дії згідно із загальними положеннями криміналістичної тактики, експерту спільно зі слідчим (прокурором) необхідно:

- дослідити матеріали кримінального провадження, які стосуються предмета і об'єктів експертизи, що проводиться;
- визначити коло обставин, що підлягають встановленню і пов'язані з предметом і об'єктами експертизи;
- обговорити зі слідчим (прокурором) умови проведення слідчої (розшукової) дії;
- визначити коло учасників, час, місце, умови проведення;
- вибрати технічні засоби пошуку, вилучення, вимірювання, фіксації та ін.;
- обрати найбільш ефективні технічні та тактичні прийоми;
- якщо процесуальна дія є складною по об'єкту, місцю проведення, завданням і цілям – розробити план її проведення.

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 10. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 532.

Виходячи з цілей і особливостей слідчих (розшукових) дій, в їх підготовку входять наступні заходи:

- слідчий експеримент: штучне створення умов, близьких до тих, під час яких відбулася подія злочину, включаючи вибір виробничих механізмів та сировини, освітлення, транспортних засобів; об'єктів і предметів, аналогічних і таких, що замінюють знаряддя злочину; манекенів, що замінюють потерпілих; встановлення кількості, черговості, змісту майбутніх дослідів та ін.;

- отримання зразків для експертизи: з урахуванням об'єктів, від яких належить відібрати зразки, вибір відповідних тактичних прийомів та технічних засобів відбору, упаковки, транспортування;

- огляд: вибір об'єктів огляду, засобів пошуку, вимірювання, фіксації, вилучення, упаковки об'єктів, виходячи з їх імовірної природи;

- допит: вивчення особистості допитуваного; визначення особливостей, пов'язаних з професійною діяльністю особи; формулювання питань, що потребують спеціальних знань, та ін.

На основному етапі проведення слідчих (розшукових) дій експерт відіграє активну роль у пошуку нових слідів злочину, постановці експериментів, обрання прийомів відбору зразків, формулюванні питань допитуваному і т.д. Але при цьому експерт не повинен повторювати раніше проведену слідчу (розшукову) дію, результати якої йому відомі з матеріалів кримінального провадження. Загальне завдання полягає в їх доповненні і уточненні.

На *робочому етапі* проведення слідчих (розшукових) дій експерт виконує наступне.

Слідчий експеримент: постановка і керівництво спеціальними дослідями; реконструкція як події в цілому, так і окремих її елементів; проведення дослідів в кілька етапів; оцінка одержуваних експериментальних даних, внесення змін в умови дослідних дій та їх повторне провадження.

Отримання зразків для експертизи: з урахуванням природи, особливостей об'єктів і їх властивостей для дотримання принципу співставлення і створення умов, щоб під час отримання зразків властивості об'єктів були відображені в них більш повно. Наприклад, під час відбору експериментальних зразків почерку – вибір приладу, яким зроблений запис, паперу, підкладки, освітлення, пози, схожих з тими, під час яких виготовлявся письмовий документ-речовий доказ. Інше завдання – отримання достатньої кількості зразків, що відображають властивості об'єкта, який перевіряється. Так, для отождоження ділянки місцевості необхідно відібрати необхідну кількість зразків порівняння (доходить до декількох десятків),

обсягом 50-200 грамів ґрунту з певних місць ділянки, яка ідентифікується. Крім порівняльних зразків, які беруться з такої ділянки, для проведення ґрунтознавчої експертизи необхідно представити контрольні зразки, що відбираються з навколишніх ділянок територій для виділення території, яка перевіряється¹. Для дослідження якості продуктів експерт-товарознавець відбирає згідно стандартам не тільки середню пробу вихідного продукту, але й контрольні зразки, які готуються виробником за рецептурою нормативно-технічної документації та з дотриманням технології.

Огляд: дослідження обстановки в цілому, взаємного розташування окремих елементів, огляд вичленованих з матеріального середовища предметів, ділянок місцевості, виявлення наявності будь-яких особливих фізичних факторів природного, побутового або виробничого середовища, особливих зовнішніх умов, які вплинули на формування властивостей об'єктів експертизи. Знання обставин, необхідних для проведення експертизи допомагає визначити напрямок пошуку інших слідів і предметів, наприклад, факт застосування вогнепальної зброї визначає напрямок пошуку місця рикошету і т.д. Експерт, використовуючи науково-технічні засоби, здійснює пошук мікрослідів, мікрооб'єктів, в тому числі і на предметах-можливих носіях, які не були виявлені під час первісного огляду. Одночасно з вилученням об'єктів і слідів здійснюється відбір зразків, кількість яких була недостатня для експертного дослідження.

Допит, незалежно від процесуального статусу допитуваного, включає: встановлення обставин, що передували вчиненню, сталися в момент вчинення і після злочину, які дозволять доповнити вихідні дані, уточнити експертне завдання, вибрати методику дослідження, правильно оцінити отримані результати. Ці дані стосуються:

– об'єктів експертного дослідження: особливостей виготовлення (використані матеріали, сировина, виробничі та технологічні процеси), умов зберігання (вологість, температура, освітлення, наявність агресивного середовища тощо), механізму руйнування виробів, деталей та ін. Показання будуть більш цілеспрямованими, якщо, наприклад, допитуваний описує не в загальних рисах, а в деталях, як він виготовляв знаряддя злочину, які саме матеріали для цього використовував, які засоби і технологічні прийоми застосовував для виготовлення вибухового пристрою або саморобної вогнепальної зброї і т.д.;

¹ Митричев В. С. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них / В. С. Митричев, В. Н. Хрусталёв. – СПб. : Питер, 2003. – С. 418.

– механізму події: особливості середовища, дії учасників до, в момент злочинної події і після злочину, які вплинули на властивості об'єктів експертизи. Наприклад, експерт може точніше з'ясувати обставини, пов'язані з порушенням правил провадження робіт, що спричинили тяжкі наслідки (смерть, каліцтво людей) під час розслідування аварій на залізничному, водному, повітряному транспорті:

– механізму утворення слідів: обставин та умов виявлення потерпілого, трупа, слідів злочину, швидкість руху пішохода, транспортних та інших засобів, умови виготовлення документа і т.д.

На *заключному етапі* проведення процесуальної дії експерт бере участь у складанні протоколу. Він виконує схеми, плани, консультує слідчого (суд) щодо спеціальних термінів, уживаних під час опису слідів та інших об'єктів, допомагає скласти ті фрагменти протоколу, де йдеться про сліди, способи їх виявлення, фіксації, вилучення, використані техніко-криміналістичні засоби. У протоколі процесуальної дії, в якій брав участь експерт, у вступній частині вказуються його дані, а в кінці він підписується як «експерт». Оскільки зміст протоколу згодом використовується в дослідницькій частині висновку експерта, то важливо ретельне описання у протоколі тих виявлених фактів і обставин, на які в подальшому буде посилається експерт під час провадження експертизи. Важливим додатком до протоколу є фотографії, схеми, плани, зроблені експертом. На відміну від первісно проведених оглядів, експериментів і відборів зразків знімки більшою мірою носять дослідницьку спрямованість.

Представляється помилковою думка А. Дудич розглядати участь експерта у процесуальних діях як етап провадження експертизи¹. По-перше, одна процесуальна дія не може бути частиною іншої (що цілком припустимо для методів дослідження). По-друге, процедура слідчого експерименту, огляду, допиту, відбору зразків не відповідає ні за процесуальною формою, ні за змістом експертному дослідженню.

Покажемо відмінність участі судового експерта в процесуальних діях, що проводяться за його клопотанням, від інших близьких процедур:

а) залучення експерта до участі в процесуальних діях за ініціативою слідчого (суду), яке здійснюється після проведення експертизи, коли процесуальна дія безпосередньо пов'язана з

¹ Дудыч А. Участие в следственных (розыскных) и других процессуальных действиях как форма использования экспертом специальных знаний в уголовном производстве / А. Дудыч // Жизнь и Закон (Leges et Vita). – 2015. – № 2. – С. 30.

дослідженими об'єктами та результатами експертизи. Наприклад, після проведення судово-медичної експертизи по встановленню механізму нанесення тілесних ушкоджень експерт, який її проводив, залучається до участі в слідчому експерименті, в якому підозрюваний демонструє яким чином наносив удари потерпілому. У даному випадку судовий медик виступає як спеціаліст (ст. 71 КПК України), оскільки експертиза вже проведена, а його присутність відображається у протоколі слідчої (розшукової) або судової дії;

б) проведення експертизи у присутності слідчого (суду), огляд і дослідження об'єктів на місці їх знаходження поза експертної установи. Згідно відомих нормативних актів, якщо необхідно провести експертизу (дослідження) на місці події або огляд об'єкта на місці його знаходження, орган (особа), який призначив експертизу, повинен забезпечити, безперешкодний доступ експерта до об'єкту, а також належні умови роботи (п. 3.9 Інструкції МЮ України, п. 12 Частини III інструкції СБ України). Наприклад, огляд і дослідження будівлі під час виконання будівельно-технічної експертизи. Дана процедура є етапом експертного дослідження, всі дії і результати є частиною дослідження, що відображаються у висновку експерта.

На підставі вище викладеного можна зробити наступні висновки. Участь експерта в процесуальних діях відрізняється від інших форм залучення обізнаної особи по цілі і тактиці проведення (залучення спеціаліста до процесуальних дій) або за процесуальною формою (проведення експертизи поза експертної установи). Необхідними і достатніми умовами участі експерта в процесуальних діях є:

- призначення експертизи (залучення експерта) у кримінальному провадженні;
- доручення провадження експертизи конкретному експерту;
- недоброякісність або недостатність представлених об'єктів (вихідних даних, зразків та ін.), які не дозволяють провести дослідження або оцінити його результати;
- можливість усунення недоліків наданих об'єктів для рішення поставлених питань шляхом проведення процесуальних дій;
- неможливість усунення недоліків представлених об'єктів без особистої участі експерта в процесуальних діях;
- наявність у експерта права на участь у процесуальних діях.

2.6. Функції керівника спеціалізованої експертної установи

Судово-експертна діяльність являє собою систему дій і пов'язаних з ними правовідносин, що здійснюються у процесі судочинства уповноваженими державними органами та особами, за призначенням, організації та провадження експертиз з метою встановлення обставин конкретного злочину¹. Відповідно до даного трактування судово-експертної діяльності її суб'єктом повинен бути визнаний керівник СЕУ, який перший отримує документ про призначення експертизи й доручає її провадження конкретному експерту-співробітнику СЕУ. В спеціальній літературі, що висвітлює проблеми експертиз, окремо місце займають питання щодо ролі і функцій керівника СЕУ. Розгляду вказаних проблем присвячені роботи українських та закордонних вчених, серед яких Т. В. Авер'янова, Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. М. Галкін, А. В. Дулов, О. М. Зінін, Н. І. Клименко, В. П. Колмаков, І. П. Кононенко, Ю. Г. Корухов, Н. П. Майліс, Г. М. Міньковський, Ю. К. Орлов, О. Р. Росинська, М. Я. Сегай, З. М. Соколовський, М. С. Строгович, О. С. Червинський, О. Р. Шляхов та інші. Проте основну увагу дослідники приділяють процесуальним відносинам, що виникають між керівником СЕУ й іншими учасниками кримінального провадження в процесі проведення експертиз².

Розкриття процесуальних повноважень керівника СЕУ не втратили актуальності й після вступу в дію нового КПК України. На відміну від КПК України 1960 р., в якому у ст. 198 регламентувались функції керівника СЕУ по організації проведення експертизи в експертній установі, у чинному КПК України особа керівника СЕУ, як учасника кримінального судочинства, не згадується й не регламентується його процесуальне по-

¹ Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. – М. : Рос-сийский Федеральный центр судебной экспертизы, 1997. – С. 169.

² Шляхов А. Р. Процессуальные права и обязанности руководителя экспертного учреждения / А. Р. Шляхов // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 161; Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 613-614; Галкин В. М. Юридическая природа экспертизы / В. М. Галкин // Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1971. – № 3. – С. 44-45; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 144-150.

ложення. Лише у статтях 244 й 332 КПК України керівник СЕУ неявно мається на увазі, оскільки вказано, що слідчий суддя та суд мають право «доручити проведення експертизи експертній установі». Слід відмітити, що у КПК десяти держав пострадянського простору процедура проведення та організації судових експертиз в експертній установі ретельно регламентована. Права та обов'язки керівника СЕУ наведені у ст. 269 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 248 КПК Вірменської Республіки, ст. 149 КПК Республіки Молдова, ст. 211 КПК Республіки Таджикистан, ст. 292 КПК Республіки Туркменістан, ст. 182 КПК Республіки Узбекистан – «Провадження експертизи в експертній установі»; ст. 230 КПК Республіки Білорусь – «Проведення експертизи в експертній установі»; ст. 203 КПК Киргизькій Республіки – «Провадження експертизи в експертній організації»; ст. 276 КПК Республіки Казахстан – «Провадження експертизи органом судової експертизи»; ст. 199 КПК Російської Федерації – «Порядок направлення матеріалів кримінальної справи для провадження судової експертизи». На наш погляд відсутність в КПК України регламентації прав та обов'язків керівника СЕУ є істотною прогалиною законодавця. Вказане упущення обумовлює відсутність чіткого і закінченого регулювання правовідносин, що виникають між керівником СЕУ і слідчим, прокурором, слідчим суддею, стороною захисту, які уповноважені призначати експертизу (залучити експерта), а також правовідносин між керівником із експертом (експертами) СЕУ, якому (яким) доручено провести експертне дослідження і надати висновок.

Крім кримінально-процесуальної функції керівником СЕУ здійснюються й інші функції, що регулюються відомчими нормативами, однак в спеціальній літературі вказаним питанням належної уваги не приділено. Низка важливих проблем щодо повноважень керівника СЕУ залишилися поза нормативним регулюванням ні тільки КПК України, але й Закону України «Про судову експертизу», проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність»¹, відомчих нормативних актів. Вказане диктує об'єктивну потребу в теоретичному визначенні функцій керівника СЕУ і розробці варіантів новел, спрямованих на заповнення прогалин процесуального права.

О. Р. Шляхов висловлює думку, що під час провадження експертиз керівник експертної установи здійснює двоякого роду функції: по-перше, процесуальні і, по-друге, адміністративні

¹ Про судово-експертну діяльність: Закон України (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

(службові), причому другі є похідними і залежними процесуальним вимогам¹. Л. В. Пинчук вказує на три функції керівника СЕУ – організаційного характеру; наукового та методологічного забезпечення експертизи; контрольного характеру². Аналіз нормативів та літературних джерел дозволяє виокремити процесуальні, організаційні, контрольно-методичні та адміністративні функції керівника СЕУ³.

Процесуальні повноваження керівника СЕУ по конкретному кримінальному провадженню виникають після надходження в експертну установу об'єктів дослідження та постанови слідчого, прокурора, ухвали судді, слідчого судді, адвокатського запиту про залучення експерта. Процесуальні відносини, що виникають у керівника СЕУ, можна поділити на «внутрішні» щодо співробітників СЕУ – заступників, керівників підрозділів, експертів, та «зовнішні» – з учасниками кримінального судочинства, які призначають експертизу (залучають експерта).

І. П. Кононенко⁴, О. Р. Шляхов⁵ вважають, що керівник СЕУ має право здійснювати контроль за якістю матеріалів, що поступають на експертизу. Керівникові СЕУ має бути не байдужа судова перспектива кримінального провадження, по якому його співробітники проводять експертизу, він повинен усвідомлювати фактичні і юридичні наслідки надання в СЕУ недоброякісних об'єктів і матеріалів, що перетворюють результати праці експерта в недопустимий доказ. Однак, неврегульованість процесуальних прав та обов'язків керівника СЕУ може привести до ситуації, коли керівник СЕУ вийде за межі свого

¹ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 39.

² Пинчук Л. В. К вопросу о компетенции руководителя экспертного учреждения в уголовном судопроизводстве / Л. В. Пинчук // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. 3-й между. научно-практ. конф. (г. Москва, 25-26 января 2011 г.). – Москва: Проспект, 2011. – С. 268.

³ Щербаковский М. Процессуальные полномочия руководителя экспертного учреждения как субъекта судебно-экспертной деятельности / М. Щербаковский // *Legea si viata* (Жизнь и Закон) : международный научно-практический журнал. – Кишинев, 2015. – № 6 (282). – С. 42-45.

⁴ Кононенко И. П. О законодательной регламентации полномочий руководителя судебно-экспертного учреждения / И. П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1975. – Вып. 11. – С. 142.

⁵ Шляхов А. Р. Правовые основы организации и деятельности судебно-экспертных учреждений в СССР / А. Р. Шляхов // Правовые проблемы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1976. – Вып. 22. – С. 57.

статусу на час призначення і провадження експертизи, що надалі буде використано стороною кримінального провадження для спростування висновку експерта. А. В. Дулов розглядає керівника СЕУ як «процесуального помічника» слідчого по провадженню експертизи, в зв'язку з чим пропонує дозволити йому отримувати проби, зразки для експертного дослідження і скласти про це відповідні протоколи¹. Вказана пропозиція суперечить вимогам закону, які визначають виключно права сторони обвинувачення та захисту на збирання доказів (ст. 93 КПК України). Недопустимо наділяти керівника СЕУ не властивими йому функціями органу, що веде розслідування, або суду. Наприклад, керівник СЕУ не в змозі забезпечити під час відібрання зразків дотримання прав усіх учасників, задіяних в процесуальній дії, на відміну від слідчого, який має комплекс спеціальних владних повноважень аж до примусу під час відібрання біологічних зразків (ч. 3 ст. 245 КПК України).

Права керівника СЕУ при прийнятті постанови, ухвали про призначення експертизи або запиту про залучення експерта, на нашу думку, мають певні обмеження. Керівник, з одного боку, може ознайомлюватися з актом про залучення експерта, його рішення спираються на кадровий склад та матеріально-технічне оснащення установи, а з іншого боку – він не вправі торкатися безпосередньо дослідження наданих об'єктів (якщо він сам не виступає в ролі експерта), тобто оглядати упаковку об'єктів, встановлювати їх стан та виконувати інші дії, що відносяться до початкової стадії експертного дослідження і є прерогативою експерта. Тому пропозиція О. О. Зайцевої про повернення матеріалів у разі неякісної упаковки об'єктів необґрунтовано віднесена до повноважень керівника СЕУ², а є підставою для прийняття відповідного рішення експертом, якому доручено дослідження. Керівник СЕУ аналізує представлені сторонами кримінального провадження, судом матеріали і в залежності від поставлених питань, об'єктів та кадрових і матеріально-технічних можливостей СЕУ приймає певні процесуальні рішення.

1. Направлення листа-відмови про повернення наданих об'єктів без виконання експертизи, якщо:

¹ Дулов А. В. Процессуальные проблемы судебной экспертизы : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / А. В. Дулов ; Белорусский государственный университет. – Минск, 1962. – С. 14.

² Зайцева Е. А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства: дисс....докт. юрид. наук.: 12.00.09 / Е. А. Зайцева; Московская государственная юридическая академия им. О. Е. Кутафина. – М., 2008. – С. 323.

– суттєво порушена процесуальна процедура призначення експертизи, що в подальшому виключить допустимість висновку як джерела доказів. Вказане стосується в першу чергу порушень таких статей КПК України: 110, 372 (постанова слідчого, ухвала суду не відповідають вимогам закону); 214 (експертиза призначена до початку кримінального провадження); 242 (для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, не має необхідності використання спеціальних знань або на вирішення експерта поставлені правові питання); 243 (не здійснено оплату за проведення експертизи стороною захисту) та ін.;

– в установі не проводяться певні види експертиз. Наприклад, замість бюро судово-медичної експертизи МОЗ України одяг підозрюваного з метою визначення групи крові, плями якої є на її поверхні, надходить у Науково-дослідний інститут судових експертиз МЮ України, де такі дослідження не передбачені;

– в установі відсутні фахівці, які мають відповідну експертну спеціальність;

– в установі не має необхідного матеріально-технічного обладнання та спеціальних умов, необхідних для проведення відповідних експертних досліджень. Експертна методика визначається, як програма дій, що приписує експертові використовувати певні методи дослідження об'єктів, послідовність і процедуру застосування цих методів¹. Експертна методика, крім методів, включає прийоми, технічні засоби, обладнання, матеріали, що застосовуються в певній послідовності до об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що відносяться до предмету певного роду, виду судової експертизи. Суттєвою та необхідною складовою більшості експертних методик є наявність певного обладнання. Так, рішення питань щодо відповідності якісних та кількісних властивостей виробів нормам державних стандартів вимагає використання не тільки чітко визначеного обладнання, але й застосування його відповідно стандартам. Відсутність матеріально-технічних засобів, устаткування, обладнання, необхідних для проведення дослідження не дозволяє приступити до проведення досліджень. Крім технічних засобів для провадження досліджень мають існувати певні умови. Так, для рішення питання про придатність екземпляра вогнепальної зброї до пострілу необхідно зробити експериментальний постріл. Відсутність спеціального примі-

¹ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 45.

щення та обладнання для таких експериментів унеможлиблює провадження експертизи.

2. Направлення листа-повідомлення органу (особі), який призначив експертизу (залучив експерта) про наявність та необхідність усунення перешкод для подальшого проведення експертизи в СЕУ, а саме:

- у постанові, ухвалі, листі вказано про залучення конкретного експерта, але він знаходиться у відрадженні, відпустці, на лікарняному або звільнений, тому не може провести дослідження;

- призначена комісійна експертиза, а в установі є тільки один фахівець відповідної спеціальності;

- призначена комплексна експертиза, але в установі відсутній один із необхідних експертів та його треба залучити з іншої установи.

3. Матеріали приймаються та за письмовим розпорядженням керівника доручаються конкретному експерту (експертам, керівнику підрозділу) для організації провадження експертизи.

В процесі організації експертного дослідження керівник СЕУ має істотні процесуальні повноваження, що визначають його процесуальну функцію. Так, керівник СЕУ може самостійно визначати рід (вид) експертизи. Практика свідчить, що слідчі, прокурори, судді та захисники часто помилково іменують експертизи «хімічними», «технічними», «агротехнічними» та іншими назвами, які не відповідають ні нормативним відомчим актам, ні сучасної класифікації експертиз у судовій експертології. Крім того, інколи ініціатор проведення експертизи замість роду вказується тільки назва класу експертиз (наприклад, «криміналістична експертиза» замість «балістичної експертизи»). Важливі процесуальні повноваження керівника під час організації комплексних експертиз, що вимагають залучення фахівців різних галузей знань. Визначення комплексного характеру дослідження представляє особливу складність для суб'єктів доказування. На практиці мають місце помилки двох видів. Перша пов'язана із призначенням комплексної експертизи, коли для неї не має підстав, тобто по таких матеріалах, де цілком можливо провести роздільні однорідні дослідження експертами різних спеціальностей і дійти повноцінних висновків без залучення до роботи експертів інших профілів. Вказані однорідні експертизи утворюють комплекс, в якому іноді ці однорідні експертизи незалежні одна від одної, а інколи – утворюють логічно пов'язаний ланцюжок експертних досліджень. Друга помилка – призначення однорідної експертизи, яка по суті поставлених питань і наявних методичних вказівок є ком-

плексною, вимагає залучення декількох експертів різних спеціальностей. Вказані недоліки в діяльності сторін кримінального провадження і суду виправляє керівник на підставі своїх спеціальних знань і досвіду. Виходячи із поставлених питань (предмету експертизи) та наданих об'єктів керівник СЕУ по суті змінює рішення суб'єкта доказування та організовує провадження відповідної експертизи або комплексу експертиз.

В експертній практиці найчастіше має місце інша ситуація, коли необхідність організації нових однорідних або комплексних експертиз виникає в процесі експертного дослідження, яке вже здійснюється в СЕУ. Керівник вправі організувати низку однорідних експертиз або комплексну експертизу без повідомлення ініціатору проведення експертизи, якщо вирішити поставлені питання можна лише на основі синтезу різномірних експертних знань за участю співробітників СЕУ. Наприклад, під час провадження автотехнічної експертизи нерідко виявляються зруйновані деталі рульового управління транспортних засобів. Для встановлення причини та часу руйнування, тобто трапилось це до дорожньо-транспортної події (і тоді поломка деталі є причиною події) або після неї (поломка – результат зіткнення) необхідно провести металознавче дослідження (експертизу)¹. Якщо в СЕУ працює експерт-металознавець, то таку експертизу організовує керівник. Під час проведення експертизи в СЕУ саме керівник визначає характер додаткового дослідження і підключає до його проведення експертів різних профілів, виходячи з технічних можливостей підрозділів цієї установи, властивостей досліджуваного об'єкту, а також досвіду і професійної підготовки співробітників. Такий порядок має перевагу, оскільки, по-перше, не витрачається час на винесення клопотання органу (особі), яка залучає експерта, про необхідність залучення інших експертів (частини 6, 7 ст. 69 КПК України), по-друге, в СЕУ є усі можливості для проведення повноцінного комплексного дослідження. Щодо комісійних експертиз, то на наш погляд постанова (ухвала, запит) про проведення комісійної експертизи обов'язкова для виконання керівником СЕУ але тільки у випадку наявності кількох експертів однієї спеціальності.

Після визначення виду експертизи процесуальною функцією керівника є доручення проведення експертного дослідження конкретному експерту (групі експертів). У процесуа-

¹ Щербаковський М. Г. Використання матеріалознавчих експертиз при розслідуванні дорожньо-транспортних подій / М. Г. Щербаковський // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К. : Ін-Юре, 2012. – № 1 (17). – С. 113.

льних стосунках з експертом керівник СЕУ виконує функції, делеговані йому слідчим, прокурором, слідчим суддею, стороною захисту або судом, які здійснюють свої повноваження у кримінальному провадженні.

У юридичній літературі обговорюється питання: чи вправі керівник замість ініціатора проведення експертизи самостійно доручати її провадження співробітнику СЕУ? Питання виникло у зв'язку з тим, що в чинному законодавстві воно не отримало рішення. Проти вказаного права керівника СЕУ категорично висловлюється Б. В. Романюк, на думку якого призначення конкретного експерта є виключно прерогативою слідчого після особистого спілкування із обізнаною особою¹. Тієї ж думки дотримується Р. В. Баранік, який стверджує, що виконання процесуальних функцій керівником СЕУ є порушенням закону і пропонує порядок, коли слідчий особисто залучає конкретного фахівця до проведення експертизи, з'ясовує його незацікавленість у кримінальному провадженні, відносини з підозрюваними, потерпілими, вивчає його ділові й професійні якості, роз'яснює права і обов'язки, персонально попереджає експерта про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, а також за дачу завідомо неправдивого висновку та нерозголошення даних досудового слідства². На наш погляд, точне виконання вказаних рекомендацій довело б працю як слідчого, прокурора, судді, захисника, так і експертної установи до колапсу експертної діяльності. До великих експертних установ щодня на виконання поступає десятки постанов, ухвал про призначення експертиз, тому експерти були б змушені постійно відволікатися на спілкування із слідчими, суддями, захисниками. А як поступати уповноваженій особі, якщо експертна установа розташована далеко від місця її роботи? Кожен раз під час призначення експертиз їхати на спілкування із експертами? О. С. Червінський пропонує іншу процедуру – керівнику СЕУ негайно повідомляти слідчому прізвище, ім'я, по батькові експерта, наявність у нього права самостійного провадження експертиз з конкретної спеціальності, загальний стаж роботи експертом і

¹ Романюк Б. Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання / Б. Романюк // Право України, 2003. – № 3. – С. 56.

² Баранік Р. В. Деякі проблеми законодавчої регламентації проведення експертизи у кримінальних справах та шляхи їх вирішення / Р. В. Баранік // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 153.

стаж роботи з даної спеціальності, вчену ступінь, вчене звання та займану посаду¹. На наш погляд, вказана пропозиція також позбавлена сенсу, оскільки в СЕУ керівник несе відповідальність за правосуб'єктність, компетенцію та компетентність особи, якій доручено проведення експертизи². Тому вказані пропозиції не прийнятні, суперечать багаторічній практиці державних СЕУ й ще раз свідчать про недосконалість вітчизняного кримінального процесуального законодавства, в якому відсутній такий суб'єкт кримінального провадження як керівник СЕУ. Ми згодні із О. О. Зайцевою, що керівник СЕУ направляє лист ініціатору проведення експертизи щодо особи експерта лише в тому разі, коли, як вказано вище, в документі про залучення експерта вказане його прізвище, але із об'єктивних причин даний співробітник не в змозі провести дослідження³.

Відповідно ч. 2 ст. 102 КПК України експерт обов'язково вказує у висновку, що його попереджено про кримінальну відповідальність за статтями 384 та 385 КК України за надання завідомо неправдивого висновку або відмову від надання висновку. Однак в КПК України не прописана процедура попередження експерта під час провадження експертизи на досудовому слідстві. На наш погляд вказана проблема може бути вирішена наступним чином. Згідно ст. 10 Закону «Про судову експертизу» судовими експертами є фахівці, які пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. Підготовка та стажування фахівців, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта, здійснюються в науково-дослідних установах судових експертиз МЮ України за програмами підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи та з відповідних експертних спеціальностей. До складу фахівців входять як співробітники державних СЕУ так й приватні особи. Після стажування кожен фахівець складає кваліфікаційний іспит

¹ Червинский А. С. Уголовно-процессуальный статус руководителя судебно-экспертного учреждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. ; 12.00.09 / А. С. Червинский ; Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2011. – С. 17.

² Кононенко И. П. Некоторые процессуальные особенности производства судебных экспертиз в экспертном учреждении / И. П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1976. – Вып. 12. – С. 34-35.

³ Зайцева Е. А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства: дисс....докт. юрид. наук.: 12.00.09 / Е. А. Зайцева; Московская государственная юридическая академия им. О. Е. Кутафина. – М., 2008. – С. 255.

членам Центральній експертно-кваліфікаційній комісії або експертно-кваліфікаційній комісії, в склад яких обов'язково входять фахівці з процесуальних питань судової експертизи. Фахівці крім власне знань із обраної експертної спеціалізації повинні продемонструвати знання чинного законодавства, що регулює проведення експертиз та відомих нормативних актів. Оскільки в процесі підготовки фахівці обов'язково вивчають процесуальні основи проведення експертиз, то вони, безумовно, мають бути ознайомлені із відповідальністю за порушення та невиконання своїх обов'язків. Після успішного складання іспиту особа отримує відповідне свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта з певного виду експертної спеціальності¹. Схожа процедура передбачена з деякими відмінностями в експертних підрозділах СБ України² та бюро судово-медичних експертиз МОЗ України³. Так як стажування та складання іспиту здійснюються в державних експертних установах, то вважаємо, що під час вручення свідоцтва керівник державної експертної установи (служби) повинен офіційно роз'яснити права, обов'язки та відповідальність експерта, привести його до присяги (ч. 1 ст. 356 КПК України). Текст присяги з підписом особи зберігається із іншими документами в її особистій справі в комісії по місту складання іспиту. Вказана пропозиція зніме питання про необхідність попереджати експертів кожен раз перед провадженням експертизи, а також особу, яка це повинна здійснювати.

Тому слід доповнити ч. 5 ст. 69 КПК України наступним обов'язком експерта: *«Експерт зобов'язаний: ...6) знати про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків, невиконання інших обов'язків відповідно до статті 70 цього Кодексу»*, а ч. 2 ст. 102 КПК України змінити на таку: *«У висновку експерта обов'язково повинно бути зазначено, що він знає про відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків»*.

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5.

² Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів : наказ Служби безпеки України Центральне Управління від 24.12.2014 № 855.

³ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії бюро судово-медичної експертизи : наказ Міністерство охорони здоров'я України від 18.02.1997 № 52.

Одним із процесуальних прав керівника є здійснення контролю за строком провадження експертизи, зупинення строку проведення досліджень на термін виконання клопотання експерта органом (особою), що призначив експертизу. Відповідно до своїх повноважень керівник СЕУ в залежності від кількості об'єктів та складності дослідження визначає строк проведення експертизи, Терміни провадження експертного дослідження встановлені відомчими нормативними актами і залежать від складності експертизи. Відповідно до п. 1.13 Інструкції МЮ України та п. 14 Частини I Інструкції СБ України строки експертиз варіюють від 10 до 90 календарних днів, згідно п. 3.8 Інструкції МОЗ України та пунктів 22, 28 Положення МОЗ України – до 30 днів. Експертна практика проведення економічних, будівельно-технічних та інших складних багатооб'єктних експертиз свідчить, що строк проведення досліджень може перевищувати й максимально встановлені відомчими актами терміни. Крім того, відповідно до п. 4.11 Інструкції МЮ України строк проведення експертного дослідження може бути зупинений керівником на строк до 30 календарних днів на час виконання клопотання експерта про надання додаткових матеріалів органом (особою), який призначив експертизу (залучив експерта). Згідно статей 219 та 294 КПК України максимальний строк досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину внаслідок виняткової складності провадження не може перевищувати дванадцять місяців з дня повідомлення особи про підозру. Оскільки проведення експертизи може суттєво затягнути досудове розслідування, то доцільно повідомити слідчого, прокурора про складність експертного дослідження й строки його закінчення. Згідно п. 14 Частини I Інструкції СБ України таке повідомлення ставиться в обов'язок експерту. Ми вважаємо, що вказана процедура є прерогативою керівника СЕУ. Повідомлення про термін проведення експертизи може слугувати підставою для вмотивованої постанови про продовження строку досудового розслідування для проведення чи до завершення проведення експертизи відповідно ч. 1. ст. 296 КПК України.

Організаційні функції керівника СЕУ тісно переплітаються із процесуальними. До організаційних повноважень відноситься: забезпечення, виконання, своєчасне проведення експертиз, утворення комісії експертів, визначення провідного експерта в комісії експертів, повідомлення органу (особі), який призначив експертизу (залучив експерта) про залучення до проведення експертизи експерта відповідної спеціалізації, якщо проведення комплексної експертизи не може бути здійснене силами експертів даної експертної установи, направлення органу (особі), який призначив експертизу (залучив експерта)

висновку експерта або повідомлення про неможливість надання висновку (пункти 1.2.10, 4.1, 4.7, 4.12, 4.13 та ін. Інструкції МЮ України), включення до складу експертних комісій провідних фахівців інших держав (ст. 23 Закону України «Про судову експертизу»).

Нововведення у кримінальному процесуальному законі викликають необхідність розробки нових форм щодо організаційної функції керівника СЕУ. Актуальною видається проблема дистанційної участі судового експерта в кримінальному провадженні, а саме його допиту в режимі відеоконференції згідно статей 232 та 336 КПК України. Здійснення такого допиту пов'язано, в першу чергу, з дотриманням принципу процесуальної економії у кримінальному процесі, який направлений на забезпечення раціонального підходу до побудови та здійснення кримінального судочинства, що передбачає мінімальні витрати сил, засобів і часу учасників кримінально-процесуальної діяльності з одночасним забезпеченням адекватного застосування кримінально-процесуального законодавства¹. Проведення дистанційного допиту експерта неможливо без відповідної організації відеоконференції з боку керівника СЕУ. Організація включає вибір приміщення, технічних засобів, що надійно забезпечувати б належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку.

Крім організації провадження конкретної експертизи керівник організовує повсякденну роботу установи: планує й контролює науково-дослідну, фінансово-господарську діяльність, забезпечує належні умови праці судових експертів, їх професійну підготовку та підвищення кваліфікації, підтримання в робочому стані обладнання, приладів, матеріалів та засобів інформаційного забезпечення, здійснює взаємодію із правоохоронними органами, судами, іншими установами та організаціями з метою науково-методичного, інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності. Від чіткої організації керівником провадження експертизи, забезпечення експерта необхідними технічними засобами і приладами, обладнанням і допоміжними матеріалами; від створення умов для зберігання речових доказів, зокрема, наркотичних, сильнодіючих і отруйних речовин, вогнепальної зброї, коштовностей і т.п., – залежить продуктивність, якість проведених досліджень в експертній установі.

Контрольно-методичну функцію керівник СЕУ в силу своїх посадових повноважень здійснює під час підготовки та

¹ Сопронюк І. О. Процесуальна економія як принцип кримінального судочинства України / І. О. Сопронюк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2006. – Вип. 43. – С. 349.

провадження експертизи, під час перевірки якості проведеного експертного дослідження в процесі ознайомленні з висновком експерта¹. Вважаємо, що керівник експертної установи має право бути присутнім під час провадження експертизи, особливо в тих випадках, коли він сам є атестованим експертом з відповідної експертної спеціальності, а також, як зазначалось вище, обов'язково присутній разом із стороною захисту. Керівник має право давати рекомендації методичного характеру експертові. Проте, ці рекомендації не повинні бути обов'язковими для експерта, бо принципи незалежності і індивідуальної відповідальності експерта за наданий ним висновок наділяють його правом самостійного вибору методів дослідження.

Керівник перевіряє науково-методичну, логічну обґрунтованість висновку, наданого експертом, дотримання ним вимог закону та відомчих нормативних актів, що регулюють порядок провадження експертиз². Перевірка якості експертного дослідження є своєрідним первинним «фільтром», який перешкоджає використанню недостовірних помилкових висновків у доказуванні. Це є одним із шляхів не тільки своєчасного виявлення експертних помилок, але й підвищення результативності судової експертизи. Помилки, що допускаються судовими експертами під час давання висновку, поряд з іншими причинами призводять до помилок у діяльності слідчих органів і судів. Вони здатні завдати істотної шкоди правосуддю, законним інтересам громадян і організацій, збільшити терміни розслідування і судового розгляду кримінальних справ. Безумовно, експертна помилка з точки зору доказового значення відіграє негативну роль, тому одне із завдань керівника СЕУ – своєчасне їх виявлення у висновках експертів і, тим самим, запобігання використання надалі в процесі розслідування злочинів. О. Р. Шляхов вказує, що керівник експертної установи може давати експерту методичні рекомендації як в процесі дослідження, так і після його закінчення, тобто під час ознайомлення з готовим висновком. При цьому керівник може звернути увагу експерта на неповноту дослідження, на не чіткість викладу отриманих ре-

¹ Палиашвили Н. А. О праве руководителя судебно-экспертного учреждения контролировать качество заключения эксперта / Н. А. Палиашвили // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 155.

² Кононенко И. П. Некоторые процессуальные особенности производства судебных экспертиз в экспертном учреждении / И. П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: РИО МВД СССР, 1976. – Вып. 12 – С. 37.

зультатів, запропонувати провести додаткові дослідження¹. В. П. Колмаков, відзначаючи, що контроль за якістю експертного дослідження не є адміністративним втручанням керівника СЕУ, пропонував цілу систему прийомів активного впливу на експерта і результати його дослідження. До їх числа вчений відносить: допомогу експерту в розробці плану дослідження, експериментів; поради щодо вибору методики дослідження і навчання її використанню; організації внутрішнього рецензування висновку експерта (передача на рецензію іншому експерту), обговорення ходу дослідження із залученням інших експертів і, нарешті, рекомендацію керівника експертові змінити висновки «в разі їх явної помилковості»². Необхідність контролю за експертним дослідженням незаперечна, враховуючи, поперше, вагоме значення висновку експерта в процесі доказування і, по-друге, на жаль можливість дачі експертом помилкового висновку³. Р. С. Белкін, який спеціально досліджував проблему експертних помилок, виділяє причини об'єктивного і суб'єктивного характеру, які їх викликають⁴. На наш погляд в перелік об'єктивних причин давання помилкового висновку експерта слід додати відсутність зовнішнього контролю за ходом і результатами експертного дослідження. З метою визначення повноти, якості та виключення можливих експертних помилок, перед відправленням висновку експерта з експертної установи його оцінка обов'язково повинна бути здійснена керівником СЕУ (його заступниками або керівниками підрозділів).

Не визиває сумніву право керівника здійснювати контроль над повнотою та якістю експертизи, але в цьому питанні необхідно уточнення цілей і меж втручання керівника в діяльність експерта. На нашу думку, ціллю методичного контролю є не досягнення абстрактної «якості» експертного дослідження, а отримання обґрунтованого, достовірного, оформленого у відповідності до процесуального закону висновку експерта, який в

¹ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 57.

² Колмаков В. П. Методы контроля в учреждениях судебной экспертизы за качеством экспертных заключений / В. П. Колмаков // Вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Азербайджанского научно-исследовательского института судебных экспертиз. – Баку, 1967. – № 4. – С. 33.

³ Плесовских Ю. Г. Проблемы правового обоснования контроля качества судебно-экспертного исследования / Ю. Г. Плесовских // Эксперт-криминалист, 2008. – № 4. – С. 35.

⁴ Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 473-474.

подальшому не викличе у учасників кримінального провадження будь-якого сумніву і буде прийнятий як допустимо джерело доказів. Процесуальною межею втручання в діяльність експерта з боку керівника СЕУ є дотримання принципу незалежності судового експерта, проголошеного у ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», і заборона під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи. Таким чином, як правильно стверджує Ю. К. Орлов, керівник не може давати експерту вказівки, що вирішують наперед зміст умовиводів по конкретній експертизі¹. Однак контроль якості експертного дослідження з боку керівника СЕУ обумовлений принципами об'єктивності і повноти дослідження судово-експертної діяльності – ст. 3 Закону України «Про судову експертизу». Якщо керівник має таку ж експертну спеціальність, що й експерт, то під час підготовки та провадження експертного дослідження контрольно-методична функція втілюється в формі надання методичної допомоги експерту. Керівник може давати поради щодо експертних версій, плану дослідження, вибору методів або методик дослідження для вирішення поставлених питань, необхідності та умов проведення експертного експерименту, значущості встановлених властивостей, ознак досліджуваних об'єктів, проведення додаткових досліджень та ін. Як вказувалось вище керівник може рекомендувати експерту скористатися тим чи іншим методом, засобом, застосувати ту чи іншу методику, однак право вибору залишається за експертом. У зв'язку з цим у керівника виникає ще одне процесуальне право – бути присутнім під час проведення експертизи.

Керівник СЕУ, як правило, ознайомлюється із висновком експерта після закінчення дослідження. В цьому випадку керівник СЕУ здійснює контрольно-методичну функцію у формі контролю. Керівниками СЕУ є досвідчені в теорії та практиці судової експертизи фахівці, які оцінив результати експертизи можуть надати рекомендації щодо дотримання правил оформлення висновку та його відповідності вимогам ст. 101 КПК України і відомчим нормативам, обґрунтованості проведеного дослідження, чіткості викладу проміжних та кінцевих висновків, логічності формулювань, якості додатків, ясності та форми висновків та ін.

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 71.

Серед вчених триває дискусія щодо прав, допустимості і обсягу дій з боку керівника СЕУ в разі незгоди з висновком експерта. Правильне вирішення питання може бути досягнуто тільки під час детального аналізу ситуацій, що виникають у практиці. Ю. Г. Корухов виділяє дві ситуації: перша – коли незгоду керівника експертної установи з висновком чи сумніви в його достовірності обумовлені дефектами в роботі експерта; друга – коли в ході провадження експертизи виявляються недостатня кваліфікація експерта, його часткова некомпетентність у вирішенні поставлених експертних завдань¹. О. С. Червінський вказує на три ситуації: перша – виявлення явних упущень експерта, друга – вибір експертом для дослідження невідповідних методів і методик, третя – невірна оцінка ознак, виявлених експертом під час вирішення тих чи інших експертних завдань². На нашу думку експертні ситуації мають бути логічно упорядковані. Доцільно виокремити загальну та окремі ситуації. Незгода керівника СЕУ із висновком експерта, складеного після закінчення дослідження, є, безумовно, конфліктною загальною експертною ситуацією, оскільки думки керівника не співпадають із умовиводами експерта. Можуть бути запропоновані такі окремими ситуації та напрями їх розв'язання.

1. Експерт погоджується із зауваженнями керівника й змінює повністю або частково свій висновок. Причинами зміни висновку є виявлення керівником явних помилок експерта, а саме:

а) процесуальні порушення (ст. 101 КПК України): не-правильне зазначення дати, адреси і даних підозрюваного, обвинуваченого, роду (виду) експертизи; не виділення розділів, які відображають проведення досліджень різними експертами; відсутність підпису експерта (експертів) у відповідних частинах висновку; неповнота проведеного дослідження (на деякі питання не надана відповідь, певні об'єкти залишилися без дослідження, обсяг завдання змінений у бік зменшення); вихід експерта за межі своїх спеціальних знань, рішення правових питань; відсутність експертної ініціативи, коли вона могла і повинна була бути здійснена та ін.;

¹ Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. – М. : Рос-сийский Федеральный центр судебной экспертизы, 1997. – С. 181.

² Червинский А. С. Уголовно-процессуальный статус руководи-теля судебно-экспертного учреждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / А. С. Червинский ; Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2011. – С. 15.

б) порушення в оформленні висновку: грубі орфографічні помилки в тексті висновку; логічні помилки в обґрунтуванні проміжних і остаточних висновків; погана якість ілюстративного матеріалу, відсутність пояснювальних написів у додатках; відсутність посилань на методичні, довідкові матеріали і нормативні документи (з повним зазначенням їх реквізитів), якими експерт керувався при вирішенні поставлених питань;

в) порушення у виборі методик і методів дослідження: не застосовані типова методика дослідження; не реалізований весь комплекс методик, який забезпечував би повноту дослідження і достовірність отриманих результатів; не точно оцінені результати проведеного дослідження під час застосування алгоритмізованої методики; не вірно вибрана логічна форма сформульованих кінцевих висновків (умовиводів) та ін.

У подібній ситуації було б невірно позбавляти керівника права зобов'язати експерта усунути виявлені помилки, повторити все дослідження або частину його з метою отримання об'єктивних результатів, що не викликають сумніву в їх достовірності. Це елементарне право керівника будь-якої установи, контролюючого якість роботи своїх співробітників. Розглядаючи цю ситуацію з етичної сторони, Л. Ю. Ароцкер підкреслює, що експерт «зобов'язаний відмовитися від своїх висновків і погодитися з керівником, якщо той переконливо доведе неправоту експерта»¹. Зауважимо, що незалежність судового експерта в даних випадках не порушується.

2. Експерт не погоджується із зауваженнями, наполягає на своїх висновках, відмовляється їх перевіряти і змінювати. Причини, з яких виник сумнів у керівника, носять неявний характер:

- незгода із методикою, методом, технічними засобами або деякими прийомами дослідження наданих об'єктів;

- розходження із оцінкою встановлених загальних та окремих ознак досліджуваних об'єктів й, як наслідок, необґрунтованістю проміжних та кінцевих висновків;

- незгода із логічною формою кінцевих висновків (наприклад, не було підстав для категоричного висновку і результати дослідження дозволяли прийти лише до ймовірного висновку, або навпаки).

Як зазначалося вище, експерт має право не погодитися з рекомендаціями та доводами керівника, якщо вони суперечать його внутрішньому переконанню, провести експертизу, засто-

¹ Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта / Л. Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МООН УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 139.

совуючи ті методики дослідження, які вважатиме за потрібне, і сформулювати самостійні висновки, до яких прийшов в результаті дослідження. Виникає питання про шляхи реалізації контрольно-методичної функції керівника, про способи вирішення конфліктної ситуації між керівником СЕУ і експертом. В цій ситуації рекомендується керівнику СЕУ готувати супровідний лист до висновку експерта і у вигляді окремої думки вказати на недоліки дослідження і обґрунтувати незгоду з висновками експерта, а також запропонувати призначити повторну експертизу¹. Недолік такого способу вирішення конфліктної ситуації в тому, що не ясний процесуальний статус супровідного листа керівника СЕУ і його доказове значення. В результаті суб'єкт (орган), який ініціював проведення експертизи, може його просто проігнорувати, якщо це не в його інтересах. У літературі запропонований інший спосіб вирішення даної конфліктної ситуації: керівник організовує комісійну експертизу з обов'язковим включенням до комісії експерта, якій проводив первинне дослідження². Даний спосіб можна застосувати тому, що експертиза ще не передана ініціатору проведення, знаходиться в СЕУ, вважається ще не виконаною і є можливість коригування висновків експерта. Згідно п. 4.13 Інструкції МЮ України та п. 21 Частини V Інструкції СБ України рекомендація реалізована у праві керівника СЕУ організувати провадження комісійної експертизи з включенням до складу комісії експерта, який проводив попереднє дослідження, під час встановлення того, що дослідження проведені з недотриманням чи відхиленням від методики дослідження. Вважаємо, що підстави створення комісії експертів повинні бути уточнені та розширені з наступних підстав.

Судово-експертне дослідження може бути пов'язане з проведенням випробувань, здійсненням дослідів, аналізів, експериментів і т.п. Значну роль в формуванні внутрішнього переконання експерта грає правильно вибрані методики, методи і технічні засоби дослідження. Зрозуміло, що на вибір того чи іншого методу, методики і технічного засобу дослідження значно впливає поставлене перед експертом завдання, яке визначає мету дослідження, безпосередньо об'єкт пізнавальної діяльності, на-

¹ Червинский А. С. Уголовно-процессуальный статус руководителя судебно-экспертного учреждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. ; 12.00.09 / А. С. Червинский ; Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2011. – С. 18.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 71-72.

явність апробованих типових методик дослідження, технічного обладнання в установі¹. Щодо методик дослідження, то слід зауважити, що за останні п'ятдесят років в колишньому СРСР і Україні співробітниками державних судово-експертних установ розроблено та впроваджено в практичну діяльність понад тисячі експертних методик дослідження речових доказів. На сьогодні вони систематизовані і зосереджені в Реєстрі методик проведення судових експертиз МЮ України². Деякі із методик розроблені в різні часи, але для дослідження однакових об'єктів. Наприклад, існує методика «Криміналістичне дослідження виробів з металів і сплавів» (реєстраційний код 8.9.09)³ та «Криміналістичне дослідження металів, сплавів і виробів з них» (реєстраційний код 8.9.23)⁴. Тому природно, що по відношенню до одних і тих же об'єктів у експерта та керівника можуть не збігатися точки зору у виборі методики дослідження в конкретній експертизі. Теж стосується розбіжностей в оцінці результатів дослідження. Оцінюючи ті чи інші ознаки об'єктів дослідження, в тому числі і під час порівняльного аналізу, різні дослідники можуть прийти до протилежних висновків. Причиною є такі суб'єктивні властивості експертів, як компетентність (володіння різним обсягом знань, умінь, навиків), психологічні особливості (впевненість, сприйняття, запам'ятовування, уявлення), здатність мислити правильно, використовуючи методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція)⁵. Як наслідок виникають відмінності у висновках, які виніс експерт, і тих, які необхідно зробити на думку керівника СЕУ.

Підсумовуючи можна стверджувати, що в конфліктній ситуації підстави організації комісійної експертизи керівником СЕУ слід доповнити *«невідповідністю використаної експертом методики або методу дослідження затвердженим методичним рекомендаціям, а також наявності інших підстав, що викликають сумніви в обґрунтованості висновків експе-*

¹ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2009. – С. 18.

² Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5; із змінами згідно Наказам Міністерства юстиції України від 15.07.2009 № 1274/5; 08.01.2014 № 1/5.

³ Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/56>.

⁴ Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/57>.

⁵ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 433-439.

ртизи». Крім того, вважаємо, що для прийняття колегіального висновку склад комісії повинен бути не менш трьох експертів, з обов'язковим включенням експерта, якій проводив попередні експертні дослідження. Р. С. Белкін пропонує, якщо експерт відмовився взяти участь у роботі комісії проводити дослідження без нього¹. Однак такі дії керівника СЕУ будуть явним порушенням незалежності судового експерта та, на наш погляд, неприпустимі. Експерт СЕУ зобов'язаний виконувати розпорядження керівника, якій застосовує свої права по організації експертизи в керованій ним установі.

Розв'язання конфліктної ситуації лежить в площині зміни експертом внутрішнього переконання під впливом колективної думки. Доречно навести висловлення А. В. Дулова про те, що колектив судово-експертної установи «не тільки може, але і зобов'язаний вживати заходів до контролю за діяльністю експерта, до перевірки й оцінки його дослідження, висновків, тексту висновку»². Дане твердження справедливо у разі колегіального обговорення спірного висновку судового експерта, яке здійснюється у таких випадках:

1) до складання висновку у разі консультації експерта із більш досвідченими колегами. Нерідко керівники СЕУ на нараді експертів (виробничому засіданні відділу, лабораторії) пропонують обговорити методику і техніку дослідження в конкретній експертизі, що дозволяє експерту вислухати думку своїх колег, а потім вирішити, чи прийнятні їх методичні зауваження та поради³;

2) до оформлення висновку, коли експерт обговорює результати дослідження з іншими експертами – членами комісії при проведенні комісійної експертизи;

3) після проведення дослідження і складання висновку, але до його відправки ініціатору проведення експертизи, коли за дорученням керівника СЕУ здійснюється рецензування висновку експерта іншим висококваліфікованим експертом (експертами). Належним чином організоване рецензування висновку експерта, поза всяких сумнівів, є дієвим засобом контролю їх якості;

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 614.

² Дулов А. В. Процессуальные проблемы судебной экспертизы : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 / А. В. Дулов ; Белорусский государственный университет. – Минск, 1962. – С. 13.

³ Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 77-78.

4) після закінчення дослідження і відправлення ініціатору проведення експертизи висновку експерта за результатами планового рецензування висновків експерта за певний період.

Розглядаємо перші три ситуації, коли висновок експерта, що визиває сумнів, не відправлений ініціатору і є можливість його перевірки та уточнення. Зазначимо, що корегування висновку експерта не пов'язане із навіюванням, використанням авторитету чи адміністративним тиском на експерта з боку більш досвідчених колег, що призвело б до порушення його незалежності. На нашу думку, зміна внутрішнього переконання має відбуватися шляхом обґрунтування, доведеності членами комісії помилковості зайнятої експертом позиції (або навпаки – доведенням експерта своєї правоти). Зміна переконання експерта можлива на емпіричному рівні на підставі сумісного аналізу процесу та результатів проведених досліджень, логічному рівні – побудовою несуперечливого умовиводу, науково-методичному рівні – на основі ознайомлення експерта з невідомими йому методичними та науковими літературними джерелами. Проаналізуємо процес формування внутрішнього переконання експерта та чинники, які на нього впливають.

У ході експертного дослідження здійснюється пізнавальна діяльність експертом об'єкта дослідження, що представляє собою застосування спеціальних знань для вирішення поставлених перед ним питань. Це своєрідний розумовий процес, особливість якого полягає в його нерозривному зв'язку з технічними процедурами та операціями, спрямованими на вирішення поставленого завдання, з оцінкою результатів проведеного дослідження і формуванням внутрішнього переконання експерта¹. Відповіді на поставлені на вирішення експерта питання являють собою вивідне знання, що базується на результатах дослідження, а їх основою є внутрішнє переконання експерта. Процес формування внутрішнього переконання експерта полягає в переході від ймовірних знань до знань достовірних, тобто не тільки істинних, але ще і обґрунтованих. Формування внутрішнього переконання експерта внаслідок оцінки інформації, отриманої під час дослідження представлених об'єктів, відбувається на гносеологічному, психологічному та логічному рівнях на всіх стадіях експертного дослідження².

¹ Яковлев Я. М. К вопросу о формировании убеждения эксперта / Я. М. Яковлев // Правовые и методологические проблемы судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1974. – № 10. – С. 76.

² Аубакирова А. А. Интеллектуальные ошибки эксперта при формировании его внутреннего убеждения: монография / А. А. Аубакирова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 524 Арсеньев В. Д.

Гносеологічний аспект означає, що внутрішнє переконання експерта ґрунтується на правильно виявлених властивостях й ознаках об'єктів експертизи. У логічному аспекті внутрішнє переконання експерта являє собою вивідне знання про встановлені в процесі дослідження властивості та особливості об'єкта експертизи. У психологічному плані внутрішнє переконання являє собою інтелектуально-емоційний стан, що полягає у впевненості експерта в тому, що зроблені ним висновки є в даному конкретному випадку обґрунтованими, вірними і єдино можливими¹.

Внутрішнє переконання судового експерта пов'язане насамперед з тим, що воно є сполучною ланкою між інформацією, отриманою судовим експертом у ході дослідження й наступним наданням ним висновку. Не секрет, що два експерти, оцінюючи одні й ті ж ознаки об'єктів нерідко приходять до протилежних висновків. Як правило, ця картина найбільш часто спостерігається під час провадження повторних експертиз. Д. Пойа пояснює ці факти різним фоном дослідження, під яким розуміються факти евристичного процесу, пов'язані як з досвідом конкретного дослідника, так і з особливістю його психічного складу². До сказаного слід додати, що саме гносеологічний підхід експерта до процесу дослідження об'єктів є шляхом, що дозволяє визначити умови і межі достовірного знання. В. Ю. Шепітько зазначає, що за своєю суттю внутрішнє переконання – це суб'єктивна впевненість суб'єкта, заснована на оцінці об'єктивних даних, обставин, фактів³. Обґрунтованість внутрішнього переконання судового експерта полягає у тому, що висновки повинні бути засновані на всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх об'єктів експертизи. Це означає, що внутрішнє переконання, будучи категорією суб'єктивною, має об'єктивну підставу. До об'єктивних підстав внутрішнього переконання судового експерта відносяться: вихідні дані об-

К вопросу о внутреннем убеждении судебного эксперта / В. Д. Арсеньев // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1973. – Вып. 5. – С. 157.

¹ Бордюгов Л. Г. Внутрішнє переконання експерта (об'єктивні та суб'єктивні аспекти) / Л. Г. Бордюгов // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10boltca.pdf>

² Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения / Д. Пойа. – М. : Наука, 1975. – С. 369.

³ Шепітько В. Ю. Проблемы формирования внутреннего убеждения судебного эксперта / В. Ю. Шепітько // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : матер. межд. науч.-практ. конф. (г. Москва, 14-15 февраля 2007 г.). – М. : ТК Велби, Проспект, 2007. – С. 87.

ставин злочину, що належать до предмета експертизи та зазначають походження та реальні умови існування об'єктів, що досліджуються судовим експертом; ознаки та властивості об'єктів; весь процес експертного дослідження, його умови, проміжні та кінцеві результати, їх оцінка з точки зору повноти, логічної та наукової обґрунтованості, вірогідності як єдино можливих у даних умовах¹. Отже, неправильно обрана експертом методика, порушення черговості дослідження, неправильно обрані методи і технічні засоби дослідження, неповнота проведеного дослідження, з одного боку, і відсутність у експерта відповідних знань, що дозволяють встановити причинні зв'язки між виявленими в процесі дослідження ознаками, з іншого, – ті складові, які можуть негативно вплинути на формування внутрішнього переконання експерта і як результат – на його висновки. Саме під час оцінки висновку експерта може бути встановлена об'єктивна сторона внутрішнього переконання. Проведений аналіз різних факторів формування внутрішнього переконання експерта, дозволяє стверджувати, що об'єктивні чинники, які на нього впливають, піддаються не тільки контролю з боку керівника, але є предметом сумісного обговорення членами комісії з метою формування спільного колективного висновку. Як правильно зазначає Т. В. Авер'янова тут відбувається не навіювання, а вплив на свідомість експерта шляхом доведення йому правильності позиції більшості².

Після створення комісії експертів конфліктна ситуація щодо оцінки результатів дослідження може вирішитися двома шляхами. Перший – найбільш сприятливий – коли експерт, який проводив первинне дослідження, і члени комісії прийдуть до однакових умовиводів. В цьому випадку, в тому числі і в ситуаціях, коли експерт переконується у хибності свого первісного висновку, складається єдиний документ як результат комісійного кваліфікованого дослідження, в достовірності якого керівник не сумнівається. Другий варіант – коли висновки експерта, який проводив первинне дослідження, та інших членів комісії різняться. Кожен експерт самостійно оформляє висновок (ч. 8 ст. 101 КПК України) і обидва висновки направляються особі (органу), яка призначила експертизу. Надані висновки є повноцінними джерелами доказів, які підлягають оцінці на загальних підставах згідно ст. 94 КПК України.

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики : пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 467-468.

² Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 201.

Повернемося до розглянутої вище ситуації, коли недоброякісність висновку в результаті помилки експерта встановлена в ході планового рецензування висновків експерта за певний період, тобто після виходу висновку із експертної установи. Представляється, що в цьому випадку обов'язком керівника СЕУ є лист-повідомлення особи (органу), яка залучила експерта, про встановлену недостовірність наданого висновку, що могло суттєво вплинути на правильність встановлення обставин злочину, які входять до предмету доказування (ст. 91 КПК України). В разі, коли досудове слідство або судове провадження не закінчені вказане повідомлення може слугувати підставою для призначення нової експертизи. У том випадку, коли судове рішення набрало законної сили, встановлення помилковості висновку експерта може бути визнано згідно п. 5 ч. 2 ст. 459 КПК України нововиявленими обставинами, «які не були відомі суду на час судового розгляду під час ухвалення судового рішення і які самі по собі або разом із раніше виявленими обставинами доводять неправильність вироку чи ухвали, що належить переглянути».

Адміністративні функції покладені на керівника СЕУ, як службової особи, і включають: встановлення режиму роботи для співробітників установи, забезпечення добору судових експертів, своєчасне направлення експертів у відрядження у зв'язку із виконанням науково-дослідної роботи або за запитом правоохоронних органів та судів, визначення черговості відпусток, рівня заробітної платні, забезпечення охорони установи, залучення в разі необхідності до роботи експертів в неробочий час, дотримання правил техніки безпеки та виробничої санітарії, створення умов для належного зберігання представлених на експертизу об'єктів дослідження і матеріалів кримінального провадження та виконання інших повсякденних завдань.

Серед усіх наведених функцій найбільш важливою і такою, що вимагає правового регулювання є процесуальна функція, котра визначає правовий статус керівника СЕУ. Представляється, що для якісного проведення експертизи потрібно, щоб система правовідносин, які виникають під час реалізації суб'єктами експертизи своїх повноважень функціонувала відповідно вимогам закону і статус кожного суб'єкта експертизи був чітко визначений у КПК України. Тому, на нашу думку необхідно на законодавчому рівні визначити правовий статус керівника СЕУ, якій закріплює комплекс обов'язків і прав, що позитивно позначиться на підвищенні ефективності і якості провадження експертиз.

Вважаємо, що необхідно процесуально визначити повноваження керівника СЕУ у КПК України, а не відомчих нормативах. З урахуванням принципу змагальності, рівноправності

експертів державних спеціалізованих установ та приватних експертів, майбутнього функціонування недержавних спеціалізованих установ, але під контролем уповноважених державних органів, думаємо, що норма, яка регламентує діяльність керівника, повинна стосуватися будь-якої судової установи. Єдиний виняток слід зробити для керівника державної експертної установи, який роз'яснює експерту його права, обов'язки і попереджає про відповідальність під час видачі свідоцтва про кваліфікацію судового експерта. На підставі зроблених міркувань, чинних вітчизняних й закордонних нормативних актів та їх проектів пропонуємо наступну статтю:

«Стаття. Керівник експертної установи.*

1. При дорученні проведення експертизи експертній установі керівнику експертної установи направляються об'єкти, необхідні для її провадження.

2. Керівник експертної установи має право:

1) повернути уповноваженій особі (органу) без виконання об'єкти, надані для проведення експертизи, якщо:

– матеріали оформлені з порушенням вимог законодавства та виключають можливість провадження експертизи;

– в експертній установі не проводяться певні види експертиз; поставлене питання відноситься до галузі права; відсутні експерти, які мають відповідну експертну спеціальність; немає засобів та умов для рішення поставленого питання;

– у передбачених законодавством України випадках не здійснено оплату за проведення експертизи;

2) повідомити уповноважену особу (орган) про:

– строки проведення призначеної експертизи;

– неможливість провадження експертизи визначеним конкретним експертом;

3) клопотати перед уповноваженим органом (особою) про включення до складу комісії експертів осіб, які не працюють в експертній установі, в тому числі фахівців іноземних держав, якщо їх спеціальні знання необхідні для дачі висновку;

4) бути присутнім під час провадження експертизи;

5) перевіряти висновки експертів керованої ним установи з метою встановлення правильності їх оформлення, повноти та обґрунтованості досліджень;

6) повертати експерту неправильно складений або неякісно виконаний висновок для усунення недоліків;

7) проводити експертизи відповідно до присвоєної йому кваліфікації експерта.

3. Керівник експертної установи зобов'язаний:

1) організувати проведення експертизи в керованій ним експертній установі в порядку, встановленому законодавством України;

2) доручити проведення експертизи конкретному експерту (експертам), вказаним уповноваженим органом (особою);

3) забезпечити експерта умовами та засобами для провадження експертизи та зберігання представлених об'єктів;

3) доручити проведення експертизи відповідному експерту або комісії експертів керованої ним установи, якщо уповноваженою особою (органом) не визначено конкретних експертів;

4) забезпечити зберігання представлених для дослідження об'єктів;

5) у межах повноважень здійснювати контроль за дотриманням експертами строку провадження експертиз, повнотою і якістю проведених досліджень, збереженням об'єктів експертизи;

6) по закінченні експертизи надіслати висновок експерта та надані об'єкти до уповноваженій особи (органу), яка призначила експертизу (залучила експерта);

7) організувати проведення допиту експерта (експертів), керованої ним установи, у режимі відеоконференції відповідно до статті 232 цього Кодексу.

Керівник державної експертної установи під час приєднання кваліфікації судового експерта роз'яснює права, обов'язки та відповідальність експерта відповідно до статей 69, 70 цього Кодексу та приводить його до присяги.

4. Керівнику експертної установи забороняється:

1) без узгодження з уповноваженим органом (особою) залучати до провадження експертизи осіб, які не працюють в експертній установі;

2) надавати експерту вказівки, що порушують принцип його незалежності;

3) розголошувати відомості, які стали йому відомі у зв'язку з організацією та провадженням експертизи».

Розділ 3

ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

3.1. Загальні положення тактики проведення експертиз

Криміналістична тактика як самостійний напрям досліджень у криміналістиці сформована в 60-70-х роках ХХ ст. У дослідженні наукового поняття криміналістичної тактики та її проблем значний внесок належить вітчизняним вченим Л. Ю. Ароцкеру, Н. М. Ахтирській, В. П. Бахіну, В. Д. Берназу, В. К. Весельському, А. Ф. Волобуєву, А. В. Журавлю, А. В. Іщенко, Н. С. Карпову, В. П. Колмакову, В. О. Коноваловій, В. С. Кузьмічову, В. Г. Лукашевичу, Е. Д. Лук'янчикову, М. В. Салтєвському, В. М. Стратонову, В. В. Тищенко, В. М. Шевчуку, В. Ю. Шепітьку та ін., а також закордонним науковцям – О. Я. Баєву, Р. С. Белкіну, І. Є. Биховському, О. М. Васильєву, А. І. Вінбергу, Л. Я. Драпкіну, А. В. Дулову, О. О. Закатову, Л. М. Карнєєвій, В. І. Комісарову, О. М. Ларіну, С. П. Мітрічеву, В. О. Образцову, М. І. Порубову, О. Р. Ратінову, М. О. Селіванову, В. І. Шиканову, М. П. Яблокову, Н. А. Якубович та ін.

Загальноновизнаним є визначення криміналістичної тактики, як розділу криміналістики, що представляє систему наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, які розробляються на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів провадження слідчих і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів та встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину¹. Дослідники проблем криміналістичної тактики

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістика: курс лекцій / В. Ю. Шепітько. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 120.

виходять з того, що їй притаманні ознаки, в котрих проявляється дія закономірностей, за якими розвивається криміналістична наука в цілому, а саме: відповідність тактичних прийомів кримінально-процесуальному закону; обумовленість тактичних прийомів потребами практики розслідування злочинів; акумулювання в розроблених тактичних прийомах позитивного досвіду розслідування злочинів, використання під час розробки практичних рекомендацій, досягнень різних наук¹.

Завданням криміналістичної тактики, як галузі криміналістичної науки, є сприяння правоохоронним органам і суду в підвищенні ефективності слідчої та судової діяльності. У науковому аспекті тактика слідчих (розшукових) дій включає теоретичні рекомендації, положення про порядок, межі, умови проведення слідчих (розшукових) дій та взаємодію учасників процесу. Оскільки головним засобом отримання доказів у кримінальному провадженні на досудовому слідстві є слідчі (розшукові) дії, то в практичному аспекті криміналістична тактика – це система методів і прийомів, що використовуються під час проведення слідчих (розшукових) дій².

Криміналістична тактика пов'язана із кримінальним процесом, психологією, науковою організацією праці, етикою, логікою, іншими науками^{3,4}. Становлення криміналістичної тактики нерозривно пов'язане з розвитком кримінально-процесуальної науки. В її межах відбувався процес розробки і накопичення засобів, прийомів та рекомендацій роботи з доказами. На думку В. О. Коновалової та В. Ю. Шепітько «процесуальний закон справляє суттєвий, якщо не сказати вирішальний, вплив на існування такої складної системи, як криміналістична тактика»⁵. Особливо рельєфно цей зв'язок проявився в момент зміни процесуальної парадигми після прийняття нового кримінального процесуального кодексу України 2012 р. Перехід до

¹ Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М. : Юридическая литература, 1978. – С. 133.

² Тактика следственных действий: учебное пособие / под ред. В. И. Комиссарова. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 2000. – С. 14.

³ Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 451-463.

⁴ Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики / Р. С. Белкин. – Саратов: Саратовский государственный университет, 1986. – С. 269.

⁵ Коновалова В. О. Криміналістична тактика і кримінально-процесуальне право: діалектичні залежності / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 6.

реалій змагального кримінального процесу передбачає використання тактичних засобів стороною обвинувачення, захисту, судом.

У сучасній спеціальній літературі увага акцентується на тому, що об'єктом дослідження криміналістичної тактики стає не тільки діяльність слідчого щодо застосування технічних засобів, тактичних прийомів і методів отримання, дослідження і використання інформації з метою встановлення істини, але і діяльність прокурора, судді, захисника, експерта, працівника оперативного підрозділу та інших осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві¹. На даний час процес розвитку теорії криміналістичної тактики триває. Як частина науки криміналістики, криміналістична тактика є системою взаємопов'язаних теорій, що стосуються прийомів, правил і рекомендацій різних видів тактик. Основним її завданням є забезпечення найбільш ефективної організації і проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, взаємодії учасників діяльності з розкриття, розслідування та попередження злочинів². Дослідження різних видів криміналістичної тактики здійснюється нерівномірно. Кожний вид криміналістичної тактики потребує окремого наукового дослідження. Переважною увагою користується тактика досудового розслідування. Як зазначається у літературі крім досудової (слідчої, оперативно-розшукової) розвивається тактика судової діяльності³. Усі види криміналістичної тактики характеризуються певними завданнями, суб'єктами та прийомами їх виконання.

Аналіз криміналістичної літератури показує, що у сучасних умовах недостатньо дослідженими у теоретичному плані виступає тактика проведення експертиз (залучення експерта). Зазначимо, що в зміст терміну «експертиза» вкладається різне значення залежно від контексту. Під «експертизою» розуміють засіб доказування, процесуальну дію, форму використання спеціальних знань, процес та результат науково-

¹ Баєв О. Я. Основы криминалистики: курс лекций / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2001. – С. 184; Сас В. А. Організація і тактика слідчих дій при розслідуванні злочинів, вчинених засудженими до позбавлення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. А. Сас ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – С. 48; Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 1997. – С. 8.

² Яблоков Н. П. Криминалистика: природа, система, методологические основы / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – М. : Норма, 2009. – С. 188 с.

³ Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. / В. Ю. Шепитько. – Харків : Харків юридичний, 2007. – С. 21-22.

обґрунтованого дослідження, висновок експерта та ін. В даному підрозділі експертиза розглядається як слідча (розшукова) дія.

Тактика слідчих (розшукових) дій досить докладно розроблена в криміналістиці, проте відносно експертиз точки зору дослідників розходяться. Велика частина криміналістів не зв'язує процедуру проведення судових експертиз з якими-небудь тактичними особливостями. Тактика проведення експертиз випала з поля зору науковців та практично не розроблена. Відношення правників до вказаної проблеми можна встановити по включенню (не включенню) проведення експертизи до розділу «криміналістична тактика» у навчальних та спеціальних виданнях. В деяких підручниках та посібниках у вказаному розділі тактичні рекомендації щодо проведення експертиз взагалі відсутні¹. У ряді сучасних підручників розглядаються форми використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, в тому числі види експертиз, державні експертні установи (служби), загальний порядок підготовки та призначення експертиз². У деяких підручниках замість тактики призначення і провадження експертиз викладаються їхні організаційні та процесуальні положення³. Виключення тактики проведення експертиз з арсеналу слідчого гальмує розробку тактичних прийомів з підготовки матеріалів до проведення експертного дослідження та подальшого використання результатів експер-

¹ Тактика следственных действий / под ред. М. П. Шаламова. – М. : Юридическая литература, 1969. – 168 с.; Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – 990 с.; Еникеев М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология // М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 216 с.; Криминалистика: учебник / под ред. А. Ф. Вольнского. – М. : Закон и право, ЮНИТИ ДАНА, 1999. – 675 с.; Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – 666 с.; Баев О. Я. Тактика следственных действий: учебное пособие / О. Я. Баев. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 224 с.; Криминалистика: учебник / под. ред. А. Г. Филиппова, А. Ф. Вольнского – М. : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 615 с.; Ищенко Е. П. Криминалистика: учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2006. – С. 470.

² Криминалистика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 1999. – С. 373.

³ Тактика следственных действий: учебное пособие / под ред. В. И. Комиссарова. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 2000. – С. 183; Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 340; Яблоков Н. П. Криминалистика: краткий учебный курс / Н. П. Яблоков. – М. : Норма-ИНФРА-М, 2000. – С. 212-218.

тизи під час розслідування злочинів. В узагальненому вигляді виклад тактики проведення експертиз в криміналістичній літературі відсутній. Представляється, що проблеми, пов'язані із тактикою проведення експертиз, вимагають обґрунтування, теоретичної та практичної розробки.

Криміналістична тактика розглядає прийоми (методи, алгоритми) прийняття рішень стосовно до різних ситуацій взаємодії учасників кримінального провадження. Сутність тактики полягає, таким чином, в аналізі ситуаційної взаємодії учасників розслідування та прийнятті найбільш ефективних тактичних рішень¹. Ситуації, що виникають до, під час та після проведення експертиз, тактичні прийоми, спрямовані на оптимізацію дій слідчого (судді) для найбільш ефективного використання спеціальних знань у формі експертного дослідження в літературі майже не висвітлені. На нашу думку існує декілька причин, які обумовлюють відсутність розробок цього виду криміналістичної тактики: 1) експертиза не розглядається як слідча (розшукова) дія; 2) необхідність розробки тактичних прийомів обумовлюється наявністю протидії розслідуванню, що не властиве експертизі; 3) тактика проведення експертиз підміняється їх організацією; 4) замість тактичних прийомів проведення експертиз розвиваються експертні технології. Розглянемо вказані чинники.

Серед науковців немає загальновизнаної думки щодо включення проведення експертиз в систему слідчих (судових) дій. Так, І. Є. Биховський², Г. М. Мінковський³, Ю. К. Орлов⁴, М. В. Салтевський⁵, О. Б. Соловйов⁶ та інші вчені визнають проведення експертизи слідчою дією. Своєрідну проміжну позицію займає С. А. Шейфер, якій слідчою дією вважає не експертизу у цілому, а лише комплекс дій слідчого по визначенні програми дослідження і створення для цього необхідних умов,

¹ Криминалистика: информационные технологии доказывания: учебник / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Зерцало-М, 2007. – С. 449.

² Быховский И. Е. Производство следственных действий (ответы на вопросы следователей) / И. Е. Быховский. – Л., 1984. – С. 69.

³ Миньковский Г. М. Следственные действия / Г. М. Миньковский // Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 385.

⁴ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. Научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 10.

⁵ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – С. 388 с.

⁶ Соловьев А. Б. Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2002 – С. 50.

контролю об'єктивності і повноти його проведення, тобто дії по призначенню експертизи¹. Автор пояснює це тим, що данні отримує не слідчий, а експерт, а також тим, що методи слідчих дій визначені в законі, а методику експертного дослідження визначає сам експерт. Тієї ж позиції дотримується І. В. Пиріг, стверджуючи, що безпосередньо експертизу до слідчих (розшукових) дій віднести не можна, а всі ознаки, притаманні слідчий (розшуковій) дії має стадія призначення експертизи або залучення експерта². О. Я. Баєв також відносить до слідчих дій лише призначення експертизи та вважає, що безпосередньо проведення експертизи, за своєю суттю, – лише наукове дослідження наданих слідчим об'єктів, яке передбачає відповідну методику, але не тактику проведення³. На думку В. І. Комісарова⁴, І. М. Лузгіна⁵, О. О. Ейсмана⁶ експертиза не є слідчою дією, а є особливою, автономною формою здійснення пізнавальної діяльності, яка відрізняється від слідчих дій тим, що знання отримує не слідчий, а експерт. Не розглядають експертизу як різновид слідчих дій й інші криміналісти й процесуалісти⁷. Наведені аргументи, з нашої точки зору, неспроможні. По-перше, процесуальним законом передбачені ситуації, коли в ході проведення слідчих дій необхідну інформацію отримує не слідчий, а за його дорученням – лікар, наприклад під час освідчування

¹ Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – М., 2004. – С. 140–141.

² Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 232.

³ Баєв О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика: научно-практическое пособие / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2003. – С. 23-24.

⁴ Тактика следственных действий: учебное пособие / под ред. В. И. Комиссарова. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 2000. – С. 8.

⁵ Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 96.

⁶ Эйсман А. А. Структура и логические свойства норм, регулирующих соби́рание доказательств на предварительном следствии / А. А. Эйсман // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юридическая литература, 1976. – Вып. 25. – С. 115.

⁷ Волчецкая Т. С. Есть ли тактика в назначении экспертизы / Т. С. Волчецкая // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2006. – С. 21; Кримінальний процес України: підручник / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – С. 245;

(ч. 2 ст. 241 КПК України), або слідча (розшукова) дія проводиться оперативним підрозділом (ст. 41 КПК України). По-друге, в процесуальному законі не прописані не тільки експертні, але й методи (способи, прийоми) проведення огляду, допиту та інших слідчих (розшукових) дій. По-третє, зазначені вчені у слідчих (розшукових) діях основою їх сутності розглядають переважно процесуальну сторону, яка унормована кримінально-процесуальним законом, тому з поля їхнього зору випадає пізнавальна сутність слідчих (розшукових) дій. Але навіть, якщо враховувати процесуальну природу слідчих (розшукових) дій, то можна легко помітити, що процедура «призначення експертизи» або «залучення експерта» сама по собі ніяких доказів не надає. Джерелом доказів є результат експертизи – висновок експерта (ст. 84 КПК України).

Визначення співвідношення експертизи зі слідчими (розшуковими) діями має не тільки теоретичне але й практичне значення для розробки тактики її проведення, типізації експертних ситуацій, що виникають на етапах підготовки, провадження експертиз, оцінки та перевірки результатів експертних досліджень. Виключення експертизи із системи слідчих дій залишає поза увагою розробку тактичних прийомів з підготовки матеріалів до проведення експертного дослідження і наступного використання результатів експертиз під час кримінального провадження. Розглянемо властивості та структуру слідчих дій, експертизи та їх взаємозв'язок. Для того, щоб визначити місце експертизи у системі засобів доказування, необхідно розглянути фактичні й правові засади, сутність, цілі слідчих (розшукових) дій та зіставити їх із експертизою.

Термін «слідча (розшукова) дія» неодноразово використовується у кримінальному процесуальному законодавстві. У правовій науці і практиці актуальною є проблема визначення змісту поняття слідчої дія, з'ясування сутності всіх її різновидів як з точки зору детального наукового обґрунтування, так і з метою заповнення прогалин у законодавстві та задоволення потреб слідчої практики. Визначення переліку слідчих дій є складним завданням, яке неодноразово обговорювалось в криміналістичній літературі. Цьому терміну в різних випадках надається різне за обсягом – більш або менш широке значення. У широкому значенні цей термін вживається для позначення всіх процесуально значущих актів слідчого. У більш вузькому значенні, якщо необхідно відзначити пізнавальний аспект, «слідчими (розшуковими) діями» називають лише ті дії, які є засобами дослідження обставин злочину, спрямовані на збирання доказів та наведені у Главах 20 та 21 КПК України.

У багатьох наукових працях аналізується поняття та зміст слідчих (розшукових) дій. Не вдаючись до детального аналізу, відзначимо деякі основні риси цієї категорії. На думку С. А. Шейфера, слідчу дію можна визначити «як комплекс регламентованих кримінально-процесуальним законом і здійснюваних слідчим (судом) пошукових, пізнавальних і посвідчувальних операцій, відповідних особливостям слідів певного виду та пристосованих до ефективного відшукування, сприйняття і закріплення доказової інформації, що міститься в них»¹. В. П. Бахін визначає слідчі дії, як передбачені кримінально-процесуальним законом дії компетентних осіб зі збирання, оцінки і використання доказової інформації². Р. С. Белкін вказує, що слідча дія – це самостійний елемент регламентованої кримінально-процесуальним законом діяльності слідчого зі збирання, дослідження й оцінки доказів³. В. П. Шибіко тлумачить слідчі дії як частину процесуальної діяльності, пов'язану з виявленням, фіксацією та перевіркою доказів у кримінальному провадженні⁴. М. П. Климчук, Д. П. Письменний трактують слідчі дії як регламентовані нормами процесуального права процесуальні дії, що здійснюються в рамках кримінально-процесуального провадження уповноваженою на те особою, забезпечуються заходами державного примусу, супроводжуються необхідним документуванням, та являють собою комплекс пізнавально-посвідчувальних операцій, спрямованих на отримання, дослідження та перевірку доказів⁵. С. М. Стахівський розглядає слідчі дії як частину процесуальних дій, котрі спрямовані на збирання та перевірку доказів⁶. На думку А. Ф. Волобуєва⁷, О. В. Капліної¹ слідчі дії – це різновид

¹ Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 38.

² Бахін В. П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция. – К., 1999. – С. 19.

³ Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 701.

⁴ Михеенко М. М. Кримінальний процес України: підручник / М. М. Михеенко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко – К. : Либідь, 1999. – С. 234.

⁵ Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (особлива частина). – К. : Національна академія внутрішніх справ, 2012. – С. 33.

⁶ Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: посібник / С. М. Стахівський. – К. : Атіка, 2009. – С. 7.

⁷ Волобуєв А. Ф. Загальні положення криміналістичної тактики / А. Ф. Волобуєв // Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 265.

процесуальних пізнавальних дій, що завжди спрямовані на отримання, фіксацію або перевірку доказів, а оскільки їх проведення іноді істотно зачіпає права та законні інтереси осіб, то деякі з них можуть бути проведені тільки після погодження із прокурором чи дачі згоди на їх проведення слідчого судді, в необхідних випадках їх проведення забезпечується державним примусом. Таким чином, правниками слідча дія розглядається як частина процесуальної діяльності слідчого і безпосереднім способом вирішення завдань доказування щодо збирання (виявлення, фіксування), дослідження, перевірки і закріплення доказів, тобто є самостійним кримінально-процесуальним інститутом. Змістом слідчої дії є специфічна сукупність пізнавальних прийомів добування доказової інформації.

Пізнавальна сторона слідчої дії полягає в отриманні фактичних даних і відомостей про обставини кримінального правопорушення, що підлягають доказуванню. Отримані і зафіксовані під час проведення слідчої (розшукової) дії, ці дані стають доказами. З цієї точки зору слідча дія є засобом збирання (формування), фіксації, дослідження, оцінки та перевірки доказів. Однак для характеристик слідчих (розшукових) дій важливий й процесуальний аспект. Враховуючи вимоги законодавства та наукові дослідження у даному напрямі, можна виділити наступні відмінні ознаки слідчих дій від інших дій процесуального і непроцесуального характеру, що здійснюються у процесі розслідування злочину: передбачені кримінально-процесуальним законодавством; безпосереднім призначенням є збирання, перевірка та оцінка доказів; крім винятків, зазначених у КПК України, застосовуються після початку кримінального провадження; підлягають єдиним правилам та вимогам до фіксації ходу та закріплення отриманих результатів; дозволяють об'єктивно фіксувати хід проведеної дії та її результати, забезпечуються державним примусом².

Слідча (розшукова) дія є самостійною категорією кримінально-процесуальної діяльності, має структуру, узгоджену системою складових елементів. Структуру слідчої дії можна розглядати з різних точок зору. Так, Л. Ю. Ароцкер визначає структуру слідчої дії як правове явище, що складається з трьох ос-

¹ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацй, А. Р. Туман та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило - Х. : Пр 2013. – С. 365.

² Лоза Ю. Слідчі дії: поняття, сутність, ознаки, види / Ю. Лоза // Право України. – К, 2003. – № 9. – С. 87.

новних елементів: процесуального, тактичного і етичного¹. Важливим елементом процесу розслідування виступають організаційні дії слідчого, застосуванням яких забезпечуються належні умови для реалізації функцій щодо збирання, дослідження, оцінки і використання доказів у процесі розслідування злочинів. Організаційний аспект діяльності слідчого знаходить вираження у різноманітних формах: організаційних діях слідчого, які забезпечують ефективність процесу розслідування загалом; організаційних заходах, які забезпечують ефективність вирішення одного чи декількох завдань розслідування; організаційні дії, які забезпечують ефективність окремих дій слідчого (дії з організації проведення експертизи, організаційно-технічні заходи)². Таким чином, організаційні заходи є невід'ємним елементом провадження будь-якої слідчої дії, а організаційна характеристика є самостійною складовою слідчої (розшукової) дії, як самостійного правового явища. На цій підставі можна говорити про виділення ще одного організаційного елемента у структурі слідчої дії поряд із кримінально-процесуального, тактичного і морально-етичного. Лише у сукупності, взаємозв'язку та взаємозалежності всіх названих елементів слідча (розшукова) дія може повноцінно охарактеризована.

На нашу думку всі вказані ознаки слідчих (розшукових) дій притаманні процесу проведення експертизи. Тому ми приєднуємося до точки зору тих дослідників, які відносять її до системи слідчих (розшукових) дій, оскільки основне призначення експертизи – отримання фактичних даних (доказів) шляхом застосування спеціальних знань. Цей підхід, мабуть, став підставою для включення проведення експертизи в Главу 20 «Слідчі (розшукові) дії» (статті 242-243) КПК України 2012 р.

М. В. Салтевський визначає судову експертизу як слідчу дію з організації і тактики використання спеціальних знань для одержання доказової інформації методами наукового дослідження, що виконуються за дорученням слідчих та судових

¹ Ароцкер Л. Е. О соотношении процессуальных, тактических и этических начал в следственных действиях / Л. Е. Ароцкер // 50 лет Советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия : Краткие тезисы докладов научных конференций. – Л., 1972. – С. 54.

² Гутерман М. П. Организационные мероприятия следователя в процессе расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / М. П. Гутерман ; Московский государственный университет. – М., 1980. – С. 11-12.

органів і відображаються у висновку експерта¹. Протягом проведення експертизи доказова інформація добувається від складного джерела інформації, що утворює система «люди-речі»². Слід уточнити, що в результаті провадження експертного дослідження отримується не тільки доказова але й орієнтуюча інформація. В. Ю. Шепітько розглядає судову експертизу як процесуальну дію, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, які мають значення для правильного прийняття рішення у кримінальному провадженні³. Слід погодитись зі С. А. Шейфером щодо віднесення експертизи до опосередкованих слідчих дій, оскільки безпосереднє дослідження об'єктів провадить за завданням слідчого експерт, після чого систематизований результат дослідження передається слідчому⁴. Таким чином, викладене дає підстави дійти висновку, що проведення експертизи є слідчою (розшуковою) дією. Визнання даної обставини робить необхідним визначення тактичної схеми організації та проведення даної слідчої (розшукової) дії, а також дослідження проблем тактики її проведення, яка потребує розробки тактичних прийомів її призначення, провадження, оцінки та перевірки отриманих результатів⁵.

Серед деяких криміналістів існує думка, що застосування тактичних прийомів необхідно там, де зустрічається протидія цілям слідчої (криміналістичної) діяльності або досягненню конкретного результату, і спрямована вона на його подолання або нейтралізацію. У найбільш загальному вигляді, як вважає О. Я. Баєв, криміналістична тактика полягає в умінні «перехитрити» протидіючу сторону за рахунок маскування своїх намірів, шляхом введення в оману, спонукання до певних дій⁶. Ана-

¹ Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч. 2. / М. В. Салтевський. – Х: Консум, 2001. – С. 239.

² Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К.: Кондор, 2005. – С. 388 с.

³ Криміналістика: підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 257.

⁴ Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 77.

⁵ Щербаковський М. Г. Проведення судової експертизи як слідча дія / М. Г. Щербаковський // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К.: Дім «Ін Юре», 2007. – № 2 (8). – С. 40-44.

⁶ Баєв О. Я. Основы криминалистики: курс лекций / О. Я. Баєв. – М.: Эксмо, 2009. – С. 155.

логічних поглядів дотримується В. П. Бахін, Н. С. Карпов¹, В. К. Весельський, які зазначають, що криміналістична тактика – це уміння (здатність) перехитрити особу, яка протидіє встановленню об'єктивної істини². Т. С. Волчецька відкидає необхідність розробки тактики проведення експертиз, оскільки бачить можливість формування тактичних рекомендацій тільки в ситуації протидії, що не властиве судовій експертизі³. Така позиція відображає лише одну сторону криміналістичної тактики, пов'язану із подоланням протидії зацікавлених осіб. Однак, як слушно вказує В. Ю. Шепітько, тактика існує й там, де не потрібно переборювати протидії (наприклад, надати допомогу добросовісному допитуваному в пригадуванні забутого чи встановити психологічний контакт із жертвою злочинного посягання й ін.). Тактика підкреслює вчений – це не тільки протидіюча сила, а й надійний інструмент у руках судово-слідчих та оперативних працівників⁴.

Звернемося до поняття основного структурного елементу криміналістичної тактики – тактичного прийому. Згідно загальноприйнятого трактування тактичний прийом є найбільш раціональним і ефективним способом дії або найбільш доцільною лінією поведінки слідчого, суду під час збирання, дослідження, оцінки й використання доказів⁵. Абсолютно очевидно, що відмічені ознаки характерні для процесу проведення судової експертизи. Із наведених міркувань випливає два висновки. По-перше, така складна слідча (розшукова) дія як проведення експертизи безумовно вимагає розробки тактичних прийомів, спрямованих на підготовку, провадження експертизи, оцінку та перевірку висновку експерта. По-друге, особливо чітко не-

¹ Бахін В. П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция / В. П. Бахін. – Симферополь, 1999. – С. 3; Бахін В. П. Понятие и сущность криминалистической тактики / В. П. Бахін, Н. С. Карпов // Современные проблемы криминалистики: Труды Академии управления МВД России. – М., 1998. – С. 9.

² Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. ...дис. канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. К. Весельський ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – С. 4.

³ Волчецька Т. С. Есть ли тактика в назначении экспертизы / Т. С. Волчецька // Теория і практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2006. – С. 21.

⁴ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. / В. Ю. Шепітько. – Харків : Харків юридичний, 2007. – С. 16.

⁵ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия : справ. пособие / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон-XXI, 2000. – С. 103.

обхідність розробки тактичних прийомів з підготовки матеріалів до проведення експертизи виявляється у ситуації протидії її проведенню з боку зацікавлених осіб. Судово-слідча практика наполегливо вимагає розробки тактичних прийомів, що дозволяють подолати цю протидію.

В літературі процедура проведення експертиз розглядається переважно в ракурсі її організації¹. Дійсно, під час призначення експертиз, провадження експертного дослідження, перевірки висновку експерта слідчий та інші ініціатори призначення експертизи здійснюють певні організаційні заходи. Однак, на нашу думку помилково зміщувати організацію проведення експертизи із тактикою її проведення. Тактичний аспект розслідування передбачає прийняття тактичних рішень про визначення своєчасності проведення експертизи, здійснення певних дій та заходів із збирання необхідних для експертизи матеріалів, вибір експерта, урахування строків розслідування та ін. Це те, що називають тактичним рівнем організації розслідування, який забезпечується в умовах слідчої ситуації, що склалася, певними тактичними прийомами². Останні і є основним вираженням, змістом тактики слідчої діяльності. Таким чином, у слідчій діяльності потрібно розмежовувати її організацію і тактику проведення. В. П. Бахін слушно вказує, що це дозволить і зобов'яже вчених, що займаються дослідженням проблем криміналістичної тактики, вести розробку власне тактичних рекомендацій без підміни їх загальними питаннями організації підготовки і проведення слідчих дій³. Слідча тактика, як зазначав В. П. Колмаков, рекомендує ряд методів організації слідчої дії: планування підготовчих заходів, що забезпечують ефективність і доцільність використання всього криміналісти-

¹ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 230-256; Криміналістика: учебник / Н. А. Бурнашев, В. М. Быков, А. Ф. Вольнский и др. ; под ред. А. Г. Филиппова (отв. ред.), А. Ф. Вольнского. – М. : Спарк, 1998. – С. 317; Криміналістика: підручник / В. М. Глібо та ін. ; ред. В. Ю. Шепітько ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Ін Юре, 2001. – С. 340; Тактика следственных действий: пособие / ред. В. И. Комиссаров. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2000. – С. 183; Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади) : моногр. / В. М. Шерстюк. – Сімферополь: ООО «ДІАЙПІ», 2008. – С. 35-64.

² Белкин Р. С. Очерки о криминалистической тактике : учебное пособие Р. С. Белкин. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – С. 16.

³ Бахин В. П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция / В. П. Бахин. – Симферополь, 1999. – С. 12.

чного арсеналу під час провадження слідчих дій, вибір моменту їх здійснення, творчий підхід в конкретній ситуації до вибору направлення розслідування, поєднання в ньому слідчих, оперативних і спеціальних сил і засобів, використання допомоги громадськості¹. Організація слідчої дії тісно пов'язана з тактикою її проведення, що викликає необхідність їхнього розмежування.

Не викликає сумнівів, що криміналістичній тактиці об'єктивно притаманні положення, які носять організаційний характер. Однак вони мають не загальний, а окремий характер. Ці окремі положення є важливою складовою частиною криміналістичної тактики. Цілком закономірним і обґрунтованим, на наш погляд, є позиція І. П. Можаяєвої, В. В. Степанова², М. О. Селіванова³, О. Г. Філіппова⁴ та інших науковців, які дотримуються думки, що в нинішньому вигляді деякі положення криміналістичної тактики являють собою не тактичні, а організаційні аспекти розслідування, рекомендації по організації розслідування не вкладаються в рамки слідчої тактики. Елементи, що носять організаційний характер, реалізуються в тактиці слідчих дій, але не збігаються з ними. На думку В. Д. Зеленського, організація слідчих та інших процесуальних дій тісно пов'язана з особливостями тактики провадження цих дій. Слідча дія має мету, засіб, об'єкт, суб'єкт, учасників, предмет, мотиви, умови і способи здійснення. Ці взаємопов'язані елементи утворюють її структуру. В теоретичному плані організація вивчає процес формування цих елементів. Різняться від тактики – у предметі дослідження: у організації – створення (конкретизація) структури слідчої дії та умови для її оптимального провадження; у слідчій тактики – вироблення найбільш раціональних способів здійснення цієї дії⁵. Слід погодитися із А. Ф. Волобуєвим⁶ та О. В. Олішевським¹, що в практичному аспекті під ор-

¹ Колмаков В. П. Расследование убийств: Следственный осмотр: Идентификационные действия следователя: Введение в курс советской криминалистики: (избранные труды по криминалистике) / В. П. Колмаков. – Одесса : Юридическая литература, 2008. – С. 410-411.

² Можаяева И. П. Организационные основы деятельности следователя по раскрытию, расследованию и предупреждению преступлений / И. П. Можаяева, В. В. Степанов. М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 62.

³ Селиванов Н. А.. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. – М., Юридическая литература, 1982. – С. 93.

⁴ Криминалистика: учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Спарк, 2000. – С. 339.

⁵ Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты : монография / В. Д. Зеленский. – Ростов н/Д : Ростовский государственный университет, 1989. – С. 57-58.

⁶ Волобуев А. Ф. Планування та організація розслідування злочинів / А. Ф. Волобуєв // Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков,

ганізацією розслідування слід розуміти створення необхідних умов для успішного проведення запланованих слідчих дій, забезпечення їх необхідними силами і засобами. Таким чином, різниця між організацією та тактикою проведення експертиз полягає в тому, що організація спрямована на створення сприятливих для неї умов, а тактика – вибір найбільш раціональних способів (тактичних прийомів) її здійснення.

За останні роки широкого розповсюдження знайшли роботи, в яких розглядаються теоретичні проблеми та практика застосування експертних технологій в судово-експертній практиці^{2;3;4;5}. Дослідження сутності експертних технологій та їх використання стає актуальним питанням для кримінального судочинства у зв'язку з розвитком новітніх, в першу чергу інформаційних та комп'ютерних технологій, та практикою вдосконалення техніко-криміналістичних засобів, експертних методик, а також формування їх сучасних комплексів. Автори, які досліджують проблеми експертних технологій, застосовують діяльнісний підхід до їх розуміння. Розробка теоретичних та практичних основ експертних технологій впливає з необхідності створення узагальнюючої структури, яка би поєднувала процеси призначення, проведення та оцінки результатів судових експертиз, організації та оптимізації експертного, науково-методичного та профілактичного напрямів судово-експертної

А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 391.

¹ Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів та її місце у структурі криміналістики: дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / О. В. Олішевський ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2010. – С. 81.

² Моїсєєв О. М. експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 / О. М. Моїсєєв ; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2011. – 36 с.

³ Плешаков С. М. Современные экспертные технологии в деятельности судебно-экспертных учреждений России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / С.М. Плешаков ; Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2007. – 24 с.

⁴ Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки; автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / А. А. Барцицька ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2011. – 22 с.

⁵ Юматов В. А. Технологические и организационные аспекты оптимизации деятельности специалистов и экспертов в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 // В. А. Юматов ; Нижегородский государственный университет. – Нижний Новгород, 2006. – 21 с.

діяльності. Судово-експертна технологія розглядається як організаційно-управлінська діяльність відповідних суб'єктів, що здійснюють організаційне, науково-методичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення експертного провадження, а також як послідовна інтелектуально-пізнавальна діяльність експертів¹, як сукупність правил, прийомів та засобів найбільш раціональної та ефективної організації провадження судових експертиз². Як підкреслюють В. В. Тіщенко та А. А. Барцицька незалежно від сфери застосування експертна технологія розуміється як організаційно-управлінська основа, що знаходить своє вираження у формі цілеспрямованого та послідовного процесу вирішення експертних завдань³. В структурі експертних технологій виокремлюють елементи організаційного, кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення роботи з розв'язання поставленого завдання⁴. На підставі аналізу наукових визначень експертної технології, основних підходів до її розуміння та напрямів практичного застосування, можна дійшли висновку, що експертна технологія це цілісна структура практичного вирішення експертних завдань, що включає матеріально-технічне забезпечення та застосування експертно-методичного та організаційно-управлінського комплексу. Основна мета експертної технології – оптимальне поєднання всіх структурних елементів експертної діяльності, що впорядковує процес їх практичної реалізації. Цілком очевидна близькість експертних технологій до організації експертних досліджень, а не до тактики проведення експертизи. Якщо тактика передбачає вибір прийомів здійснення поставленого завдання в залежності від ситуації, що склалася, то технологія – це процес реалізації прийнятого тактичного рішення.

На підставі проведеного аналізу спеціальної літератури впливає очевидний висновок про необхідність розробки зага-

¹ Плешаков С. М. Современные экспертные технологии в деятельности судебно-экспертных учреждений России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С.М. Плешаков ; Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2007. – С. 6.

² Серай М. Я. Актуальные проблемы экспертной технологии в условиях НТР / М. Я. Серай, В. К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1984. – Вып. 29. – С. 6.

³ Тіщенко В. В. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці : моногр. / В. В. Тіщенко, А.А. Барцицька. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 104.

⁴ Моїсєєв О. М. Експертні технології: ознаки, визначення, зміст / О. М. Моїсєєв // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 363. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08mamovz.pdf>.

льних та окремих положень тактики проведення експертизи. Відмова від розробки тактики проведення експертизи перешкоджає досягненню поставлених під час призначення і проведення експертиз завдань і знижує ефективність одержаних фактичних даних у кримінальному провадженні.

Поняття тактики проведення експертиз вперше визначив І. Ф. Крылов, який запропонував розуміти під тактикою проведення експертизи «систему вироблених наукою і практикою прийомів і методів, що застосовуються на основі процесуального закону під час підготовки, призначення і проведення експертизи з метою найбільш ефективного використання спеціальних знань під час вирішення питань, що мають значення для встановлення істини у по справі, що розслідується або розглядається в суді»¹. Однак, незважаючи на вказівку про систему прийомів і способів, які застосовуються з метою ефективного використання спеціальних знань у процесі досудового розслідування або судового розгляду, строгої системи тактики проведення експертизи автор не наводить. Крім того, слід зазначити, що метою експертного дослідження є встановлення не істини у кримінальному провадженні, а фактів (фактичних даних) про злочин, що розслідується. М. Я. Сегай під тактикою проведення експертизи розуміє «систему вироблених криміналістикою на основі процесуального закону та судово-слідчої практики наукових положень (принципів), загальних і спеціальних рекомендацій, прийомів і методів, що застосовуються в рамках КПК під час підготовки, призначення, провадження та використання експертизи з метою найбільш ефективного застосування спеціальних знань для отримання судових доказів в справі, що розслідується або розглядається судом»². В цілому погоджуємося із наведеним визначенням, однак, вважаємо, що використання висновку експерта в доказуванні виходить за межі безпосередньо проведення експертизи. Отримана експертом інформація використовується для встановлення обставин предмета доказування, в організаційних, тактичних цілях, як тактичний прийомом під час проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Ми поділяємо думку вчених, що тактика проведення експертиз – це система прийомів і рекомендацій, але така система,

¹ Крылов И. Ф. Пути развития тактики экспертизы / И. Ф. Крылов // Сб. науч. работ Литовского НИИ судебных экспертиз. – Вильнюс, 1968. – Вып. 3. – С. 10.

² Судебные экспертизы (возможности, подготовка материалов, назначение, оценка) / И. П. Кононенко, Г. М. Надгорный, М. Я. Сегай и др. – Киев : РИО МВД СССР, 1981. – С. 43.

як нам видається, повинна будуватися на міцному теоретичному фундаменті, мати свої наукові основи у вигляді основоположних принципів, які визначають зміст загальних і спеціальних тактичних прийомів, спрямованих на вирішення конкретних експертних завдань. При цьому специфіка кримінального судочинства вимагає розробки тактичних прийомів проведення експертизи як самостійного виду слідчих (розшукових) і судових дій. Тому ефективне застосування експертизи в процесі доказування викликає необхідність розробки строгої системи принципів, що забезпечують вибір найбільш доцільних загальних і спеціальних прийомів і рекомендацій по проведенню експертизи в кримінальному провадженні. Розглянемо принципи тактики проведення експертиз через призму загальних і окремих положень криміналістичної тактики.

Принцип або початок (лат. *principium*) – «основне вихідне положення якій-небудь наукової системи, теорії»¹. Очевидно, що принципи тактики проведення експертиз мають підлеглие значення по відношенню до принципів криміналістичної тактики взагалі. І. О. Возгрін відокремлює такі загальні принципи криміналістичної тактики, які є відправними положеннями побудови даного розділу криміналістики²:

- принцип об'єктивності чи незалежності криміналістичних тактичних досліджень і їх результатів від будь-яких суб'єктивних впливів;

- принцип історизму криміналістичної тактики, що вимагає пізнання і вирішення складних проблем цього розділу криміналістики з урахуванням їх виникнення, становлення і розвитку;

- принцип системності криміналістичної тактики, який полягає в розкритті її цілісності і внутрішньої структури, а також в виявленні різноманітних зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Наведені положення є базовими принципами, що обумовлюють розвиток криміналістичної тактики і її взаємозв'язок із іншими розділами криміналістики й науковими галузями.

Крім загальних принципів наукового розвитку криміналістичної тактики можна стверджувати про існування окремих вихідних положень практичних криміналістичних тактичних рекомендацій і прийомів з організації та здійснення слідчої (судової, експертної) діяльності. У практичній діяльності щодо

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 7. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 693.

² Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 220-222.

розслідування злочину послідовно здійснюються побудова версій, планування розслідування, організація і проведення слідчих (розшукових) дій. Ці структурні елементи криміналістичної тактики обслуговуються відповідними групами тактичних прийомів і комплексів їх застосування. Незважаючи на те, що в криміналістичній тактиці розроблено значну кількість тактичних рекомендацій і прийомів, всі вони виходять з наступних загальних принципів практичного застосування^{1;2;3;4}:

- принцип законності криміналістичних тактичних рекомендацій, який полягає у вимозі їх безумовної відповідності чинним законам;

- принцип обґрунтованості криміналістичних тактичних рекомендацій, що полягає в наявності міцної доказової бази, в правильності тактичних порад, перевірених не тільки науковими розрахунками, аргументами і доказами, а й слідчою практикою;

- принцип ефективності криміналістичних тактичних рекомендацій, який означає, що вони повинні бути дієвими, приносити найбільший успіх у слідчій діяльності, забезпечувати швидке, повне і об'єктивне рішення тактичних завдань у кримінальному процесі;

- принцип конкретності криміналістичних тактичних рекомендацій і прийомів полягає в їх реальної визначеності, точності і відповідності особливостям умов діяльності, для яких вони розробляються і призначаються;

- принцип динамічності тактичних прийомів, який є необхідною умовою, що визначає їх дієвість і можливість використання в різних ситуаціях, що виникають в процесі розслідування та судового розгляду (послідовність використання тактичних прийомів; різноманітне їх поєднання; взаємозамінність);

- принцип моральності (етичності) рекомендацій криміналістичної тактики, що витікає з демократичних принципів

¹ Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1981 – Вып. 22. – С. 44.

² Ахтирська Н. М. Криміналістична тактика: принципи і функції : автореф. ... дис. канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Н.М. Ахтирська; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – С. 8-11.

³ Чебуренко А. А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики / А. А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 61.

⁴ Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – С. 135-136.

кримінально-процесуального законодавства та конституційних гарантій;

- принцип вибірковості та доцільності прийомів, як здатність вирішувати тактичні завдання у певних ситуаціях;

- принцип доступності приймів, можливості їх використання кожним слідчим, прокурором суддею, стороною захисту, суддею;

- принцип пізнавальної цінності приймів, що визначає їх спрямованість на пізнання, отримання доказової та орієнтуючої інформації про злочин та його учасників.

Очевидно, що стосовно кожної слідчої (розшукової) дії існує набір спеціальних положень, які визначають тактику її проведення. Наведені принципи притаманні й проведенню експертиз, однак на відміну від таких слідчих (розшукових) дій, як огляд, допит, обшук, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент тактика проведення експертиз практично не досліджувалась. Загальні принципи тактики проведення експертиз в літературі розглядалися М. Я. Сегаєм. Спочатку ним сумісно із Т. М. Федоренко були сформульовані загальні положення тактики проведення експертизи у цивільному судочинстві, до яких віднесені: процесуальна обумовленість тактичних прийомів; необхідність застосування спеціальних знань; наукова обумовленість тактичних прийомів і рекомендацій предметом експертизи; повнота матеріалів, що подаються на експертизу; оперативність; плановість призначення і проведення експертизи; ефективність використання висновку експерта в доказуванні¹. В подальшому М. Я. Сегай до наведеного переліку додав ще декілька загальних засад тактики проведення експертиз: необхідність використання експертизи як засобу доказування; раціональне використання можливостей експертизи; забезпечення доказової значущості висновків; організація провадження експертизи; планування конкретних слідчих і судових дій, пов'язаних з підготовкою, призначенням і провадженням експертиз².

Даний перелік не безспірний. Легко побачити, що деякі положення є частинами інших. Так, необхідність застосування спеціальних знань, необхідність використання експертизи як засобу доказування, забезпечення доказової значущості висновку експерта безпосередньо пов'язані із принципом законності

¹ Сегай М. Я. Принципы тактики судебной экспертизы в гражданском судопроизводстве / М. Я. Сегай, Т. М. Федоренко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1976. – С. 42-47.

² Судебные экспертизы (возможности, подготовка материалов, назначение, оценка). – Киев : РИО МВД УССР, 1981. – С. 42-49.

і є його частиною. Необхідність застосування спеціальних знань – умова проведення експертизи (ст. 242 КПК України), а висновок експерта є джерелом доказів (ст. 84 КПК України). Забезпечення доказової значущості висновку експерта обумовлене строгим дотриманням процесуального закону, як до експертного дослідження, під час його провадження, так і після складання висновку експерта. Щодо використання висновку експерта в доказуванні, то як зазначено вище, дана процедура виходить за межі проведення експертизи. Система загальних принципів обумовлює розробку тактичних рекомендацій і вибір найбільш доцільних окремих тактичних прийомів, які використовуються під час проведення експертизи; повинна охоплювати всі основні сторони та елементи її тактики й забезпечувати законність, обґрунтованість, найбільшу ефективність експертизи для отримання судових доказів у кримінальному провадженні. З урахуванням названих вище цілей тактика проведення експертизи включає, на нашу думку, такі загальні принципи¹.

Законність. Цей принцип означає вибір таких тактичних прийомів, які не порушують вимог процесуального закону не тільки під час призначення та провадження експертиз, оцінки висновку експерта, але й у процесуальних діях, пов'язаних з проведенням експертизи. Висновок експерта набуває статусу допустимого джерела доказів, а встановлені під час експертизи дані – доказів тільки в разі дотримання норм процесуального кодексу. Експерт відповідає за повноту і об'єктивність дослідження представлених об'єктів, а за їх допустимість, достовірність, повноту і якість відповідальність несе особа (орган), яка призначила експертизу (залучила експерта)². Якщо недостатньо повний для дослідження матеріал може бути доповнений за клопотанням експерта, то законність способів отримання об'єктів експертного дослідження, прийоми їх фіксації суттєво впливають на доказове значення висновку експерта. В даному випадку проявляється доктрина «плодів отруєного дерева» теорії доказового права. Вона зводиться до заборони використання даних (в даному випадку – результатів експертного дослідження), отриманих на підставі або з використанням доказів, визна-

¹ Щербаковский М. Общие положения тактики проведения судебных экспертиз / М. Щербаковский // *Legea si viata* (Жизнь и Закон) : международный научно-практический журнал. – Кишинев, 2015. – № 10 / 3 (286). – С. 93-97.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 137.

них недопустимими¹. Тому, закон прямо виключає висновок експерта, який ґрунтується на доказах, визнаних судом недопустимими із системи доказів (ч. 5 ст. 101 КПК України).

Застосування техніко-криміналістичних засобів та прийомів. Під техніко-криміналістичним засобом розуміється пристрій, пристосування або матеріал, які використовуються для збирання та дослідження доказів, а техніко-криміналістичними прийомами – способи використання техніко-криміналістичних засобів (наприклад, прийоми роботи з ультрафіолетовим освітлювачем) і прийоми використання наукових положень криміналістичної техніки (наприклад, прийоми виявлення слідів)². Аналіз змісту техніко-криміналістичних прийомів показує, що вони використовуються під час підготовки до проведення експертизи як окремо, так і в поєднанні із тактичними прийомами. Так, технічні прийоми використання техніко-криміналістичних засобів реалізуються не тільки при пошуку і виявленні об'єктів експертизи, але і в ході їх фіксації, вилученні, упаковці, транспортуванні. Основна вимога до застосовуваних прийомів – забезпечення збереження об'єктів для подальшого більш поглибленого їх експертного аналізу³. Техніко-криміналістичні прийоми та засоби, що застосовуються під час пошуку повинні бути такими, щоб не пошкодити сліди та об'єкти. Особливо це стосується предметів, на яких в лабораторних умовах можуть бути виявлені мікрооб'єкти. Вилучення матеріальних об'єктів і слідів на експертизу є досить відповідальним етапом роботи з ними, так як недотримання правил вилучення призводить до знищення ознак злочинної події на цих об'єктах або до втрати даними об'єктами їх властивостей, необхідних для подальшого експертного дослідження. У зв'язку з цим для різних видів об'єктів і слідів криміналістикою розроблені відповідні тактичні рекомендації їх пошуку, вилучення, упакування та транспортування з місця виявлення.

Повнота та доброякісність об'єктів, що направляються на експертизу. Вказаний принцип охоплює систему тактичних прийомів і рекомендацій, направлених на подання експерту всіх необхідних об'єктів, вихідних даних, порівняльних зразків та отримання інформації про умови та обставини походження, вилучення або отримання об'єктів. Так, на підставі ви-

¹ Золотых В. В. Проверка допустимости доказательств в уголовном процессе / В. В. Золотых. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – С. 217-218.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 204-205.

³ Зинин А. М. Участие специалиста в процессуальных действиях / А. М. Зинин. – М. : Проспект, 2011 г. – С. 50.

сунутих версій здійснюється пошук та вилучення об'єктів, на яких не тільки є видимі сліди злочину, але й наявність цих слідів тільки прогнозується. Ми згодні із думкою Н. П. Майліс, що повноцінний збір вихідної об'єктивної інформації є головною умовою попередження слідчих та експертних помилок¹.

Якщо для проведення ідентифікаційного дослідження направляються зразки порівняння, то вони незалежно від форми відображення ідентифікаційних властивостей в зразках (відбитки, частини або частки об'єкта, що перевіряється) повинні відповідати таким загальним вимогам²:

- безсумнівність походження, яка означає точне встановлення ініціатором проведення експертизи від якої конкретно особи, що перевіряється, або предмета отримані зразки;

- репрезентативність (представництво), тобто достатність за кількістю та якістю відображення специфічних загальних і окремих властивостей об'єкта, який ідентифікується. Кількісний критерій значною мірою варіює залежно від природи об'єктів і ідентифікаційної інформації, що в них міститься. Якісний критерій репрезентативності відноситься до самої ідентифікаційної інформації, бо зразок повинен містити відомості про всі істотні для ідентифікації властивості об'єкта і їх співвідношенні (розподілі) у структурі об'єкта;

- порівнянність, зміст якої полягає в усуненні відмінностей порівнюваних відображень (слідів і зразків), не обумовлених дійсною відмінністю властивостей об'єктів, що ідентифікуються. Виконання вимоги порівнянності забезпечується отриманням зразків, максимально відповідних досліджуваному об'єкту за механізмом і часом утворення.

Важливою умовою забезпечення повноти матеріалів, що направляються на експертизу, є виявлення та повідомлення експерту всієї необхідної інформації, пов'язаної з обставинами походження досліджуваних об'єктів. Вихідна інформація в повному обсязі добувається в ході проведення таких слідчих (розшукових) дій як допит, слідчий експеримент, а також шляхом витребування документів. Нарешті тактичні рекомендації щодо якості упаковки об'єктів і способу їх доставки експерту

¹ Майліс Н. П. О предупреждении следственных ошибок при назначении судебных экспертиз / Н. П. Майлис // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. 3-й междунаучно-практ. конф. (г. Москва, 25-26 января 2011 г.). – Москва: Проспект, 2011. – С. 29.

² Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 112-114.

багато в чому обумовлюють можливість та ефективність експертного дослідження.

Доцільність. Наведене положення означає, що перед експертом слід тактично грамотно ставити тільки ті завдання (формулювати питання), які, по-перше, охоплюються предметом даного роду (виду) експертизи, по-друге, вирішення яких обумовлено обставинами злочину, що розслідується. В слідчо-судовій практиці нерідкі випадки постановки перед експертом великої кількості почерпнутих з довідників питань, відповіді на які не несуть корисної інформації про вчинений злочин. Дотримання цього принципу забезпечує раціональне використання часу експерта, наукового обладнання, матеріальних коштів. В. О. Коновалова справедливо відносить призначення експертиз, коли вирішення питання не вимагає використання спеціальних знань або коли достатні дані можуть бути отримані з будь-якого іншого джерела, до «перевитрати процесуальних засобів»¹.

Своєчасність. Даний принцип зумовлює тактично правильний вибір моменту призначення експертизи (залучення експерта). Вибір цього моменту залежить від експертної ситуації, котра визначається висунутими загальними та окремими версіями, перевірка яких здійснюється шляхом рішення експертних завдань; обсягом та повнотою зібраних матеріалів; станом об'єктів, що підлягають експертному дослідженню; послідовністю проведення декількох експертиз; термінами розслідування та ін. Під час планування розслідування необхідно правильно окреслити перелік невідкладних слідчих (розшукових) дій, щоб не втратити наявну, інформацію, зберегти об'єкти, які піддаються псуванню, наприклад, продукти харчування зі слідами зубів, сліди і рани на тілі потерпілого, сліди крові на одязі і т. п. Під час розслідування економічних злочинів, особливе значення має своєчасне вилучення комп'ютерної інформації, яка може бути знищена підозрюваним.

Ситуаційність. Основним структурним елементом криміналістичної тактики є тактичний прийом, який являє собою найбільш раціональний і ефективний спосіб дії або найбільш доцільну лінію поведінки слідчого під час збирання, дослідження, оцінки і використання доказів. Вибір тактичних і техніко-криміналістичних прийомів під час проведення експертиз залежить від цілого ряду факторів, що виникають при розслідуванні злочинів і обумовлених часом, місцем, навколишнім ото-

¹ Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – К. : МВД УССР, 1973. – С. 27.

ченням, поведінкою осіб, які опинилися у сфері кримінального провадження, та іншими об'єктивними і суб'єктивними факторами. Як відомо, сукупність конкретних умов, обстановки, в якій здійснюється розслідування, в криміналістичній теорії об'єднуються поняттям криміналістична ситуація. Криміналістична ситуація значно впливає як на вибір тактичних прийомів, так і на доцільність їх використання в тих чи інших умовах¹. Більш докладно ситуації проведення експертиз будуть розглянуті в наступному підрозділі, проте слід звернути увагу на безумовний зв'язок тактичних й техніко-криміналістичних прийомів проведення експертизи із ситуаціями кримінального провадження.

Взаємодія суб'єктів проведення експертизи. ефективність проведення експертиз багато в чому залежить від тактично грамотної співпраці ініціатора проведення експертизи із експертами, керівником спеціалізованої експертної установи під час підготовки матеріалів, провадження дослідження, оцінки висновку експерта. Цілі, які спільними зусиллями вирішують ініціатор проведення експертизи та експерт у рамках розслідування по ступеню значимості й спільності можна диференціювати на три рівні. Стратегічна ціль – здійснення завдань кримінального судочинства, процесуального доказування в цілому: установлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні². Тактична ціль – встановлення певних обставин злочинного шляхом залучення спеціальних знань експерта. Конкретна ціль – рішення поточного, проміжного завдання, що виникає на різних етапах провадження експертизи. На початковому етапі, як правильно відзначає В. М. Махов, мета такої взаємодії – забезпечення своєчасності, об'єктивності і повноти майбутнього дослідження³. Взаємодія здійснюється у вигляді консультування з приводу призначення експертиз, відбору зразків, формулюванні питань експерту, а також у вигляді систематичного ознайомлення з сучасними можливостями судових експертиз. На етапі призначення експертизи сукупність тактичних прийомів спрямована на вирішення різних тактичних завдань: визначення послідовності призначення експертиз, вибір експерт-

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. / В. Ю. Шепітько. – Харків : Харків юридичний, 2007. – С. 37.

² Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С.А. Шейфер. - Толкати: Волжский университет им. В.Н. Татищева, 1997. – С. 19-20.

³ Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография / В. Н. Махов. – М. : Изд-во РУДН, 2000. – С. 201.

ної установи або приватного експерта, визначення місця і часу проведення експертизи, виду, кількості об'єктів дослідження, набору вихідних даних та ін.

Активною формою взаємодії з експертами є особиста присутність слідчого, прокурора, захисника, інших осіб під час провадження експертного дослідження, яка може здійснюватися із тактичних міркувань. Найбільш корисна розробка тактичних рекомендацій для присутності ініціатора залучення експерта у випадках призначення багатооб'єктних, комплексних, «нетрадиційних» експертиз. На підготовчій стадії в присутності ініціатора проведення експертизи експерти можуть перевірити матеріали, що надійшли на експертизу, стан упаковки й об'єктів. Перевага такої взаємодії в тому, що негайно вирішуються всі питання, які виникають при цьому. Також з активною участю ініціатора проведення експертизи може бути уточнене загальне завдання призначеної експертизи, сутність поставлених питань, визначені реальні терміни провадження досліджень. Присутність учасників злочинної події (підозрюваного, потерпілого, свідка) або слідчих дій (спеціалістів) виправдано з тактичної точки зору, коли вони можуть повідомити експерту відомості, необхідні для провадження дослідження або оцінки його результатів.

Важлива взаємодія слідчого, прокурора та інших учасників процесу й на етапі оцінки висновку експерта. О. О. Зайцева слушно зауважує що консультація з об'єктивним, незацікавленим у результаті справи, компетентним фахівцем з питань призначення експертизи та оцінки висновку експерта сприяла б більш ефективному використанню цього джерела доказів для вирішення завдань розслідування, а адвокатам доцільно залучати спеціалістів для надання допомоги у вигляді консультацій на етапі призначення експертизи та оцінки висновку судового експерта, а також у вигляді залучення спеціаліста для участі в допиті експерта за результатами проведеної експертизи¹.

Отримання максимальної інформації від об'єктів експертного дослідження. Позитивним результатом експертизи є вилучена інформація, що міститься у наданих експерту об'єктах, обсяг якої залежить від рівня розвитку судової галузі, компетентності експерта, природи та виду об'єктів дослідження, наявності обладнання та інших факторів. Щоб правильно

¹ Зайцева Е. А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства: дисс....докт. юрид. наук.: 12.00.09 / Е. А. Зайцева; Московская государственная юридическая академия им. О. Е. Кутафина. – М., 2008. – С. 235, 377.

призначити експертизу і максимально ефективно використувати її результати, визначити завдання і мету експертного дослідження, необхідні виходити із знання предмета експертизи, властивостей досліджуваних об'єктів та їх зв'язку з обставинами конкретного злочину. Знання предмета та можливостей експертизи дозволяють тактично правильно визначити завдання, поставлене на вирішення експерту, обсяг необхідних матеріалів для її проведення, профіль спеціаліста або експертної установи. З урахуванням наведеного вказаний принцип лежить в основі тактичних рекомендацій, спрямованих ініціатору проведення експертизи із вибору відповідного експерта (експертної установи), формулюванні питань експерту, які з одного боку повинні відповідати сучасним можливостям експертиз, а з іншого спрямовані на вилучення якомога більших відомостей із наданих на експертизу матеріалів.

Інформація, отримана експертом під час дослідження і відображена в його висновках, як було показано вище поділяється на доказову та орієнтуючу. Доказова та орієнтуюча інформація закономірно виникають під час вчинення злочину і відображають його механізм. Під механізмом злочину розуміється система процесів взаємодії учасників злочину, як прямих, так і непрямих, між собою і з матеріальним середовищем, пов'язаних з використанням відповідних знарядь, засобів та інших окремих елементів обстановки¹. Отже інформація про механізм злочину включає відомості про особу злочинця, використані знаряддя, особу потерпілого, процеси взаємодії цих об'єктів та сліди, що виникли в результаті злочинних дій.

Обов'язковість дослідження, оцінки, перевірки висновку експерта. Важливість цього принципу визначається тим, що значущість доказової або орієнтуючої інформації, яка міститься у висновку експерта, встановлюється шляхом її пізнання (дослідження), бо тільки таким способом може формуватися судження про допустимість висновку як джерела доказів, належність та цінність цієї інформації для розслідування і шляхи її використання для досягнення істини².

Висновок експерта так само підлягає оцінці, як інші докази в кримінальному провадженні. Ми категорично проти висловленої в літературі пропозиції, що «висновки експерта, якщо немає обґрунтованих мотивів для незгоди з ними, повинні

¹ Кустов А. М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления / А. М. Кустов. - М. : Академия МВД России, 1997. - С. 15.

² Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. - М. : Юридическая литература, 1973. - С. 46.

сприйматися на віру і використовуватися в доказуванні як результат дослідницької роботи авторитетного спеціаліста»¹. Вказане реанімує відкинуту тезу відомого у XIX столітті процесуаліста Л. Є. Владимірова про експерта як наукового суддю, вирок якого є рішенням спеціального питання в справі і має беззастережно прийматися як доказ². Можливо у зв'язку з наявністю таких «пропозицій» на підставі аналізу слідчої практики В. П. Бахін зазначає, що на жаль висновки експертів (як процесуальний документ) практично не читаються, крім адвокатів³. Наведена помилкова рекомендація не може бути прийнята, оскільки висновок не може бути прийнято чи відхилено слідчим, судом без належних підстав та мотивації, а мотиви для незгоди з висновком експерта як раз виникають під час оцінки результатів дослідження. Доречно торкнутися особливості оцінки експертизи в суді. Після провадження експертизи експерт, який присутній у судовому розгляді, проголошує наданий висновок. Відомо, що сьогодні судова експертиза має на озброєнні великий спектр складних методів експертного дослідження, використовує здобутки багатьох галузей науки і техніки. Представляється, що недостатньо лише усно заслухати експерта. Для повної, всебічної оцінки висновку експерта, згідно п. 17 Постанови Пленуму ВСУ, суд у разі необхідності повинен перервати засідання для того, щоб учасники процесу могли більш докладно ознайомитися з повним текстом висновку, оцінити увесь процес експертного дослідження. Неприпустимо обмежувати дослідження висновку експерта лише ознайомленням із кінцевими висновками або «на слух».

Суттєвими для осіб, які призначили експертизу і не мають спеціальних знань, є тактичні рекомендації і прийоми, спрямовані на оцінку всіх частин висновку експерта, компетентності експерта і особливо наукової обґрунтованості отриманих результатів.

Наведені загальні принципи свідчать, що тактика проведення експертизи охоплює питання організації експертних досліджень, взаємодію процесуальних учасників, рекомендації із призначенням експертизи, оцінці її результатів. На думку М. Б. Вандера вживання терміна «тактика» в цьому випадку є виправданим, оскільки такий термін правомірно застосовувати

¹ Експертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – С. 17.

² Владиміров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владиміров. – Тула: Автограф. – С. 236.

³ Бахін В. П. Криміналістика. Проблеми и мнения (1962-2002) / В. П. Бахін. – К., 2002. – С. 59.

до будь-якій системі відносин і дій за участю взаємодіючих суб'єктів¹. Загальні тактичні принципи проведення експертиз реалізуються у спеціальних тактичних прийомах, які представляють собою найбільш раціональні й ефективні способи дій суб'єктів кримінального провадження, що залежать від виду експертизи, поставленого завдання й особливостей досліджуваного об'єкта. Такими прийомами виступають певні рекомендації щодо підготовки об'єктів (їх кількості та якості) для провадження різних родів, видів експертиз².

Системно-структурний підхід до проведення окремої слідчої (розшукової) дії дозволяє виділити ряд взаємопов'язаних, послідовних в часі етапів, які покликані забезпечити її максимальну ефективність при суворому дотриманні законності. У літературі вказується різна кількість етапів (стадій) проведення слідчих (розшукових) дій. Найбільш часто проведення слідчої (розшукової) дії поділяють на три етапи: підготовчий, робочий та заключний³. Інші автори диференціюють проведення слідчої (розшукової) дії на чотири стадії: підготовка до проведення; проведення; фіксація ходу і результатів дії; оцінка одержаних результатів, визначення їх значущості і місця у системі доказової інформації з цього кримінального провадження⁴.

Етапи проведення експертизи іменуються по-різному. Дослідники пишуть про «призначення»⁵, «призначення та проведення»⁶, «призначення та провадження»¹, «підготовку, при-

¹ Курс криміналістики: В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 652.

² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 ; у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5.

³ Криминалістика: учебник / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристъ, 1999. – С. 407; Криминалістика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юристъ, 2001. – С. 368.

⁴ Криминалістика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 468; Россинская Е. Р. Криминалістика. Вопросы и ответы: учебное пособие / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 175-177; Криминалістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 265.

⁵ Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лифшиц. – М., Новый Юристъ, 1997. – С. 161.

⁶ Арсеньев В. Д. Процессуальный статус субъектов судебной экспертизы по уголовным делам / В. Д. Арсеньев // Процессуальные аспекты судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-

значення та проведення»² або розглядають експертизи разом із іншими формами використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів³. На нашу думку, в процедурі проведення експертиз на досудовому слідстві слід виділити три етапи, кожен з яких відрізняється своїми цілями, суб'єктами і способами реалізації⁴:

1) підготовка та призначення експертизи (залучення експерта, доручення проведення експертизи);

2) провадження експертизи, оформлення ходу і результатів дослідження у висновку експерта. Безпосереднє проведення експертного дослідження та його відображення у висновку експерта у криміналістичній і процесуальній літературі об'єднують поняттям «провадження експертизи»⁵.

исследовательского института судебных экспертиз. – М. : 1986. – С. 37; Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика / за ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища школа, 1973. – С. 266; Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений: учебник / под ред. В. Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2001. – С. 162; Шепитько В. Ю. Криміналістика: курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 235; Криміналістика / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Московский государственный университет, 1980. – С. 361; Криміналістика. Криміналістическая тактика и методика расследования преступлений: учебник / под ред. В. Ю. Шепитько. – Харьков, Одиссей, 2001. – С. 169; Біленчук П. Д. Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, В. В. Головач, М. В. Салтевський та ін. / за ред. П. Д. Біленчука. – Київ: Право, 1997. – С. 162; Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепитько, В. О. Коновалова та ін. – К. : Ін Юре, 2007. – С. 150; Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: посібник / С. М. Стахівський. – К. : Атіка, 2009. – С. 55.

¹ Россинская Е. Р. Криміналістика. Вопросы и ответы: учебное пособие / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ ДАНА, 2000. – С. 220; Криміналістика : ученик / под ред. А. Г. Филиппова и А. Ф. Вольнского. – М. : Спарк, 1998. – С. 317; Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручний / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2006. – С. 397; Балашов Д. Н. Криміналістика: учебник / Д. Н. Балашов, Н. М. Балашов, С. В. Маликов. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 237.

² Криміналістика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 1999. – С. 376, 383.

³ Криміналістика / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1997. – С. 358-367; Ищенко Е. П. Криміналістика: учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2006. – С. 474.

⁴ Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учебно-практическое пособие. – Х. : Эспада, 2005. – С. 187.

⁵ Тертышник В. М. Уголовный процесс: учебное издание / В. М. Тертышник. – Х. : Арсис, 1997. – С. 346-353; Криміналістика: учебник / под ред. И. Ф. Крылова. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1976. – С. 438; Криміналістика: учебник / под ред.

Таке термінологічне уточнення є правильним, оскільки дозволяє розмежувати «проведення експертизи» як слідчу (розшукову) дію від «провадження експертизи», як процесу експертного дослідження. Ці два поняття зіставляються одне з одним, як загальне і окреме;

3) дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта, визначення значущості і місця встановлених фактів у системі доказів у кримінальному провадженні.

Перший і третій етапи включають дії ініціатора проведення експертизи. Другий етап здійснюється судовим експертом, експертами та керівником спеціалізованої експертної установи. В певних випадках суб'єкти, які є основними учасниками етапу, можуть брати участь під час проведення інших етапів. Так, під час підготовки матеріалів до експертизи майбутній експерт може бути залучений як спеціаліст або він консультує з питань експертизи слідчого, прокурора, суд та ін. Під час провадження експертного дослідження можуть бути присутніми інші особи, оскільки це не забороняється чинним процесуальним законом. Процес перевірки висновку експерта може здійснюється шляхом проведення інших процесуальних дій, наприклад, допитом експерта, який проводив експертизу. Однак всі вказані випадки є факультативними (необов'язковими), тому на трьох етапах проведення експертизи здійснюють свої функції конкретні й незамінні учасники кримінального провадження.

Під час судового розгляду етапи проведення експертизи мають деякі відмінності від досудового слідства й включають:

- 1) участь експерта в дослідженні обставин злочину під час судового розгляду;
- 2) підготовка матеріалів й доручення судом проведення експертизи експерту, експертам або експертній установі;
- 3) провадження експертного дослідження;
- 4) проголошення експертного висновку;
- 5) дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта судом.

Етапи 1 та 4 – факультативні й реалізуються, якщо експерт викликаний судом для участі у судовому розгляді. В процедуру проведення експертизи в суді деякі науковці включають в якості окремого етапу – допит експерта¹. Ми підтримуємо ду-

А. Н. Васильева. – М. : Московский государственный университет, 1980. – С. 376.

¹ Кудрявцева А. В. Доказательственная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам / А. В. Кудрявцева, В. Л. Сысков. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 182; Палиашвили А. Я. Экспертиза в су-

мку О. О. Бондаренко, що допит експерта – це самостійна процесуальна дія, яка спрямована на роз'яснення та доповнення висновку і є одним із засобів його перевірки та дослідження¹. Відтак, допит експерта як судова дія, знаходиться у тісному зв'язку але поза межами проведення експертизи.

В літературі висловлені правильні критичні зауваження про необхідність більш точної назви глав і статей кримінального процесуального кодексу². У зв'язку з викладеним, на нашу думку, не зовсім точно законодавцем названа ст. 243 КПК України «Порядок залучення експерта» та ст. 332 КПК України – «Проведення експертизи за ухвалою суду». Оскільки, як показано вище, проведення експертизи включає її призначення і провадження, тому статті слід назвати «Провадження експертизи під час досудового слідства» та «Провадження експертизи під час судового розгляду». Відповідні зміни потребує й текст статей.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати поняття тактики проведення експертизи. Тактика проведення експертизи – це система наукових положень і розроблених на їх основі тактичних і технічних прийомів і рекомендацій, які обираються виходячи з ситуації, що склалася, і використовуються під час підготовки та призначення експертизи, провадження експертного дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта з метою отримання з об'єктів експертизи доказової і орієнтуючої інформації про механізм злочину³.

3.2. Типові експертні ситуації у кримінальному провадженні

Під час розслідування злочинів, судового провадження виникає різна за ступенем складності обстановка кримінально-процесуальної діяльності, на основі оцінки якої слідчий, проку-

де по уголовным делам / А. Я. Палиашвили. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 80.

¹ Бондаренко О. О. Допит експерта у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. А. П. Заєць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Харків : Право, 2002. – Вип. 2. – С.152.

² Бурков И. В. Заключение эксперта как вид доказательств / И. В. Бурков, А. В. Мурзинов. – Владимир: Транзит-Икс, 2001. – С. 75; Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблоцкий. – К. : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – С. 76-77.

³ Щербаковский М. Г. К вопросу о тактике проведения судебных экспертиз / М. Г. Щербаковский // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАПИИ», 2007. – С. 6.

пор, суддя вибирають відповідні засоби, прийоми і методи, приймають організаційні, тактичні та процесуальні рішення. Зазначене обумовлено тим, що кримінально-процесуальна діяльність залежить від безлічі найрізноманітніших чинників: конкретних умов місця і часу, поведінки учасників, інформаційної визначеності, взаємозв'язків з іншими процесами об'єктивної дійсності. Складна система взаємодій і взаємообумовленостей, що утворює конкретний стан, положення, певний розклад сил, в яких доводиться діяти відповідному суб'єкту кримінально-процесуальної діяльності іменується криміналістичною ситуацією¹. Ефективність використання криміналістичних рекомендацій обумовлена необхідністю врахування криміналістичних ситуацій, в яких діє слідчий і інші суб'єкти кримінального провадження. У сучасній методиці розслідування злочинів ситуаційний підхід представляється найбільш перспективним і загально визнаним.

Методологічні проблеми типологізації, структури, змісту і використання криміналістичних ситуацій, ситуаційного моделювання досліджувались в роботах В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, С. В. Веліканова, І. О. Возгріна, А. Ф. Волобуєва, Т. С. Волчецької, С. Е. Вороніна, В. К. Гавло, І. Ф. Герасімова, Л. Я. Драпкіна, В. А. Журавля, Д. В. Кіма, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, І. М. Лузгіна, В. Г. Лукашевича, О. Ф. Облакова, В. О. Образцова, М. В. Салтєвського, М. А. Селіванова, В. Г. Танасевича, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблокова та ін.

У криміналістичній ситуалогії, як окремої криміналістичної теорії, досліджуються різні види ситуацій, які класифіковані залежно від сфери їх виникнення. Вперше І. М. Лузгіним виділені кримінальні ситуації, що характеризують процес підготовки, вчинення та приховування злочину; слідчі ситуації, що характеризують процес розслідування; судові ситуації судового провадження². Сучасний стан вчення про слідчу ситуацію, формування основ теорії криміналістичної ситуалогії не могло не знайти відображення в діяльності, пов'язаної з проведенням

¹ Облаков А. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений и криминалистические ситуации: учеб. пособие / А. Ф. Облаков. – Хабаровск : Хабаровская ВШ МВД СССР, 1985. – С. 65; Ким Д. В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций: монография / Д. В. Ким ; под ред. проф. В. К. Гавло. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2008. – С. 80; Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 630.

² Лузгин И. М. Моделирование в расследовании преступлений / И. М. Лузгин. – М. : Юридическая литература, 1981. – С. 94.

експертиз. Конструктивний розвиток цих ідей дозволив Т. С. Волчецькій, Д. М. Кіму розширити систему пошуково-пізнавальних ситуацій, що виникають в практиці боротьби зі злочинністю і серед криміналістичних ситуацій виділити ситуації, зумовлені процесуальним становищем осіб, які здійснюють свої процесуальні функції, оцінюють та впливають на ситуації. В залежності від суб'єктів відокремлені дослідчі, слідчі, експертні, оперативно-розшукові, техніко-криміналістичні ситуації¹.

Аналіз літератури, присвяченої розглянутому питанню, показав, що проблеми виникнення, типізації, сутності експертних ситуацій належним чином науковцями не досліджені, в зв'язку з чим вимагають розробки. Повсякденна слідча, експертна і судова практика диктує необхідність дослідити у великому класі юридично значимих ситуацій особливості ситуацій, які відносяться до галузі експертної діяльності. Всебічний розгляд експертних ситуацій, особливостей їх специфічного прояву під час проведення експертиз має значення для вдосконалення як теоретичних, так і практичних основ криміналістичної тактики та судової експертології, розробки окремих криміналістичних методик розслідування. Тому в аспекті нашого дослідження необхідно виокремити серед криміналістичних – експертні ситуації, розробити їх класифікацію, дослідити їх компоненти.

Серед криміналістів відсутня загальноприйняте визначення експертної ситуації. Т. С. Волчецька під експертною розуміє ситуацію, яка виникає в ході проведення експертизи та вирішення якої лежить, як правило, на експерті². Р. С. Белкін, Т. В. Авер'янова та О. Р. Росинська визначають експертну ситуацію як систему чинників, які визначають на різних етапах дослідження структуру рішення експертного завдання³.

¹ Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: монография / Т. С. Волчецкая; под ред. проф. Н.П. Яблокова. – Москва, Калининград : Калинингр. ун-т., 1997. – С. 56; Ким Д. В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций: монография / Д. В. Ким ; под ред. проф. В. К. Гавло. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2008. – С. 63; Снетков В. А. Техничко-криминалистическая ситуация / В. А. Снетков, И. С. Юрков // Уголовный процесс и криминалистика: сб. научн. тр. ВНИИ МВД СССР. – М., 1983. – С. 72-78.

² Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: учебное пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 1999. – С. 13.

³ Белкин Р. С. Криминалистика: учебный словарь-справочник / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1999. – С. 257; Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. А. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юристъ, 1999. – С. 496.

Ф. Г. Амінев під експертною ситуацією розуміє сукупність сформованих на певний момент експертного дослідження обставин, на основі яких визначається програма діяльності експерта для вирішення експертного завдання¹. На нашу думку дані визначення повністю не розкривають сутність експертних ситуацій та обмежують це поняття тільки періодом провадження експертного дослідження. С. Е. Воронін експертну ситуацію визначає як тип слідчої ситуації, що породжується розумовою діяльністю спеціального суб'єкта – експерта, який шляхом висування та перевірки експертних версій досліджує об'єкти матеріального світу, вирішуючи при цьому завдання встановлення істини у кримінальному судочинстві². Дане визначення небезспірне. По-перше, експертна ситуація є самостійним видом криміналістичних ситуацій таким же як слідча ситуація, по-друге, метою експертного дослідження є встановлення не істини, як загальної мети кримінального провадження, а фактів (фактичних даних) про злочин, що розслідується. Крім того, як вказувалося вище, сформульовано експертом вивідне знання може містити доказову або орієнтуючу інформацію. В. Я. Колдін виділяє в процесі пошуково-пізнавальної діяльності експертно-слідчу ситуацію, під якою розуміє проблемну ситуацію розслідування, що вимагає для свого вирішення залучення спеціальних знань у формі експертизи³. Дане визначення фактично відносить експертну ситуацію до різновиду слідчих, залишає за межами власно процес експертного дослідження. Ф. Г. Амінев під експертною ситуацією розглядає сукупність сформованих на певний момент експертного дослідження обставин, на основі яких визначається програма діяльності експерта для вирішення експертної задачі⁴. У даному визначенні на відміну від попереднього автор обмежує поняття експертних ситуацій рамками суто експертного дослідження. Ю. П. Тимошенко під експертними ситуаціями розуміє постановку перед експертом ідентифікаційних або неідентифікацій-

¹ Аминев, Ф. Г. Экспертные ситуации и пути решения экспертных задач / Ф. Г. Аминев. // Судебная экспертиза. – Саратов : Саратовский юридический институт МВД России. – 2006. – № 1 (5) – С.14.

² Воронин С. Э. Ситуационное моделирование в судебной экспертизе: монография / С. Э Воронин. – Красноярск: Красноярский государственный аграрный университет, 2013. – С. 125.

³ Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / под общ. ред. В. Я. Колдина. – М. : НОРМА, 2002. – С. 92.

⁴ Аминев Ф. Г. Экспертные ситуации и пути решения экспертных задач / Ф. Г. Аминев. // Судебная экспертиза. – Саратов : Саратовский юридический институт МВД России. – 2006. – № 1 (5) – С.14.

них завдань¹, що власне є результатом оцінки вже сформованої експертної ситуації. Таким чином, експертні ситуації представлені або як вид слідчих ситуацій, або як умови, що стосуються експертного провадження.

Науковцями запропоновані численні класифікації криміналістичних ситуацій однак в основному вони пов'язані з рекомендаціями по вибору тактичних прийомів та формуванню окремих методик розслідування злочинів, що відбиває основну увагу криміналістів до проблем криміналістичної тактики та методики². І. Л. Ландау запропонована класифікація ситуацій, що виникають в умовах техніко-криміналістичного забезпечення попереднього розслідування та судового слідства³. Проте автором не розглядаються ситуації, пов'язані з проведенням експертного дослідження. О. М. Бандурка виокремлює дві ситуації: перша, коли експертизи проводяться щодо виявлених речових доказів або інших об'єктів, друга – коли виникає питання стосовно дослідження певних обставин злочину⁴. Більш детальну інформацію щодо вказаних ситуацій вчений не надає. С. Е. Воронін експертні ситуації класифікував по рівню абстрагування (теоретичні й реальні), за ступенем повторюваності проблеми (типові та атипові), в залежності від етапів розслідування (попереднього розслідування і судові), за ступенем інформаційної визначеності (детерміновані та рандомізовані)⁵. Запропонована класифікація викликає зауваження. Оскільки ситуації виокремлюються для розробки рекомендацій щодо їх позитивної зміни або використання у розслідуванні злочинів,

¹ Тимошенко Ю. П. Окремі аспекти класифікації експертних ситуацій та особливості провадження експертиз на сучасних умовах / Ю. П. Тимошенко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ, 2007. – Вип. 1. – С.136.

² Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. / В. Ю. Шепітько. – Харків : Харків юридичний, 2007. – С. 125-134; Журавель В. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування / В. Журавель // Вісник Національної академії правових наук України. – 2011. – № 2 (65). – С. 209; Яблоков Н. П. Криміналістика: природа, система, методологические основы / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – М. : Норма, 2009. – С. 195.

³ Ландау И. Л. Ситуационный подход в технико-криминалистическом обеспечении предварительного расследования и судебного следствия : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / И. Л. Ландау ; Калининградский гос. ун-т. – Калининград, 2002. – С. 65-70.

⁴ Бандурка О. М. Слідчий - моя професія : Науково-практичні нариси / О. М. Бандурка. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – С. 152.

⁵ Воронин С. Э. Ситуационное моделирование в судебной экспертизе: монография / С. Э. Воронин. – Красноярск : Красноярский государственный аграрный университет, 2013. – С. 137-147.

проведення експертиз, то, зрозуміло, що ситуації є теоретичними категоріями. Тому результатом наукового узагальнення є конструювання абстрактних, типових, а не реальних ситуацій. Детерміновані та рандомізовані ситуації на думку С. Е. Вороніна відображають відповідно категоричні або вірогідні висновки експерта. Однак результати проведення експертизи не мають значення для вихідних ситуацій щодо її призначення, а слугують підставою для розробки ситуацій подальшого використання експертного висновку, що до проведення експертизи стосунку не має. Ф. Г. Аміневим експертні ситуації, що виникають при провадженні експертизи, класифіковані на прості і складні; сприятливі і несприятливі; типові і специфічні; такі, що змінюються і стабільні; реальні та ідеальні; загальні, проміжні та окремі¹. Разом з тим, автор не розкриває зміст запропонованих ситуацій, тому деякі з них перетинаються (наприклад, прості-сприятливі, складні-несприятливі), що порушує логічні правила побудови класифікацій.

У наведених роботах зміст і структура ситуацій проведення експертиз, їх взаємозв'язок зі слідчими (судовими) ситуаціями не обговорюється. Різноманітність точок зору, термінологічна неупорядкованість свідчать, що ситуаційний підхід у тактиці проведення експертиз потребує конкретизації і розвитку.

На нашу думку за основу виділення експертних ситуацій повинний бути обраний не тільки суб'єкт, але й пізнавальні завдання, які виникають в ході досудового розслідування або судового провадження і вимагають розв'язання з використанням спеціальних знань у формі експертизи. Проведення експертизи є процесуальною дією, яка здійснюється експертом на «замовлення» слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та сторони захисту (статті 243, 332 КПК України). При цьому діяльність експерта, хоча і здійснюється автономно і незалежно від ініціатора проведення експертизи, нерозривно з ним пов'язана. Аналіз процедури проведення експертиз показує, що діяльність слідчого (та інших ініціаторів проведення експертиз) і експерта частково перекриваються. Тому під час проведення експертиз відбувається перетин однопорядкових підсистем криміналістичної ситуації, якими є слідчі, судові, експертні ситуації, ситуації захисту.

Проблема визначення підстав (критеріїв) класифікації експертних ситуацій і побудови на цій основі класифікаційної системи вимагає комплексного підходу з урахуванням досвіду і

¹ Аминев, Ф. Г. Экспертные ситуации и пути решения экспертных задач / Ф. Г. Аминев. // Судебная экспертиза. – Саратов : Саратовский юридический институт МВД России. – 2006. – № 1 (5) – С. 13-17.

результатів раніше запропонованих загальних криміналістичних і тактико-криміналістичних класифікацій¹. В. Ю. Шепітько наводить існуючі у криміналістичній літературі розгалужену за багатьма підставами класифікацію слідчих ситуацій². Для класифікації ситуацій, пов'язаних з проведенням експертиз, на нашу думку, повинні бути прийняті наступні вихідні положення (принципи)³.

1. Ситуацією є комплекс різноманітних за природою умов, в яких знаходиться суб'єкт призначення або провадження експертизи та в яких протікає підготовка до проведення експертизи; експертне дослідження; дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта.

2. В якості підстав побудови класифікації ситуацій, з урахуванням її функціонального призначення, доцільно вибрати суб'єкта, який знаходиться в таких ситуаціях, може впливати і змінювати їх в цілях вирішення поставлених перед ним завдань. Вказаними суб'єктами в процесі проведення експертиз є слідчий, прокурор, слідчий суддя, сторона захисту (в стадії досудового розслідування), суд (у стадії судового провадження), експерт, експерти, керівник спеціалізованої експертної установи.

3. Підстави виділення підвидів експертних ситуацій пов'язані з процесом проведення експертиз та провадження експертного дослідження, як процесів, що розвиваються у часі і в просторі. Вище було відзначено, що проведення експертизи, як слідча дія, складається з трьох етапів, які послідовно змінюють один одного. Етап провадження експертного дослідження на підставі багаторічної судово-експертної практики та наукових узагальнень підрозділяється на чотири стадії, властиві для будь-яких завдань і видів експертиз: підготовчу, аналітичну (роздільного дослідження), порівняльну, оціночну (синтезуючу)⁴.

¹ Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : автореф. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / С. В. Веліканов ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків. 2002. – С. 10.

² Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. – Х. : Харків юридичний, 2007. – С. 132-140.

³ Щербаковский М.Г. Ситуационный подход к тактике проведения судебных экспертиз / М.Г. Щербаковский // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Москва, 14-15 февраля 2007 г.) – М. : ТК Вэлби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 314.

⁴ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 226-234.

Вважаємо, що експертна ситуація – це обстановка та сукупність об'єктивних й суб'єктивних умов, в яких протікає діяльність ініціатора проведення експертизи та її виконавців, що включає підготовку об'єктів, провадження експертизи, дослідження, оцінку та перевірку висновку експерта. Тому експертні ситуації, пов'язані із залученням експерта (експертів) складаються до початку експертного дослідження і завершуються після прийняття висновку експерта як джерела доказів. Різноманітні ситуації виникають і після закінчення експертного дослідження у зв'язку з оцінкою експертного висновку. У зв'язку з викладеним, ми виходимо із загального положення, що експертна ситуація – це поняття, що характеризує процес проведення експертизи, його стан на різних етапах. Оскільки процедура проведення експертизи може бути диференційована на три етапи, а саме – підготовку і призначення; провадження експертного дослідження; дослідження, оцінку і перевірку висновку експерта, то можна виділити відповідні види ситуацій¹:

1) *вихідна ситуація* представляє собою сукупність умов, в яких знаходиться суб'єкт (орган), що залучає експерта під час підготовки та призначення експертизи. Для слідчого такі умови є різновидом слідчої ситуації, суду – судової ситуації, сторони захисту – ситуаціями захисту. Основними (обов'язковими) суб'єктами ситуацій є відповідні ініціатора проведення експертизи, а факультативними (необов'язковими) – спеціаліст (ст. 71 КПК України), який надає допомогу у пошуку слідів злочину, відборі зразків, тобто об'єктів, які будуть піддаватися надалі експертному дослідженню, а також майбутній експерт, який консулює ініціатора проведення експертизи про можливості, об'єкти і питання, що можуть бути вирішені за допомогою експертизи;

2) *основна ситуація* – це сукупність умов, в яких знаходиться експерт під час провадження експертного дослідження на стадіях підготовки, роздільного та порівняльного досліджень, оцінки отриманих результатів. Основними суб'єктами є експерт, група експертів (під час проведення комплексних і комісійних експертиз), керівник спеціалізованої експертної установи. Факультативним суб'єктом є ініціатор проведення експертизи, до якого може звернутися експерт, експерти чи керівник установи, учасники кримінального провадження, які можуть бути присутніми під час експертизи;

¹ Шербаковський М.Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій / М. Г. Шербаковський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2015. – № 3 (71). – С. 181-183.

3) *кінцева ситуація* включає умови, в яких знаходиться суб'єкт (орган), який ініціював провадження експертизи, під час дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта. Основними суб'єктами ситуацій є ініціатори експертного провадження. Факультативними суб'єктами є експерт, якій може бути допитаний для роз'яснення та доповнення наданого висновку (статті 69, 356 КПК України); спеціаліст, котрій може надати роз'яснення та консультації (ст. 360 КПК України).

Оскільки вихідні й кінці ситуації відносяться до діяльності слідчого (прокурора), слідчого судді, суду, сторони захисту (адвоката), а змінюються в деяких випадках за допомогою й експерта, тобто входять у сферу експертної діяльності, то вони можуть бути поіменовані відповідно «експертно-слідчими», «експертно-захисними», «експертно-судовими». Існування суміщення сфер слідчої, судової, захисної та експертної діяльності в зв'язку із проведенням експертиз обумовлює формування вказаних складних (суміжних) криміналістичних ситуацій. Правозастосовна практика свідчать про необхідність розробки структурної основи експертних ситуацій, аналізу особливостей основних компонентів типової експертної ситуації. В якості базису дослідження змісту експертних ситуацій доцільно використовувати загальні положення, розроблені у відношенні криміналістичних та слідчих ситуацій¹.

З гносеологічних позицій ситуація являє собою сукупність складових її компонентів (чинників). Криміналістичну ситуацію складають компоненти інформаційного, процесуального, психологічного, тактичного, матеріального, організаційно-матеріального характеру². Всі компоненти криміналістичної ситуації існують не ізольовано один від одного. Більш того, як правило, суб'єкт одночасно розв'язує проблемні питання, що відносяться до різних компонентів. Найважливішими властивостями криміналістичних ситуацій є конкретність їхнього існування в просторі і в часі, повторюваність в основних, загальних рисах (типові ситуації, що виникають під час розслідування багатьох і різних злочинів), індивідуальність (ситуації, що виникають при розслідуванні конкретних злочинів).

Залежно від того, в якій послідовності по ранжиру знаходяться компоненти ситуації, можна виділяти різні підстави для класифікації. С. П. Лаптою наведені деякі з компонентів, які

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 631.

² Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – С. 502.

впливають на формування експертних ситуацій, але вони вимагають уточнення та доповнення¹. На нашу думку до експертних ситуацій в якості найбільш важливих компонентів, які формують їх структуру необхідно включити²:

а) матеріальну обстановку, в якій здійснюється розслідування. Під обстановкою розуміється в першу чергу матеріальне, речове середовище на місці проведення процесуальної дії, в якій знаходяться потенційні об'єкти експертного дослідження;

б) наявність та стан об'єктів дослідження. Залежно від виду об'єктів, виявлених і наданих на експертизу, їх якісних і кількісних характеристик визначається вид експертизи та схеми рішення поставлених на вирішення експертів питань;

в) сукупність інформаційних даних: доказових, що характеризують стан кримінального провадження, вихідних відомостей, необхідних для проведення експертизи; відомостей про наявність судово-експертних методів, методик дослідження; даних про властивості найбільш поширених об'єктів експертного дослідження;

г) матеріально-технічне забезпечення із збирання слідів злочину, зразків для експертизи під час проведення слідчих (розшукових), судових дій та наявність обладнання для дослідження об'єктів експертизи під час її провадження;

д) методичний компонент визначає можливість вирішення питань, що цікавлять слідчого, суд, сторону захисту на сучасному етапі розвитку судової експертології, наявність розроблених методів, методик експертного дослідження. Неможливість вирішення питань робить ситуації нерозв'язними;

е) процесуально-тактичний компонент характеризує можливість проведення процесуальної дії з метою отримання об'єктів або вихідних даних для експертизи (наприклад, відбір зразків для експертного дослідження, слідчий експеримент та ін.), призначення комплексної експертизи та ін.

ж) організаційний компонент відображає можливість залучення уповноваженим процесуальним суб'єктом відповідних обізнаних осіб у якості спеціалістів або експертів, а також дія-

¹ Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // С. П. Лапта ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2006. – С. 139-140.

² Щербаковский М. Г. Понятие, структура и виды экспертных ситуаций / М. Г. Щербаковский // Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матер. наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – Сімферополь: Доля, 2002. – Ч. 1. – С. 72-77.

льність керівника СЕУ з організації провадження експертизи в установі;

ж) наявність суб'єктів – учасників кримінального провадження, їх суб'єктивні характеристики, пов'язані з проведенням експертизи, які включають компетентність, психологічний стан, погляди, досвід, нахили, характер, особливості взаємовідносин й інші властивості.

Узагальнення слідчої, судової та експертної практики дозволяє виокремити типові експертні ситуації, що виникають під час досудового розслідування та судового розгляду. Досудовому розслідуванню притаманні такі вихідні, основні та кінцеві експертні ситуації.

Вихідні типові ситуації за варіантами виникнення обставин, в яких приймається і реалізується рішення про призначення та провадження експертизи можуть бути такими.

а) експертно-слідчі:

– ситуації, в яких проведення експертизи імперативно вимагається процесуальним законом згідно ст. 242 КПК України. У цій ситуації слідчий за участю спеціаліста з урахуванням майбутнього провадження експертизи цілеспрямовано збирає максимальний обсяг вихідних даних, необхідних для експертного дослідження.

– ситуації обов'язкового призначення експертизи, незважаючи на відсутність відповідної процесуальної вимоги. Це характерно для випадків експертного дослідження об'єктів, належність яких до певного виду, класу має кримінально-правове значення для встановлення предмету злочину та вимагає застосування спеціальних знань: наркотичні засоби, психотропні речовини їх аналоги та прекурсори (статті 305, 307-312, 314-317, 320 КК України), отруйні чи сильнодіючі речовини (ст. 321 КК України), вогнепальна, холодна зброя, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої (статті 262-264 КК України), підроблені документи, гроші, марки акцизного збору, платіжні картки, контрольні марки та інші документи (статті 158, 160, 199, 200, 216, 2231, 224, 233, 318, 358 КК України) та ін.;

– ситуації, коли під час проведення слідчих (розшукових) дій подальше проведення експертизи видається найбільш ймовірним (наприклад, під час огляду місця крадіжки, дорожньо-транспортної пригоди, пожежі). У цьому випадку обсяг вихідних даних може бути обмежений у зв'язку з невизначеністю в предметі пошуку;

– спонтанні ситуації, що виникають після проведення слідчих (розшукових) дій або під час судового провадження, коли з'ясовується наявність об'єктів або обстановки, що вимагають

встановлення їх властивостей за допомогою експертного дослідження;

б) експертно-захисні:

- ситуації залучення експерта стороною захисту: за клопотанням слідчому, за клопотанням слідчому судді після відмови слідчого, самостійно. Остання ситуація має декілька різновидів: експерт залучається без відома слідчого або слідчий повідомлений про проведення експертизи.

- в) експертно-слідчі-захисні, виникають, коли залучаються експерти однієї спеціальності сторонами обвинувачення та захисту:

- експертиза призначається стороною обвинувачення або доручається стороною захисту після експертизи, проведеної за ініціативою протилежної сторони («послідовні» експертизи);

- експертизи, призначені обома сторонами, проводяться одночасно незалежно одна від одної («паралельні» експертизи);

- експертиза проводиться спільно експертами сторони обвинувачення і сторони захисту («спільна» комісійна експертиза).

Якщо сторони одночасно володіють об'єктами, що підлягають дослідженню, ніяких колізій для проведення експертиз різними експертами не виникає. Описане становище характерно для таких об'єктів, як документи, оригінали яких можуть знаходитися у слідчого, а копії – у захисника. Дослідження експертом, залученого однією з сторін, може проводитися до, після або одночасно з експертизою, призначеною іншою стороною («паралельні» і «послідовні» експертизи). Проблема реалізації сторонами права на проведення експертиз виникає, коли об'єкти дослідження знаходяться тільки в розпорядженні однієї зі сторін. Якщо такі об'єкти знаходяться у сторони захисту, то виходячи із інформації про їх існування (за результатами опитування, огляду, отримання зразків та ін.) вони отримуються слідчим шляхом проведення процесуальних дій. Сторона захисту отримати об'єкти, які знаходяться у розпорядженні сторони обвинувачення, може після задоволення слідчим (прокурором) відповідного клопотання. В разі відмови у задоволенні клопотання провадження експертного дослідження неможливе. Тому для дотримання принципу змагальності ми пропонуємо відповідні доповнення до ст. 244 КПК України, наведені раніше.

Основні типові ситуації, що виникають на етапі провадження експертизи. Перед судовим експертом виникають такі типові експертно-дослідні ситуації:

- ситуація, що характеризується ясністю поставленого завдання, повнотою представлених об'єктів і наявністю розробленої (алгоритмізованої) методики дослідження;

– ситуація, що відображає складність поставлених питань, недостатність об'єктів або вихідних даних, що надані на дослідження, відсутність розробленої методики дослідження, необхідність залучення експертів інших спеціальностей. Рішенням даних ситуацій є направлення клопотання ініціатору про надання додаткових матеріалів або залучення інших фахівців, створення експертом нової (евристичної) методики дослідження, організація комісії експертів керівником СЕУ і пр.;

– ситуації, що включають риси двох попередніх.

У практичній діяльності експертні ситуації служать підставою для висунення найбільш ймовірних експертних версій, вибору способів їх перевірки, планування досліджень. В експертних методиках залежно від експертної ситуації, що складається, наводяться рекомендації щодо вибору необхідної і достатньої сукупності властивостей, які служать для вирішення експертного завдання, підготовці проб, обранню методів і умов аналізу та ін. Для експерта головною передумовою досягнення успіху в дослідженні є вміння правильно оцінити реальну експертну ситуацію і визначити напрями вирішення цієї проблемної ситуації.

Кінцеві типові ситуації на етапі дослідження, оцінки, перевірки висновку експерта:

– ситуація, відповідно до якої дослідження проведено повністю, його опис та висновки експерта зрозумілі ініціатору проведення експертизи;

– ситуація, коли висновки експерта неясні, хід експертного дослідження та обґрунтованість висновків не можуть бути оцінені ініціатором проведення експертизи;

– ситуації, в яких ініціатор проведення експертизи здатний лише частково оцінити висновок експерта.

Проведення експертизи в суді має певні тактико-організаційні особливості й потребує ясного розуміння професійними учасниками процесу алгоритму дій та рішень в тій чи іншій ситуації, пов'язаної із судово-експертною діяльністю, яка являє собою «систему дій, спрямованих на призначення і провадження експертизи з метою встановлення фактичних даних по конкретній кримінальній справі»¹. В літературі виокремлюють дві загальні експертно-судові ситуації в залежності від того залучався експерт на досудовому слідстві чи експертиза проводиться в суді вперше². Відносно загальних ситуацій виокрем-

¹ Криміналістика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2003. – С. 412.

² Орлов Ю.К. Судебная экспертиза как средство доказывания в

люються різні окремі ситуації. Можна виділити такі підвиди загальних експертно-судові ситуацій за двома підставами.

1. Причина проведення експертизи в суді.

1.1. Експертиза проведена на досудовому слідстві:

- висновок експерта оцінений, встановлена необґрунтованість дослідження або протиріччя іншим доказам. Призначення нової експертизи по тим самим питанням із тими ж самими об'єктами але іншому експерту (нова повторна експертиза);

- оцінені декілька висновків експертів суперечать один одному, допит експертів не усунув протиріччя. Призначення нової експертизи по тим самим питанням і об'єктам іншому експерту або експертам (нова повторна експертиза);

- висновок експерта оцінений, встановлена неповнота дослідження в зв'язку із не представленням експерту додаткових матеріалів. Призначення нової експертизи із наданням необхідних матеріалів тому же або іншому експерту (нова додаткова експертиза);

- висновок експерта оцінений, встановлені нові вихідні дані, призначення нової експертизи по дослідженню інших об'єктів або вирішенню інших питань;

- дослідження повідомлення керівника СЕУ або експерта про неможливість проведення експертизи. Після усунення зазначених у повідомленні перешкод призначення експертизи тому же або іншому експерту.

1.2. Експертиза вперше проводиться в суді.

- виявлені нові обставини, які вимагають з'ясування із використанням спеціальних знань в формі судової експертизи;

- під час судового розгляду встановлені обставини, що свідчать про розлад психіки у обвинуваченого й є необхідність призначення стаціонарної психіатричної експертизи (ч. 2 ст. 509 КПК України).

Від обсягу та складності завдання залежить місце проведення експертного дослідження. На цій підставі виділяються дві ситуації: проведення експертизи в суді або поза його межами (в СЕУ).

2. Виклик обізнаної особи та доручення проведення експертизи.

2.1. Експертиза проведена на досудовому слідстві.

- експерт, який залучався на досудовому слідстві, викликається до початку судового розгляду, бере участь у дослі-

дженні доказів, проголошує свій висновок, допитується, йому доручається проведення нової експертизи;

- експерт, який залучався на досудовому слідстві, викликається після початку судового розгляду, проголошує свій висновок, допитується, йому доручається проведення нової експертизи. В обох ситуаціях після провадження експертизи експерт проголошує висновок нової експертизи та при необхідності допитується;

- експерт не викликається. Проведення експертизи доручається тому ж або іншому експерту, експертам, експертній установі, які знаходяться поза межами суду. Після виконання завдання висновок експертом або керівником СЕУ направляється до суду.

2.2. Експертиза вперше проводиться в суді.

- виклик в суд спеціаліста (ст. 71 КПК України), який бере участь під час судового розгляду в дослідженні доказів, надає консультації та роз'яснення (ст. 360 КПК України), йому доручається проведення експертизи, як експерту. Після провадження дослідження експерт проголошує висновок нової експертизи та при необхідності допитується;

- проведення експертизи доручається експерту, експертам, експертній установі, які знаходяться поза межами суду. Після виконання завдання висновок направляється до суду.

Різниця ситуацій обумовлює вибір тактичних прийомів. Правильність дій ініціатора проведення експертизи та експерта у ситуації, що склалася, в значній мірі залежить від його точної оцінки останньої. Вірна оцінка ситуацій та вибір на цій основі тактичних прийомів є найважливішими умовами цілеспрямованості дій, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного і техніко-криміналістичного характеру¹. Т. С. Волчецька справедливо зазначає, що найважливішою складовою частиною моделювання будь-якої діяльності, в тому числі й діяльності по розслідуванню злочинів, є моделювання ситуацій, в яких ця діяльність здійснюється². Разом з тим, усвідомлення і переживання реальної ситуації учасниками завжди носить імовірнісний характер і врахувати все різноманіття чинників, що впливають на зміст процесуально-тактичної ситуації неможливо. Таким

¹ Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина – М. : Юридическая литература, 1986. – С. 165.

² Волчецькая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: учебное пособие / Т. С. Волчецькая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 1997. – С. 29.

чином, ситуаційна обумовленість тактичних прийомів пов'язана з об'єктивними (сукупність фактів, обставин) та суб'єктивними моментами (оціночна поведінка особи). Тому в криміналістиці розмежують об'єктивні і суб'єктивні чинники (умови), що впливають на їх формування і в яких на даний момент здійснюється розслідування¹. Перша група чинників відображає об'єктивний зміст ситуації. Друга група характеризує особистісні властивості суб'єктів (слідчого, спеціаліста, експерта та ін.), які визначають зміст ситуації і діючих у ній. Вкажемо, на наш погляд, найбільш значущі із вказаних умов.

1. Вихідні експертні ситуації.

Об'єктивні умови:

- матеріальна обстановка місця, де розташовані майбутні об'єкти експертного дослідження (у тому числі місце події): просторові розміри території, приміщення, вид поверхні, ступінь освітленості, погодні та інші умови, що впливають на якість, кількість і властивості об'єктів;

- можливість виконання процесуальної дії по збиранню слідів злочину, зразків для експертного дослідження, вихідних даних для експертизи;

- наявність, стан, стійкість існування виявлених об'єктів: сухі або вологі, достатня або мала кількість, розмірні характеристики та ін.;

- часовий проміжок між моментом утворення слідів злочину та моментом їх виявлення й вилучення, інтенсивність процесів зникнення доказів і виду чинників, що впливають на ці процеси;

- наявність спеціаліста, компетентного у пошуку та вилученні слідів злочину – майбутніх об'єктів експертизи;

- наявність інформації про вид шуканих слідів злочину, зразки для експертизи, способи їх збирання і можливості експертного дослідження;

- наявність техніко-криміналістичних засобів, розроблених методів та прийомів, необхідних для пошуку, фіксації, вилучення і упаковки слідів злочину і зразків, отримання вихідних даних;

- наявність техніко-криміналістичних та інших засобів для попереднього дослідження об'єктів на місці їх виявлення;

- наявність достатніх вихідних даних для проведення експертизи;

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики: учебное пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 630.

- наявність спеціалізованої експертної установи, обізнаної особи необхідної спеціальності (спеціалізації), яка може бути залучена як експерт для провадження експертного дослідження;

- експертиза призначається вперше (первинна) або були вже проведені експертизи по цим же об'єктам;

- експертиза в суді призначається вперше або була проведена експертиза на досудовому слідстві;

- експертиза по одному і тому ж предмету і тим же об'єктам призначається стороною обвинувачення і захисту одночасно або послідовно одна за одною;

- можливість отримання об'єктів дослідження стороною захисту.

Суб'єктивні умови:

- рівень професійних знань і навичок, практичний досвід слідчого та спеціаліста по збиранню слідів злочину, речових доказів;

- обсяг знань слідчого в галузі судових експертиз, необхідний для підготовки матеріалів на експертизу, формулювання питань експерту;

- фізичний (у тому числі стан органів зору) стан слідчого та спеціаліста, який впливає на виявлення слідів злочину;

- психологічний стан учасників слідчо-оперативної групи, який впливає на їх взаємини під час збирання доказів;

- бажання обізнаної особи – майбутнього експертаповідомити під час консультації слідчому всі сучасні можливості експертного дослідження щодо виявлених об'єктів, не приховуючи можливість встановлення певних фактів, але із застосуванням трудомісткою методики (особливо це стосується ідентифікаційних досліджень);

- наявність протидії допитуваної особи отриманню вихідних даних для проведення експертизи, протидія відбору зразків для експертного дослідження.

2. Основні експертні ситуації.

Об'єктивні умови:

а) підготовча стадія експертного дослідження:

- вид експертизи (одноосібна, комісійна, комплексна);

- наявність експерта відповідної спеціалізації для провадження одноосібної експертизи; декількох експертів однієї спеціалізації для провадження комісійної експертизи; декількох експертів різної спеціальності (спеціалізації) для провадження комплексної експертизи;

- доброякісність представлених на експертизу об'єктів: достатня кількість, необхідна якість, безсумнівність походження, порівнянність зразків і т.д.;

- необхідність витребування додаткових матеріалів, участі експерта в процесуальних діях;

- місце проведення експертизи: спеціалізована експертна установа, суд, місце знаходження об'єктів дослідження (у тому числі місце події);

б) стадії роздільного та порівняльного експертного дослідження:

- наявність науково-обґрунтованих судово-експертних методик дослідження, а в разі їх відсутності необхідність розробки евристичної методики дослідження об'єктів;

- наявність необхідного обладнання, інформаційно-довідкових колекцій, технічних засобів, матеріалів, умов, які дозволяють провести експерту повне дослідження і вирішити поставлене завдання;

- інформаційне забезпечення експерта даними про власності об'єктів, методи і методики дослідження;

- наявність достатньої інформації про умови існування, вилучення об'єктів, представлених на дослідження;

в) оціночна стадія експертного дослідження:

- встановлення сукупності ознак, необхідних та достатніх (недостатніх) для формулювання висновків.

Суб'єктивні умови:

- компетентність експерта, достатня для вирішення поставлених перед ним питань;

- психологічний стан експерта;

- стан органів зору експерта, що впливає на візуальне виявлення досліджуваних об'єктів та їх ознак;

- взаємовідносини між експертами-учасниками експертного дослідження, відсутність (наявність) протиріч в групі експертів, які проводять комісійну або комплексну експертизу;

- наявність протидії провадженню експертизи: не допущення експерта до місця знаходження об'єктів дослідження, ухилення особи від провадження судово-медичної, психологічної, психолого-психіатричної та іншої експертизи, негативний вплив на судового експерта та ін.

3. Кінцеві експертні ситуації.

Об'єктивні умови:

- наявність у слідчого, прокурора, судді, захисника доказової та іншої інформації, що дозволяє оцінити висновок експерта у повному обсязі;

- наявність обізнаної особи відповідного профілю, яка може бути залучена для надання допомоги (консультації) ініціатору проведення експертизи в оцінці повноти та наукової обґрунтованості проведеного дослідження;

– можливість допиту експерта (експертів), який провів експертизу.

Суб'єктивні умови:

– наявність (відсутність) у ініціатора проведення експертизи достатніх спеціальних знань для наукової оцінки висновку експерта;

– наявність у обізнаної особи (спеціаліста), залученої для надання консультації, відповідної проведеної експертизи спеціальності;

– компетентність обізнаної особи (спеціаліста), необхідна для оцінки застосованої під час експертного дослідження методики, встановлених ознак, обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків

– здатність спеціаліста переконати в правильності (хибності) наданого висновку експерта;

– здатність експерта переконати в обґрунтованості отриманих результатів дослідження.

Наведений перелік, безумовно, не вичерпує всіх можливих обставин і умов, які формують ситуації, пов'язані з провадженням експертиз.

Проведені міркування дозволяють дати наступні визначення. Експертно-слідча, експертно-судова, експертно-захисна ситуації – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов в яких знаходяться в певний момент кримінального провадження слідчий (прокурор), суддя (слідчий суддя), сторона захисту, що впливають на прийняття імперативного або на розсуд уповноваженої особи (органа) рішення про встановлення обставин злочину на основі використання спеціальних знань у формі експертизи, підготовку об'єктів для її проведення, провадження експертизи, а після провадження експертного дослідження – на здійснення дослідження, оцінки та перевірки висновку експерта й встановлених фактичних даних. Експертна ситуація – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов в яких знаходяться в експерт, експерти, керівник спеціалізованої експертної установи в певний момент експертного провадження, що впливають на прийняття рішення про початок (відмову в провадженні) експертного дослідження, його організацію, вибір експертної методики для рішення поставленого завдання та здійснення науково-обґрунтованого дослідження.

Ситуації обумовлюють насамперед тактику проведення експертизи слідчим, суддею, а також вибір певної методики дослідження експертом. Оцінка експертно-слідчих, експертно-судових, експертно-захисних ситуацій реалізується в рішеннях слідчого, прокурора, слідчого судді, судді, сторони захисту під час планування процесу доказування і керівника спеціалізова-

ної експертної установи, судового експерта або експертів під час планування та організації провадження експертного дослідження.

3.3. Тактика проведення експертизи під час досудового розслідування та в суді

Розробка тактичних прийомів проведення експертиз тісно взаємопов'язана з типовими експертними ситуаціями. Системи (підсистеми) тактичних прийомів окремих слідчих (розшукових), судових дій являють собою певні типові програми, своєрідні алгоритми, які рекомендуються до застосування у відповідних ситуаціях як найбільш ефективні¹. Таким чином, ситуаційна обумовленість тактичних прийомів є важливою передумовою формування і побудови їх типових систем (підсистем).

Виходячи із трьох етапів проведення експертизи розглянемо тактичні прийоми, що використовуються на етапах підготовки і призначення експертизи; провадження дослідження експертом; дослідження, оцінки і перевірки висновку експерта ініціатором проведення експертизи. Кожний етап відрізняється суб'єктом проведення, має різну мету, реалізується різними тактичними прийомами і може бути деталізований на ряд стадій².

І етап. Підготовка та призначення експертизи (залучення експерта, доручення проведення експертизи).

Фактичною підставою провадження експертизи є потреба в спеціальних знаннях для встановлення обставин розслідуваного злочину. Експерта залучають у ситуаціях, коли фактичні дані можливо встановити тільки шляхом використання спеціальних знань експерта. У тактичному і процесуальному плані приводом залучення експерта є: 1) рішення слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, сторони захисту; 2) наявність клопотань учасників процесу; 3) вказівка закону на обов'язковість призначення експертизи (ст. 242 КПК України); 4) рекомендації окремої криміналістичної методики розслідування злочинів.

Перший етап проведення експертизи здійснюється за таким алгоритмом: аналіз обстановки місця події, матеріалів кримінального провадження → висування загальних та окремих версій щодо події злочину → виділення матеріальних дже-

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): моногр. / В. Ю. Шепітько. – Харків: Харків юридичний, 2007. – С. 144.

² Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз: посібник; МОН України / М. Г. Щербаковський. – Харків: Фактор, 2011. – С. 189-211.

рел – носіїв потенційної доказової або орієнтуючої інформації, встановлення якої можливо тільки проведенням експертного дослідження → розпізнання експертної ситуації, що склалася → підготовка об'єктів для експертизи → залучення експерта (призначення експертизи).

Іншими словами мета експертизи – необхідність застосування спеціальних знань для виявлення і тлумачення «прихованої» інформації¹. Під «прихованою» інформацією слід розуміти, по-перше, дані, які неможливо виявити простим спостереженням (наприклад, невидимі ознаки підробки документа, зміст файлової системи комп'ютера, стан внутрішніх органів трупа тощо), а по-друге, видимі дані, але такі, що незрозумілі не фахівцю і вимагають тлумачення обізнаною особою (наприклад, почерк у документі, виявлені під час огляду сліди на стріляній гільзі і т.п.). Мова, отже, йде про рішення таких завдань, які не можуть бути вирішені шляхом застосування інших слідчих дій.

Підготовка матеріалів для провадження експертизи являє собою систему процесуальних, організаційних, тактичних і технічних дій по збиранню, підготовці і оформленню необхідних для проведення експертизи об'єктів експертного дослідження. Важливу допомогу в підготовці до проведення експертизи здійснює залучений сторонами згідно ст. 71 КПК України спеціаліст. Як правило, спеціалістом є співробітник державної спеціалізованої експертної установи або служби. Участь спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій створює сприятливу вихідну слідчо-експертну ситуацію, яка має наступні особливості. По-перше, спеціаліст, який знає існуючі експертні методичні можливості дослідження різноманітних матеріальних джерел інформації, цілеспрямовано здійснює їх пошук і використовує такі прийоми вилучення, що зберігають сліди злочину в незмінному стані. По-друге, спеціаліст здатний досліджувати не окремі сліди і предмети, штучно ізольовані від середовища і досліджувані в лабораторній обстановці, а всю сукупність цих слідів, що утворюють слідову картину злочинної події. Специфіка слідової картини події полягає в тому, що вона може досліджуватися як самостійне цілісне утворення у всьому розмаїтті його системно-структурних зв'язків.

Розглянемо докладніше стадії, з яких складається перший етап проведення експертизи.

¹ Шейфер С. А Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 144.

1.1. Прийняття рішення уповноваженим суб'єктом (органом) про проведення експертизи.

Для визначення необхідності проведення експертизи у кримінальному провадженні і її можливостей проводиться аналіз слідчої ситуації. З'ясовується механізм розслідуваної події, виділяються матеріальні взаємодіючі об'єкти. Експертиза призначається виходячи із прямої вказівки закону відповідно до вимог ст. 242 КПК України або після з'ясування необхідності встановлення фактичних даних, які мають значення для кримінального провадження, за допомогою наукових, технічних і інших спеціальних знань. Необхідність призначення експертизи під час розслідування злочинів зустрічається набагато частіше, ніж це вказується в законі. Так, обов'язково проводиться інженерно-технічні експертизи під час розслідування аварій на транспорті, про порушення техніки безпеки або протипожежної безпеки; економічні експертизи під час розслідуванні розкрадань; криміналістичні експертизи для виявлення підробки паперових грошей; товарознавчі експертизи для встановлення недоброякісної і нестандартної продукції та ін. Як правильно зазначає І. П. Каторгіна, перелік подібних випадків обов'язкового призначення експертизи в законі не вказаний, однак відсутність у кримінальному провадженні висновку експерта, який встановлює ці обставини, або спроба підмінити його «довідкою про дослідження», «висновком спеціаліста» та іншими документами є неприпустимим¹. До вказаних непроцесуальних документів додамо «висновки експертних досліджень», зазначені в п. 1.3 Інструкції МЮ України та п. 6 частини I Інструкції СБ України. Вказані «експертні дослідження» проводяться в СЕУ за дорученням правоохоронних органів, юридичних та фізичних осіб. Поняття цих досліджень не розшифровується, хоча для не обізнаної особи може скластися враження, що «експертиза» та «експертні дослідження» одна й та сама процедура. На наш погляд використані в нормативних актах формулювання вкрай невдалі, оскільки «експертні дослідження» – непроцесуальні дії, які доказового значення не мають, проте із змісту інструкцій зрозуміти це неможливо.

У законі та літературі не розкривається поняття необхідності в провадженні експертиз (за винятком обов'язкових випадків). Необхідним може бути визнано провадження експе-

¹ Каторгина И. П. процессуальные и тактические особенности назначения и производства судебной экспертизы на предварительном следствии / И. П. Каторгина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2014. – Том 30. – № 22 (193). – С. 134.

ртизи як єдиного засобу отримання достовірних фактичних даних, які можуть спростувати або підтвердити обставини, що мають значення для розслідування злочину. На жаль, у практичній діяльності, як свідчать результати опитування слідчих, їх думка про необхідність проведення експертиз значно відрізняються від вищевикладеної позиції. Практично половина респондентів вважає, що необхідність проведення експертиз обумовлена вимогою повноти та всебічності розслідування (25 %), вказівкою прокурора (13 %), клопотання сторони захисту, потерпілого (7%). 96 % слідчих вважають обов'язковим призначення психологічних, комплексних психолого-психіатричних експертиз щодо підозрюваного під час розслідування вбивств, хоча закон це не вимагає та найчастіше фактичних підстав для цього не має.

1.2. Визначення конкретного предмету експертизи. Конкретним предметом експертизи, як вказувалось вище, є доказова або орієнтуюча інформація, яка повинна бути отримана дослідженням представленого на експертизу матеріального носія. З'ясування конкретного предмету експертизи має важливе значення, оскільки, по-перше, обумовлює перелік питань, що будуть поставлені на вирішення експертом, по-друге, визначає рід (вид) експертизи. Конкретний предмет експертизи визначається рівнем розвитку тієї або іншої галузі знання і практичною розробленістю експертних методів встановлення певних фактів. Не всяка інформація може бути предметом експертизи, а тільки така, яка відповідає двом критеріям. Процес її встановлення має бути апробований експертною практикою, тобто для її встановлення розроблені відповідні експертні методики. По-друге, необхідні для встановлення експертом відомості повинні мати значення для кримінального провадження. На це вказано й в законі, згідно якому «слідчий суддя має право не включити до ухвали запитання, поставлені особою, що звернулася з відповідним клопотанням, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду» (ч. 7 ст. 244 КПК України). Одночасне врахування обох критеріїв дозволяє точно визначити конкретний предмет експертизи і відповідно – коло питань експерту.

1.3. Визначення роду (виду) експертизи. Залежно від природи носія інформації, що направляється на дослідження та спеціального об'єкту експертизи, необхідної для розслідування і встановлення фактичних даних доказової або орієнтуючої інформації (предмета експертизи) визначається рід (вид) експертизи відповідно до класифікації експертиз за спеціальними знаннями. Ініціатору провадження експертизи потрібно чітко усвідомити, яка сфера спеціальних знань необхідна для встано-

влення фактичних даних у кримінальному провадженні. Крім того, на цій стадії встановлюється процесуальний вид експертизи. Якщо експертиза призначається після раніше проведеної, то виходячи з оцінки попереднього експертного дослідження планується проведення нової (у тому числі повторної) експертизи, а також визначається, чи буде експертиза комісійною або комплексною. Від правильного визначення роду і виду експертизи, її можливостей залежить ціль призначення експертизи, вибір експертної установи і експерта.

1.4. Визначення черговості проведення декількох експертиз. Комплекс різних експертиз можна проводити як у відношенні того самого об'єкта, так і групи об'єктів. При цьому можливі дві експертні ситуації. У першій ситуації одні й ті ж об'єкти піддаються різним експертним дослідженням. Так, під час розслідуванні злочину про нанесення тілесних ушкоджень ножом доцільно спочатку призначити дактилоскопічну експертизу для встановлення наявності слідів пальців рук підозрюваного на ручці ножа. Потім провести комплексну судово-медичну та матеріалознавчу експертизу (експертиза волокон) по визначенню наявності на клинку ножа нашарувань мікроволокон, слідів крові, утворених у результаті контакту ножа з тілом і одягом потерпілого. На закінчення – провести експертизу по встановленню належності знаряддя злочину до холодної зброї. Не можна погодитися із рекомендацією В. М. Данилкіної, що у такій складній ситуації слідчий повинний вирішити, якими найменш інформативними слідами доцільно пожертвувати¹. Вказана рекомендація є порушенням одного із загальних принципів тактики проведення експертиз щодо отримання із об'єктів, які направляються на експертизу, якомога більшої інформації, навіть зі слідів, які, на перший погляд, не мають значення для розслідування. У наведених випадках експертизи виконуються самостійно і кожна оформляється окремим висновком. Обов'язком ініціатором проведення експертиз є вирішення питання про послідовність їх провадження, оскільки під час експертних досліджень в об'єкт експертизи можуть бути внесені неоправдані зміни, що унеможливають провадження подальших експертиз.

У другій ситуації вихідні дані одних експертиз є результатами, отриманими під час проведення інших попередніх експертиз. Прикладом служить порядок призначення декількох експертиз по встановленню причин пожежі. Спочатку призна-

¹ Данилкина В. М. Организационные аспекты назначения судебных экспертиз / В. М. Данилкина // Судебная экспертиза. – Саратов, 2009. – № 3. – С. 69.

чаються матеріалознавчі експертизи для встановлення наявності в згорілих залишках з вогнища пожежі слідів пально-мастильних матеріалів і нафтопродуктів або оплавлених електропроводів зі слідами короткого замикання. Потім призначається пожежно-технічна експертиза, завданням якої є визначення причин пожежі з урахуванням результатів раніше проведених експертиз.

1.5. Вибір часу проведення експертизи. Кримінальний процесуальний закон не визначає момент, коли повинна бути призначена експертиза. Це питання вирішується у кожному конкретному випадку з урахуванням сформованої ситуації і тактичних міркувань. Варто дотримуватися того правила, що експертиза призначається якомога раніше, оскільки її проведення вимагає витрат певного періоду часу, тривалість якого залежить від складності досліджень. Експертиза призначається тоді, коли зібрані всі необхідні для її провадження матеріали. У зв'язку із цим визначаючи час призначення експертизи, повинно спланувати і провести процесуальні дії, спрямовані на збір об'єктів для проведення експертизи. Прикладом слугують економічні та психологічні експертизи, одним з головних методів яких є дослідження матеріалів кримінального провадження, представлених у розпорядження експерта. Для провадження економічних експертиз необхідно надати значний обсяг документів бухгалтерського та податкового обліку і звітності (прибуткові та видаткові накладні, ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, касові книжки, матеріали інвентаризації, акти ревізій, таблиці, наряди, акти приймання виконаних робіт, трудові договори, розрахункові платіжні відомості та ін.), збирання яких здійснюється тривалий час¹. Для проведення психологічної експертизи важливим аспектом організації є збір матеріалів, що містять інформацію про особистість особи, яка підлягає експертно-психологічному дослідженню. Матеріали включають інформацію двох видів: загальні відомості про умови розвитку і виховання особи, звички, навички поведінки, інтереси, способи вирішення конфліктів і ін., а також відомості про психічний стан особи у кримінальній ситуації². Необхідні дані можуть міститися в характеристиках і інших документах, показаннях свідків, а також показаннях самої особи. Таким чином, для експертизи необхідно

¹ Бандурка А. М. Судебная бухгалтерия : учебное пособие / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка, В. А. Лукин и др. – Х. : Титул, 2007. – С. 10.

² Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ф. С. Сафуанов. – М. : Гардарика, Смысл, 1998. – С. 56-57.

підготувати матеріали, у яких в тій або іншій формі є відомості по психологічні властивості особи, які придатні для інтерпретації експертом. У зв'язку з великим обсягом матеріалів, необхідних для провадження психологічної експертизи, її доцільно проводити на наступному етапі розслідування, коли зібрано достатньо відомостей про особу, яка цікавить слідство.

1.6. Вибір та підготовка об'єктів для проведення експертизи. Під час підготовки об'єктів для проведення експертного дослідження слід визначити їх кіот кість, обсяг, відібрати зразки для експертного дослідження (зокрема зразки порівняння для вирішення ідентифікаційних питань), уточнити вихідні дані, а також визначити ті матеріали кримінального провадження, з яких встановлюються фактичні дані, необхідні для давання обґрунтованого висновку. Вихідні дані для проведення експертного дослідження отримуються в ході огляду місця події, огляду трупа, освідчування, слідчого експерименту, допиту та ін. Обираючи об'єкти, які необхідно представити експерту, варто виходити з положення, що головним чином представляти належить первісні речові докази, безпосередньо пов'язані з подією злочину. Лише в крайньому випадку, коли дослідження оригіналів утруднене внаслідок їх громіздкості, крихкості, невіддільності від навколишнього середовища, схильності до псування і т. ін., на експертизу представляються похідні речовинні докази: зліпки, копії, відбитки, фотографії і т. ін.

Якщо на об'єкті є очевидні сліди злочину, то його виявлення та надання експерту не викликає складності. У ситуації, коли сліди злочину невидимі і їх носій може бути виділений з матеріального середовища обстановки злочину лише гіпотетично, важливу роль відіграють версії щодо визначення об'єктаносія. На основі результатів проведення слідчих (розшукових), судових дій, оперативно-розшукових заходів, моделювання дій злочинця, матеріалів кримінального провадження, особистого досвіду, методичних та довідкових матеріалів висувається версія про носій кримінально-релевантної інформації. Як зазначає В. О. Коновалова в ситуації, коли недостатня кількість виявлених у провадженні доказів, застосовується дедуктивний метод побудови версій¹. Вказана ситуація характерна для провадження експертизи з виявлення і дослідження мікрооб'єктів на передбачуваному їхньому носії.

Більшість психологічних, психіатричних і деяких видів медичних експертиз неможливо провести без направлення на

¹ Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Харьков: Консум, 2000. – С. 19.

дослідження певного учасника процесу. Експертизі підлягає особливий об'єкт: підозрюваний або потерпілий, які одночасно виступають суб'єктами процесу з певними процесуальними правами і обов'язками. Для дослідження ініціатору провадження експертизи необхідно забезпечити появу цих осіб у експерта. Під час виявлення речових доказів, що представлені у великій кількості або обсягу (наприклад, зерно, дріб, ґрунт, бензин і ін.) на дослідження представляються проби. О. Р. Росинська підкреслює, що на відміну від зразків проби відбираються від грузлих, порошкоподібних, рідких і газоподібних об'єктів з різних ділянок об'єму цих об'єктів (із середини, краю і т.д.). «Пробою» є частина обсягу, яка передається експертові для дослідження без змішання з іншими частинами, а «середньою пробою» є взяті частини обсягу об'єктів, які змішуються. Проби, узяті з різних частин об'єкта, характеризують ці частини. Середня проба характеризує об'єкт у цілому¹. Слід додати, що проби відбираються не тільки від об'єктів, які не мають стійкої форми, але й від різного роду виробів для проведення товарознавчих експертиз, металів – для металознавчих досліджень та ін. Відбір проб проводиться за затвердженими відповідними стандартами або методикою правилами. Істотну допомогу слідчому в підготовці матеріалів на експертизу можуть надати консультації спеціалістів або експертів, яким буде доручено проведення експертизи.

В літературі висловлена думка, що для забезпечення об'єктивності експертного дослідження слід обмежити доступ експерта до матеріалів кримінального провадження. Пропонується, наприклад, виключити можливість ознайомлення експерта з матеріалами, які містять інформацію щодо певних фактів, дані, що характеризують особу, стосовно якої ставляться питання перед експертом, інші обставини, котрі не мають безпосереднього відношення до предмету експертизи². Вважаємо, що таке обмеження повинно бути вибірковим. Дійсно, ознайомлення експерта з усіма матеріалами кримінального провадження може створити загрозу упередженості у його міркуваннях, сприяти тенденції до вирішення питань не на основі досліджуваних ознак, а шляхом оцінки наявних у криміналь-

¹ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 38-39.

² Назначение и производство судебных экспертиз: пособие для следователей, судей и экспертов / Л. М. Авилина, Л. Д. Беляева, М. С. Брайнин, Ю. Ф. Воронин и др.; отв. ред. Г. П. Аринушкин, А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1988. – С. 25.

ному провадженні доказів¹. Існує небезпека того, що у ситуації, коли, наприклад, за браком об'єктів дослідження чи ідентифікуючих ознак, експерт вагається щодо висновку про виконання тексту підсудним, визнання останнім свого авторства схилить експерта до позитивної відповіді на поставлене запитання. Однак, повністю позбавити експерта можливості ознайомлюватися із матеріалами кримінального провадження неможливо, оскільки це – пряме порушення його права знайомитися із матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмету дослідження (п. 1 ч. 3 ст. 69 КПК України). У більшості випадків дані кримінального провадження використовуються експертами як допоміжна, додаткова інформація, необхідна для рішення поставлених завдань та формулювання висновків. На наш погляд, під час вирішення питання про обсяг і межі ознайомлення експерта з матеріалами кримінального провадження слід керуватися наступним принципом. У розпорядження експерта направляються матеріали кримінального провадження щодо предмету призначуваної експертизи (протоколи слідчих (розшукових) дій, довідки, технічна документація та ін.), у яких відображені фактичні дані, пов'язані з виникненням, існуванням (зберіганням, експлуатацією), вилученням об'єктів, що направляються на експертизу. Так, відомості про термін експлуатації взуття, вилученого у підозрюваного в крадіжці через тривалий період часу після вчинення злочину, допоможуть уникнути експертів категоричного негативного висновку під час вирішення питання про тотожність, коли сліди взуття з місця події відрізняються від відбитків, утворених взуттям, яке перевіряється. Зазначені розходження можуть бути обумовлені як відмінністю об'єкта, що перевіряється, від шуканого об'єкта, так і істотною зміною рельєфу підошви взуття внаслідок зношування.

Нерідко в матеріалах кримінального провадження містяться суперечливі дані або відомості, які прямо суперечать одне іншому. Наприклад, очевидець дорожньо-транспортної пригоди свідчить, що швидкість автомобіля перед зіткненням становила 80–90 км за годину, а водій стверджує, що автомобіль рухався зі швидкістю не вище 50 км за годину. Зазначені параметри є вихідними даними автотехнічної експертизи, на підставі яких експерт повинен дати висновок про технічну можливість запобігання події. Слід брати до уваги Постанову Пленуму ВСУ, в якій вказується на необхідність суду в ухвалі (по-

¹ Откідач Г. До питання про пожежно-технічну експертизу / Г. Откідач // Право України. – 2002. – № 4. – С. 96.

станові) навести потрібні експертні вихідні дані, що ґрунтуються на матеріалах кримінального провадження. За наявності в них різних даних щодо обставин події суд доручає експертові дати висновок стосовно кожного з варіантів¹. Тому, коли в матеріалах кримінального провадження містяться дані, що мають протиріччя, експерт повинний провести дослідження, виходячи окремо з кожного з них і надати альтернативні висновки, тобто навести варіанти відповідей відносно кожного з вихідних даних. В подальшому слідчий, суд віддасть перевагу тому варіанту, який підтверджується іншими наявними доказами.

У випадку призначення нової експертизи, крім зазначених вище об'єктів, експерту направляються також висновки попередніх експертиз із усіма додатками (фотознімками, порівняльними зразками і т. ін.), а також додаткові матеріали, що стосуються предмета експертизи, які були зібрані після виконання первинного дослідження.

1.7. Вибір державної спеціалізованої експертної установи (служби) або приватного експерта, яким буде доручено проведення експертного дослідження.

В залежності від виду експертизи і об'єктів дослідження експертиза доручається державним спеціалізованим експертним установам (службам) МЮ, МВС, СБ або МОЗ України або приватному експерту. Установи вибирається за відомчотериторіальним принципом, а також з урахуванням того, що відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» виключно державними спеціалізованими установами «здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз».

Експертиза може призначатися приватному експерту. Згідно ст. 9 Закону «Про судову експертизу» особа або орган, які призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів. Тому перед дорученням провадження дослідження слід перевірити правосуб'єктність фахівця як атестованого судового експерта по від-

¹ Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14 п.19 ; із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 19.12.2008 № 18.

повідному сайту МЮ України¹. Крім наявності спеціальних знань у обраної особи перевіряється відсутність підстав для її відводу (статті 77, 79 КПК України).

1.8. Юридичною підставою початку провадження експертизи є постанова слідчого, прокурора, ухвала слідчого судді або суду про доручення проведення експертизи. У разі, коли експерта залучає сторона захисту, то, як зазначалось вище, для початку провадження експертизи, виходячи з положень статей 20, 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» захисник повинен надати адвокатський запит, до якого додаються посвідчені адвокатом копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, ордера або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги². Відповідно ч. 2 ст. 45 КПК України «захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю». Для встановлення вказаних відомостей необхідно звернутися до сайту Єдиного реєстру адвокатів України та прізвищем конкретного захисника встановити необхідні дані³.

В ч. 5 ст. 69 КПК України вказано на обов'язок експерта отримати дозвіл від особи (органу), яка його залучає, на дослідження, пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта або зміною його властивостей. В зв'язку із імперативною вимогою закону і з урахуванням своєчасного проведення експертних досліджень в постанові слідчого (прокурора), ухвалі слідчого судді (суду) у передбаченні експертного дослідження, в ході якого можуть бути змінені властивості об'єктів, слід заздалегідь надати (заборонити) дозвіл в такому дослідженні. Законом не врегульована конфліктна ситуація, коли експерта залучає сторона захисту, а об'єкт дослідження та його властивості втраять свою первісну сутність через часткове або повне знищення, зміну властивостей в процесі провадження експертизи. На нашу думку оскільки тягар доказування у кримінальному провадженні несе сторона обвинувачення – слідчий, прокурор (ч. 1

¹ Державний Реєстр атестованих судових експертів: сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rase.minjust.gov.ua>.

² Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України № 5076-VI від 5.07.2012 // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 27. – Ст. 282; із змінами, внесеними згідно із Законом № 1702-VII від 14.10.2014. – ВВР. – 2014. – № 50-51. – Ст. 2057.

³ Єдиний реєстр адвокатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://erau.unba.org.ua/erau>.

ст. 92 КПК України), а рішення по суті приймає суд, то право на такий дозвіл слід надати тільки стороні обвинувачення та суду (слідчому судді). Зазначена пропозиція обґрунтовується ще й тим, що у разі знищення об'єкта (зміни властивостей) подальше його дослідження за ініціативою сторони обвинувачення або суду стане неможливим, а сторона захисту в своїх інтересах може не представити результати проведеної експертизи. Наведене вимагає внесення відповідних доповнень до ч.5 ст. 69 КПК України такого змісту: *«Експерт зобов'язаний: ... забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від сторони обвинувачення, слідчого судді, суду»*.

Визначення роду або виду експертизи, що безпосередньо пов'язано з вибором експертної установи або кандидатури приватного експерта, визначенням його компетенції у вирішенні поставлених питань. Слідчі, а нерідко навіть судді не знають тонкощів родового поділу всередині різних класів експертиз і можуть призначити, наприклад, судово-почеркознавчу експертизу замість експертизи технічного дослідження документів, судово-хімічну замість експертизи наркотичних засобів та ін. В криміналістичній літературі з розслідування різних видів злочинів нерідко рекомендується призначати експертизи, яких в сучасній практиці та теорії судових експертиз не існує, наприклад – «іхтіологічну», «радіологічну», «токсіологічну», «гідротехнічну», «гідрометеорологічну» та ін.¹. Серед опитаних слідчих 55 % респондентів утруднюється у визначенні роду, виду експертизи відповідно до сучасної їх класифікації за галузями знань. У такій ситуації для запобігання помилок у найменуванні роду, виду експертизи доцільно в постанові вказати клас, до якого відноситься призначувана експертиза. Наприклад, «криміналістична експертиза», «судово-медична експертиза», «інженерно-технічна експертиза» та ін. Якщо експертиза проводиться в спеціалізованій експертній установі, то керівник, організовуючи дослідження, виходячи з питань і представлених об'єктів самостійно визначає вид експертизи і доручає її проведення відповідному експертові.

Важливе місце в тактиці призначення експертизи займає правильне формулювання питань, що виносяться на вирішення експерта. Вважаємо, що питання повинні бути чіткими, конкретними, ясними, грамотними, юридично обґрунтованими,

¹ Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : моногр. / О. В. Одерій. – Харків : Діса плюс, 2015. – С. 415-420.

не допускати двоякого тлумачення і не торкатися питань права. Якщо питань декілька, то вони ставляться в логічній послідовності. У спеціальній літературі з судової експертизи є шаблони питань для різних родів і видів експертиз^{1,2,3}. На жаль на практиці часто ставляться не тільки неточні, але й неграмотні запитання. Найчастіше це стосується рішення ідентифікаційних завдань. Замість точного визначення об'єкта ототожнення формулюються помилкові питання щодо «ідентичності», «тотожності», «однорідності» об'єктів та ін. Ідентифікувати – значить встановити тотожність конкретного об'єкта із самим собою в різні періоди часу або в різних його станах⁴. З точки зору теорії ідентифікації безглузді питання про тотожність різних об'єктів, а постановка цих запитань не відповідає принципу визначеності завдання. Не можна погодитися П. Н. Заблоцьким, який пропонує слідчим в постанові про призначення експертизи разом з питаннями про придатність слідів для ідентифікації ставити питання й щодо перевірки слідів за криміналістичними обліками⁵. На наш погляд, помилково змішувати таку процесуальну форму використання спеціальних знань як проведення експертизи з непроцесуальною формою із порівнянням слідів злочину за даними криміналістичних обліків. Серед помилок, що зустрічаються у експертній практиці, вкажемо ще одну, пов'язану із виявленням та дослідженням мікрооб'єктів. Перед експертами часто ставлять питання про наявність будь-яких сторонніх мікрооб'єктів (мікрочастинок, мікрослідів, мікрокілостоті речовин) на поверхні наданих об'єктів: предметів одягу, знарядь злочину, елементів середовища матеріальної обстановки злочинної події. Очевидно, що на поверхні будь-якого предмету є безліч сторонніх мікрооб'єктів. Тому питання про вид, природу (пально-мастильні матеріали, порох, волокна,

¹ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 р. № 53/5 ; із змінами і доповненнями, внесеними згідно наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5.

² Каткова Т. В. Судебные экспертизы: сборник вопросов / Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников. – Х. : Оригинал, Рубикон, 1994. – 144 с.

³ Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 63-382.

⁴ Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. – К. : РИО МВД УССР, 1970. – С. 18.

⁵ Заблоцкий П. Н. Совершенствование деятельности по использованию криминалистических учетов в раскрытии и расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук; 12.00.09 / П. Н. Заблоцкий; Волгоградская академия МВД Российской Федерации. – Волгоград, 2005. – С. 15.

осколки скла, шматочки кам'яного вугілля, лакофарбові частинки, нашарування ґрунту і т. д.) шуканих мікрооб'єктів слід вказувати, виходячи з обставин вчиненого злочину та висунутої версії щодо об'єктів, від яких вони могли утворитися.

Винесення постанови або ухвали про доручення проведення експертизи, адвокатського запиту про залучення експерта – основний юридичний факт, що тягне виникнення всієї системи процесуальних відносин із приводу експертизи між особою (органом), яка ініціювала проведення експертизи, керівником спеціалізованої експертної установи (служби) та експертом.

1.9. Вирішення питання про необхідність присутності під час проведення експертизи особи (органа), яка ініціювала експертизу або іншої особи. В перебігу проведення експертного дослідження можуть бути присутніми: слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд (за винятком проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголошенням); підозрюваний та інша особа з дозволу ініціатора проведення експертизи, зокрема лікарі лікувально-профілактичних установ під час проведення судово-медичної експертизи (п. 2.13.3 Інструкції МОЗ України. Присутність підозрюваного під час проведення окремих експертних досліджень є нештатною ситуацією та потребує серйозної підготовки. Враховуючи специфіку об'єктів, які досліджуються у межах судових експертиз, а саме їх виняткову вразливість і легкість знищення чи безповоротного пошкодження, присутність підозрюваного часто є вкрай небажаною. Адже він може досить легко завдати непоправної шкоди об'єктам дослідження, які зберігають важливі для кримінального провадження докази. Тому підготовка має охоплювати як питання забезпечення особистої безпеки експерта, схоронності об'єктів дослідження та інструментальних засобів. Під час присутності підозрюваного в експертній установі, яка є охоронюваним об'єктом відповідно до ст. 19 Закону України «Про судову експертизу», режим її роботи змінюється. Це може виражатися у забороні іншим працівникам установи перебувати та переміщуватися в окремих блоках будівель, проводити дослідження в одному приміщенні з експертом, якому присутній підозрюваний, зміні звичного місця проведення експертом окремих досліджень з міркувань безпеки та зручності розташування учасників тощо

1.10. Направлення постанови, ухвали про доручення проведення експертизи, адвокатського запиту і об'єктів, що підлягають дослідженню, в обрану експертну установу або приватному експерту. Основним тактичним завданням цього етапу є підготовка об'єктів до транспортування до місця проведення

експертизи. Підготовка включає упакування об'єктів відповідно до методичних рекомендацій, надання пояснювальних написів, опечатування. Якщо проведення комплексної експертизи поручається експертам різних експертних установ, то копії постанови направляються в кожную установу, а матеріали – провідній установі. Якщо проведення комплексної експертизи поручається співробітникам експертної установи і приватному експерту, копія постанови і об'єкти дослідження направляються в державну експертну установу (п. 3.7 Інструкції МЮ України). Транспортування об'єктів на експертизу може здійснюватися особисто ініціатором або поштою. Останній спосіб неприйнятний, коли експертному дослідженню підлягають вогнепальна або холодна зброя, вибухові пристрої й речовини, комп'ютерно-технічні засоби, наркотичні засоби та інші об'єкти, що неможливо переслати поштою.

У деяких вихідних експертних ситуаціях доставити об'єкти в державну експертну установу неможливо з наступних причин: а) об'єкт занадто громіздкий (наприклад, зруйнований будівельний кран); б) об'єкт дослідження не можна вилучити (наприклад, місце вибуху або вогнище пожежі); в) об'єктів занадто багато – це фактично всі елементи матеріальної обстановки місця події, наприклад, локальна комп'ютерна мережа в організації. У цих ситуаціях експерту повинно забезпечити безперешкодний доступ до об'єкта, надати можливість дослідження й належні умови роботи. У першу чергу, це означає забезпечення схоронності об'єкта дослідження, недопущення сторонніх осіб, які можуть внести зміни в об'єкт або матеріальну обстановку. Якщо об'єкти дослідження перебувають поза приміщеннями під відкритим небом, найважливішою умовою успіху проведення експертизи є оперативність її призначення.

Розглянемо тактичні особливості підготовки та призначення експертизи у судовому розгляді. У літературі наведений перелік експертно-судових ситуацій, що виникають в стадії підготовчого провадження або в процесі судового розгляду й обумовлюють необхідність проведення експертизи, виклик у суд експерта, який проводив експертизу на досудовому слідстві, або обізнаної особи для проведення нової експертизи¹:

¹ Арсеньев В. Д. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РСФСР по вопросам судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев, А. Р. Шляхов, В. А. Васенков. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 55; Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1975. – С. 123; Каркач П. М. Державне обвинувачення в

1) під час досудового слідства не проводилась експертиза для встановлення суттєвих обставин злочину і є необхідність її призначення судом;

2) на рішення призначеної слідчим експертизи не ставились питання, з'ясування яких має значення для прийняття правильного рішення у кримінальному провадженні;

3) висновки експерта ґрунтуються на вихідних даних, які надані слідчим і мають протиріччя;

4) в ході судового слідства з'явилися нові дані, встановлені обставини або об'єкти, які вимагають експертного дослідження;

5) під час судового розгляду виникла необхідність рішення за допомогою експертизи ряду додатково виниклих питань;

6) висновок експерта, даний на досудовому слідстві, недостатньо ясний;

7) експертом на досудовому слідстві встановлені причини та умови, що сприяли вчиненню злочину і є потреба в їх поясненнях;

8) проведене на досудовому слідстві експертне дослідження не повне;

9) висновок експерта, даний на досудовому слідстві, необґрунтований, в тексті є протиріччя;

10) висновки експерта суперечать іншим наявним у кримінальному провадженні доказам;

11) члени експертної комісії дійшли протилежних висновків;

12) під час розслідування проведено декілька експертиз, висновки яких суперечать один одному;

13) експертиза проведена особою, яка за законом не могла виконувати покладені на неї функції в даному кримінальному провадженні (ст. 79 КПК України);

14) виникли обґрунтовані сумніви щодо компетентності експерта, фахової підготовки, наявності необхідного обсягу спеціальних знань;

15) незгода суду з висновком експерта (повідомленням про неможливість проведення експертизи) або сумнів у його правильності;

16) особлива важливість висновку експерта як доказу по кримінальному провадженні;

суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України : посібник / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – С. 92; Шепель В. Н. Экспертиза в суде по уголовным делам в свете нового законодательства и перспектив ее развития: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 // В. Н. Шепель; Московский Государственный университет путей сообщения. – М., 2002. – С. 113.

17) учасники судового розгляду обґрунтовано не погоджуються з висновками експерта.

Аналіз наведених ситуацій дозволяє дійти висновку, що вони є підставами проведення первинної експертизи (1-5), допиту експерта (6-7), призначення нової додаткової (8) або нової повторної (9-14) експертиз. Випадки 15-17 по суті є приводами проведення експертизи або допиту експерта, що повинні обґрунтовуватися відповідними підставами.

Діяльність експерта (спеціаліста) в дослідженні доказів під час судового розгляду відбувається протягом порівняно невеликого проміжку часу і специфічна тільки для проведення експертизи в суді. Вона складається із двох основних стадій: на першій – особа приймає участь у дослідженні обставин кримінального провадження, що мають відношення до предмету експертизи, на другій – здійснює експертне дослідження і на підставі одержаних даних робить відповідні висновки. Відтак, слід вважати, що проведення експертизи в суді починається не з моменту одержання експертом ухвали суду, а з початком дослідження майбутніх об'єктів експертизи. Участь експерта в дослідженні обставин злочинної події є початком експертного дослідження, оскільки в якості вихідних даних використовуються факти, викладені в показаннях обвинуваченого, потерпілого, свідків, встановлені оглядом документів, речових доказів та ін.¹

Питання щодо необхідності доручення проведення експертизи вирішується судом на підставі всебічного аналізу загальних та окремих судово-експертних ситуацій. Приймаючи рішення з цього приводу, суд, зокрема, має виходити з наступних міркувань: чи істотні ті обставини, які передбачається встановити експертизою; чи можна їх достовірно встановити за допомогою існуючих методів дослідження; чи не існує інших шляхів вирішення даного питання – більш простих і достатньо надійних (наприклад, допит свідків, огляд тощо)². Отже, експертиза має призначатися лише тоді, коли вона дійсно необхідна. Призначення експертизи без достатніх для того підстав призводить до непродуктивного використання експертами робочого часу, тяганини у судовому розгляді. Зазвичай проведення експертизи в суді ініціюють суб'єкти доказування і це логічно з огляду на принципи змагальності й диспозитивності в кримінальному

¹ Россинская Е. Р. Профессия – эксперт / Е. Р. Россинская. – М. : Юрист, 1999. – С. 34.

² Криминалистика: учебник / А. И. Винберг, Б. Л. Зотов, Ю. Г. Корухов, С. П. Митричев и др.; отв. ред. С. П. Митричев, Н. А. Селиванов, М. П. Шаламов. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 360.

процесі. Проте, як доведено нами вище, за відповідних обставин суд із власної ініціативи вносить на обговорення питання стосовно доцільності призначення експертизи. Виходячи з обґрунтованої нами ідеї підвищення доказової активності суду, навіть якщо відсутня клопотання, коли пробіли, допущені органами досудового слідства, є очевидними, але можуть бути усунуті в ході судового слідства, суд не повинен уникати обговорення питань, пов'язаних з необхідністю проведення експертизи або виклику в судові засідання експерта для допиту.

Р. Д. Рахунов стверджує, що у більшості випадків експертиза в суді проводиться в кінці судового розгляду¹. З цим твердженням не можна погодитися, оскільки обставини, що мають значення для провадження експертизи, можуть бути з'ясовані значно раніше. За умови правильного визначення моменту призначення експертизи судовий розгляд набуває більш цілеспрямованого характеру, а експерт уникає непродуктивного гаяння часу. У будь-якому разі експертиза має призначатися після допиту обвинуваченого, потерпілого, свідків, показання яких мають значення для експертизи, проведення всіх судових дій, що стосуються предмета експертизи. Особливу увагу слід звернути на те, щоб були допитані особи, котрі безпосередньо пов'язані з об'єктами експертизи, їх походженням. Наприклад, якщо шляхом проведення почеркознавчої експертизи необхідно встановити, чи виконані підписи від імені конкретних осіб ними самими чи іншою особою, то експертиза має бути проведена лише після того, як будуть допитані всі ці особи².

Об'єкти дослідження повинні надаватися судом експерту у кількості, достатній для вирішення поставлених перед ним завдань. І. І. Когутич рекомендує для вирішення питання щодо обсягу необхідного матеріалу звернутися до суду за допомогою до спеціаліста й краще коли ним буде майбутній експерт³. Безумовно, не всі об'єкти можуть бути підготовлені й представлені експертові та безпосередньо досліджені в суді. Перед судом, на відміну від слідчого, стоїть серйозна методична проблема – підготовка матеріалів для провадження експертизи. Як відомо, деякі експертизи потребують ретельної підготовки щодо вста-

¹ Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе / Р. Д. Рахунов; Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР. – М. : Госюриздат, 1953. – С. 145.

² Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Ароцкер Л. Е. – М. : Юридическая литература, 1964. – С. 78.

³ Когутич І. І. Криміналістика : курс лекцій / І. І. Когутич. – К. : Атіка, 2008. – С. 509.

новлення вихідних даних, збирання численних матеріалів, відібрання зразків для порівняльного дослідження та ін. Очевидно, що можливості суду в цьому відношенні далеко не такі, як у слідчого. Безпосередньо в приміщенні суду можуть бути проведені експертизи, що не потребують тривалих і складних досліджень із застосуванням лабораторного обладнання. Проведення експертних досліджень у приміщенні суду допустимо лише за умови, що це не позначиться на якості експертизи. Тому для визначення місця проведення експертизи судді необхідно попередньо одержати консультацію спеціаліста або призначеного експерта з приводу можливості проведення експертизи безпосередньо в приміщенні суду. Вирішуючи питання щодо можливості провадження експертизи в суді, слід враховувати, що експерт може бути присутнім під час судового розгляду, отримати вихідні дані, а потім провести дослідження в експертній установі.

Доручення проведення експертизи обумовлює необхідність вирішення судом двох тактичних завдань. Перша з них пов'язана з найбільш повним використанням всіх зібраних фактів, що підлягають експертному дослідженню, а друга – із якнайповнішим використанням можливостей судової експертизи для встановлення всіх суттєвих обставин злочину, що відносяться до версій, які висуваються всіма правомочними учасниками судового розгляду. Умови гласності і змагальності судового процесу, сприяючи з'ясуванню нових або уточненню відомих обставин, здійснюють вплив на постановку питань перед експертом під час призначення нової експертизи в суді. Тому тактика обговорення питань, сформульованих учасниками судового розгляду, повинна передбачати, з однієї сторони, можливість використання спеціальних знань обізнаної особи для перевірки версій, що висуваються ними стосовно обставин злочину, а з іншої – найбільш раціональне використання можливостей конкретної експертизи для з'ясування суттєвих обставин злочинної події. В законі не прописана процедура підготовки ухвали про доручення проведення експертизи, але практика виробила наступний порядок. Насамперед головуючий пропонує сторонам подати свої варіанти питань експерту. Представляються вони в письмовому вигляді. Потім ці пропозиції оголошуються і по них заслуховуються думки учасників судового розгляду, а також експерта. Причому кожен з них може висловитися як по суті запропонованих питань (їх належності, значущості для кримінального провадження), так і з приводу правильності, точності їх формулювань. Після обговорення питань формулюються в ухвалі суду, яка разом із об'єктами дослідження передається експерту (направляється в СЕУ).

Після винесення ухвали про доручення проведення експертизи суд у залежності від тривалості експертного дослідження і важливості його результатів для судового слідства може прийняти різні рішення: продовжити судовий розгляд; зробити перерву або відкласти судовий розгляд до закінчення проведення експертизи. Після прийняття експертом ухвали і матеріалів кримінального провадження експерт залишає залу суду для провадження дослідження. Експерту слід спеціально відвести приміщення, де він проводить дослідження і складає висновок у письмовому виді. У ході проведення експертизи в експерта може виникнути потреба в одержанні додаткових матеріалів.

II етап. Провадження експертизи експертом.

Цей етап проведення експертизи реалізується керівником спеціалізованої експертної установи, експертом або експертами й включає як обов'язкові, так і факультативні стадії.

2.1. Повернення матеріалів без виконання керівником експертної установи. Як вказувалося вище причиною відмови у провадженні досліджень є непроведення даного виду експертиз в установі, відсутність експертів та фактичної можливості проведення експертизи. Якщо в матеріалах, які надійшли в установу встановлені грубі процесуальні порушення у оформленні, то спочатку про це повідомляється ініціатор проведення експертизи, а у разі не усунення цих перешкод до проведення дослідження матеріали через тридцять календарних днів з дня направлення повідомлення повертаються без виконання (п. 4.4 Інструкції МЮ України).

2.2. Повідомлення експерта про неможливість провадження експертизи, яке направляється ініціатору проведення експертизи до проведення дослідження. Підставами слугує: постановка питань, що виходять за межі спеціальних знань (компетенції) експерта (в тому числі із галузі права); не можуть бути вирішені в зв'язку із відсутністю науково-обґрунтованих методик дослідження або обладнання; суттєве порушення в оформленні наданих об'єктів; непридатність об'єктів для дослідження у зв'язку з неправильним упакуванням та ін. Зазначимо, що коли частина питань може бути вирішена, то дослідження проводяться.

2.3. Направлення експертом клопотання про надання додаткових матеріалів, дозвіл на повне або часткове знищення об'єктів експертизи, зміну їх властивостей. У випадку, коли після ознайомлення з матеріалами, що надійшли, виникає потреба експерт згідно ч. 3 ст. 69 КПК України вправі заявити клопотання в письмовій формі про надання додаткових матеріалів для проведення експертизи, про уточнення питань і вихідних

даних, що наведені у документі про призначення експертизи. Ще І. Я. Фойницький указував: «експертом повинні бути надані всі способи для ознайомлення з обставинами справи, знання яких необхідно для їхньої експертизи й для провадження відповідних прийомів»¹. У клопотанні може міститися прохання про створення умов для проведення дослідження на місці знаходження об'єктів (коли вони громіздкі та не можуть бути доставлені експерту). У клопотанні перераховуються всі необхідні матеріали з докладною характеристикою, вказівкою умов і можливих джерел їх одержання (наприклад, способи відбору середньої проби сипучих речовин).

Якщо за характером дослідження або у зв'язку з малою кількістю об'єкта зберегти його неможливо, то на ушкодження або знищення об'єкта експерт повинен отримати письмову згоду особи, яка призначила експертизу. Це обов'язкова вимога, оскільки переважна більшість загальноприйнятих експертних методик дослідження матеріалознавчих, деяких балістичних, трасологічних та інших експертиз передбачає знищення або ушкодження об'єктів. Наприклад, відстріл і знешкодження боєприпасів і вибухових пристроїв; розрізання пломб і замків; аналіз фарб, металів, пально-мастильних матеріалів і спиртовмісних сумішей та ін. Після одержання такого клопотання ініціатору проведення експертизи необхідно вжити заходів для задоволення запиту експерта. Для цього проводяться як слідчі (розшукові), судові дії, так і інші процесуальні та організаційні заходи щодо збирання необхідних відомостей і матеріалів. Сторона обвинувачення та захисту мають право (ст. 93 КПК України) вимагати пред'явлення необхідних предметів і документів від установ, організацій, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян із питань, необхідних для дачі висновку, зокрема, вимагати медичні документи, технологічні карти або робочі креслення виготовлення виробів, технічні характеристики обладнання, посадові інструкції, будівельно-технічну документацію та ін. У випадку невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи стороною захисту, незабезпечення доступу до об'єкта дослідження матеріали кримінального провадження повертаються особі (органу), яка призначила експертизу (п. 1.3 Інструкції МЮ України).

2.4. Направлення експертом клопотання про проведення процесуальних дій у його присутності (ч. 3 ст. 69 КПК України).

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 томах. Т. 2. / І. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – С. 299.

Ініціатива з боку експерта у проведенні слідчої (розшукової) дії та присутності в неї розглянута нами раніше. У ході допиту експерт вправі задавати допитуваному питання, що стосуються предмета експертизи. У процесі відібрання зразків для експертного дослідження експерт допомагає правильно вибрати тактичні прийоми отримання зразків, визначити їх якість і достатню кількість. Участь експерта в слідчому експерименті сприяє вибору методики експерименту, спрямованої на отримання необхідних для проведення експертизи достовірних даних.

2.5. Проведення науково-обґрунтованого дослідження представлених на експертизу об'єктів. Якщо представлені матеріали задовольняють необхідні вимоги об'єкти досліджуються з використанням спеціальних знань і наявного в розпорядженні експерта арсеналу технічних засобів й інформаційних ресурсів. Дослідження являє собою процес пізнання експертом схованої в об'єктах потенційної інформації про подію, що розслідується, і перетворення її з використанням спеціальних знань і технічних засобів у доступну для учасників кримінального провадження інформацію.

На етапі дослідження перед експертом виникають різні експертні ситуації. Прості ситуації вирішуються шляхом застосування типових, стандартних методик дослідження, а складні, проблемні ситуації потребують розробки евристичних методик дослідження, створених експертом. Етап проведення експертного дослідження здійснюється шляхом вирішення ряду послідовних логічних завдань і організації практичних дій (операцій), які відповідають попередній, аналітичній, порівняльній і оцінній стадіям дослідження.

Алгоритм дій експерта складають наступні послідовні процедури: аналіз експертом вихідних даних, результатів зовнішнього огляду об'єктів → висування експертних версій про досліджуваний об'єкт із урахуванням його виду, природи, обставин кримінального провадження і поставленого завдання → визначення властивостей (безпосереднього об'єкту), які необхідно встановити в ході дослідження для вирішення поставленого питання → вибір стандартної або розробка евристичної методики дослідження → проведення експертного дослідження із застосуванням вибраної (розробленої) методики → встановлення ознак, що виражають властивості об'єктів, достатніх для рішення завдання → оцінка результатів дослідження після проведення всіх дослідницьких процедур → формулювання підсумкових висновків.

У ході експертного дослідження експерт самостійний у виборі методики аналізу об'єктів і незалежний у формулюванні висновків. Якщо під час проведення експертизи присутні слід-

чий, підозрюваний, обвинувачуваний або інша особа, то вони не повинні втручатися в процес дослідження, нав'язуючи експертів методику проведення або «підказувати» висновки. Як зазначалося вище сторонні особи не мають права бути присутніми під час складання експертом (експертами) письмового висновку, повідомлення про неможливість давання висновку, а у випадку проведення комплексної або комісійної експертизи – під час обговорення експертами підсумків дослідження. У протилежному випадку об'єктивність висновку (повідомлення) може бути поставлена під сумнів.

Процедура проведення експертизи закінчується складанням висновку експерта, зміст якого регламентується ст. 102 КПК України. Цей підсумковий документ є логічним завершенням проведеного дослідження і його відображенням. Отримані результати, які є вивідним знанням, лаконічно викладаються у вигляді підсумкових висновків, що являють собою відповіді на питання, поставлені перед експертом. У висновку відображаються хід і умови дослідження, а також встановлені експертом фактичні дані. Ще одним варіантом завершення експертного дослідження є складання повідомлення про неможливість його проведення. Причини, що перешкоджають дачі висновку вказані вище та пов'язані із низькою інформативністю об'єктів, малою кількістю представленого матеріалу недостатнього для дослідження, відсутністю необхідних відомостей, без яких поставлене питання вирішити не можна та ін.

Т. В. Авер'янова вважає, що «експерт повинен викладати хід і результати дослідження доступною літературною мовою, вказуючи на виявлені в ході дослідження властивості та ознаки об'єкта (факту, явища), мотивовано пояснюючи їх, застосовуючи під час дослідження апробовані методики і детально пояснюючи спеціальні методичні положення, нові маловідомі методи і засоби дослідження»¹. На нашу думку вказана пропозиція сумнівна й не може бути втілена у більшості складних експертних досліджень. Так, наприклад, розшифровка рентгенограм просторової структури кристалічної решітки об'єктів є вузькопрофільним спеціальним дослідженням і настільки складним, що в повному обсязі його може виконати тільки фахівець з використанням складного математичного апарату та програмного забезпечення. Опис ходу дослідження та його розрахункової частини немислимо без оперування спеціальними термінами, і складно собі уявити їх літературну інтерпретацію доступною

¹ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 470.

мовою. Тому вимога властивості доступності до ініціатора проведення експертизи та інших осіб повинна висуватися до кінцевих підсумкових умовиводів проведеного дослідження, що викладаються у останній частині висновку експерта. Тому у цій частині висновку експерта дійсно необхідно використовувати мову та вирази, доступні і зрозумілі для усіх учасників кримінального провадження, які не мають спеціальних знань¹.

III етап. Заключний етап проведення експертизи.

Здійснюється слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом, стороною захисту. Так само, як і попередні цей етап складається із стадій, що послідовно змінюють одна одну. Алгоритм дій ініціатора проведення експертизи після отримання висновку експерта може бути представлений такими процедурами: дослідження тексту висновку та додатків до нього → проведення формальної (логіко-процесуальної) оцінки висновку експерта → проведення змістовної (спеціальної) оцінки висновку експерта → проведення перевірки встановлених даних → виклик експерта на допит, призначення нової експертизи → прийняття висновку експерта як джерела доказів → визначення напрямів використання отриманої інформації.

3.1. Отримання висновку експерта, його дослідження, оцінка та перевірка. Після отримання об'єктів і висновку експерта його обов'язково повинно дослідити, оцінити і у разі необхідності перевірити, виходячи із встановлених кримінальним процесуальним законом загальних принципів оцінки доказів (ст. 94 КПК України).

Для того, щоб забезпечити правильну оцінку доказів, у тому числі висновку експерта, закон указує такі вимоги, як оцінка доказів за внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, необхідність керуватися законом. Оцінка доказів за внутрішнім переконанням означає, що висновок експерта для ініціатора проведення експертизи не обов'язковий, тобто не має заздалегідь установленної доказової сили (ч. 10 ст. 101 КПК України). Необхідність обґрунтування внутрішнього переконання всіма обставинами кримінального провадження означає, що під час оцінки висновку експерта неприпустимі довільні висновки, не основані на розглянутих і взятих у сукупності даних, що є у кримінальному провадженні. Нарешті, обов'язок керуватися під час оцінки висновку експерта законом означає необхідність перевірки дотримання закону

¹ Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 508.

під час збирання і фіксування об'єктів та інформації, що є об'єктами експертного дослідження, самого процесу проведення експертизи, урахування всіх обставин, які можуть вплинути на вірогідність висновків експерта.

І. В. Пиріг критикує нашу позицію і вважає, що оцінка висновку експерта не відноситься до тактики проведення експертизи як слідчої дій, здійснюється тільки у сукупності із іншими доказами, тому належить до загальної діяльності слідчого з доказування під час розслідування злочину¹. Вказане твердження автора не може бути прийняте, оскільки прямо суперечить вимозі закону про оцінку кожного доказу з точки зору належності, допустимості, достовірності (ч. 1 ст. 94 КПК України). Оцінка сукупності отриманих під час розслідування злочину доказів характеризує їх достатність для прийняття процесуального рішення². Тому висновок експерта підлягає обов'язкової оцінці окремо від інших доказів, а потім – у сукупності з іншими доказами.

Оцінка висновку експерта має формальну та змістовну сторони, які не в повній мірі доступні ініціатору проведення експертизи³. Ситуації, що виникають при ознайомленні з висновком експерта, можуть бути простими, коли дослідження проведене повністю, його опис і висновки експерта зрозумілі, або проблемними, коли висновки експерта неясні, хід експертного дослідження не може бути підданий науковій оцінці ініціатором провадження експертизи. У цей час більшість криміналістів дійшли думки про неможливість повноцінної всебічної оцінки висновку експерта слідчим і судом, які не володіють і не повинні володіти спеціальними знаннями в найрізноманітніших галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла⁴. Зокрема, це стосується визначення наукової обґрунтованості, повноти представлених об'єктів, правильності обраної експертної мето-

¹ Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : моногр. / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – С. 248.

² Деєв М. В. Достатність доказів у кримінальному процесі України : автореф. ... дис. канд. юрид. наук ; 12.00.09 / М. В. Деєв ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 11.

³ Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Видавничий дом «Ін Юре», 2007. – С. 169.

⁴ Гончаренко В. Г. Критерії вірогідності висновків експерта: гносеологічний, психологічний і процесуальний аспекти / В. Г. Гончаренко // Часопис Академії адвокатури України. – 2009. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

дики, інтерпретації виявлених ознак і ін. У зв'язку із цим на заключному етапі проведення експертизи необхідно передбачити формальну оцінку, що доступна слідчому і може бути ним проведена самостійно, і змістовну оцінку, що вимагає залучення спеціальних знань, у зв'язку з чим слідчим, судом для отримання консультацій може бути залучена обізнана особа¹. Вказані сторони оцінки розглянуті у наступному підрозділі роботи.

3.2. Призначення нової експертизи або проведення допиту експерта. Оцінка висновку експерта породжує певні правові наслідки. У тому випадку, коли за результатами оцінки виникають сумніви відносно повноти, достовірності, обґрунтованості проведеного дослідження, його перевірка здійснюється шляхом призначення нової експертизи, проведення допиту експерта. Допит експерта проводиться слідчим, судом з власної ініціативи або за клопотанням учасників процесу. Отже, з тактичних міркувань, виходячи із ситуації експерт допитується відразу після отримання висновку або після ознайомлення з висновком учасників процесу. Критична оцінка висновку експерта сприяє виявленню недоліків проведеного експертного дослідження. Вони пов'язані з порушеннями вимог процесуального закону, недостатнім обґрунтуванням висновків експерта, неповнотою проведеного дослідження, неясністю використаних у висновках формулювань. Сумнів можуть викликати кваліфікація, компетентність і об'єктивність експерта. У випадку встановлення зазначених негативних фактів слідчий негайно повинен вжити заходів до їх усунення. Шляхами ліквідації недоліків проведення експертизи є допит експерта, а при необхідності – проведення нових досліджень. Коли з'ясовується, що усунути неповноту або неясність висновку шляхом допиту експерта неможливо, призначається нова експертиза. Підстави її призначення формально збігаються з підставами допиту експерта. Ю. М. Грошевий і С. М. Стахівський цілком обґрунтовано розмежовують їх за наступною ознакою: якщо для усунення неясності чи неповноти висновку експерта не потрібно проводити додаткових досліджень, то здійснюється допит експерта. Але коли з'ясування ряду питань вимагає нових досліджень, призначається додаткова експертиза². Нові експертизи виступають як засобом процесуальної перевірки первинної експерти-

¹ Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. – М. : Норма, 2009. – 384 с.

² Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2007 – С. 206.

зи і є джерелами судових доказів нарівні з іншими¹. Після проведення експертизи слідчий вправі допитати експерта (експертів) з метою одержання роз'яснення або доповнення даного ним висновку, хоча, як зазначалось нами вище, окремої норми щодо допиту експерта на досудовому слідстві КПК України не містить. Правильно зазначається, що допит припустимо проводити і відносно повідомлення експерта про неможливість дати висновок². Таким чином, предметом допиту експерта є зміст уже оформленого ним висновку або повідомлення.

3.3. Прийняття висновку експерта як джерела доказів. Якщо по закінченні оцінки висновку експерта слідчий вирішив, що встановлені фактичні дані мають властивість допустимості, належності, науково обґрунтовані, то вони приймаються як докази у кримінальному провадженні.

3.4. Ознайомлення сторони захисту із висновком експерта. Сторона захисту та потерпілий згідно ст. 221 КПК України мають право до завершення досудового розслідування звернутися до слідчого, прокурора з клопотанням про надання їм для ознайомлення матеріалів кримінального провадження, у тому числі висновку експерта. Законом передбачено, що слідчий, прокурор може відмовити у наданні матеріалів для ознайомлення, якщо, на його думку, на цій стадії кримінального провадження це може зашкодити досудовому розслідуванню. На наш погляд це не тільки процесуальне але й тактичне рішення, яке залежить від особливостей слідчої ситуації і направлене на зберігання джерел інформації, обставин провадження, які можуть бути використані в подальшому, в тому числі для застосування фактору раптовості (наприклад, під час допиту з метою спростування показань підозрюваного)³.

Ознайомлення із висновком експерта створює сприятливі умови для своєчасного проведення процесуальних дій за клопотанням сторони захисту, потерпілого, пов'язаних із проведеною експертизою. Оцінка висновку експерта може виявитися правильнішою і глибшою від оцінки відповідних посадових осіб, коли, наприклад, підозрюваний (потерпілий) має спеціальні знання, що стосуються предмета проведеної експертизи. Озна-

¹ Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – С. 195.

² Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Є. Є. Демидова ; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – С. 11.

³ Игнатьев М. Е. Фактор внезапности, его процессуальное и криминалистическое значение для расследования преступлений / М. Е. Игнатьев. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 60-82.

йомившись із висновком експерта та іншими документами, підозрюваний (потерпілий) вправі заявити клопотання про призначення нової експертизи (ст. 42 КПК України) або самостійно провести нову «альтернативну» експертизу (ст. 243 КПК України). У випадку незгоди із висновком експерта в протоколі допиту підозрюваного, потерпілого (ст. 224 КПК України) повинні бути зазначені факти, які вказують на думку допитуваної особи щодо необ'єктивності або некомпетентності експерта, необґрунтованості, неясності або неповноти висновку експерта, у чому виявляється протиріччя висновків іншим матеріалам кримінального провадження. Вказане обов'язково вказується у клопотанні слідчому судді щодо залучення експерта (ч. 6 ст. 244 КПК України). Підозрюваний може дати пояснення відносно висновків експерта, зробити зауваження або заявити заперечення у відношенні вихідних даних, методики дослідження, повноти проведеного дослідження і ін.

3.5. Визначення ролі встановлених експертизою фактичних даних в процесі розслідування і напрямів їх використання. Різновекторні шляхи використання результатів експертного дослідження, що стосуються доказування, тактики, організації та інших питань будуть розглянуті нижче. Вкажемо на типові кінцеві експертні ситуації, що виникають у кримінальному провадженні.

Доказове значення проведеної експертизи і встановлено-го вивідного знання залежить від форми підсумкових висновків експерта (категоричних, імовірних, альтернативних та ін.) і обставин розслідуваного злочину, для встановлення яких вона була призначена. Наприклад, встановлення марки металу уламка, витягнутого з рани потерпілого, не рівнозначне визначенню його належності клинку ножа, вилученого у підозрюваного. Напрями використання експертного висновку в процесі доказування різноманітні і визначаються як стадією розслідування, так тактичними й пізнавальними завданнями, що стоять перед слідчим. Як свідчить слідча практика мають місце дві ситуації помилкового визначення ролі висновку експерта у кримінальному провадженні:

а) недооцінка результатів експертного дослідження. Вказана ситуація виникає, коли висновки мають складну логічну форму. Так, альтернативний висновок припускає існування всіх можливих альтернатив, а не тільки того варіанта, що відповідає версії слідчого або узгоджується з іншими матеріалами кримінального провадження. Прикладом є висновок експерта-баліста про те, що мимовільний постріл з двоствольної рушниці міг відбутися як під час пострілу з одного зі стволів, так і під час удару рушниці об тверду поверхню. Другий приклад пов'я-

заний із наданням за результатами дослідження умовного висновку. Так, експерт-трасолог вказав, що слід взуття на місці події не утворений черевиком, який вилучений у підозрюваного, за умови, що він не був зношений після вчинення злочину. Зазначені у висновку умови повинні встановлюватися наступними процесуальними діями, що не завжди здійснюється слідчим;

б) переоцінка висновків експерта. Типовими прикладами є змішання висновків про однорідність і індивідуальну тотожність порівнюваних об'єктів. Підміна висновку про встановлення загальної родової (групової) належності висновком про отождоження може призвести до неправильного вирішення найважливіших питань розслідуваного злочину. Висновок про однорідність не вказує на конкретний одиничний об'єкт, визначаючи лише рід, вид, групу об'єктів, у яких він перебуває. В разі встановлення загальної родової (групової) належності об'єктів отримана інформація не забезпечує індивідуалізацію, виділення одиничного з множини однорідних об'єктів, яка може бути досить значною і кількісно невизначеною. Ще одним прикладом переоцінки слідчим висновків експерта служить прийняття ймовірних висновків як фактичних даних, достовірно встановлених експертом, а висновків про об'єктивну можливість існування фактів – як висновків про факти, що дійсно мали місце в обставинах вчиненого злочину.

3.4. Дослідження, оцінка і перевірка висновку експерта

Завершальним етапом діяльності з формування висновку експерта як джерела доказів є дослідження його змісту, оцінка і перевірка. Незважаючи на те, що висновок експерта в порівнянні з іншими доказами має істотну специфіку, оскільки являє собою умовивід, зроблений на основі дослідження з використанням спеціальних знань представлених експерту матеріалів кримінального провадження, він, як і будь-який інший судовий доказ, підлягає оцінці слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом (ст. 94 УПК України). Оцінка експертного висновку – найважливіший елемент діяльності по розслідуванню злочину, заключний етап проведення судової експертизи.

Трактування оцінки як розумової, логічної діяльності, що пронизує весь процес доказування, є в літературі загальнови-

знаним¹. Разом з тим оцінка тісно пов'язана з перевіркою і дослідженням доказів. Однак серед криміналістів і процесуалістів немає чіткого розмежування цих елементів (етапів) доказування через складність їх формального визначення. Різними авторами в дослідження і перевірку доказів вкладаються однакові процедури, що притаманні оцінці: аналіз, з'ясування змісту доказу й одержання інших доказів з метою перевірки його доброякісності². Нерідко змішуються предмет перевірки й оцінки³.

Розмежування між оцінкою доказів, їх дослідженням та перевіркою пропонується Ю.К. Орловим проводити, виходячи зі сутності цих видів діяльності – чи є вона винятково розумовою чи ще й практичною⁴. Оцінка розглядається як виключно розумова діяльність, в перебігу якої використовуються логічні методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції⁵. Перевірка і дослідження полягають у здійсненні якихось практичних дій та заходів. Як правильно підкреслює В. Д. Берназ перевірка ведеться як логічними засобами, так і проведенням необхідних слідчих дій, оперативно-розшукових заходів тощо⁶. Відзначена двозначність понять обумовлена тим, що вони тісно переплітаються між собою в процесі доказування по кримінальному про-

¹ Белкин Р. С. Собрание, исследование и оценка доказательств / Р. С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – С. 66-67.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. – М. : Юрид. литература, 1973. – С. 302; Михеєнко М. М. Кримінально-процесуальне право: навчальний посібник / М. М. Михеєнко, В. В. Молдован, В. П. Шибіко – К. : Вентурі, 1997. – С. 37; Кокорев Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Л. Д. Кокорев, Н. П. Кузнецов. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 1995. – С. 220; Курс советского уголовного процесса. Общая часть. / под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца. – М. : Юрид. литература, 1989. – С. 613.

³ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. Т. 1 / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – С. 303; Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юрид. литература, 1973. – С. 439; Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам / А. Я. Палиашвили. – М. : Юрид. литература, 1973. – С. 103.

⁴ Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – С. 81.

⁵ Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – С. 249; Зайцева Е. А. Оценка доказательств в российском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. А. Зайцева ; Саратовский юрид. инс-т МВД России. – Саратов, 1999. – С. 8.

⁶ Берназ В. Д. Доказування за новим КПК України: поняття, структурні елементи / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матер. IV міжн. наук.-прак. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтєвського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 256.

вадженню. Однак, як правильно зазначають Ю. М. Грошевий та С. М. Стахівський, перевірка доказів є самостійним елементом процесуального доказування¹. Слід зауважити, що розумова діяльність має місце не тільки при оцінці, але і під час збирання, перевірки, дослідження доказів слідчим, судом та іншими учасниками процесу.

На наш погляд, крім способів здійснення додатковою підставою диференціації оцінки, перевірки і дослідження доказів, у тому числі отриманих за допомогою судової експертизи, варто визначити мету їхнього застосування у процесі доказування. Виходячи з особливостей висновку експерта, метою його оцінки, дослідження і перевірки варто вважати наступне.

Дослідженням висновку експерта є безпосереднє особисте сприйняття (спосіб ознайомлення) ініціатора експертизи з текстом висновку і ілюстративного матеріалу. Метою дослідження висновку експерта є з'ясування, пізнання його змісту, витяг відомостей, що містяться в ньому². Дослідження висновку дає необхідну інформацію для подальшої його оцінки та перевірки. Способом перевірки висновку є проведення ініціатором залучення експерта практичних процесуальних, організаційних дій або оперативно-розшукових заходів щодо одержання нових даних, спрямованих на визначення достовірності висновку, відшукування нової інформації про встановлений експертом факт, яка його підтверджує або спростовує. Під час оцінки висновку експерта встановлені експертом фактичні дані зіставляються з уже наявними іншими доказами у кримінальному провадженні. Після їх встановлення вони знову зіставляються з висновком експерта. Отже, оцінка та перевірка висновку експерта – перемешовані операції, спрямовані на забезпечення достовірності висновку експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні.

Закон визначає мету оцінки доказів – встановлення належності, допустимості, достовірності кожного доказу й достатності та взаємозв'язку сукупності зібраних доказів для прийняття відповідного процесуального рішення (ст. 94 УПК України). Є. А. Долею висловлена думка, що у ході попереднього доказування устанавлюються відносні істини, що грають роль «роз'єднувальних ланок істини», а кінцевою метою оцінки до-

¹ Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. – С. 58.

² Треушников М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. – М. : Городец, 1999. – С. 246.

казу є встановлення істини по кримінальному провадженню¹. З даним твердженням можна погодитись лише частково, оскільки об'єктивна істина в повному обсязі встановлюється під час оцінки всіх доказів в їх сукупності на заключному етапі розслідування. В цьому відношенні Ю. В. Кореневській виходить з чисто практичного розуміння істини в кримінальному процесі, як відповідності висновків про подію, що відбувалась, тому, що мало місце в дійсності і неприпустимості філософських характеристик істини («абсолютна» і «відносна» істина) до практичної задачі, яка ставиться в кримінальному процесі².

Для визначення мети оцінки висновку експерта варто дотримуватися слушної думки відомого українського процесуаліста М. М. Михеєнка, який відокремлює оцінку доказів та оцінку їх джерел. Відносно фактичних даних (відомостей про факти) визначається їх достовірність, належність, допустимість й достатність для вирішення як окремих питань у кримінальному провадженні, так і кримінального провадження в цілому. Оцінка процесуальних джерел доказів здійснюється для визначення допустимості їх використання у кримінальному провадженні та повноти відомостей, які ті містять³. До викладеного слід додати, що слідчий, прокурор, суд у кожному конкретному випадку повинен визначати доказове значення висновку експерта і то, як його можна використовувати для встановлення обставин, що підлягають доказуванню⁴. Таким чином, мета оцінки висновку експерта двояка: з одного боку встановлюється можливість використання висновку експерта як джерела доказів (ст. 84 КПК України), з другого – оцінюються самі встановлені експертним дослідженням факти як докази, на яких ґрунтуються рішення по кримінальному провадженню. Підсумовуючи вищевикладене оцінку висновку експерта можна визначити, як розумову діяльність, що здійснюється для встановлення допустимості його як джерела доказів, а також достовірності, належності, допустимості і доказового значення фактів і обставин, що встановлені експертним дослідженням.

Висновок експерта як джерело доказів являє собою єдність фактичних даних (умовиводів експерта) і форми їх ви-

¹ Доля Е. А. Оценка доказательств в российском уголовном процессе / Е. А. Доля // Государство и право. – М., 1996 – № 5. – С. 87-89.

² Кореневский Ю. В. Вопрос об истине – вопрос практический / Ю. В. Кореневский // Доказывание в уголовном процессе. Традиции и современность под ред. В. А. Власихина. – М. : Юрист, 2000. – С. 143-147.

³ Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К. : Киевский гос. ун-т, 1984. – С. 17.

⁴ Судебные экспертизы (возможности, подготовка материалов, назначение, оценка). – Киев : РИО МВД УССР, 1981. – С. 95.

раження (висновок як процесуальний акт)¹. Таким чином, у висновку експерта варто розрізняти зміст, що включає підсумковий висновок (результат), обґрунтований проведеним дослідженням і професійною оцінкою експерта, і форму, тобто відповідність висновку як джерела доказів вимогам процесуального закону. Обидва компоненти однаково важливі для визнання результатів експертизи доказами по кримінальному провадженню. Якщо кінцеві висновки експерта слідчий визнає недостовірними, що не ґрунтуються на науковому дослідженні, то висновок експерта в цілому відкидається як джерело доказів. У такий же спосіб недотримання форми висновку, незважаючи на обґрунтований і об'єктивний підсумковий висновок експерта, також не дає можливості визнати його судовим доказом.

Суб'єктами оцінки доказів згідно ст. 94 КПК України є слідчий, прокурор, слідчий суддя або суд, а «кожний доказ підлягає оцінці з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – для прийняття відповідного процесуального рішення». В оцінці висновку експерта можна виділити кілька рівнів. Оскільки діяльність експерта є складовою частиною кримінально-процесуального пізнання, що реалізується за допомогою спеціальних знань і науково-технічних засобів, то розрізняється експертний, слідчий і судовий рівні доказування². На першому рівні після оформлення результатів дослідження висновок експерта (експертів) оцінює керівник спеціалізованої експертної установи (його заступник, керівник підрозділу) до направлення висновку ініціатору проведення експертизи. Наступним рівнем є оцінка ініціатором проведення експертизи висновку як джерела доказів та встановлених експертом фактів. Остаточну оцінку надає висновку експерта суд.

Необхідно розрізняти оцінку безпосередньо висновку експерта, як процесуального акту й оцінку встановлених ним фактів. У першому випадку висновок досліджується ізольовано від інших матеріалів кримінального провадження, оцінюється правильність проведеного дослідження. У другому випадку встановлені експертом факти оцінюються шляхом зіставлення з іншими зібраними доказами, визначається ступінь повноти проведеного дослідження, наукової обґрунтованості підсумко-

¹ Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М. : Юридическая литература, 1964. – С. 221.

² Щербаковський М. Г. Деякі питання оцінки висновку експерта. / М. Г. Щербаковський, М. Г. Чернець // Правничий часопис Донецького університету. – Донецьк, 2002. – №1 (7). – С. 58.

вих висновків, перевіряються процесуальні вимоги призначення і проведення експертизи, достовірність отриманих експертних результатів. Після перевірки попередня оцінка може перетерпіти зміни. Остаточна оцінка висновку експерта слідчим, що має процесуальне значення, формалізується у визначених документах: постанові про призначення нової експертизи, протоколі допиту експерта, обвинувальному акті, клопотанні про застосування примусових заходів медичного характеру й ін. Правом оцінки висновку експерта наділені всі учасники процесу. Так, під час судових дебатів обвинувач і захисник вправі оцінювати всі докази в кримінальному провадженні, у тому числі і висновок експерта (ст. 364 КПК України). Суд може погодитися з оцінкою висновку експерта, що дана будь-яким учасником процесу, але якщо суд не згодний із міркуваннями учасників процесу щодо висновку експерта, їхня думка про значення умовиводів експерта не враховується. Судова оцінка експертного висновку – завершальний етап діяльності по конституюванню висновку як судового джерела доказів, у ході і результаті якої і визначається, власне кажучи, доказова сила встановлених експертом обставин конкретної розслідуваної події злочину, остаточно вирішується питання про наявність (відсутність) факту (фактів) і включення його (їх) в систему доказів кримінального провадження¹.

У літературі оцінку висновку експерта наповняють різним змістом, що відбивають окремі цілі оцінки. Так, ряд авторів указує на необхідність установлення компетенції експерта, належності висновку до кримінального провадження, допустимості, умотивованості й інформативності^{2,3}. В зміст оцінки включають встановлення допустимості, достовірності, доказового значення⁴. В діяльності по оцінці виділяють аналіз структури і змісту висновку з погляду відповідності його юридичному, гносеологічному й етичному критеріям⁵. В процесі оцінки

¹ Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – С. 248.

² Арсеньев В. Д. Актуальные вопросы оценки заключения эксперта как доказательства по уголовному делу / В. Д. Арсеньев // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы: Сб. научн. тр. ВНИИСЭ. – М., 1985. – С. 23.

³ Бородин С. В. Вопросы теории и практики судебных экспертиз. По материалам Верховного Суда СССР и Верховного Суда РСФСР / С. В. Бородин, А. Я. Палиашвили. – М. : Госюриздат, 1963. – С. 76.

⁴ Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам / Ю. К. Орлов. – М. : Юрист, 1995. – С. 41-55.

⁵ Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – С. 251.

висновку пропонується аналізувати його процесуально-організаційну, фактичну, методичну, логічну, граматичну і ілюстративну сторони¹. Нарешті, в оцінку експертного висновку включається перевірка дотримання загальних процесуальних норм, повноти, достовірності і аргументованості умовиводів, відповідність встановлених даних іншим доказам².

Згідно п. 17 Постанови Пленуму ВСУ метою перевірки й оцінки експертного висновку працівниками слідства і суддями є встановлення дотримання вимог законодавства під час призначення і провадження експертизи; обставин, що виключають участь експерта в кримінальному провадженні; компетентності експерта; достатності представлених експерту об'єктів дослідження; повноту відповідей на поставлені питання і їхню відповідність іншим фактичним даним; погодженість між дослідницькою частиною і підсумковими висновками експертизи; обґрунтованість експертного висновку і його відповідність іншим матеріалам кримінального провадження. Таким чином, оцінка висновку експерта включає різноманітні аспекти. Слід зазначити, що розмежувати окремі сторони оцінки висновку експерта досить складно, тому що межа між ними нечітка, вони одночасно існують у складному і різноманітному процесі комплексного всебічного аналізу висновку. Тому всі сторони висновку експерта оцінюються в сукупності.

Наведені в літературі методичні рекомендації з оцінки експертного висновку в слідчій і судовій практиці реалізуються не в повній мірі. В слідчих органах та судах досить поширеною є беззастережна довіра до висновку експерта, завищена оцінка його доказового значення. Вважається, що якщо він базується на точних наукових розрахунках, то й не може бути будь-яких сумнівів в його достовірності. 82 % опитаних слідчих та 74 % суддів вважають висновок експерта більш вагомим джерелом доказів в порівнянні з іншими джерелами. Вказана обставина обумовлена суб'єктивними й об'єктивними причинами. До перших належить надмірна довіра слідчого, судді до судового експерта, як неупередженої обізнаної особи (тім більш, якщо вона – співробітник спеціалізованої державної судово-експертної

¹ Лисиченко В. К. Особенности проверки и оценки заключений экспертизы на предварительном следствии / В. К. Лисиченко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1982.– Вып. 24. – С. 31; Постика И. В. Оценка и использование заключения эксперта-криминалиста: лекция / И. В. Постика. – Одесса: Одесский государственный университет, 1977. – С. 20-24.

² Исаева Л. М. Специальные познания уголовном процессе / Л. М. Исаева. – М.:ЮРМИС лд, 2003. – С. 233.

установи або служби), до других – реальна неможливість повної оцінки висновку (особливо в частині наукової обґрунтованості експертного дослідження) учасником процесу, який не володіє спеціальними знаннями в необхідному обсязі.

Щодо можливості ініціатором проведення експертизи оцінки наукової обґрунтованості висновку експерта в літературі простежуються дві протилежні точки зору. Одні науковці стверджують, що досвід і кваліфікація слідчих, суддів, практика розслідування і розгляду кримінальних проваджень, знання, отримані під час навчання у вищому навчальному закладі та курсах підвищення кваліфікації, вивчення наукової та довідкової літератури дозволяють їм всебічно перевірити не тільки логіку експертного висновку, але і науковість методики дослідження, повноту висновків, їх обґрунтованість¹. Прибічники другої точки зору вважають, що ускладнення завдань судової експертизи, поява нових родів і видів експертиз, які базуються на найсучасніших технологіях, розвиток і ускладнення судово-експертних методик роблять їх малодоступними для розуміння особи, органа, що призначив експертизу, веде до неухильного зростання складнощів в оцінці наукової обґрунтованості експертних досліджень в зв'язку з цим ініціатор залучення експерта не в змозі повно і якісно оцінити висновок експерта². У цьому зв'язку доречно проаналізувати еволюцію поглядів відомого криміналіста Р. С. Белкіна. В 70-80-х роках минулого століття їм критикувалася концепція «експерта-наукового судді», висунута в XIX столітті німецьким ученим Міттермайером і підтримана в Росії процесуалістом Л. Є. Владимировим. Згідно з нею «судді і присяжні не можуть вникнути в таємниці науки в перебігу одного судового засідання, вони не можуть критично

¹ Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М. : Юридическая литература, 1964. – С. 17; Притузова В. А. Заключение эксперта как доказательство / В. А. Притузова. – М. : Юридическая литература, 1959. – С. 98-99; Треушников М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. – М. : Городец, 1999. – С. 267; Лифшиц Ю. Д. Использование специальных познаний в уголовном процессе: учебное пособие / Ю. Д. Лифшиц, А.В. Кудрявцева. – Челябинск: Рекпол, 1999. – С. 70; Сорокотягина Д. А. Судебная экспертиза: учебное пособие / Д. А. Сорокотягина, И. Н. Сорокотягин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – С. 172.

² Корухов Ю. Г. Достоверность экспертного заключения и пути совершенствования ее оценки. // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 25; Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. – М. : Норма, 2009. – С. 318.

відноситься до експертизи... Їм залишається тільки впливати авторитетній вказівці експерта»¹. У протиполог цьому Р. С. Белкін стверджував, що «...суд, слідчий, прокурор, особа, що проводить дізнання, можуть і повинні перевірити не тільки логіку експертного доказування, але і розібратися у висунутих експертом наукових положеннях, щоб переконатися у достовірності і повноті експертних висновків»². Однак через багато років Р. С. Белкін констатував про практичну нереальність компетентної оцінки слідчим (судом) всіх елементів експертного висновку³. Опитування слідчих та суддів показало, що відповідно 94 % та 97 % респондентів обмежуються лише ознайомленням з остаточними висновками експерта, не проводячи повну оцінку всього висновку експерта як процесуального документу.

Оцінка висновку експерта як джерела доказів відрізняється від такої ж процедури відносно інших видів доказів. По-перше, проведення дослідження і одержання фактичних даних експертом відбувається, найчастіше, тоді, коли ініціатор проведення експертизи відсутній. По-друге, оскільки умовиводи експерта формуються за результатами дослідження наданих йому об'єктів, то істотні процесуальні порушення, допущені в стадії підготовки матеріалів для проведення експертизи, можуть спричинити недопустимість висновку експерта як джерела доказів. По-третє, результат експертного дослідження є умовиводом, обґрунтованим на основі спеціальних знань, якими особа (орган), який залучив експерта, не володіє.

Як було зазначено раніше одним із загальних принципів тактики проведення судових експертиз є обов'язковість здійснення оцінки експертного висновку. Перш ніж перейти до змісту оцінки висновку експерта вкажемо на основні положення, які їй притаманні та не залежать від виду експертизи, ступеня її складності, особи експерта. Висновок має бути оцінено ініціатором проведення експертизи з дотриманням таких загальних положень.

Свобода оцінки висновку експерта. Доказове право не встановлює виняткових доказів, які б мали особливу доказову силу (ч. 2 ст. 94 КПК України). Свобода оцінки висновку експерта означає, що такий висновок не має переваг перед іншими доказами та оцінюється як будь-який інший доказ в криміна-

¹ Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров. – Тула: Автограф, 2000. – С. 236.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 726.

³ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. – М. : Норма, 2001. – С. 213-214.

льному провадженні на загальних підставах. Які б складні наукові дослідження не здійснювалися під час проведення експертизи, які б наукові ступені, звання, стаж роботи не мав експерт, його висновок не може бути прийнято без оцінки процедури призначення та проведення експертизи. Кримінально-процесуальний закон прямо вказує, що висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована (ч. 10 ст. 101 КПК України).

Це ж стосується оцінки результатів експертиз, які дані по одним і тим же питанням, але мають різні висновки. О. М. Фількова рекомендує в цьому випадку віддати перевагу більш досвідченому експерту, а не тому, який нещодавно допущений до самостійної роботи¹. Зазначений формальний підхід неприпустимий, оскільки суперечить як вимогам закону, так й принципу свободи оцінки доказів. Згідно п. 13 Постанови Пленуму ВСУ «не повинна віддаватися перевага висновку експертизи лише тому, що її здійснено комісійно, повторно, експертом авторитетної експертної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи тощо». Організаційно-правова форма провадження експертизи, тобто проводилася вона в державній спеціалізованій експертній установі чи приватними експертами, має враховуватися під час оцінки висновку, але не може зумовлювати його значення, якість, правовий статус. Тільки вільна оцінка висновку, що враховує як форму організації та забезпечення експертизи, так і змістовні результати дослідження, може сприяти встановленню істини та стати підставою процесуальних рішень, що приймаються у кримінальному провадженні.

Повнота оцінки висновку експерта. Оцінка передбачає: а) аналіз висновку як документа – джерела доказів, б) аналіз виявлених ознак, фактичних даних, проміжних висновків, тобто всього процесу та результатів дослідження, які служать для обґрунтування висновків-умовиводів, в) аналіз процедури призначення та провадження експертизи, як слідчої (розшукової) дії в цілому. Це означає, що висновок експерта має бути оцінено по суті, що і приписано законом (ст. 94 КПК України). Висновок експерта, як процесуальний документ, повинен бути оцінений за формою та змістом відповідно ст. 102 КПК України.

У висновку-документі викладаються проміжні результати, встановлені експертом, котрі не можна відривати від оста-

¹ Фількова О. Н. Справочник експерта-криміналіста / О. Н. Фількова. – М. : Юриспруденція, 2001. – С. 19.

точних висновків-умовиводів, в яких виражено остаточну і лаконічну оцінку цих даних. Результати, отримані під час експертного дослідження, не можуть бути доказами поза висновком-умовиводом експерта. Таким чином, виділяючи у структурі висновку експерта фактичні дані та умовивід, що базується на цих даних, не можна їх відривати один від одного, надаючи їм самостійного значення. Висновок експерта має доказове значення в такій мірі наскільки його обґрунтовано фактичними даними. Таким чином, виявлені експертом фактичні дані, у свою чергу, набувають доказового значення тільки в результаті відповідної експертної оцінки.

Системність оцінки висновку експерта. Висновок експерта формується на підставі виявлених із застосуванням спеціальних знань, експертних методів та методик комплексу властивостей та ознак наданих об'єктів експертизи. Ці об'єкти є частиною матеріальної обстановки злочинної події, що розслідується. Фактичні дані, встановлені експертом, порівнюються з іншою інформацією по кримінальному провадженню, яка стосується предмета експертизи. Висновок експерта має бути оцінено в загальній системі доказів, яку складають усні повідомлення, письмові документи, акти ревізій, висновки інших експертиз, результати проб, аналізів, випробувань, речові докази та ін. У зв'язку із зазначеними вище принципами повноти та системності оцінка висновку експерта здійснюються двома тісно пов'язаними способами. Перший з них полягає в аналізі змісту всього висновку експерта як документа та його окремих частин ізольовано від інших доказів кримінального провадження. Інший спосіб включає порівняння висновків-умовиводів з іншими матеріалами кримінального провадження, які мають відношення до висновків експерта¹.

Зауважимо, що у слідчій практиці виникають порушення зазначеного принципу двох видів:

– немотивоване відхилення висновку експерта, умовиводи якого суперечать версії слідчого. Факт призначення експертизи свідчить про визнання інформації, наявної в розпорядженні слідчого, недостатньою для прийняття відповідних рішень. Тому для перевірки висновків, які викликають сумнів, має бути отримано додаткову інформацію. У необхідних випадках, коли встановлені дані є необґрунтованими, неповними,

¹ Корухов Ю. Г. Достоверность экспертного заключения и пути совершенствования ее оценки / Ю. Г. Корухов // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 24.

суперечать матеріалам кримінального провадження, слід призначити нову експертизу;

- використання висновку експерта як обов'язкової формальної підстави для прийняття процесуального рішення без залучення іншої інформації з метою його перевірки та оцінки. У цьому випадку вся процедура прийняття рішення та вибір підстав для нього зводяться до проведення відповідної експертизи.

Загальними завданнями оцінки висновку експерта є встановлення:

- правосуб'єктності, компетенції та компетентності експерта;

- обґрунтованості й умотивованості висновку, тобто його переконливості, наукової та логічної доведеності підсумкових умовиводів;

- достовірності встановлених фактичних даних, тобто відповідності їх дійсності;

- належності встановлених у висновку даних, тобто об'єктивного зв'язку з обставинами злочину;

- інформативності висновку, тобто обсягу відомостей, що містяться в ньому, про фактичні обставини злочину, які підлягають визначенню;

- ролі висновку експерта в системі доказів з урахуванням значущості встановлених фактичних даних для кримінального провадження.

Не можуть бути прийняті вказані вище крайні точки зору щодо можливості усебічної оцінки висновку експерта слідчим (судом та іншими ініціаторами проведення експертизи) або повного відмовлення від його оцінки. Кримінально-процесуальний закон вимагає оцінювати кожний окремих доказ з точки зору належності, допустимості й достовірності (ст. 94 КПК України). В численних роботах, присвячених вказаній проблемі, автори перелічують ці сторони оцінки щодо експертного висновку¹. Але ж, як зазначено вище, не всі вони можуть

¹ Петрухина А. Н. Оценка заключения эксперта в уголовном судопроизводстве / А. Н. Петрухина. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 37-131; Бурвиков И. В. Заключение и показания эксперта в уголовном процессе / И. В. Бурвиков. – М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 80-94; Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 131-150; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 269-274; Ильина Е. Р. Оценка заключения судебно-медицинского эксперта по уголовным делам / Е. Р. Ильина,

бути здійснені ініціатором проведення експертизи. Тому, на нашу думку, вирішуючи питання щодо оцінки висновку експерта варто, по-перше, відокремити ту частину (сторону) оцінки, яка може і повинна реалізовуватися особою (органом), котра призначила експертизу, від тієї сторони оцінки, яку через об'єктивні причини ініціатор проведення експертизи здійснити не може. По-друге, у зв'язку з існуванням таких сторін експертного висновку, що не піддаються оцінці, необхідно розглянути можливі шляхи її об'єктивізації.

Під час рішення першої з відзначених проблем, представляється доцільним за основу поділу оцінки висновку експерта прийняти знання, що використовуються для її здійснення. На цій підставі можна виділити дві сторони оцінки висновку експерта¹. Перша з них заснована на професійних правових знаннях слідчого, прокурора, слідчого судді, захисника, суду і її варто іменувати «формальною» (логіко-процесуальною) оцінкою експертного висновку. Друга сторона базується на спеціальних знаннях у тій галузі судової експертології, що застосовувалися експертом під час проведення експертного дослідження і яку доцільно іменувати «змістовною» (спеціальною) оцінкою висновку експерта.

Перш ніж перейти до викладення суті операцій із оцінки висновку, необхідно відзначити, що в їх перелік включені дії, які, на перший погляд, виходять за межі дослідження безпосередньо висновку експерта. З огляду на своєрідність умов виникнення інформації про шукані під час розслідування факти і складну процедуру формування висновку експерта, його оцінка повинна проводитись шляхом логічного аналізу змісту висновку в цілому, включати зіставлення окремих частин висновку із представленими матеріалами й умовами їх одержання, а також висновок експерта в сукупності з іншими зібраними доказами. У зв'язку з цим оцінка висновку експерта припускає не тільки аналіз самого письмового акта експертизи, але ознайомлення з усіма матеріалами кримінального провадження, пов'язаними з експертизою. Треба виходити з того положення, що, по-перше, висновок експерта може оцінювати слідчий, у провадженні якого перебуває передане йому кримінальне про-

В. В. Сергеев, А. М. Тарасов – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 66-170; Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К.: Видавничий дом «Ін Юре», 2007. – С. 170-173.

¹ Щербаковський М. Г. Сутність і види оцінки висновку експерта / М. Г. Щербаковський, М. Г. Чернець // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць / Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – Донецьк, 2002. – Вип. 4. – С. 132-140.

вадження але експертизу він не призначав. По-друге, процедуру підготовки, призначення і проведення експертизи зобов'язаний оцінити наглядовий прокурор, і, по-третє, всі етапи проведення експертизи оцінює суд та сторона захисту. Тому нижче наведено найбільш повний перелік операцій з оцінки висновку експерта.

1. *Формальна (логіко-процесуальна) оцінка висновку експерта.* Вказана сторона оцінки включає вирішення наступних питань.

1.1. Визначення процесуального порядку проведення експертизи. Оцінка спрямована на встановлення допустимості висновку експерта як джерела судових доказів, тобто визначення придатності висновку як процесуального документу і можливості його використання в доказуванні. Для визначення допустимості враховуються вимоги кримінально-процесуального закону відносно суб'єкта дослідження, речових джерел інформації, засобів, прийомів і інших умов одержання висновку експерта. Виходячи з диференціації процесу проведення експертизи на ряд етапів можна виділити характерні для кожного з них підзавдання оцінки висновку.

Оцінка правильності підготовки матеріалів для проведення експертизи полягає у визначенні наявності в матеріалах кримінального провадження наступних документів і відображених у них обставин:

- протоколів слідчих (розшукових) дій і опису в них виявлених матеріальних слідів злочину (слідів-відбитків, предметів, мікрооб'єктів і ін.), документів, які згодом стали об'єктами експертного дослідження (статті 103, 105 КПК України). Необхідність процесуальної фіксації слідів злочину, крім інших завдань, полягає в їх індивідуалізації. Зіставлення ознак об'єктів, описаних у протоколах і висновку експерта, дозволяє встановити їх тотожність, дійсність, відсутність фальсифікації, тобто визначити, чи піддавалися проведеному експертному дослідженню саме виявлені об'єкти. Якщо з матеріалів кримінального провадження як недопустимі джерела виключаються протоколи слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із збиранням речових доказів, то відповідно повинні виключатися і докази, отримані в результаті їх дослідження, тобто висновки експертів (ч. 5 ст. 101 КПК України);

- свідоцтва захисника про право на заняття адвокатською діяльністю, ордера або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, наявність відомостей про захисника у Єдиному реєстрі адвокатів України;

- протоколів відібрання зразків для експертного дослідження з описом технології (умов, способу) відбору, кількісних і якісних характеристик отриманих зразків (ст. 245 КПК України);

- документів, котрі були витребувані від установ, підприємств, організацій, посадових осіб згідно зі ст. 93 КПК України, відомості з яких були використані при проведенні експертизи;

- вихідних даних, зафіксованих у протоколах слідчих (розшукових) дій і інших документах, залучених до матеріалів кримінального провадження. Наприклад: ступеня оглядовості водія, швидкості руху пішоходів, установлених під час слідчого експерименту, температури повітря і тіла трупа, визначених під час огляду місця події; стану погоди, зазначеного в довідці метеостанції та ін.

Визначення процесуального порядку призначення експертизи включає встановлення наявності в матеріалах кримінального провадження наступних процесуальних актів:

- постанови слідчого, прокурора або ухвали судді, суду, адвокатського запиту про залучення експерта із вказівкою експертної установи або приватного експерта, якому доручене проведення експертного дослідження. Як було зазначено вище, постанова є юридичною підставою для провадження експертизи (ст. 242 КПК України);

- протоколу про вручення приватному експерту постанови про призначення експертизи, матеріалів для її проведення, роз'яснення йому прав і обов'язків експерта, пов'язаних із проведенням експертизи (ст. 69 КПК України);

- попередніх експертних висновків, якщо призначається нова експертиза щодо тих же об'єктів для вирішення тих самих питань (повторна експертиза згідно КПК України 1960 р.)

Встановлення порядку проведення експертизи включає з'ясування-наступних обставин:

- чи проведене дослідження тим експертом або в тій експертній установі, що указана в постанові (ухвалі, адвокатському запиті) про призначення експертизи;

- чи є приводи для відводу експерта відповідно до ст. 79 КПК України або через його зацікавленість у результатах кримінального провадження. Це питання вирішується зіставленням даних про експерта з наявними в кримінальному провадженні відомостями: чи не перебуває він у родинних, службових або інших відносинах з учасниками процесу; проводив первинну експертизу під час призначення повторної; виступав ревизором у розслідуваному злочині; брав участь у слідчих діях як інша процесуальна особа, крім спеціаліста та ін.;

- чи має право експерт відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи: яка його

компетенція; чи є в нього вища освіта, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, спеціальна підготовка в тій галузі, дані якої використовувались під час вирішення поставлених питань; наскільки великий досвід роботи зі спеціальності та ін. Ці відомості наведені у вступній частині висновку експерта;

– чи не вийшов експерт за рамки своєї компетенції під час проведення експертизи. У ході аналізу висновку експерта встановлюється, чи не вирішені експертом правові питання або питання, що відносяться до іншого виду, роду експертизи; чи не дані висновки за результатами аналізу інших доказів у кримінальному провадженні, які не потребують спеціальних знань; чи не збирав експерт самостійно матеріали для провадження експертизи;

– чи дотримана процесуальна форма висновку (ст. 102 КПК України), тобто чи виділені три частини висновку: «Вступ», «Дослідження», «Висновки»; є підписи експерта про попередження про кримінальну відповідальність за статтями 385, 386 КК України; підписані експертом підсумкові висновки; якщо експертиза комплексна, то вказано, які дослідження проведені кожним експертом, чи підписані проміжні і кінцеві висновки тим експертом, який проводив відповідні дослідження; є у висновку, виконаному в експертній установі, необхідні реквізити (відбиток печатки, що засвідчує підпис експерта, супровідний лист, підписаний керівником установи);

– чи є відповіді слідчого на заявлені клопотання експерта і чи відповідає їх зміст вимогам запиту.

1.2. Визначення відповідності направлених на експертизу об'єктів, що надійшли в розпорядження експерта, і досліджених ним у перебігу провадження експертизи.

Ознайомлення із написами, що знаходились на упаковках об'єктів, які надійшли експерту і були досліджені в процесі проведення експертизи, зовнішнього вигляду об'єктів на доданих до висновку фотографіях, встановлюється відповідність їх тим об'єктам, що були виявлені, вилучені і відображені в попередніх матеріалах кримінального провадження, вказані в постанові (постанові, запиті) про залучення експерта. Об'єкти і вихідні дані, пов'язані зі вчиненням злочином, що не знайшли відображення в матеріалах кримінального провадження, не можуть бути використані експертом, оскільки не відповідають принципу допустимості.

1.3. Встановлення повноти і обсягу проведеного експертного дослідження, ясності кінцевих висновків. На цій стадії необхідно визначити наступне:

– чи на всі запитання, поставлені перед експертом, дані відповіді. Варто враховувати, що число підсумкових висновків не обов'язково повинно збігатися з кількістю поставлених запитань. У висновку можуть бути вирішені запитання, поставлені з ініціативи експерта, якщо виявлені факти мають значення для кримінального провадження (п. 4 ч. 2 ст. 69 КПК України). Якщо в дорученні про залучення експерта були винесені питання, що відносяться до різних родів (видів) експертиз, то у висновку експерта, який вирішує частину питань, повинні міститися посилання на другі висновки, у яких вирішуються інші питання;

– чи всі із представлених об'єктів досліджені експертом, чи не «забуті» які-небудь об'єкти у випадках, коли на експертизу направляється велика кількість речових доказів (наприклад, документи бухгалтерської звітності за тривалий період роботи підприємства; таблетки розсипом, вилучені в різних місцях та ін.);

– чи є винесені експертом кінцеві висновки чіткими, ясними, однозначними, такими, що не вимагають для розуміння їх сутності спеціальних знань.

1.4. Визначення логічної обґрунтованості висновків експерта. У ході дослідження письмового висновку експерта необхідно встановити, чи випливають умовиводи експерта із результатів проведених досліджень. З цією метою визначається:

– відповідність кінцевих висновків проміжним, наведеним у дослідній частині висновку. Як правило, проміжні висновки завершують окремі розділи дослідження. Їх наявність характерна для комплексних експертиз, в яких беруть участь декілька експертів, а також під час дослідження різнорідних або багатоякісних об'єктів, стосовно кожного з яких виноситься окремий проміжний висновок (висновки);

– відсутність протиріч між окремими частинами висновку. Наприклад, чи узгоджується трактування результатів дослідження, викладене в тексті висновку, з даними або дослідницькими фотознімками, поданими в додатку до висновку. Якщо під час проведення комплексної експертизи один з експертів використовує результати досліджень іншого експерта, то «вихідні дані» першого експерта повинні збігатися із кінцевими висновками другого і т.п.;

– відсутність арифметичних помилок у проведених обчисленнях. У бухгалтерських, автотехнічних, товарознавчих, матеріалознавчих і інших експертизах, під час проведення яких визначаються кількісні показники, використовуються досить прості математичні формули, доступні для контрольної перевірки слідчим;

– наявність у матеріалах кримінального провадження або інших експертних висновках тих даних, фактів і обставин, на які посилається експерт для аргументації, обґрунтування зробленого кінцевого висновку. Наприклад, експерт-автотехнік для проведення розрахунків використовує розміри проїжджої частини дороги, які відображені в схемі протоколу огляду місця дорожньо-транспортної пригоди.

1.5. Визначення належності виявлених експертом фактичних даних розслідуваному злочину. Встановлюється, чи є зв'язок між фактичними даними, відображеними у висновку експерта, з обставинами, що підлягають доказуванню, тобто із предметом доказування (ст. 91 КПК України). У зв'язку з особливостями формування висновку експерта як доказу у кримінальному провадженні вимога належності складається з наступних ознак:

– інформативності, що характеризує відповідність між інформаційним змістом висновку експерта і обставинами злочину;

– значущості, що обумовлює здатність відомостей, які містяться у висновку, підтвердити або спростувати обставини, що мають значення для розслідування злочину.

Позитивне вирішення питання про належність висновку експерта до предмету доказування означає, що слідчий може його використати для встановлення обставин події злочину, винності обвинуваченого й інших обставин, указаних у ст. 91 КПК України. У більшості випадків експертним дослідженням встановлюються так звані доказові факти, на підставі яких визначаються головні факти, що входять у предмет доказування.

1.6. Встановлення відповідності висновків експерта іншим доказам, що сформовані у кримінальному провадженні. Після оцінки внутрішнього змісту висновку експерта виявлені факти зіставляються з іншими зібраними доказами. Якщо протиріч між підсумковими висновками експерта (експертів) і матеріалами кримінального провадження немає, то висновок використовується в доказуванні. Наявність протиріч вимагає перевірки висновку. Протиріччя можуть бути обумовлені як помилками, допущеними під час експертного дослідження, так і недоброякісністю інших доказів. Наприклад, якщо дактилоскопічною експертизою встановлено, що сліди на місці події залишені підозрюваним, а за показаннями свідків він на цьому місці не з'являвся, то протиріччя розв'язуються шляхом перевірки всіх доказів: як призначенням повторної експертизи, так і уточненням показань свідків.

2. *Змістовна (спеціальна) оцінка висновку експерта* включає визначення наукової обґрунтованості підсумкових висновків експерта і його компетентності.

Практика свідчить, що слідчий і суд, як правило, не в змозі оцінити ні наукову обґрунтованість висновків експерта, ні правильність вибору і застосування методів дослідження, ні відповідність методу сучасним досягненням даної галузі наукового знання. Об'єктивною причиною такого становища є те, що для такої оцінки вони повинні володіти такими ж спеціальними знаннями, як й експерт. Також важко піддається оцінці рівень компетентності судового експерта, який виконував експертизу. Хоча у висновку вказується освіта, спеціальність, стаж роботи і інші відомості, але все це, навіть наявність наукового ступеня і вченого звання, ще не свідчать про компетентність експерта в питаннях конкретного експертного дослідження. Оцінка наукової обґрунтованості висновку експерта вимагає знань у тій галузі експертології, яка відноситься до предмета проведеної експертизи і на підставі яких досліджувалися представлені об'єкти. Оцінка результатів проведених досліджень найчастіше непосильна не тільки для слідчих, але навіть викликає труднощі в експертів іншої компетенції (спеціальності). Відзначена обставина має об'єктивні чинники, які полягають, по-перше, у диференціації спеціальних знань і, по-друге, у розвитку наукових і методичних основ окремих галузей судових експертиз. Спеціальна оцінка висновку включає вирішення наступних завдань.

2.1. Визначення достатньої кількості представлених на експертизу об'єктів для вирішення поставлених питань, застосування типової експертної методики. Достатня кількість представлених об'єктів (їх кількості, маси, обсягу, розмірів) оцінюється відносно необхідних для експертного дослідження методів і методик. Вимога достатньої кількості об'єктів стосується, в основному, встановлення необхідної для проведення ідентифікаційного дослідження кількості порівняльних зразків. Так, рекомендується під час підготовки матеріалів для проведення почеркознавчої експертизи вільні і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма надавати не менше ніж на 15 аркушах¹. Недостатність порівняльного матеріалу може бути причиною помилки, тобто винесення неправильного

¹ Почеркознавча експертиза / Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5).

висновку або відмови від вирішення поставленого питання. Іноді експерт прямо вказує в синтезуючій частині висновку про неможливість вирішення питання через недостатню кількість об'єктів. При цьому експерти не завжди користуються своїм правом заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів (п. 2 ч. 2 ст. 69 КПК України). У цьому випадку варто звернутися до матеріалів кримінального провадження і з'ясувати, чи можна було добути достатню кількість зразків.

2.2. Оцінка доброякісності представлених об'єктів, правильності вихідних даних. Доброякісність – це потенційна здатність об'єктів піддатися дослідженню для вирішення поставлених питань. Доброякісність об'єктів може бути визначена ще до початку експертного дослідження. Вона залежить від способів вилучення, упакування, зберігання, транспортування об'єктів експертизи. Так, для проведення товарознавчої експертизи про відповідність продукції вимогам стандартів надійшли зразки, які були відібрані з порушенням передбачених нормами правил. В іншому випадку для порівняльного дослідження часток лакофарбового покриття, вилучених з місця дорожньо-транспортної пригоди, були представлені зразки покриття автомобіля, який перевірявся, відібрані не поблизу ділянки деформації крила, а далі від нього – з-під капота. Таким чином, вимога про доброякісність об'єктів збігається з вимогою про порівнянність зразків, що вилучаються, з досліджуваним об'єктом. Прикладом неправильного упакування об'єктів, що істотно впливає на їх доброякісність і, як наслідок, на результати досліджень, є спільне упакування предметів одягу, інструментів і інших предметів, на поверхні яких експерт повинен шукати перехідні мікрооб'єкти. Навіть під час виявлення таких мікрооб'єктів момент їх нашарування буде не визначено, тому що це могло трапитися як в момент злочину або під час транспортування речових доказів. Прикладом неправильного транспортування може служити самостійне пересування автомобіля до місця проведення трасологічної експертизи, призначеної з метою ідентифікації транспортного засобу за слідами протекторів на місці події. Під час такого «транспортування» можуть бути знищені старі і з'явитися нові особливості зовнішньої поверхні протекторів. У наведених випадках експерти зобов'язані відмовитися від давання висновку у зв'язку з непридатністю об'єктів, обумовленою їх якісними змінами.

2.3. Оцінка доцільності, правомірності і наукової обґрунтованості застосованої експертом методики (методу) дослідження. У системі державних експертних установ розробляються різноманітні типові методики дослідження найпоширеніших об'єктів різних видів експертиз. Ці методики націлені на

вирішення типових завдань (питань), що виносять на вирішення експертів певної спеціальності. Методики, що пройшли апробацію і показали свою придатність і надійність для вирішення конкретних завдань, рекомендуються відомчими методичними радами до впровадження в експертну практику і вносяться до «Реєстру методик проведення судових експертиз» МЮ України¹. Аналізуючи процедуру дослідження, викладену у висновку, необхідно встановити, чи відповідає використана експертом методика поставленому завданню, чи придатна вона для виявлення необхідних властивостей представленого об'єкта, чи знаходиться ця методика в Реєстрі. Складніша оцінка висновку, коли експерт застосував нетрадиційну методику, змінив умови стандартної методики або застосував нові технічні засоби, тобто використав у ході дослідження евристичну методику. Результат оцінки з погляду правильності отриманих даних залежить від ерудиції, глибини спеціальних знань суб'єкта оцінки.

2.4. Оцінка повноти проведеного дослідження. Цей етап оцінки тісно пов'язаний з попереднім і припускає визначення того, чи всі процедури дослідження відносно об'єкта експертизи виконані відповідно до обраної методики. Так, наприклад, якщо вирішується питання про факт контактної взаємодії транспортного засобу і пішохода, то в комплексній експертизі повинні брати участь судовий медик, автотехнік, трасолог, матеріалознавець (фахівці в галузі дослідження волокон, лакофарбових матеріалів, скла, пально-мастильних матеріалів). Разом з тим, окреме дослідження, проведене кожним експертом, є комплексним і складається з низки етапів. Так, під час дослідження скла визначаються морфологічні ознаки, показник переломлення, щільність, якісний і кількісний склад матеріалу. Лише на підставі всіх проведених досліджень може бути вирішене поставлене завдання. Таким чином, приписи методики, обраної відповідно до поставленого питання і особливостей представленого об'єкта, повинні бути виконані повністю. Із цього погляду перевіряється наявність всіх ознак об'єктів, необхідних для надання кінцевого висновку. Перевіряється правильність ознак, отриманих під час використання конкретної методики в експертному дослідженні. Вони зіставляються з тими ознаками, які повинні бути отримані відповідно до описаних в методичній літературі умов застосування методики.

¹ Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/search>.

2.5. Оцінка правильності опису і інтерпретації встановлених ознак об'єктів. Кожна виявлена у ході експертного дослідження ознака повинна бути докладно описана, а потім оцінена експертом, по-перше, з погляду відображення властивостей об'єкта і, по-друге, її значимості для вирішення поставленого питання. Під час вирішення ідентифікаційного завдання повинна бути оцінена ідентифікаційна значимість кожної ознаки, а також їх сукупності.

2.6. Оцінка наукової обґрунтованості проміжних і підсумкових висновків. Даний етап є логічним завершенням попередніх стадій оцінки і включає встановлення того, що:

- проміжні висновки надані за результатами проведених досліджень;

- виявлені ознаки достатні для надання проміжних висновків;

- кінцеві висновки стали результатом сукупної оцінки проміжних висновків.

2.7. Визначення компетентності експерта. Як зазначалось раніше, компетентність – це суб'єктивна характеристика, що відображає індивідуальну здатність експерта вирішувати поставлене завдання. На підставі всебічної оцінки висновку встановлюється, чи достатньо компетентний експерт, який проводив дослідження, у вирішенні поставлених питань. У результаті дослідження і сукупної оцінки висновку експерта повинне скластися переконання у достовірності або не достовірності умовиводів експерта. Лише внаслідок усебічної, сукупної логіко-процесуальної і спеціальної оцінки висновку експерта слідчий та інші ініціатори проведення експертизи зможуть переконатися, по-перше, в його допустимості як джерела доказів, по-друге, в належності, достовірності встановлених експертом фактів. Достовірність фактів, що відображені у остаточних висновках експерта, означає їхню правильність, відповідність об'єктивної дійсності і обґрунтованість результатами досліджень¹. У рішеннях слідчого, прокурора, вироку суду неприпустимо згадка висновку експерта без його оцінки по суті. У процесуальних рішеннях повинна міститися повна і ґрунтовна оцінка висновку експерта із зазначенням того, які фактичні обставини злочини були встановлені експертом, і яке вони мають доказове значення. В зв'язку з виключною важливістю оцінки висновку експерта для прийняття його в якості джерела

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 142.

доказів пропонуємо ввести в КПК України спеціальну норму, присвячену цій процедурі:

«Оцінка висновку експерта.

1. Висновок експерта оцінюється сторонами, слідчим суддею або судом в сукупності з іншими доказами для встановлення наукової обґрунтованості та дотримання положень цього Кодексу щодо проведення експертизи.

2. Якщо у кримінальному провадженні є декілька висновків експертів, що стосуються одного і того самого об'єкта та предмета дослідження, сторона обвинувачення або суд повинні обґрунтувати своє рішення про згоду з висновками одних експертів і незгоду з висновками інших експертів».

У практичних працівників постає питання, яким чином доцільно здійснювати спеціальну оцінку висновку експерта і хто є її суб'єктом. На нашу думку є непроцесуальний та процесуальний способи рішення цієї проблеми. Перший – запрошення фахівця з відповідної галузі науки, техніки, який не заінтересований у результатах розслідування і не брав участь в проведенні експертизи, для давання консультації з приводу проведення експертного дослідження та висновку експерта. Це допустима непроцесуальна форма використання спеціальних знань обізнаних осіб, але під час її застосування слідчого чекають процесуальні «пастки». Так, до ознайомлення з матеріалами кримінального провадження допускається особа, яка не має ніякого процесуального статусу і тому не може бути попереджена відповідно до ст. 222 КПК України про обов'язок не розголошувати без дозволу слідчого або прокурора відомості досудового розслідування. Крім того, якщо запрошена обізнана особа оцінює висновок експерта неправильним, науково необґрунтованим, то неясно, як слідчий (інша уповноважена особа) має використати це рішення для аргументації незгоди з експертним висновком у процесуальних актах: постанові про призначення нової експертизи, обвинувальному акті тощо. Для особи або органу, яка здійснює провадження, незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована (ст. 101 КПК України).

Другим, більш доцільним, є процесуальний спосіб залучення обізнаної особи для перевірки наукової обґрунтованості експертного висновку. Згідно ст. 360 КПК України в судовому провадженні передбачено давання спеціалістом усних консультацій або письмових роз'яснень. З огляду на ч. 2 ст. 84 КПК України консультації та роз'яснення спеціаліста не є процесуальними джерелами доказів, а тому вони не беруться до уваги під час з'ясування обставин, установлених під час кримінально-

го провадження, та ухваленні судового рішення, а є важливими лише під час дослідження інших доказів¹. Таким чином законом передбачена можливість дослідження та оцінки спеціалістом висновку експерта, але тільки в стадії судового провадження. Вказані показання грають ще більшу роль під час наявності декількох експертних висновків із протилежними результатами. Спеціаліст може давати пояснення з поставлених запитань стороні кримінального провадження, яка його залучила, на досудовому слідстві (п. 2 ч. 5 ст. 71 КПК України), але допит спеціаліста на цій стадії кримінального провадження чинним законом не передбачений, а письмові пояснення спеціалістів розглядаються тільки додатками до протоколу процесуальної дії, у проведенні якої відповідні спеціалісти брали участь (ст. 105 КПК). Тому, на нашу думку, в КПК України слід додати норму щодо регламентації допиту спеціаліста як це здійснюється відповідно до ст. 360 КПК України про надання консультацій чи роз'яснень з питань, що потребують спеціальних знань. Спеціаліст після ознайомлення із висновком експерта висловлює свою думку під час наступного допиту. На підставі спеціальних знань спеціаліст здатний надати оцінку наукової обґрунтованості експертного дослідження, вказати на методичні недоліки під час його проведення, повідомити про невикористані можливості². Ще одним процесуальним засобом оцінки висновку експерта, як зазначає Н. В. Савельєва, є посилення вимог до викладення ходу й результатів експертизи з точки зору наукового й логічного обґрунтування висновків³.

Як зазначалось вище процес доказування передбачає не тільки дослідження, оцінку, але й перевірку висновку експерта шляхом проведення певних дій, спрямованих на відшукання нової інформації про ті фактичні дані, які встановлені в процесі експертного дослідження. Метою перевірки висновку є встановлення відповідності отриманих експертом даних, проміжних і кінцевих висновків іншим доказам у кримінальному провадженні. Перевірка здійснюється після оцінки висновку експерта у випадку виникнення сумнівів у його доброякісності.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація та ін. – Х. : Право, 2012. – С. 110.

² Шляхов А.Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: учебное пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 49-52; Подольный Н. А. Отдельные проблемы оценки заключения эксперта / Н. А. Подольный // Эксперт-криминалист – 2006. – № 1. – С. 32.

³ Савельева Н. В. Оценка заключения эксперта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Савельева. Кубанский государственный аграрный университет. – Краснодар, 2007. – С. 22.

Перевірка висновку експерта здійснюється для встановлення доброякісності висновку як джерела доказів та підтвердження достовірності (відповідності дійсності) фактичних даних, отриманих у ході судово-експертного дослідження. Крім того, перевірка проводиться також у тих випадках, коли є протиріччя між фактичними даними, що містяться у висновку експерта, і відомостями з інших джерел доказів (наприклад, показаннями свідків). Перевірка реалізується в основному шляхом збирання нових доказів, що прямо або побічно підтверджують (спростовують) кінцеві висновки експерта. В разі непрямого підтвердження отримані під час перевірки факти самостійного значення не мають, а цінні тільки в сукупності з висновком. Прикладом цьому може служити встановлення факту особистого знайомства експерта і обвинувачуваного в кримінальному провадженню, по якому призначена експертиза. В разі прямого підтвердженні (спростуванні) установлені в ході перевірки докази значущі самі по собі. Так, довідка про час ліквідації організації спростовує висновок експерта про виготовлення документа від імені цієї організації в більш пізній період.

Основним способом здійснення перевірки на досудовому слідстві є проведення слідчих (розшукових) дій. У ході допиту свідків, потерпілого, підозрюваного, понятих, слідчого експерименту встановлюються обставини, що мають відношення до предмета проведеної експертизи, а також відомості про особливості виникнення, виготовлення, зберігання, експлуатації, вилучення, зберігання об'єктів дослідження. Одним із передбачених кримінально-процесуальних способів перевірки експертного дослідження є проведення допиту експерта або нової експертизи. Згідно з чинним законодавством результати допиту експерта є самостійним доказом у кримінальному провадженні. Допит експерта буде окремо розглянуто в подальшому.

Інший процесуальний спосіб перевірки висновку експерта – витребування слідчим від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян предметів і документів, які можуть установити необхідні в кримінальному провадженні фактичні дані (ст. 93 КПК України). Так, компетенція приватного експерта може бути перевірена шляхом запиту даних про стаж його практичної роботи зі спеціальності, досвіду роботи як експерта і ін. Способом перевірки висновку експерта, як зазначено вище, є усні або письмові консультації обізнаних осіб відносно проведеного дослідження. У першу чергу вони стосуються змістовної, спеціальної оцінки експертного висновку, яка не може бути самостійно здійснена ініціатором проведення експертизи. Суб'єктом дослідження, оцінки й перевірки висновку на досудовому слідстві є особа (орган), яка залучила експерта.

Вказані процедури неприпустимо передоручати іншому експерту шляхом його залучення для провадження нової експертизи з наступних причин:

1) оцінка доказів є прерогативою слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, які здійснюють кримінальне провадження (ст. 94 КПК України);

2) провадження нової експертизи повинно бути мотивованим. Оскільки оцінка попереднього експертного висновку ініціатором проведення експертизи не здійснювалась, то відповідно не має підстав для проведення нової експертизи;

3) проводячи нову експертизу, експерт у рамках своєї компетенції може перевірити методичну сторону попереднього дослідження, а у випадку виявлення розбіжностей указати їх причини. У повному обсязі оцінка та перевірка висновку попередньої експертизи недоступна експерту, тому що у його розпорядженні не має всіх матеріалів кримінального провадження;

4) експерт не вправі здійснювати які-небудь процесуальні дії щодо перевірки результатів попередньої експертизи.

Перевірка експертного висновку створює умови для його остаточної оцінки в сукупності з усіма зібраними і перевіреними в кримінальному провадженні доказами. Наслідки перевірки експертного висновку можуть бути як позитивними, так і негативними. В разі позитивних результатів висновок експерта використовується як процесуальне джерело доказів. Негативний результат виключає можливість використання експертного висновку в доказуванні. Дослідження, оцінка і перевірка висновку експерта повинні одержати своє зовнішнє вираження у відповідних процесуальних актах. Для особи або органу, яка здійснює провадження, незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі (ст. 101 КПК України).

Висновок експерта, залученого стороною обвинувачення, оцінюється і стороною захисту. У разі незгоди з результатами проведених досліджень, сторона захисту може звернутися до слідчого судді для проведення нової експертизи. У ч. 6 ст. 244 КПК України вказані три підстави для такого клопотання: 1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його; 2) на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи; 3) існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього

необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок.

Аналіз сформульованих підстав свідчить про недосконалість законодавчої техніки. Так, друга із зазначених підстав містить, на наш погляд, три неточності. По-перше, за змістом фраза являє приклад «порочного кола», відомого з логіки¹: «питання не дозволяють вирішити питання, для вирішення яких вони були поставлені». По-друге, повнота експертного висновку залежить не від поставленого питання, а представлених експерту об'єктів і обсягу проведеного ним дослідження. По-третє, належність висновку також обумовлена не питаннями, а отриманими в ході експертизи результатами. Таким чином, підставою клопотання сторони захисту є не постановка неправильних запитань, а неякісні об'єкти, вихідні матеріали, які не дозволили провести повноцінне експертне дослідження та надати обґрунтований висновок. Формулювання третьої підстави також викликає заперечення. Як нами зазначалось вище, відсутність необхідних знань у експерта є характеристикою його компетентності, що обумовлює повноту й обґрунтованість проведеного дослідження. Правильність висновків трактується в судовій експертології вкрай вузько і застосовується тільки до висновків, які даються на основі формальних правил, жорсткого алгоритму (наприклад, розрахунків за формулами)². Висновок експерта буде правильним, коли не допущено помилок у розрахунках.

У зв'язку з викладеним, підстави клопотання сторони захисту слідчому судді про провадження нової експертизи (ч. 6 ст. 244 КПК України) пропонується уточнити таким чином: *«для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були надані об'єкти, що не дозволяють дати повний та обґрунтований висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього компетентності чи з інших причин надасть або надав неповний чи необґрунтований висновок»*.

¹ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука. 1975. – С. 461.

² Петрухина А. Н. Оценка заключения эксперта в уголовном судопроизводстве: монография / А. Н. Петрухина. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 124.

3.5. Тактика допиту експерта

Допит відповідно до кримінального процесу та криміналістики – це слідча (розшукова) дія, змістом якої є отримання та фіксація уповноваженою особою у встановленій кримінальним процесуальним законом формі показань, які містять відомості, що мають значення для кримінального провадження. Показання входять в перелік джерел доказів, передбачених ст. 84 КПК України, та згідно ч. 1 ст. 95 КПК України є «відомостями, що надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні...». Показання експерта визнані джерелами доказів у кримінальному провадженні на рівні із висновком експерта. Слід вказати, що включення в КПК України 2012 р. показань експерта як джерел доказів, на відміну від КПК України 1960 р., є прикладом розвитку процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Процесуальним, організаційним, тактичним проблемам допиту експерта присвячені роботи Л. Ю. Ароцкера, О. О. Бондаренка, І. В. Буркова, Ю. М. Грошевого, Є. Є. Демидової, О. Є. Кіської, Н. І. Клименко, В. О. Коновалової, Л. В. Лазаревої, О. М. Моїсєєва, Ю. К. Орлова, А. Н. Петрухіної, М. І. Порубова, О. Р. Росинської, Т. В. Сахнової, О. В. Селіної, Д. А. Сорокотягіної; І. М. Сорокотягіна, С. М. Стахівського, Л. Д. Удалової, Л. Х. Уразгільдєєва, В. Ю. Шепітька та ін. В сучасних умовах дії нового кримінального процесуального закону існує необхідність уточнення процесуальних основ та подальшого розвитку положень тактики допиту експерта.

Поняття «показання», що надає експерт під час допиту, задується в нормах кримінального процесуального закону в різних інтерпретаціях. Експерт зобов'язаний прибути до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду і «дати показання» (ч. 3 ст. 95 КПК України) або «дати відповіді на запитання під час допиту» (п. 2 ч. 5 ст. 69 КПК України). Якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт, вона має право одержати винагороду за проведене дослідження та виклик для надання «пояснень чи показань» (п. 6 ч. 3 ст. 69 КПК України). Кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для «роз'яснення чи доповнення» його висновку (ч. 7 ст. 101 КПК України). За клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для «роз'яснення» висновку (ч. 1 ст. 356 КПК України). Таким чи-

ном, поряд з «показаннями» експерта в процесуальному законі використовуються такі терміни, як «відповіді», «пояснення», «роз'яснення», «доповнення» його висновку. Застосовані законодавцем терміни не сприяють чіткому розумінню мети та предмету допиту експерта, сутності його показань.

Отримання показань експерта під час судового розгляду регламентовано статтею 356 КПК України «Допит експерта в суді». Окремої норми щодо допиту експерта під час досудового слідства в законі не має. Аналіз положень ст. 224 КПК України щодо порядку проведення допиту на досудовому слідстві не дозволяє дійти однозначного висновку про можливість проведення допиту якого-небудь іншого учасника кримінального провадження крім потерпілого, свідка, підозрюваного. Важко повірити, що під терміном «допитувана особа» у зазначеній статті мається на увазі експерт. Проведений огляд свідчить, що хоча в чинному КПК України показання експерта визнаються джерелами доказів, однак механізм їх отримання на досудовому слідстві не прописаний, а також не ясна ціль допиту експерта і в суді. Існуюча на сьогоднішній день законодавча регламентація отримання показань експерта непослідовна і суперечлива. Зазначені положення переконливо показують, що повинний існувати особливий порядок отримання даного джерела доказів, оскільки сутність показань експерта відрізняється від свідчень інших учасників процесу. По-перше, експерт дає пояснення, висловлює свою думку, судження, роз'яснює висновок, що засновані на використанні ним спеціальних знань. По-друге, він є не зацікавленим у результаті кримінального провадження суб'єктом. По-третє, показання експерта містять інформацію не про які-небудь обставини злочину, а пов'язані виключно із проведенням дослідженням. Відсутність в КПК України окремої норми, яка регламентує процесуальний порядок допиту експерта на досудовому слідстві, є безумовною прогалиною чинного кримінального процесуального закону. Вважаємо, що допит експерта являє собою самостійну слідчу (розшукову) дію, що вимагає внесення до Глави 20 КПК України.

У зв'язку з тим, що результати експертизи та показання експерта з точки зору закону мають однакове доказове значення спостерігається прогалина й у Кримінальному кодексі України, стаття 384 якого визначає кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання лише свідка та потерпілого. Цілком очевидно, що експерт, який дає показання під час допиту на досудовому слідстві або в суді, також повинен нести відповідальність за завідомо неправдиві показання, оскільки вони визнаються джерелами доказів на рівні показань інших учасників кримінального провадження. Це кореспондує з криміна-

льною відповідальністю експерта за давання завідомо неправдивого висновку. Доповнювати ст. 385 КК України відповідальністю експерта за відмову від давання показань нема необхідності, оскільки цією статтею передбачена відповідальність експерта за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, які згідно п. 2 ч. 5 ст. 69 КПК України включають надання відповідей на запитання під час допиту.

Розглянемо зміст допиту експерта, його процесуальні, організаційні й тактичні аспекти.

Допит експерта є обов'язковою слідчою (розшуковою) дією і проводиться тільки за наявності певних підстав. З теоретичної та практичної точок зору важно з'ясувати, що є підставами та причинами виклику експерта на допит. Процесуальною підставою допиту експерта є його попередня участь у кримінальному провадженні з проведення експертизи. Зауважимо, що на відміну від КПК України 1960 р. процесуальний закон допускає виклик експерта в суд для допиту по експертизі, яка проводилася на досудовому слідстві, при цьому експертиза в суді може не призначатися. О. Б. Соловйов правильно вказує, що показання експерта є продовженням його висновку, тому експерт допитується тільки після дачі висновку¹. Однак результатом експертного дослідження можуть бути як висновок експерта, що містить відповіді на поставлені питання, так й повідомлення про відмову у провадженні експертизи (даванні висновку), яке направляється ініціатору проведення експертизи. Повідомлення експерта про неможливість проведення експертизи або даванні висновку передбачено кримінальним процесуальним законом (ст. 69 КПК України) та є процесуальним документом, який в разі необхідності також потребує від експерта роз'яснення та уточнення. Тому, очевидно, допит експерта слід проводити не тільки по відношенню до наданого ним висновку але й повідомлення про неможливість проведення експертизи (даванні висновку).

Місце, порядок виклику експерта на допит і процедура самого допиту не регламентовані законом, але він проводиться за правилами виклику і допиту інших учасників кримінального провадження. Виклик експерта здійснюється за загальними правилами статей 133-137 КПК України, проте є деяка відмінностей. Якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт, то повістка до неї повністю відповідає ст. 137 КПК України. Приватний експерт

¹ Соловьев А. Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии / А. Б. Соловьев. – М. Юрлитинформ, 2002. – С. 24.

викликається на допит повісткою, що вручається йому під розписку. Експерт, який працює в спеціалізованій експертній установі, викликається на допит через керівника цієї установи. В повістці необхідно передбачити вказівку на найменування та адресу експертної установи, що вимагає доповнення п. 3 ч. 1 ст. 137 КПК України. Бажано в повістці також указати номер висновку експерта, який потрібно роз'яснити, доповнити або уточнити.

Сторони кримінального провадження можуть клопотати про допит експерта лише в суді, а не під час досудового розслідування (ч. 7 ст. 101 КПК України). Експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони обвинувачення, першою допитує в суді сторона обвинувачення, а експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони захисту, – сторона захисту. Після цього експерту можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, а також головуючим та суддями (ч. 2 ст. 356 КПК України).

Зазначена норма вимагає уточнення. Якщо сторона, яка ініціювала проведення експертизи, не вбачає недоліків у висновку експерта, то нелогічно її імперативно зобов'язувати першою задавати питання експерту. Тому ми підтримуємо пропозицію М. А. Маркуш, що в разі, коли одна із сторін висловлює сумнів щодо достовірності і повноти наявного висновку і клопоче про виклик експерта в суд, запитання експерту повинна спочатку задавати саме ця сторона, а вже потім протилежна сторона і суд. Це надасть можливість досліджувати висновки експерта з позиції змагальності і підкреслити сторонами обвинувальні чи виправдувальні твердження, що містяться у висновку експерта¹. Така позиція видається нам слушною і більш відповідає принципу змагальності, ніж викладена у чинному процесуальному законі. Тому ч. 2 ст. 356 КПК України рекомендується викласти в такій редакції: *«Першою допитує експерта сторона, за клопотанням якої викликаний експерт. Після цього експерту можуть бути поставлені запитання іншою стороною, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, а також головуючим та суддями»*.

З метою забезпечення повноти, всебічності, вибору необхідних тактичних прийомів проведення допиту експерта важ-

¹ Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : монографія / М. А. Маркуш. – Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. – С. 142.

ливо правильне визначення предмету майбутнього допиту¹. Предметом допиту в криміналістиці визнається коло обставин, які необхідно з'ясувати шляхом допиту². Предмет допиту будь-якого учасника складають дві групи обставин. Перші – ті, що входять у предмет доказування (ст. 91 КПК України), тобто сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, які потрібно встановити по кожному кримінальному провадженню і які мають правове значення для прийняття правильного рішення у кримінальному провадженні³. Другі – обставини, знання про які необхідно для досягнення проміжних цілей розслідування; для перевірки та загальної оцінки окремих доказів або для тактичних цілей⁴. Як правильно вказує Є. Є. Демидова, предмет допиту судового експерта має конкретні межі, обумовлені об'єктивними факторами: процесуальним статусом судового експерта, його компетенцією, сутністю експертизи, яка проводилася⁵. Предмет допиту експерта визначається змістом вже оформленого висновку, а підставою свідчень експерта є, по-перше, інформація, пов'язана із проведеним ним експертним дослідженням, по-друге, спеціальні знання, якими він володіє.

Допит експерта може бути проведений тільки після того, як всі дослідження завершені, висновок оформлений і наданий ініціатором проведення експертизи. До представлення висновку проведення допиту експерта неможливе, оскільки відсутній предмет допиту. Більшість авторів вважають, що допит експерта має обмежуватися суто предметом проведеного ним дослідження, стосуватися тільки роз'ясненням та уточненням змісту висновку та встановлених фактів⁶. Це означає, що питання су-

¹ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 4.

² Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 597.

³ Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Х.: Право, 2010. – С. 136.

⁴ Питерцев С. К. Тактика допроса / С. К. Питерцев, А. А. Степанов. – СПб: Питер, 2001. – С. 27.

⁵ Демидова Є. Є. Предмет допиту судового експерта / Є. Є. Демидова // Проблеми законності: зб. наук. пр. Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – Вип. 119. – С. 329.

⁶ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 108; Титов А. М. Деякі аспекти допиту експерта у кримінальному процесі / А. М. Титов, Т. В. Тютюнник // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2013. – Том 26 (65). – № 2-1 (Ч. 2). – С. 363; Грошевий Ю. М. Дока-

ду й учасників процесу повинні стосуватися тільки об'єктів, досліджених експертом у межах питань, які ним вирішувались й знайшли відбиття у висновку. І. В. Бурков категорично заявляє, що під час допиту експерт не встановлює нових обставин¹. В. В. Коваленко наполягає на вилучення із кримінально-процесуального закону такої мети допиту експерта, як отримання доповнень до висновку². Ми дотримуємося думки тих вчених, які вважають, що предмет допиту експерта може виходити за межі предмету експертизи. Частина показань експерта дійсно даються відносно конкретного предмету проведеної експертизи, тобто щодо тих завдань, які були поставлені залученому експерту, і тих фактів, що були ним встановлені в ході дослідження. Проте експерту можуть бути поставлені додаткові питання, щодо обставин, які не були предметом проведеної експертизи. Правильно вказує А. Н. Петрухіна, що одною з складових допиту експерта є повідомлення ним нових відомостей о фактах³. Л. Х. Уразгільдеев підкреслює, що «експерт може бути допитаний й про такі факти, які по тим або іншим причинам не знайшли відображення під час опису дослідження»⁴. Анкетування експертів показало, що в 16 % випадків допиту експертів в суді вони доповнювали свій висновок новими даними. Слідчі відповіли, що після ознайомлення із експертним

зи і доказування у кримінальному процесі: науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. – С. 207; Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики: моногр. / М. Й. Вільгушинський. – Х.: Право, 2010. – С. 86; Демидова Є. Є. Предмет допиту судового експерта / Є. Є. Демидова // Проблеми законності: зб. наук. пр. Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – Вип. 119. – С. 332; Удалова Л. Допит експерта: проблеми законодавчого регулювання / Л. Удалова // Право України. – 2003. – № 2. – С. 112; Арсенєв В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсенєв, В. Г. Заблоцкий. – Красноярск: Красноярский государственный университет, 1986. – С. 29; Максимішин Н. М. Щодо предмета допиту експерта в суді / Н. М. Максимішин // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Т. 2. – Вип. 2. – С. 119.

¹ Бурков І. В. Заключение и показания эксперта в уголовном процессе / І. В. Бурков. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 8.

² Коваленко В. В. Допит експерта в суді за новим кримінальним процесуальним кодексом України / В. В. Коваленко // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: матер. міжн. наук.-прак. конф. (м. Сімферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2012. – С. 32.

³ Петрухіна А. Н. Оценка заключения эксперта в уголовном судопроизводстве / А. Н. Петрухіна. – М.: Юрлитинформ, 2013. – С. 25.

⁴ Уразгільдеев Л. Допрос эксперта в суде / Л. Уразгільдеев // Российская юстиция. – 1997. – № 6. – С. 28.

висновком у них виникає необхідність отримати роз'яснення (24 %) уточнення (16 %), доповнення (11 %) щодо його змісту. Розглянемо сутність нової інформації, яку сприймає під час допиту експерта ініціатор проведення експертизи. Нові фактичні дані, озвучені експертом в ході допиту, можуть бути поділені на дві групи.

Перша група фактів безпосередньо витікає із дослідження й стосується спеціальних знань експерта в теоретичних та методичних основах предмету роду (виду) експертизи, тобто його компетенції. Це відноситься до роз'яснення кінцевих висновків, яких дійшов експерт, пояснення значення спеціальних термінів і формулювань, змісту методик дослідження, пояснень розбіжностей між висновками і дослідною частиною, сутності розбіжностей між висновками членів однієї експертної комісії (якщо вони не дійшли єдиної думки) або протиріч між висновками різних експертиз та ін., тобто предметом допиту експерта є певні неясності змісту уже оформленого висновку. Наприклад, експерт-почеркознавець за результатами вірогідного висновку може відповісти на питання про можливість винесення категоричного висновку про виконавця підпису, якщо буде надана більша кількість вільних зразків підпису від перевіряємої особи. Експерт-автотехнік на питання про причини неможливості проведення експертизи, посилаючись на методичні рекомендації, вказує які вихідні дані були необхідні для вирішення поставленого питання. Експерт-металознавець за результатами встановлення наявності втомної тріщини в матеріалі зруйнованої деталі, може відповісти на додаткове запитання про можливість й способи її своєчасного виявлення. Таким чином, роз'яснення та уточнення висновку експерта стосуються конкретного предмету проведеної експертизи, а доповнення – предмету роду (виду) експертизи. Вочевидь, умовою надання додаткових свідчень експертом є відсутність необхідності проведення додаткових досліджень. Принципове питання, що виникає перед допитуючим полягає в тому, в яких випадках для доповнення експертного дослідження він повинен призначити нову експертизу, а в яких може обмежитися допитом експерта. Як нам видається, в цих випадках, рішення повинен приймає експерт. Коли раніше проведене дослідження дозволяє відповісти на виниклі додаткові питання, то експерт відповідає на них в рамках допиту. Навпаки, якщо експерт вважає, що для відповіді на запитання необхідне проведення додаткових досліджень, слід призначати нову експертизу.

Друга група фактів, що встановлюються під час допиту, має довідково-консультаційний характер й торкається особи експерта – його компетентності, взаємин із учасникам кримі-

нального провадження або членами комісії експертів та ін.¹ Зазначені обставини цілком логічно корелюють з даними, що стосуються знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта, про які згідно ч. 3 ст. 356 КПК України можуть бути поставлені запитання експерту, а також відомостями, які має право надавати кожна сторона кримінального провадження відповідно ч. 5 тієї ж статті. Оскільки експерт вправі бути присутнім під час вчинення процесуальних дій (п. 3 ч. 3 ст. 69 КПК України), то предметом допиту можуть стати й обставини цих дій (огляду, допиту, слідчого експерименту, отримання зразків для експертизи). Обставини участі експерта у процесуальних діях пов'язані з отриманням нових об'єктів або уточненням вихідних даних й важливі для повноцінної оцінки висновку. Тому ми не можемо погодитися з П. І. Репешко про допит експерта в такій ситуації в якості свідка. Останнє буде правильним в тому випадку, коли обставини, з приводу яких допитується експерт, не мають відношення до проведеної експертизи².

Зазначимо, що цілком вірно в літературі наголошено про неприпустимість постановки експертові питань про факти, які стали йому відомі при виконанні експертизи але такі, що не відносяться до її предмету³. Так, під час допиту експерта, який проводив судово-психологічну експертизу, йому не можуть бути задані питання про відомості, отримані ним від особи, стосовно якої ця експертиза здійснювалася; за результатами провадження будівельно-технічної експертизи з оцінки будови не можуть бути поставлені питання щодо майна, яке знаходиться в домі.

Наведені вище процесуальні вимоги, що обумовлюють допит експерта, є результатом оцінки висновку експерта як ініціатором проведення експертизи, так й іншими учасниками кримінального провадження.

¹ Богославська М. О. Допит експерта слідчим і в суді / М. О. Богославська, Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : ТОВ «Еліт Принт», 2010. – № 1 (13). – С. 30.

² Репешко П. И. Особенности допроса эксперта в стадии судебного разбирательства уголовного дела / П. И. Репешко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Міністерство юстиції України, 2001. – Вып. 50. – С. 100.

³ Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. - К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 516; Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. – С. 207.

В більшості пострадянських країн процедура отримання показань експерта на досудовому слідстві регламентована статтею «Допит експерта». За змістом всі норми можна поділити на дві групи. В першій наведені причини проведення допиту експерта, якими вказані: «недостатня ясність висновку», «наявність у ньому прогалин, недоліків», «необхідність уточнення методів, термінів, понять» (ст. 272 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 237 КПК Республіки Білорусь, ст. 252 КПК Республіки Вірменія, ст. 153 КПК Республіки Молдова, ст. 300 КПК Туркменістану, ст. 186 КПК Республіки Узбекистан). У другу групу входять норми, в яких вказана ціль допиту експерта, а саме: «з'ясування», «роз'яснення» або «уточнення» експертного висновку, «отримання інформації» про використані експертом методи, терміни, кваліфікацію експерта (ст. 109 КПК Республіки Естонія, ст. 156 КПК Латвійської Республіки, ст. 210 КПК Киргизької Республіки, ст. 285 КПК Республіки Казахстан, ст. 218 КПК Республіки Таджикистан, ст. 205 КПК Російської Федерації). Згадаємо, що у ст. 201 «Допит експерта» КПК України 1960 р., ціль визначалась, як «роз'яснення або доповнення висновку експерта».

Поняття «прогалини», «недоліки», «недостатня ясність» та інші, що використовуються законодавцями та вченими є досить невизначеними. До недоліків та неясності висновку можна віднести об'єктивні та суб'єктивні фактори: переформулювання поставленого перед експертом питання в напрямку зміни або зменшення завдання; короткий опис об'єктів, що не дозволяє їх індивідуалізувати; наявність арифметичних помилок; застосування нестандартної методики дослідження; відсутність посилань на довідкову або методичну літературу; відсутність вказівки на види досліджень, які проводилися різними експертами під час провадження комплексної експертизи; використання спеціальної термінології; порушення логічного викладу опису проведеного дослідження; невизначеність у формулюванні кінцевих висновків; нарешті – нерізкий фотознімок наданого об'єкту у додатках до висновку або неякісна роздруковка на принтері тексту висновку, яка не дозволяє його прочитати та ін. Певний перелік питань, які можуть бути з'ясовані під час допиту експерта, наведений в ч. 3 ст. 356 КПК України, де вказано, що «експерту можуть бути поставлені запитання щодо наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи; використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовно-

сті та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку». Безумовно цей перелік не вичерпаний, може бути значно розширений, але ясно, що передбачити всі можливі негативні наслідки складання висновку неможливо. Тому викликає сумнів наявність такого переліку питань в процесуальному законі. Як буде показано далі вказану частину ст. 356 доцільно змінити.

Для визначення предмету допиту експерта більш правильним, на нашу думку, є вказівка на ціль, яку має досягти особа, яка допитує. О. С. Панєвін, Г. Є. Сухова вважають, що ціль допиту не дублювання опису проведених експертом досліджень, що відбити у висновку, а пояснення або доповнення їх¹. На думку Ю. К. Орлова значення показань експерта полягає не тільки у роз'ясненні й уточненні тексту висновку, а й передбачає приведення додаткових аргументів; установлення нових обставин, які можуть мати самостійне доказове значення². С. М. Стахівський пише, що предметом показань експерта є відомості, які стосуються роз'яснення чи доповнення до його висновку³. М. І. Порубов вказує, що допит експерта спрямований на роз'яснення термінології, окремих формулювань, уточнення компетенції експерта, з'ясування використаного їм методу дослідження, пояснення розбіжності між обсягом поставлених запитань і висновками експерта, на з'ясування протиріч між висновком експерта та іншими наявними у кримінальному провадженні доказами, на виявлення причини різних висновків експертів, якщо дослідження проводилося комісійно⁴. Крім уточнення даного експертом висновку, зазначає О. Б. Соловйов, слідчий може отримати відповідь на додаткові питання, які безпосередньо пов'язані з проведеним дослідженням, але перед експертом не ставилися⁵. Є. Є. Демидова вважає предметом до-

¹ Панєвін О. С. Судова експертиза в кримінальних справах / О. С. Панєвін, Г. Є. Сухова // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 3. – С. 11.

² Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 154.

³ Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: посібник / С. М. Стахівський. – К. : Атіка, 2009. – 24.

⁴ Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии: учебное пособие / Н. И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – С. 141.

⁵ Соловьев А. Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии / А. Б. Соловьев. – М. Юрлитинформ, 2002. – С. 23-24.

питу експерта уточнення фактів та обставин, що встановлені під час провадження експертизи. В поняття «уточнення» нею включені як роз'яснення, так й доповнення. М. Й. Вільгушинський критикує нашу позицію щодо надання експертом додаткових даних крім тих, що містяться у висновку, пояснюючи це тим, що під «доповненням» слід розуміти «роз'яснення» експертом тих положень висновку, які не потребують дослідження¹. З вказаним важко погодитися, тому що етимологічно вказані поняття повністю не співпадають.

Словник надає таке тлумачення: «роз'яснити – робити щонебудь ясним, зрозумілим, сприяти з'ясуванню чогось»², «уточнювати – надавати більшій точності чому-небудь»³, «доповнювати – додати щонебудь до того, що вже є або відомо»⁴. Вказані дії переслідують різну мету. На нашу думку ціль допиту експерта співпадає із наведеними поняттями і розгалужується на три напрями⁵.

Роз'яснення висновку експерта слід розуміти, як доведення експертом до учасників кримінального процесу змісту окремих положень і всього висновку в цілому. Вони можуть стосуватися будь-яких сторін експертизи, незрозумілих суду або учасникам кримінального провадження. Слід підкреслити, що висновок може бути неясним не тільки через упущення експерта, але й через невисоку ерудицію учасників процесу в спеціальних знаннях. Відомості, що роз'яснюють зміст висновку експерта включають такі дані:

- причину обрання застосованої методики дослідження та відмови від інших методик або методів аналізу властивостей об'єктів;

- інформацію про включення застосованої методики до Реєстру методик проведення судових експертиз, затвердженого МЮ України⁶;

¹ Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики / М. Й. Вільгушинський, за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2010. – С. 143-144.

² Словник української мови. В 11 томах. Т. 8. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 872.

³ Словник української мови. В 11 томах. Т. 10. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 518.

⁴ Словник української мови. В 11 томах. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 373.

⁵ Щербаковский М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М. Г. Щербаковский, А. А. Кравченко. – Харьков: Университет внутренних дел, 1999. – С. 42-43.

⁶ Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України № 1666/5 від 02.10.2008 р.; із

- причину та ціль постановки питань за власною ініціативою експерта;
- необхідність винесення клопотання про надання додаткових матеріалів на експертизу;
- використані в дослідженні науково-технічні засоби, їх метрологічні характеристики, точність та величина похибки виміру та ін.;
- особливість підготовки об'єктів до дослідження, умови відбору експериментальних зразків порівняння;
- причину кількісних і якісних змін об'єктів після проведення дослідження;
- характер та значущість виявлених ідентифікаційних й діагностичних ознак досліджених об'єктів;
- критерії оцінки ознак, які експерт дотримувався під час дачі проміжних і кінцевих висновків;
- сутність окремих термінів і формулювань у тексті висновку;
- причини протиріч між дослідницькою частиною (у тому числі додатками до висновку) і кінцевими висновками;
- причину невідповідності кількості відповідей поставленим питанням;
- причини відмови експерта від давання висновку або обмеженого рішення окремих питань;
- причини надання вірогідних, альтернативних, категоричних та інших висновків;
- причину розбіжностей членів експертної комісії під час формулювання висновків;
- підстави формування внутрішнього переконання експертів, які діяли в складі комісії під час проведення комплексної експертизи та ін.

Уточнення висновку експерта відрізняються від роз'яснення обсягом пояснень і торкаються окремих термінів, фраз, деталей дослідження, відомостей, що характеризують особу експерта. Вказані дані включають встановлення таких обставини:

- компетенції експерта: терміну підготовки та перепідготовки за певною експертною спеціальністю. Зазначимо, що дані про експертна спеціальність, за якою надано право здійснювати діяльність експерту, номер та термін дії свідоцтва експерта знаходяться у державному Реєстрі атестованих судових експертів.

партів¹, але він не містить інформацію про інші дані, що відносяться до професіональних та особистих характеристиках експерта;

- компетентності експерта: загального стажу роботи та досвіду роботи судовим експертом, наукового ступеня, кількості проведених експертиз та їх складності, участі в провадженні комплексних експертиз, дій по виконанню функції провідного експерта та ін.;

- відношення експерта до кримінального провадження та його відносин з учасниками кримінального провадження;

- даних про осіб, які були присутні під час провадження експертизи та їх діях;

- обсягу матеріалів кримінального провадження, які використовував експерт для обґрунтування проміжних та остаточних висновків;

- стану і кількості об'єктів, що надійшли на експертизу, якості упакування, наявності і змісту супровідних написів на пакетах і т. п.;

- довідкових та методичних джерел, використаних під час дослідження;

- персоніфікації досліджень під час проведення комісійних та комплексних експертиз;

- позиції кожного члена комісії під час формулювання остаточних висновків;

- кількості і ваги об'єктів, витрачених у ході експертизи і тих, що залишилися після дослідження і т. ін.

Доповнення висновку експерта включає судження, умовиводи, що не знайшли відображення в тексті висновку але впливають із проведених досліджень. Під доповненням висновку експерта розуміються:

- додаткові аргументи щодо обґрунтування наданих висновків;

- умовиводи і їх обґрунтування, відсутні у висновку, але такі, що ґрунтуються на проведених експертом дослідженнях;

- визначення можливості подальшого дослідження об'єктів для встановлення нових обставин справи в разі наявності додаткових матеріалів та ін.

Цілком очевидно, що неможливо визначити вичерпний перелік завдань, які можуть вирішуватися в ході допиту експерта. Залежно від конкретного виду експертизи перелік цих завдань варіюється.

¹ Державний Реєстр атестованих судових експертів: сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rase.minjust.gov.ua>.

Аналіз предмету допиту експерта показує, що роз'яснення й уточнення експерта важливі для більш повного дослідження й оцінки даного ним висновку, а доповнення мають самостійне доказове значення. Умовами допустимості показань експерта як джерела доказів є, на наш погляд, наступні:

а) відомості ґрунтуються на спеціальних знаннях експерта та не можуть виходити за їх межі (компетенції експерта);

б) відомості повинні співвідноситись з проведеною експертизою;

в) відомості формулюються на основі отриманих під час проведення експертизи даних або дій, пов'язаних з її провадженням;

г) відсутня необхідність проведення додаткових досліджень;

д) відомості не стосуються даних, отриманих в процесі експертного дослідження, але таких, що виходять за межі предмета експертизи.

Аналізуючи вищевикладене, можна сформулювати загальне завдання (мету) допиту експерта як усунення неясності або неповноти експертного висновку, а також одержання інших відомостей, пов'язаних із проведеною експертизою, коли для цього не потрібне провадження додаткових досліджень. Як правильно вказує Л. Ю. Ароцкер¹, М. О. Богославська та Н. І. Клименко² допит експерта є одним із ефективних засобів перевірки наукової обґрунтованості, вмотивованості достовірності експертного висновку. По влучному зауваженню В. П. Бахіна роль і значення експертів у рішенні завдань кримінального судочинства суттєво б зросли, якби їх частіше залучали в суд для роз'яснення результатів і методики проведених ними експертиз, оскільки одна справа скласти відвернений висновок і зовсім інше – у присутності великої аудиторії й фахівців доповісти й обґрунтувати свої висновки³.

Законом передбачений одночасний допит декількох експертів в суді «для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного і того самого предмета чи питання дослідження» (ч. 4 ст. 356 КПК України). Звернемо увагу, що

¹ Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юридическая литература. 1969. – С. 107.

² Богославська М. О. Допит експерта слідчим і в суді / М. О. Богославська, Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2010. – №1 (13). – С. 31.

³ Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002) / В. П. Бахин. – К., 2002. – С. 59.

процесуальний закон не передбачає необхідність обов'язкового допиту експертів, думки яких розділилися.

Регламентація одночасного допиту експертів визиває зауваження. Перше зауваження стосується неточності формулювання норми. Предметом дослідження згідно положень судової експертології є фактичні дані (факти, обставини), що встановлюються на основі досліджень наданих матеріалів кримінального провадження¹. Предмет дослідження детермінується питаннями, що ставляться експертові в документі про призначення експертизи (залучення експерта). В цьому сенсі абсолютно правильно розділені предмет і об'єкти дослідження в ст. 69 та ч. 3 ст. 356 КПК України. В ч. 4 ст. 356 КПК України наведені, по-суті, два тотожні терміни. Оскільки мова у статті йде про одночасний допит двох або більше експертів щодо наданих ними висновків, які відрізняються, то можна зрозуміти, що ними були проведені експертизи, одна з яких відповідно до Пленуму ВСУ іменується «повторною». Для характеристики повторної експертизи недостатньо вказати на однаковість її предмета із предметом первинної експертизи. Характерною відмінністю експертиз (первинних та повторних), з приводу провадження яких можуть одночасно допитуватися експерти є збіг як предмета (питань), так й досліджуваних об'єктів². Тому ч. 4 ст. 356 КПК України вимагає уточнення й заміни фрази «предмета чи питання дослідження» на «предмета та об'єктів дослідження». Друге зауваження полягає в тому, що як одноосібний допит експерта, так й одночасний допит декількох експертів не передбачений на досудовому слідстві, що неможна визнати правильним. Одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях регламентований ч. 9 ст. 224 КПК України, однак між одночасним допитом експертів та інших учасників кримінального провадження є суттєві відмінності, що полягають у наступному:

1) предметом одночасного допиту раніше допитаних підозрюваного, потерпілого, свідка є обставини розслідуваної злочинної події, що сприймалися органами почуттів учасниками кримінального провадження, у показаннях яких встановлені

¹ Энциклопедия судебной экспертизы / под. ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юрист, 1999. – С. 335.

² Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: учебное пособие / А. Р.Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – С. 70.

істотні суперечності¹. Предметом одночасного допиту експертів є фактичні дані, що встановлені на підставі використання спеціальних знань;

2) істотні суперечності між показаннями підозрюваних, свідків, потерпілих встановлюються в результаті проведення їх попередніх допитів. Розбіжності, протиріччя, неспівпадання між результатами досліджень експертів встановлюються після провадження експертиз;

3) істотні суперечності встановлюються співставленням показань підозрюваних, свідків, потерпілих, а розбіжності у дослідженнях експертів – після оцінки наданих ними процесуальних документів (висновків, повідомлень про неможливість провести експертизу). Слід уточнити, що на відміну від вказаних в кодексі розбіжності можуть бути встановлені не тільки між висновками двох та більше експертів, але й висновками та повідомленнями про неможливість провести експертизу, декількома повідомленнями про неможливість провести експертизу;

4) істотні суперечності в показаннях підозрюваних, свідків, потерпілих встановлюються тільки між свідченнями, наданими цими особами у різних поєднаннях (підозрюваний-підозрюваний, підозрюваний-потерпілий, потерпілий-свідок та ін.). У експертів розбіжності виникають тільки у наданих ними результатах досліджень;

5) для усунення суперечностей або розбіжностей між показаннями підозрюваного, потерпілого або свідка і встановленими експертом фактами неможливо провести одночасний допит експерта з іншими особами, оскільки предмети допитів вказаних осіб не співпадають.

Таким чином, предмет одночасного допиту та статус експертів передбачає й особливу процедуру їх спілкування між собою, слідчим, прокурором, суддею, іншими учасниками кримінального провадження. Підстави для такого допиту виникають лише у випадку, коли під час роздільного допиту експертів причини розбіжностей в їх висновках з'ясувати не вдалося, а всі можливі засоби встановлення вичерпано.

Організація та проведення одночасного допиту експертів викликає цілий ряд питань: чи потрібно перед одночасним допитом дотримуватися процедури попереднього допиту кожного експерта окремо, чи проголошувати висновки експертів і якщо так, то перед або після допиту, в якому порядку допитувати

¹ Чаплинський К. О. Підготовка до очної ставки як необхідна умова якісного проведення слідчої дії / К. О. Чаплинський // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 94. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11ckopc.pdf>.

експертів, чи можуть вони ставити питання один одному та ін. Сучасна криміналістична та кримінально-процесуальна література на ці питання відповідей не дає.

На нашу думку процедура допиту декількох експертів повинна мати таку послідовність. Спочатку проводиться одноосібний допит всіх експертів. Вважаємо, що експерти, які проводили первинні та наступні (повторні) експертизи повинні всі разом знаходитися в приміщенні (кімнаті), де проходить допит. Це можна пояснити тим, що, по-перше, на відміну від свідків, які можуть змінити свої показання під впливом свідчень інших свідків і тому повинні допитуватися порізно (ч. 4 ст. 352 КПК України), експерт свої показання обґрунтовує змістом наданого ним висновку та спеціальними знаннями, змінити які неможливо. По-друге, експерт сприймає висловлювання своїх опонентів, аргументацію їх умовиводів, критику на адресу проведеної експертизи і готує відповіді на них. По-третє, відповідно п. 3 ч. 3 ст. 69 КПК України експерт має право бути присутнім під час під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження.

Представляється, що порядок одноосібних допитів експертів повинен співпадати із черговістю проведених експертиз. В суді першим допитується експерт, який проводив первинну експертизу. Йому ставляться питання сторонами і суддею. На нашу думку, інші присутні експерти з дозволу головуючого також мають право «ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні» згідно п. 5 ч. 3 ст. 69 КПК України. Після цього допитується експерт, який проводив наступну експертизу і так далі.

Тільки після цього реалізується одночасний допит декількох експертів, коли питання ставляться всім присутнім експертам. Можна погодитися із В. В. Коваленко, який пропонує першому ставити питання експерту, який на думку суду дав правильний, обґрунтований, ясний висновок¹. Після того, як на всі питання сторін та суду дані відповіді, експерти можуть задавати питання один одному. У процесі ретельного, докладного з'ясування всіх особливостей проведених досліджень, причин виниклих протиріч між висновками експертів в ході допиту, в якому беруть участь суд, учасники процесу та експерти, знаходить справжній прояв принцип змагальності кримінального провадження. Визначення достовірного висновку встановлюється шляхом перехресного допиту експертів, з можливістю

¹ Коваленко В. В. Допит експерта в суді за новим кримінальним процесуальним кодексом України / В. В. Коваленко // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: матер. міжн. наук.-прак. конф. (м. Сімферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Сімферополь: ВД «АПАЛ», 2012. – С. 34.

експертів ставити питання один одному. Хоча така можливість чинним КПК не передбачена, але і не виключається.

На підставі викладеного вважаємо необхідним доповнити КПК України статтею такого змісту:

«Стаття. Допит експерта.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя за власною ініціативою, за клопотанням потерпілого або сторони захисту мають право отримати від експерта показання щодо:

1) роз'яснення змісту наданого ним висновку або повідомлення про неможливість провести експертизу;

2) уточнення термінів, які використовувалися в тексті висновку або повідомленні про неможливість провести експертизу, і використані під час провадження експертизи методи;

3) доповнення висновку іншими фактами, які впливають із проведеної експертизи, але не вимагають додаткових досліджень; відомостями про обставини участі експерта в процесуальних діях; даними про компетенцію та компетентність експерта.

2. Виклик та отримання відомостей від експерта проводяться з дотриманням положень статей 133-137, 224 цього Кодексу.

3. Експерт не може надати відомості про обставини, які стали йому відомі у зв'язку з провадженням експертизи, якщо вони не відносяться до предмету експертизи.

4. Для з'ясування причин розбіжності у висновках експертів, повідомленнями про неможливість провести експертизу, що стосуються одного і того самого предмета та об'єкта дослідження, може бути проведений одночасний допит двох чи більше експертів. Під час допиту експерти можуть задавати питання один одному.

5. Отримання відомостей від експерта до подання ним висновку або повідомлення про неможливість провести експертизу не допускається».

Відповідно до зазначеної пропозиції доцільно внести зміни й у ст. 356 КПК України щодо допиту експерта в суді.

Відзначимо, що експерт, залучений однією стороною, не може бути допитаний протилежною. Вказана заборона впливає з п. 4 ч. 5 ст. 69 КПК України, згідно якому експерт зобов'язаний не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, а також дані про хід її провадження та результати. Це цілком узгоджується з принципами змагальності в частині автономного зби-

рання доказів, збереження таємниці досудового слідства та професійної таємниці захисника.

Тактика допиту експерта розрізняється залежно від того, в якій стадії кримінального процесу його допитують – на досудовому слідстві або в суді. В будь-якому разі допит експерта в тактичному контексті можна уявити як процес спілкування учасників судочинства, який складається з послідовно взаємопов'язаних стадій, котрі підпорядковані досягненню загальної мети.

Підготовка до допиту експерта складається із заходів організаційного і тактичного характеру, до яких належать: визначення предмета допиту та формулювання запитань; вибір експерта або експертів з числа комісії, вибір місця, часу проведення допиту, способу виклику експерта (експертів); складання плану допиту.

Є. Є. Демидовою виділяються три рівні підготовки до допиту судового експерта ініціатором проведення експертизи: 1) пізнавальний, який складається з двох етапів: а) аналітичного, метою якого є аналіз змісту висновку експерта, а також довідкової літератури; б) генералізуючого, що охоплює, по-перше, встановлення обставин, які на підставі аналізу виявилися такими, що потребують уточнення (роз'яснення або доповнення), та по-друге, коло судових експертів, які підлягають допиту; 2) прогностичний; 3) синтезуючий, який охоплює вирішення питань, пов'язаних з визначенням місця, часу його здійснення, способу виклику на допит, а також складання плану¹. Першочерговою підготовчою дією нею вважається вивчення й аналіз висновку експерта та інших матеріалів кримінального провадження з метою виявлення обставин, які підлягають уточненню або роз'ясненню: встановлення належності до кримінального провадження встановлених експертом даних дотримання процесуального порядку призначення та провадження судової експертизи; компетентність судового експерта; достатність наданих об'єктів та ін.² На нашу думку, вказані завдання вирішуються під час оцінки висновку експерта, а її результатом є прийняття висновку експерта як джерела доказів або виявлення

¹ Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Є. Є. Демидова ; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – С. 11-12.

² Демидова Є. Є. Щодо тактики допиту судового експерта на досудовому слідстві / Є. Є. Демидова // Теорія і практика правознавства / Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – 2011. – № 1. – С. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.nulau.org.ua/download/el_zbirnik/1/Demidova.pdf.

тих самих недоліків, що вимагають усунення допитом експерта. Тому першим шагом в підготовці до допиту експерта є визначення обставин експертного дослідження, котрі необхідно з'ясувати. Слід окреслити коло питань, котрі необхідно поставити експертові та визначити їх послідовність. Спочатку необхідно сформулювати загальні питання, а далі з метою їх уточнення і деталізації обставин підготувати уточнюючі питання. Наприклад, поставити питання щодо загальної методики рішення завдання, яке розв'язувалась в експертизі, а потім особливості її реалізації в конкретному дослідженні.

Якщо роз'яснення, уточнення і доповнення вимагають висновки комісійної або комплексної експертизи, виходячи з конкретних обставин, можна викликати для допиту одного, декількох або всіх членів експертної комісії залежно від того, які питання вимагають з'ясування, чи підписаний висновок всіма членами комісії, чи не було особливої думки в кого-небудь із експертів. У випадку проведення комплексної експертизи можна допитати експертів, які формулювали спільні висновки, так й тих експертів, котрі надавали проміжні висновки.

Під час досудового розслідування експерта бажано допитувати прямо на робочому місці¹. Такий тактичний прийом має ряд переваг. По-перше, у разі провадження комісійної або комплексної експертизи протягом короткого проміжку часу допитуються всі члени комісії; по-друге, забезпечується повнота і об'єктивність відповідей експерта на питання, так як експерт має можливість для більш ретельно обґрунтувати та проілюструвати висновки, звернутися до спеціальної та довідкової літератури, базам даних, методичним розробкам, іншим аналогічним експертним висновкам, ілюстративним матеріалами та іншим документам для обґрунтування своїх показань; по-третє, експерт може продемонструвати використані під час дослідження прийоми дослідження, інформаційні дані, апаратуру, інструментарій та інші засоби експертного дослідження. З метою досягнення вказаних цілей, а також забезпечення оперативності кримінального провадження слідчий прокурор, суд мають право провести опитування експерта в режимі відеоконференції (статті 232, 336 КПК України). Слід констатувати, що допит експерта із використанням відеоконференцз'язку на поточний момент, нажаль, не використовується у слідчій та судовій практиці. Це пов'язано, в першу чергу із необхідності створення та обладнання спеціальних кімнат для проведення

¹ Сорокотягина Д. А. Судебная экспертиза: учебное пособие / Д. А. Сорокотягина, И. Н. Сорокотягин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – С. 173.

відеоконференцій у державних експертних установах. Науковцями висловлено слушну пропозицію відносно доцільності обладнання таких спеціальних кімнат для проведення відеоконференцій не тільки в судах, а й у судово-експертних установах, відповідальність за функціонування яких необхідно покласти на керівників цих установ для забезпечення можливості дистанційної участі судового експерта в досудовому та судовому провадженні¹. Проведення допиту експерта в режимі відеоконференції, коли експерт знаходиться у приміщенні СЕУ, має наступні переваги: сприяє економії робочого часу експерта; більш динамічному розгляду кримінального провадження; можливості для експерта перебувати в більш психологічно сприятливій для нього обстановці; використанню довідкової, методичної літератури та інших джерел, що знаходяться у СЕУ та необхідних для роз'яснення, доповнення наданого висновку; демонстрації обладнання, технічних засобів, певних прийомів, що використовувались під час проведення експертного дослідження; нарешті – зменшенню витрат коштів на від'їзди тощо. У разі дистанційної участі експерта в судовому засіданні забезпечується спокійна ділова обстановка за рахунок виключення емоційної складової із процесу взаємодії сторін з експертом. Крім того, знаходячись у СЕУ експерт має можливість негайно приступити до нової експертизи, якщо в результаті допиту виникне така необхідність.

Доцільним організаційним прийомом підготовки до допиту є направлення разом із повісткою про виклик експерта на допит переліку питань, що вимагають з'ясування. Наявність такого переліку дозволить експерту усунути невизначеність відносно предмету майбутнього допиту, досконало до нього підготуватися, більш докладно аргументувати відповіді та більш впевнено почуватися під час допиту.

Крім слідчого, суду та інших учасників кримінального провадження до допиту готується й експерт. Процес підготовки до майбутнього допиту містить ряд загальних тактичних положень і включає:

- аналіз наглядного провадження (висновку), відносно якого буде проводитися допит про що повідомили 100 % опитаних експертів. Оскільки з моменту провадження експертизи до моменту допиту проходить тривалий час, то експерту необхідно пригадати процедуру дослідження та всі обставини, що з ним пов'язані, починаючи з моменту отримання матеріалів на экс-

¹ Легостаєв О. А. Допит експерта під час досудового та судового провадження з використанням відеоконференції зв'язку / О. А. Легостаєв // Наше право. – 2013. – № 4. – С. 114-118.

пертизу, процесу дослідження, закінчуючи упаковкою об'єктів та їх відправкою разом висновком ініціатору проведення експертизи. Неоціненну допомогу в повному відтворенні процесу дослідження надають ілюстрації зовнішнього вигляду представлених об'єктів, дослідницькі фотографії, схеми, графіки, спектрограми та інші додатки до висновку. Документ вивчається як з точки зору обґрунтованості даних висновків, так і виявлення помилок, що були допущені експертом під час дослідження. Під експертною помилкою розуміються «ненавмисно неправильні судження, дії чи бездіяльність судового експерта в процесі експертного дослідження, що реалізуються у його письмових висновках»¹;

– прогнозування питань щодо тих фрагментів висновку, які викликали необхідність проведення допиту (67 % респондентів). Проблема спрощується, якщо з повісткою надійшов лист з переліком питань, які повинні бути вирішені під час допиту, або повідомлено, що у кримінальному провадженні проведено кілька однакових (повторних) експертиз, висновки яких розрізняються і суть відмінностей. В останньому випадку експерту заздалегідь відомі результати експертиз, які проводилися до або після давання ним висновку, і тому він може орієнтуватися щодо змісту майбутніх питань. Якщо допит стосується повідомлення про неможливість проведення експертизи, то повторно аналізуються причини відмови;

– вивчення пов'язаної з проведенням експертизою методичної, наукової, довідкової літератури з метою підготовки нових аргументів на обґрунтування зроблених висновків (59 % респондентів). Якщо відмова від провадження експертизи була обумовлена недостатньою кількістю та якістю представлених матеріалів, в тому числі зразків для експертизи, то обов'язково відшукується літературне джерело, в якому міститься вимога до цих об'єктів;

– підготовка варіантів відповідей на найбільш імовірні питання, які можуть бути поставлені під час допиту (35 % респондентів). Експерт, крім наведених у висновку підстав відповідей, повинен відшукати додаткові обґрунтування до наданих умовиводів. Слід детально перерахувати ті недоліки, які з'явилися підставою для повідомлення про неможливість провести експертизу. Якщо відомі інші експертизи, висновки яких повністю або частково не збігаються з висновками експертизи, яка проведена експертом, готується докладна відповідь про

¹ Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання : автореф. ... дис. канд. юрид. наук ; 12.00.09 / В. М. Абрамова; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – С. 7.

причини розбіжностей. Складніше ситуація, коли експерт виявив власні ґносеологічні або операційні помилки в проведеному дослідженні. У цьому випадку слід бути готовим до того, що ці ж помилки виявлені під час оцінки висновку ініціатором проведення експертизи. Необхідно проаналізувати виявлені помилки, бути готовим пояснити їх походження, та вплив на остаточні висновки;

– додаткове ознайомлення із процесуальними положеннями КПК України щодо процедури проведення допиту експерта і в зв'язку з цим – його прав та обов'язків (21 %). Особливо важлива ця вимога по відношенню до тих експертів, які вперше викликаються на допит. У спеціалізованих експертних установах перед допитом таких співробітників доцільно проводити з ними бесіду-інструктаж керівником установи або досвідченим експертом не тільки з процесуального порядку провадження допиту, але й з питань психологічної підготовки, особливостям поведінки по відношенню до учасників кримінального провадження і суду;

– вибір часу і способу прибуття до місця допиту (100 % респондентів). Експерту необхідно з'явитися на допит фізично, морально і психологічно підготовленим, оскільки його основне завдання - переконати сторони кримінального провадження і суд в обґрунтованості і правоті своїх висновків.

Робочий етап допиту експерта відрізняється від допиту інших учасників кримінального провадження. Особливістю тактики допиту експерта є відсутність стадії «вільної розповіді»¹. Перед експертом ставляться конкретні питання щодо даного ним висновку (повідомлення про неможливість провести експертизу). На підставі розробленої О. В. Фунікової класифікації можуть бути виокремлені такі питання, що ставляться експертові на допиті: а) за видом – основні, доповнюючі, нагадуючі, уточнюючі, деталізуючі; б) за типом – прості, складні, спрямовані на доповнення та вирішення проблеми; в) за формою – запитання-прохання, запитання-розумове завдання, запитання-анкета². Основною метою поставлених питань в процесі допиту експерта є спрямування розумової діяльності допитуваного у необхідному напрямку, а саме на пояснення, доповнення певних

¹ Криміналістика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – С. 621.

² Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : автореф. ... дис. канд. юрид. наук; 12.00.09 / О. В. Фунікова; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – С. 10.

даних, що наведені у раніше наданому висновку або пов'язаних із проведеним дослідженням.

О. М. Моїсєєв пропонує в процесі складання питань експерту виключати такі, що не потребують застосування спеціальних знань¹. Дана рекомендація повністю правомочна під час призначення експертизи (залучення експерта), але під час допиту експерта вказане обмеження, на наш погляд, не абсолютне. По-перше, завданням особи, яка допитує, є з'ясування доступною їй мовою тих положень висновку експерта, які визивають сумнів. Експерт виконує роль «перекладача» відомостей із галузі спеціальних знань в інформацію, доступну для розуміння будь-якого учасника кримінального провадження. Власно з цією метою й здійснюється допит експерта – для роз'яснення наданого висновку, а для цього не можуть бути використані тільки спеціальні знання. По-друге, як показано вище, експерту можуть бути поставлені додаткові питання, як пов'язані з проведеним дослідженням, так й такі, що не вимагають застосування спеціальних знань, наприклад щодо його особистих характеристик. Експерти, які брали участь в опитуванні відповіли, що у 58 % допитів роз'ясненню та уточненню піддавалася дослідницька частина висновку, підсумкові висновки – 27 %, вступна частина – 15 %.

В. П. Корж слушно зазначає, що учасники судового розгляду повинні дотримуватися тактичних рекомендацій в разі постановлення запитань експерту: по-перше, запитання мають бути за сутністю експертного дослідження; по-друге, вони повинні відповідати межах компетенції експерта і не бути навідними; по-третє, запитання не повинні принижувати честь та ділову репутацію експерта. У цьому зв'язку суддя зобов'язаний зняти запитання будь-якого учасника судового розгляду, якщо той припускає некоректність, неетичність або якщо запитання не стосується експертного висновку, експертної діяльності².

Представляється, що питання, які ставляться на вирішення експертів, повинні відповідати наступним вимогам:

1) бути чіткими, коректними, етичними, не допускати примушування до надання певної інформації;

¹ Моїсєєв О. М. Процесуальне значення допиту експерта / О. М. Моїсєєв // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 123.

² Корж В. П. Тактика использования специальных познаний в судебном разбирательстве / В. П. Корж // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : матер. межд. науч.-практ. конф. (г. Симферополь 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАИПИ», 2007. – С. 43.

2) знаходитися у межах компетенції експерта, у тому числі не мати правового аспекту;

3) торкатися виконаного експертного дослідження та обставин, пов'язаних із його провадженням;

4) не вимагати проведення нових додаткових досліджень;

5) не стосуватися інформації, отриманої під час проведення дослідження, але такої, що не відноситься до предмету експертизи;

6) не повторювати питань, на які у висновку експерта дані однозначні, ясні відповіді.

До тактичних прийомів, які використовуються під час допиту судового експерта під час досудового слідства віднесено постановку уточнюючих або доповнюючих запитань, пред'явлення (проголошення) висновку судової експертизи; надання можливості пояснити причини суперечностей у висновку; звернення до окремих положень висновку; пред'явлення інших матеріалів кримінального провадження; пред'явлення окремих положень висновку, що потребують деталізації; пред'явлення (проголошення) висновку наданого іншим експертом; проголошення фрагментів показань інших осіб; пред'явлення певних інформаційних джерел; використання джерел наочної інформації¹. Тактичні прийоми допиту експерта під час судового розгляду у значній мірі повторюють прийоми, що здійснюються під час досудового розслідування, але їх зміст, наповнення та спрямованість обумовлюються специфікою ситуацій судового допиту. Відмінності залежать від того чи проводиться допит експерта, який надавав висновок під час досудового слідства, або експерта, який проводив експертизу у суді. Простій ситуації відповідає одноосібний допит експерта. Складні ситуації виникають, коли експерту, що виконував експертизу, протистоїть особа або особи, які також володіють спеціальними знаннями. Можливі такі ситуації:

а) у допиті бере участь спеціаліст, якому було доручено проведення рецензування висновку експерта й він надав негативні пояснення щодо проведеного дослідження;

б) здійснюється одночасний допит декількох експертів, які провели декілька досліджень, причому висновки повністю або частково протилежні первісній експертизі;

в) в допиті активну участь приймає один з учасників кримінального провадження (підозрюваний, обвинувачений, поте-

¹ Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Є. Є. Демидова; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – С. 11.

рпільний або свідок), який володіє спеціальними знаннями, що відносяться до предмету проведеної експертизи.

У тактичному плані допит експерта проводиться у три етапи: спочатку прямий допит одною стороною, потім – перехресний допит різними учасниками процесу¹, нарешті – використовуються так звана «шахова» форма допиту, в якій поряд із питаннями експерту допитуючий попутно задає питання з того ж приводу іншому експерту або спеціалісту з метою усунення виниклих протиріч².

Допит експерта під час досудового розслідування та в суді можна представити як процес, який здійснюється комплексом засобів, що виконують три функції – когнітивну, комунікативну та інтерактивну³. Когнітивна функція спілкування експерта полягає в сприйнятті, обробці та фіксації інформації (звернених до нього питань). Однак такого роду інформація щодо намірів того, хто ставить запитання, не завжди може бути зрозумілою, особливо під час судового засідання, коли кожна сторона, використовуючи принцип змагальності, прагне впевнити суд в своїй правоті. Осмислення та відбір необхідної інформації забезпечує комунікативну функцію, будучи її основою і виразом в мовній формі. Комунікативна функція реалізується, насамперед, через питання і відповіді, за допомогою яких відбувається передача інформації від експерта до учасників судочинства та у зворотному напрямку. За своєю сутністю допит експерта є реалізацією переважно комунікативної функції.

Найбільш складною в реалізації є інтерактивна функція, яка полягає в переконанні учасників процесу в обґрунтованості та об'єктивності висновків проведеного експертного дослідження. Психологічна підготовленість експерта до допиту має важливе значення для його успішного проведення. Особисте ставлення експерта до отриманих результатів, що виявляється у його відвертості та переконливості, має відображатися вербальними засобами. Це досягається добрим володінням усного

¹ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевський, В. Я. Тацій, А. Р. Туман та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шилов - Х. : Пр 2013. – С. 554; Порубов Н. И. Использование криминалистических приемов в судебном допросе / Н. И. Порубов // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики: матер. научн.-практ. конф. (г. Киев, 13-14 января 1993 г.). – К., 1993. – С. 97.

² Уразильдеев Л. Допрос эксперта в суде / Л. Уразильдеев // Российская юстиция. – 1997. – № 6. – С. 28.

³ Кискина Е. Е. Криминалистические и психологические аспекты деятельности судебного эксперта : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // Е. Е. Кискина ; Кубанский государственный аграрный университет. – Краснодар, 2009. – С. 27.

мовлення, невербальними засобами комунікації, спеціальними психологічними прийомами впливу на опонента, способами психологічного захисту та своєчасної відповіді. Тактична підготовленість експерта полягає в наявності в нього чіткого та переконливого обґрунтування свого експертного висновку, вмінням акумулювати свої знання¹. Впевнений і грамотний виступ експерта формується на основі накопиченого практичного досвіду. В разі його відсутності експерту необхідно, як зазначено вище, ретельно підготуватися до майбутнього допиту, не розраховуючи на вдалу імпровізацію. Експерт повинний бути здатним розгорнуто викласти процес умовиводів, пояснити підстави свого внутрішнього переконання, які дозволили сформулювати надані ним висновки². Наскільки аргументовано експертом будуть викладатися факти, настільки переконливо буде сприйматися інформація.

Під час формування лінії поведінки в суді експерту доцільно дотримуватися певних правил:

- стежити за своєю мовою й використаними термінами. Відповіді на поставлені питання повинні даватися професійною мовою з використанням загальнодоступної термінології;
- давати відповіді винятково в межах своєї компетенції, не торкаючись загальновідомих і правових фактів, понять;
- строго виконувати свої процесуальні обов'язки й користуватися правами;
- проявляти повагу до учасників судового засідання, не реагувати на провокаційні питання й репліки;
- за потреби клопотатися перед судом про надання питань у письмовій формі, або проголошення перерви в судовім засіданні для підготовки відповідей.

Відсутність у експертів навиків публічного виступу, усної форми спілкування з учасниками судового процесу, часто психологічна не готовність до допиту, особливо в умовах судового розгляду в присутності великої кількості осіб, послужили підставою для висунення деякими вченими парадоксальної пропозиції о процесуальній недоцільності допиту експерта та його

¹ Титов А. М. Деякі аспекти допиту експерта у кримінальному процесі / А. М. Титов, Т. В. Тютюнник // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2013. – Том 26 (65). – № 2-1 (Ч. 2). – С. 366.

² Моїсєєв О. М. Роз'яснення висновку комплексної експертизи під час допиту експерта в суді / О. М. Моїсєєв // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 473.

виключення із засобів доказування¹. Дійсно експертна діяльність – різновид науково-дослідної роботи, під час провадження експертизи експерт відсторонений від безпосереднього спілкування з будь-якими учасниками кримінального процесу (за рідким винятком їх присутності під час провадження дослідження). У своїй повсякденній роботі експерт одержує завдання (через постанову, ухвалу, запит), надає результати проведених ним досліджень у письмовій формі (висновок експерта). Але в умовах змагального процесу оволодіння судовим експертом навичками публічної промови є найважливішою складовою його професійної діяльності. Важливо сформувані у експертів крім уміння роз'яснювати логічну складову аргументації, особисте ставлення до перебігу та результатів проведених досліджень, навички поведінки з учасниками кримінального провадження, особливо в конфліктних ситуаціях, коли здійснюються спроби спростувати висновок або зганьбити експерта. На підставі викладеного вважаємо, що експертам необхідно проходити психологічні тренінги перед допитом, особливо перед виступом у суді.

На *завершальному етапі* після закінчення допиту на досудовому слідстві експерт ознайомлюється з текстом протоколу допиту і може внести до нього зауваження і доповнення (ч. 4, ч. 5 ст. 104 КПК України). Чинний КПК надає право експерту власноруч викласти відповіді на поставлені питання (ч. 7 ст. 224 КПК України). Якщо відповідь на питання вимагає аргументації з використанням спеціальної термінології, то експерт вправі користуватися методичними матеріалами і записами (ч. 6 ст. 224 КПК України). Безумовно, письмові відповіді на питання є кращим способом, так як власноручне написання експертом відповідей на поставлені питання забезпечить правильний і точний виклад думки, використаних спеціальних термінів, оскільки згідно своїм професійним навичкам експерт здебільшого краще викладає свої умовиводи письмово.

Під час допиту в суді схожа вимога стосується можливості ознайомлення експертом частині журналу, в якому фіксується перебіг судового засідання (ст. 108 КПК України). Після судового розгляду сторони мають право знайомитися з журналом судового засідання і подавати письмові зауваження (статті 42, 56 КПК України). Однак законом не передбачено право експерта знайомитися і подавати зауваження на протокол судового засідання. Тим часом практика свідчить про те, що відповіді

¹ Моїсєєв О. М. Процесуальне значення допиту експерта / О. М. Моїсєєв // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 121-124.

експерта, які містять спеціальну термінологію, не завжди правильно фіксуються секретарями судових засідань. Тому варто погодитися із висловленими в літературі думками про законодавче закріплення права експерта на ознайомлення з тією частиною журналу судового засідання, в якій є записи запитань та його відповіді¹. Відомчі інструкції надають право експерту викладати письмово відповіді на питання, які ставляться йому під час надання роз'яснень чи показань (п. 2.1, п. 1.3 Інструкції МЮ України; п. 1 частини II Інструкції СБ України). Вказані повноваження доцільно додати до прав експерта, регламентованих в ст. 69 КПК України.

Оцінка результатів допиту експерта дозволяє дійти певних висновків, на підставі яких приймаються відповідні процесуальні рішення:

1. Неясності усунені, отримані відповіді на всі питання. Висновок експерта (один з декількох висновків) разом із його показаннями приймаються як джерела доказів у кримінальному провадженні.

2. Неясності не усунені, що вимагає:

– провадження нової (повторної) експертизи того же роду (виду) іншим експертом при тих же вихідних даних;

– провадження нової експертизи того же роду (виду) тим самим експертом при нових вихідних даних;

3. Встановлена некомпетентність експерта, що вимагає необхідність провадження нової експертизи того же роду (виду) іншим експертом при тих самих або інших вихідних даних.

4. Встановлені додаткові факти, які обумовлюють:

– провадження нової експертизи іншого роду (виду). Вказана ситуація характерна для тих випадків, коли експерт повідомив, що під час дослідження ним були виявлені факти або об'єкти, відносно яких питання не ставилися, а він не проявив ініціативу по їх дослідженню або залученню експерта іншої спеціальності;

– проведення слідчих (розшукових), судових дій для отримання нових матеріалів, необхідних для проведення нової експертизи: вихідних даних, об'єктів, зразків порівняння та ін.

Розглянемо дві форми використання спеціальних знань, які близькі до допиту експерта й суттєво впливають на тактичні прийоми його підготовки та проведення. Мова йде про допит та показання інших осіб, що ґрунтуються на використанні спе-

¹ Удалова Л. Допит експерта: проблеми законодавчого регулювання / Л. Удалова // Право України. – 2003. – № 2. – С. 112; Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии: учебное пособие / Н. И. Порубов. – М. : БЕК, 1998. – С. 141.

ціальних знань – консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 359 КПК України), висновки або думки особи (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка), якщо вона володіє спеціальними знаннями (ч. 6 ст. 95 КПК України)¹.

Насамперед, відзначимо, що відомості, які повідомляються під час допиту і ґрунтуються на спеціальних знаннях, поділяються на дві групи по значенню в процесі доказування. До першої групи належать «показання», що відповідно до ст. 84 КПК України визнаються джерелами доказів, до другої – «пояснення» учасників кримінального процесу, які не є джерелами доказів (ч. 8 ст. 95 КПК України).

Згідно ч. 1 ст. 71 КПК України «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок». Консультація (від лат. *consultatio* – радитися, радитися) визначається як порада, роз'яснення фахівця з якого-небудь питання². Із змісту цієї статті випливає, якщо консультації надаються в усній формі, то роз'яснення є консультацію, що дана у письмовій формі. Отримання пояснень (консультацій та роз'яснень) спеціаліста передбачено тільки в суді під час дослідження доказів і проводиться за клопотанням учасників кримінального процесу (ч. 3 ст. 71, ст. 360 КПК України). Знову доводиться констатувати прогалину в законі, щодо відсутності регламентації використання подібної допомоги спеціаліста на стадії досудового розслідування.

Пояснення, які надає спеціаліст, можна за змістом розділити на дві групи. Першу групу складають консультації та роз'яснення щодо вже відомих суду предметів, документів, які піддавались огляду, експертному дослідженню, а також наданих висновків експертів. На наш погляд, спеціаліст має право дати роз'яснення у формі умовиводів, коли для відповіді на поставлені судом питання не потрібно спеціальних експериментів та досліджень, а достатньо посилання на загальні положення відповідної галузі науки, техніки і застосування логічних прийомів. Однією з цілей дачі консультацій спеціалістом є оцінка

¹ Щербаковский М. Г. Содержание и допустимость сведений, полученных при допросе сведущих лиц / М. Г. Щербаковский, С. П. Лапта // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 54-64.

² Словник української мови. В 11 томах. Т. 4. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 267.

отриманого судом висновку експерта. Використання консультацій та роз'яснень спеціаліста в певній галузі знань дозволяє сторонам кримінального провадження і суду компенсувати недолік знань і компетентності з питань, які були поставлені на рішення експерту. Спеціаліст такої же як експерт спеціалізації здатний оцінити правильність застосованих в експертному дослідженні методів і методик, спроможність оцінки виявлених у об'єктів знак, наукову обґрунтованість проміжних і кінцевих висновків та ін. Таким чином, результатом консультацій є встановлення наукової обґрунтованості висновків і компетентності експерта, який проводив експертизу. Другу групу консультацій складають довідкові відомості з галузі професійних знань спеціаліста. Такі відомості не містять висновки (умовини), а допомагають суду краще зрозуміти питання професійної діяльності експерта, вибрати тактично правильні напрями подальшого його допиту, вирішити питання про додаткові дослідження об'єктів. Наприклад, це стосується відомостей про сучасні можливості судових експертиз, існуючі методики дослідження, можливості подальшого дослідження об'єктів експертами інших спеціальностей, постановки питань експертам, експертної установи, і якій можливо проведення нових експертиз та ін.

Поява розглянутої нової форми застосування спеціальних знань у процесуальному законі дало підставу деяким авторам визнати за консультаціями та роз'ясненнями спеціаліста статус доказів¹. З цим не можна погодитися. Як правильно вказує О. Г. Шило ознакою показань як процесуального джерела доказів, виходячи із їх законодавчої дефініції, є те, що вони можуть бути надані тільки підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом (ознака, що стосується суб'єкта їх надання)². Тому консультації та роз'яснення спеціаліста згідно з ч. 2 ст. 84 і ч. 8 ст. 95 КПК не є джерелами доказів, а тому вони не використовуються для встановлення обставин під час кримінального провадження, а важливі лише під час дослідження

¹ Марчак В. Я. «Консультації та роз'яснення спеціаліста» як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України / В. Я. Марчак. – Митна справа. – 2013. – № 2 (86). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 104; Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии: учебное пособие / Н. И. Порубов. – М.: БЕК, 1998. – С. 141.

² Шило О. Г. Загальна характеристика показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні / О. Г. Шило // Вісник кримінального судочинства. – К.: ТОВ «Правова єдність», 2015. – № 1. – С. 152.

інших доказів, у тому числі висновків експерта¹. Залучення до судочинства спеціаліста з метою дачі консультацій з питань, що потребують спеціальних знань, переслідує тактичні цілі розслідування, розширює можливості суду в повній, всебічній та об'єктивній оцінці результатів експертизи та допиту експерта, дозволяє зробити висновки правового характеру та прийняти обґрунтоване процесуальне рішення. Незважаючи на те, що консультації спеціаліста не є джерелом доказів, вкажемо умови їх допустимості для використання під час підготовки та допиту експерта: а) відомості не повинні виходити за межі спеціальних знань спеціаліста; б) висновки повинні ґрунтуватися на встановлених експертизою обставинах; в) відомості спираються на загальновідомі в певній галузі знань факти; г) висновки не вимагають проведення експертних досліджень.

В процесі допиту експерту можуть бути пред'явлені як письмові роз'яснення, так й зачитані усні консультації спеціаліста, надані ним під час дослідження висновку експерта в суді.

Згідно ч. 6 ст. 95 КПК України передбачається можливість отримання показань на основі спеціальних знань від підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого. Ці показання можуть конкурувати з показаннями експерта, оскільки в разі відсутності перешкод до їх допустимості визнаються джерелами доказів.

Слід зазначити, що в літературі неодноразово розглядалася фігура «обізнаного свідка», суть і доказове значення його показань. Вчені виділяють дві групи обізнаних свідків². До першої належать обізнані особи, які стали очевидцями розслідуваної події й більш точно описують сприйняті ними факти, завдяки наявності у них спеціальних знань (до них можуть бути віднесені, наприклад, інженер з техніки безпеки, лікар, військовослужбовець, водій і т.д.). Показання таких свідків, крім відомостей про факти, можуть містити, на наш погляд, зроблені на основі спеціальних знань певні висновки, думки, що впливають з обставин злочину. Специфіка показань такого обізнаного свідка-очевидця в тому, що обставини, матеріальна обстановка, дії, які він сприймав, зазвичай вимагають інтерпретації з позицій відповідних спеціальних знань, тому в таких свідчен-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. – Х. : Право, 2012. – Т. 2. – С. 110.

² Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой инстанции) / М. Л. Якуб. – М. : Московский государственный университет, 1968. – С. 94.

нях важливі не тільки «голі» факти, але і їх тлумачення фахівцем¹.

Другу групу складають свідки-«неочевидці», які на підставі своїх спеціальних знань виносять умовиводів або висловлюють думку про обставини, яких вони безпосередньо не сприймали². Наприклад, при допиті в якості обізнаного свідка ревизора, який проводив документальну ревізію, він може зробити висновок про причини виявленої їм нестачі матеріальних коштів. Вважаємо, що такі свідки можуть як й очевидці давати показання про фактичні дані злочинної події без доповнення їх якими-небудь висновками. Так, під час розслідування аварії на підприємстві оператор технічного обладнання не тільки краще інших очевидців розповість про положення тумблерів і показання приладів на пульті управління, але і пояснить причину аварії на підставі своїх знань і навичок. Його ж безпосередній керівник, відсутній на місці аварії, може надати інформацію про режими технологічного процесу без пояснення причин події.

Таким чином, висновки або думки на основі своїх спеціальних знань може формулювати як свідок-очевидець, так і будь-який інший свідок. Всі перераховані міркування справедливі по відношенню до обвинувачених, підозрюваних, потерпілих. Суттєвою рисою, що впливає на достовірність висновків обвинуваченого, підозрюваного і потерпілого і відрізняє їх від показань свідка є їх зацікавленість у результатах розслідування, оскільки вони мають у кримінальному провадженні процесуальний інтерес. У показаннях потерпілого, свідка, підозрюваного і обвинуваченого, як уже зазначалося, можна виділити відомості про безпосередньо сприйнятих ними факти, явища і висновки, думки, дані на основі спеціальних знань. Перший вид інформації відрізняється обсягом і деталізацією від фактів, повідомлених звичайним «необізнаним» свідком, і не потребує будь-яких додаткових вимог до визнання їх допустимості як доказів. Однак умовиводи обізнаних осіб зазвичай потребують інтерпретації з позицій відповідних спеціальних знань, а для визнання їх доказами вимагають особливих умов допустимості.

¹ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 52.

² Гришина Е. П. Сведения лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и правоприменительная практика: монография / Е. П. Гришина. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 227.

Під показаннями обізнаних осіб розуміються «висновки» й «думки» (частини 6-7 ст. 95 КПК України). Використання в одній нормі двох термінів свідчить про те, що законодавець надає їм різне значення. На наш погляд, думка не має ознаки, що властиві висновкам, оскільки відсутній аналіз вихідних даних на основі спеціальних знань. Видається, що якщо «висновок» обізнаних осіб обґрунтовується фактичними і науковими даними, то «думка» є, по суті, довідкою, яка базується тільки на спеціальних знаннях і досвіді в якій-небудь галузі науки, техніки і т. д. За своїм змістом «думка» аналогічна довідковим даним, що надає спеціаліст. Тому, якщо за «показаннями-висновками» можна визнати доказове значення, то «свідчення-думки», на наш погляд, не є такими.

Згідно ч. 2 ст. 89 КПК України висновки, дані на основі спеціальних знань, не є доказами і не досліджуються в разі їх очевидної недопустимості. У зв'язку з цим важливого значення набуває визначення допустимості висновків, отриманих під час допиту обізнаних осіб для їх подальшого використання при підготовці та під час допиту експерта. На нашу думку, такими умовами допустимості висновків є: а) наявність у особи спеціальних знань; б) формулювання умовиводів в межах компетенції особи; в) обґрунтування висновків встановленими експертом фактами і загальновідомими серед фахівців певного профілю положеннями; г) супровід висновків посиланнями на літературні, службові, нормативні та інші джерела, що містять спеціальні дані; д) відсутність необхідності проведення експертного дослідження будь-яких об'єктів.

Показання (висновки, думки), дані на основі спеціальних знань учасниками кримінального провадження, лягають в основу підготовки до допиту експерта, а також пред'являються експертові в ході допиту. Крім того, під час допиту експерт повинен бути готовий не тільки відповісти на питання спеціального характеру, які можуть йому задати учасники процесу, а й враховувати, що обґрунтованість його відповідей оцінює особа, яка володіє спеціальними знаннями.

Розділ 4

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

4.1. Поняття використання висновку експерта

Доказування, яке здійснюється в установленій законом формі сторонами кримінального провадження є основним змістом кримінально-процесуальної діяльності. М.М. Михеєнко вважав, що кримінально-процесуальна діяльність полягає у формуванні (збиранні і закріпленні), перевірки і оцінки доказів і їх джерел, обґрунтування висновків з метою встановлення об'єктивної істини і прийняття на цій основі правильного, законного, обґрунтованого і справедливого рішення¹. Проте, питання поняття кримінально-процесуального доказування, його змісту та структури у теорії є дискусійними. Спільним для висловлених точок зору на поняття доказування у кримінальному процесі є те, що воно визначається як пізнавальна діяльність, яка проходить у встановленій законом процесуальній формі, спрямована на виявлення обставин злочину, що мали місце в минулому, та встановлення істини у кримінальному провадженні. Аналіз висловлених точок зору правників на поняття доказування у кримінальному судочинстві дає підстави для висновку, що воно в основному розглядається як загальний процес отримання сукупності доказів та обґрунтування ними відповідних процесуальних рішень у кримінальному судочинстві, але структурні елементи цього процесу вченими визначаються по-різному. У науці поширеною є думка, що процес доказування – це діяльність, пов'язана зі збиранням, перевіркою й оцінкою доказів. Кожний з названих елементів одні автори вважають

¹ Михеєнко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеєнко. – К. : Вища школа, 1984. – С. 4.

окремими етапами доказування¹, інші – взаємозалежними елементами даної діяльності².

В. І. Галаган стверджує, що збирання доказів є одним з завдань кримінально-процесуальної діяльності і здійснюється на всіх її етапах³. Р. С. Белкін вважає, що збирання, дослідження і оцінка доказів не є різночасовими етапами, які змінюють один одного, це різні сторони процесу доказування. Вчений зазначає, що на різних стадіях цього процесу та чи інша сторона може виступати на перший план, але інші сторони залишаються⁴. З цим можна погодитися частково. Дійсно, стосовно всього процесу доказування як системної діяльності, вказані дії не будуть різночасовими етапами, однак вони будуть такими стосовно окремих доказів. Не можна дослідити докази, не зібравши їх, і оцінити – не дослідивши. А з таких окремих операцій і складається процес доказування по кримінальному провадженню в цілому. Тому ми вважаємо, що в методичних цілях не буде помилкою говорити саме про етапи доказування. На наш погляд, у разі розгляду процесуального доказування в широкому розумінні як діяльності, спрямованої на отримання доказів і обґрунтування ними певних процесуальних рішень, доцільно говорити про етапи (стадії) доказування: отримання доказів (отримання певного доказу) й обґрунтування ними процесуальних рішень. А в разі розгляду доказування як процесу отримання конкретного доказу слід говорити про його структурні взаємозалежні та взаємовпливові елементи. Такий підхід, як нам здається, найбільш точно відбиває гносеологічну та правову сутність кримінально-процесуального доказування.

Традиційно в процесі доказування виокремлюють етапи збирання, закріплення, перевірки, оцінки доказів⁵. Однак щодо

¹ Белкин Р. С. Собирание, исследование и оценка доказательств: сущность и методы: монография / Р. С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – С. 28-29; Арсеньев В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе: монография / В. Д. Арсеньев. – М. : Юридическая литература, 1964. – С. 8-9; Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – С. 23.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 298-300.

³ Галаган В. І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України): дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / В. І. Галаган; Національна академія внутрішніх справ України. – К. 2003. – С. 83.

⁴ Белкин Р. С. Собирание, исследование и оценка доказательств: сущность и методы. – М. : Наука, 1966. – С. 9.

⁵ Сібільова Н. В. Сучасні проблеми організації та функціонування в Україні судової влади / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі зло-

структурних елементів доказування у процесуалістів не склалися єдності думок. У літературі неодноразово зазначалося, що схема доказування, яка складається лише з одних традиційних компонентів, не має універсального характеру. З її допомогою добре ілюструється рух окремо взятого доказу, але при цьому не беруться до уваги суб'єкти доказування. У такому вигляді вона мало придатна для розмежування їхніх функцій. Ю. К. Орлов відмічає, що «процес доказування уявляється в ній як односуб'єктний, що не відповідає реальному доказуванню, в якому доказова діяльність будь-якого суб'єкта завжди адресована якомусь іншому суб'єкту чи суб'єктам»¹.

Тричленну структуру процесу доказування (збирання, перевірка й оцінка) дослідники нерідко доповнюють іншими компонентами, наприклад, окремі правники вказують як самостійний етап доказування висунування версій² або такі елементи, як винесення висновків у кримінальному провадженні³, пошук, виявлення і закріплення (фіксація)⁴ або процесуальне оформлення доказів⁵, використання доказів⁶, формування доказів⁷,

чинністю / ред. кол. Ю. В. Баулін та ін.. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 88.

¹ Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – С. 13.

² Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань: Казанский государственный университет, 1976. – С. 10-11; Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькин. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1978. – С. 220; Кокорев Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Л. Д. Кокорев, В. П. Кузнецов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1995. – 124 с.

³ Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань: Казанский государственный университет, 1976. – С. 13; Кокорев Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Л. Д. Кокорев, В. П. Кузнецов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1995. – С. 220.

⁴ Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами: монография / А. М. Ларин. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 43.

⁵ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – С. 302; Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 298.

⁶ Криминалистика / Под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : Юридическая литература, 1968. – С. 8; Белкин А. Р. Теория доказывания: научно-методическое пособие / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – С. 367-374.

⁷ Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К. : Вища школа, 1984. – С. 10.

дослідження доказів (розуміючи під ним їх перевірку)¹, закріплення фактичних даних² тощо. Пропонуються структури доказування, які складаються з таких основних елементів: збирання, перевірка, оцінка доказів, обґрунтування висновків у кримінальному провадженні з метою встановлення істини та вирішення завдань кримінального судочинства³; збирання, формування й використання доказів⁴; виявлення, збирання, закріплення, перевірка й оцінка доказів, застосування відповідних кримінально-процесуальних норм⁵; збирання, перевірка, оцінка доказів та їх використання для встановлення обставин, які мають значення у кримінальному провадженні, й обґрунтування висновків, що з них випливають⁶; закріплення фактичних даних, їх перевірка, оцінка доказів і обґрунтування висновків у кримінальному провадженні⁷; збирання (формування), перевірка й оцінка доказів та їх джерел, а також формулювання на цій підставі відповідної тези та наведення аргументів для її обґрунтування⁸; збирання (формування) доказів та їх процесуальних джерел; перевірка цих доказів і джерел; оцінка доказів та їх процесуальних джерел; прийняття процесуального рішення та його аргументація (мотивація)⁹; виявлення фактичних даних, їх фіксація, вилучення, використання для вияв-

¹ Каз Ц. М. Субъекты доказывания в советском уголовном процессе / Ц. М. Каз. – Саратов: Саратовский государственный университет, 1968. – С. 7.

² Сиблева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе / Н. В. Сиблева. – К. : УМК ВО, 1990. – С. 15.

³ Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькин. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1978. – С. 208.

⁴ Дегтярь Т. С. Собираение и формирование доказательств в процессе расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Т. С. Дегтярь; Московская государственная юридическая академия. – М., 2001. – С. 38.

⁵ Москалькова Т. В. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования) / Т. В. Москалькова. – М. : Спарк, 1996. – С. 43.

⁶ Кузнецов Н. П. Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / Н. П. Кузнецов; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 1998. – С. 10-14.

⁷ Сиблева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе / Н. В. Сиблева. – К. : УМК ВО, 1990. – С. 15.

⁸ Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К. : Вища школа, 1984. – С. 9.

⁹ Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : моногр. / С. М. Стахівський – К., Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2005. – С. 42.

лення нових даних, доручення до кримінального провадження як доказів, зберігання, перевірка та остаточна оцінка¹.

На нашу думку, сутність доказування полягає не тільки в збиранні, дослідженні і оцінці доказів, які умовно можна визначити відповідно як початкові етапи доказування. Наступним і логічним етапом процесу доказування є використання доказів. Так, А. Р. Белкін підкреслює, що процес доказування зовсім не вичерпується збиранням, дослідженням і оцінкою доказів; зібрані, досліджені і оцінені докази використовуються з метою доказування². Цей етап є логічним тому, що сам сенс доказування полягає в тому, щоб якось використати зібрані, досліджені і оцінені докази. З одного боку, це – саме останній етап, відірваний у часі від попередніх, адже є очевидним, що не можна використати доказ, не отримавши, не дослідивши і не оцінивши його. З іншого боку процес роботи з доказами – явище комплексне, один доказ може перебувати тільки на стадії дослідження, інший – вже на стадії використання, причому не виключено, що наступний доказ може з'явитися у слідчого тільки після використання попереднього. Але це не означає, що будучи використаним один раз, доказ відкладають і більше до нього не звертаються. Навпаки, використання доказу – явище циклічне, повторюване аж до того моменту, доки всі необхідні обставини у кримінальному провадженні будуть встановлені і доведені.

Висловлені точки зору щодо структури процесу доказування вказують на необхідність пошуку її уніфікації, надання їй якомога більш загального вигляду, що ілюструє рух як окремо взятого доказу, так і всієї сукупності доказів, які фігурують у кримінальному провадженні. Такою універсальною структурою доказування на погляд М. А. Погорецького міг би стати поділ його на два етапи, що становлять його як єдиний процес: перший – отримання доказів; другий – використання доказів для обґрунтування процесуальних рішень у кримінальному провадженні³. Аналогічну думку висловлює М. П. Кузнецов,

¹ Берназ В. Д. Доказування за новим кпк України: поняття, структурні елементи / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали IV міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження професора М. В. Салтєвського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса : Фенікс 2012. – С. 158.

² Белкин А. Р. Теория доказывания: криминалистический и оперативно-розыскной аспекты : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2000. – С. 10.

³ Погорецький М. А. Актуальні питання теорії доказів / М. А. Погорецький // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження док-

який робить висновок, що «доказування складається із збирання, перевірки, оцінки доказів і їх використання під час встановлення обставин, що мають значення у кримінальному провадженні, а також обґрунтування висновків, які випливають із них»¹. Дещо іншу позицію займає В. М. Стратонов, який вважає, що використання доказів є заключним етапом роботи з доказами у структурі слідчої дії, оскільки після їх збирання, дослідження і оцінки суб'єкт доказування оперує ними, застосовує з певною практичною метою, за допомогою чого вирішує завдання встановлення істини у кримінальному провадженні². На нашу думку використання здобутих під час провадження слідчої дії доказів виходить за її межі і здійснюється з різними цілями, в тому числі під час проведення інших слідчих (розшукових) дій. Ми приєднуємося до думки тих вчених, які обґрунтовують виділення процесі доказування окремого етапу використання доказів, як такого елемента, який би вказував на цільове призначення всієї попередньої доказової діяльності, оскільки збирання, перевірка і оцінка доказів здійснюються для того, щоб згодом оперувати доказами, використовувати їх як засіб доказування. Використання доказів представляє собою заключний етап роботи з доказами, тобто після їх збирання, перевірки та оцінки. Сутність даного етапу процесу доказування полягає в тому, що використання доказів – це робота з доказами щодо їх застосування, оперування ними в певних цілях у зв'язку з кримінальним провадженням. Підтримуючи в цілому наведену пропозицію щодо виокремлення використання доказів від процесу їх формування, слід додати, що цілі використання слідчим наявних доказів більш різноманітні.

На основі аналізу юридичної літератури можна дійти висновку, що доказування – це складне поняття яке становить собою:

а) у гносеологічному аспекті – встановлення зв'язків між даним явищем, фактом і іншими фактами і явищами, які його обґрунтовують. Слід відзначити, що онтологічна основа доказу-

тора юридичних наук, професора М. М. Михеєнка): матер. міжн. наук.-практ. конф.(м. Київ, 6-7 грудня 2012 р.). – Х.: Видавець Строков Д. В., 2013. – С. 21.

¹ Кузнецов Н. П. Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.09 / Н. П. Кузнецов: Воронежский государственный университет. – Воронеж, 1998. – С. 9.

² Стратонов В. М. Завдання слідчих (розшукових) дій у процесі розслідування злочинів / В. М. Стратонов // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 149.

вання полягає в тому, що ці зв'язки існують незалежно від того, чи є вони пізнаними, чи ні, незалежно від волі особи, яка проводить доказування;

б) в інформаційному – виявлення, обробку доказової та орієнтуючої інформації, відомостей про факти, пов'язані з розслідуваною подією;

в) у тактико-криміналістичному – оперування доказами, застосування їх у певних цілях – як проміжних (наприклад, установлення механізму злочину, виявлення обставин, які пом'якшують або погіршують вину обвинувачуваного і т. ін.) так і кінцевих (досягнення мети правосуддя: щоб усі винні понесли справедливую кару і ні один невинний не був покараний);

г) у процесуальному – збирання, дослідження, оцінка і використання доказів, які здійснюються відповідно до кримінально-процесуального законодавства.

Для того, щоб установити місце і значення використання доказів у доказуванні в кримінальному провадженні необхідно розглянути мету і зміст цього етапу доказування.

«Використання» визначається як «зживання чого-небудь з користю»¹. Використання доказів – досить неоднозначне і складне явище, яке в літературі визначається по-різному. Так, Л. Ю. Ароцкер відзначає, що використовувати докази – значить, застосовуючи для цього відповідні процесуальні і криміналістичні прийоми, збирати дані, які підтверджують або спростовують висновок про факти². На нашу думку вказані завдання вирішуються в ході перевірки доказів. Р. С. Белкін розглядає використання доказів як оперування ними під час доказування обставин, які повинні бути досліджені в кримінальному провадженні, при чому використання доказів, оперування ними і є, власне, доказування³. Таким чином, процес доказування і використання доказів отожднюється, з чим не можна погодитись. В. М. Тертишник та С. В. Слинько визначають використання доказів як побудову висновків у кримінальному провадженні і обґрунтування рішень⁴, О. Б. Соловйов – як широке, збірно по-

¹ Словник української мови. В 11 томах. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 412.

² Ароцкер Л. Е. Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел. : автореф. дис... д-ра юрид. наук / Л. Е. Ароцкер ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1965. – М., 1965. – С. 36.

³ Белкин Р.С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 25.

⁴ Тертышник В. М. Теория доказательств / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Х. : Арсис, 1998. – С. 68.

няття, що включає ряд конкретних дій щодо реалізації доказів¹, Б. О. Матійченко – як один із етапів оцінки доказів². Г. Ш. Берлянд звертає увагу на те, що використання доказів повинно бути насамперед охарактеризоване як психічна діяльність, тобто «внутрішня», невидима дія, яка проводиться у розумі і реалізується в діях «зовнішніх» – у збиранні, дослідженні і оцінці нових доказів³. Вважаємо, що у «внутрішній» діяльності слідчого більшою мірою превалюють не психічні процеси, а логічні процедури, зовнішній прояв яких виявляється у виборі тактичних завдань і шляхів їх вирішення в ході кримінального провадження. На нашу думку не можна погодитись з тим, що використання доказів – це лише збирання даних, або лише побудова висновків чи обґрунтування рішень.

Очевидно, що використання доказів, тобто «отримання користі» в кримінальному провадженні, передбачає дещо більше, ніж виконання допоміжних цілей у вигляді визначення напрямів збирання нових доказів, обґрунтування рішень і т. ін., оскільки в таких визначеннях відсутнє посилення на кінцеву ціль використання доказів, яка, безумовно, існує. Дискусійним є визначення використання доказів як одного з етапів їх оцінки. Якщо слідувати цій логіці, то у випадку, коли слідчий оцінив доказ і визнав його непридатним до використання, оцінка цього доказу не буде завершеною.

Проведений аналіз свідчить про те, що дослідниками «використання доказів» розглядається виходячи із сутності процедури доказування, при цьому під «використанням» розуміються або окремий етап доказування, або ж весь процес у цілому. В такому підході не ясна процедура використання доказів. У визначенні сутності використання доказів удалим видається термін «оперування», використаний Р. С. Белкіним, оскільки цей термін повною мірою відбиває всю широту можливостей, яка відкривається перед слідчим стосовно застосування доказів, які є в його розпорядженні. Схожій думки дотримуєть-

¹ Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии: пособие / А. Б. Соловьев. – М. : ООО Юр-литинформ, 2001. – С. 10.

² Матийченко Б. А. Вопросы оценки заключения эксперта следователем и судом // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз / Б. А. Матийченко. – М., 1987. – С. 98.

³ Берлянд Г. Ш. Понятие использования доказательств в советском уголовном процессе // Экспертиза при расследовании преступлений (информационные материалы) / Г. Ш. Берлянд. – Вильнюс: Литовский НИИСЭ, 1971. – Вып. 9 – С. 24.

ся М. А. Погорецький, який під використанням доказів розуміє логічну практичну діяльність, яка полягає в процесі оперування ними з метою доказування¹. Однак наведена дефініція потребує, на нашу думку, уточнення. Як уже відзначалося раніше, не можна погодитись з тим, що термін «використання доказів» є тотожним терміну «доказування». Очевидно, що термін «доказування» є ширшим за термін «використання доказів», оскільки доказування включає також стадії збирання, дослідження, оцінки та перевірки доказів і, очевидно, може мати місце навіть тоді, коли у слідчого ще немає жодного доказу, а є лише інформація, яка потребує перевірки і фіксації, і тільки згодом може стати доказом. У той же час використання доказів може мати місце лише за наявності хоча б одного, належним чином отриманого та оціненого доказу.

Ураховуючи викладене вище вважаємо, що використання доказів доцільно визначити як етап доказування, який складається у розумовому (логічному) і практичному (діяльністному) оперуванні доказами з метою встановлення обставин, які підлягають доказуванню, а також вирішення інших завдань, що мають значення в кримінальному провадженні. Розумове (логічне) оперування доказами здійснюється завдяки внутрішньому процесу у свідомості суб'єкта доказування, а практичне – зовнішнім діям, їх реалізації в ході розслідування. Наведена дефініція стосується й висновку експерта як одного з передбачених джерел доказів в кримінальному провадженні.

Використання вже наявних доказів може бути передумовою збирання, дослідження, оцінки і перевірки нових доказів. Як слушно відзначає Г. Ш. Берлянд процес пізнання обставин злочину починається лише остільки, оскільки в уже відомих обставинах виявляються ознаки злочину². М. К. Вахтомін правильно вказує, що «пізнання будь-якого предмета ніколи не починається з нуля, люди завжди володіють якимись знаннями про предмет, що часто розкривають якісь суттєві його ознаки»³.

¹ Погорецький М. А. Актуальні питання теорії доказів / М. А. Погорецький // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора М. М. Михеєнка): матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6-7 грудня 2012 р.). – Х.: Видавець Строков Д. В., 2013. – С. 22.

² Берлянд Г. Ш. Понятие использования доказательств в советском уголовном процессе // Экспертиза при расследовании преступлений (информационные материалы) / Г. Ш. Берлянд. – Вильнюс: Литовский НИИСЭ, 1971. – Вып. 9 – С. 24.

³ Вахтомин Н. К. О роли категорий «сущность» и «явление» в познании / Н. К. Вахтомин. – М.: Наука, 1963. – С. 40-41.

Під час розслідування злочину можна говорити про первинну кримінально-релевантну (значиму для кримінального судочинства) інформацію, яку ще потрібно перевірити, оскільки лише перевірена і підтверджена згідно з кримінальним процесуальним законом інформація може вважатися достовірною і придатною для подальшого використання¹.

Загальні цілі використання доказів під час розслідування злочинів розглянуті А. Р. Белкіним та включають такі складові: 1) перевірка: версій; інших доказів; орієнтуючої та розшукової інформації на предмет її оцінки; 2) обґрунтування: прийнятих рішень; обвинувального висновку; 3) моделювання: слідчої ситуації; механізму злочину; психологічного портрету і зовнішності злочинця; 4) отримання нових доказів, нової оперативної та розшукової інформації; формування комплексів доказів; 5) демонстрація доказів учасникам процесу на предмет: усунення існуючих суперечностей між доказами; викриття в дачі неправдивих свідчень і отримання нових доказів; переконання у безглуздості протидії розслідуванню, подолання кругової поруки співучасників². На підставі аналізу слідчо-експертної практики С. П. Лапта розглядає такі цілі використання експертиз під час розслідування злочинів: в доказуванні, тактичному, організаційному плані, профілактиці злочинів³. Вважаємо, що позначені науковцями положення не мають чіткої логічного підґрунтя та вимагають подальшої деталізації і розробки. На нашу думку, можна виділити чотири загальні напрями використання висновків експертів та відповідні ним окремі цілі під час розслідування злочинів:

1) кримінально-правовий – кваліфікація злочинних дій (встановлення ознак, елементів складу злочину);

2) кримінально-процесуальний – отримання нових доказів, перевірка інших доказів, формування комплексів доказів, обґрунтування процесуальних рішень;

3) криміналістичний – висунення та перевірка версій, моделювання механізму злочину, подолання протидії розслідуванню; обґрунтування тактичних рішень слідчого, ідентифікація осіб та предметів;

¹ Кручинина Н. В. Основы учения о досудебной проверке уголовно-релевантной информации / Н. В. Кручинина. – М. : Московская государственная юридическая академия, 2008. – С. 27.

² Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – С. 370.

³ Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // С. П. Лапта ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2006. – С. 16-17.

4) кримінологічний – встановлення обставин, які сприяли вчиненню злочинів.

Характеризуючи ці напрями, наголосимо, що вони є взаємопов'язаними і взаємно обумовлюють один одного. Це пояснюється головною метою діяльності суб'єктів їх використання у межах кримінального судочинства: повним, об'єктивним розслідуванням злочинів. Розглянемо ці напрями докладніше.

4.2. Напрями використання висновку експерта у кримінальному провадженні

Використання висновку експерта у кримінально-правовому аспекті.

Як і будь-яка поведінка людини, злочин характеризується двома групами ознак: суб'єктивними, які визначають психічний, вольовий процес поведінки, та об'єктивними, що виражені поза формою поведінки, це конкретні дії (бездіяльність) суб'єкта, котрі спричинюють зазначені в кримінальному законі наслідки. Обидві складові можуть бути встановлені із використанням експертиз. Експертному дослідженню підлягає не лише обстановка місця події та її складові елементи, а і механізм поведінки суб'єкта, який діяв у цій обстановці. Злочинне діяння досліджується в динаміці через розкриття поведінки злочинця та інших учасників події. Матеріальна обстановка злочину, узята у системно-структурному відношенні дозволяє розглянути подію, що відбулася, як у її цілісній картині, так і за окремими елементами. Отже, стає очевидною значущість експертних досліджень для встановлення ознак складу злочину. Значення експертних досліджень визначається не лише тим, що вони розкривають зміст злочинних дій, а й тим, що, досліджуючи «механізм» поведінки особи в певній обстановці, вони дозволяють уявити роль суб'єкта (що особливо важливо під час розслідування групових злочинів), виявити характерні особливості його діяльності, яка складається з різних дій, їх послідовність і цілеспрямованість. Дослідження експертами окремих складових речової обстановки місця події, а також особи злочинця дозволяє встановити в певних випадках об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону складу вчинений злочинів. Більш докладно дане питання розглянуто в наступному підрозділі.

Використання висновку експерта у кримінально-процесуальному аспекті.

Висновки експертів використовуються, найчастіше, для отримання нових, раніше невідомих доказів про обставини зло-

чину. Переважна частина висновків містить фактичні дані, раніше невідомі суб'єктам доказування, для встановлення яких і був залучений експерт. З іншого боку експертом можуть бути встановлені обставини, про які ініціатор проведення експертизи навіть не підозрював. Одним з таких численних прикладів слугує виявлення експертом сторонніх мікрооб'єктів на речових доказах, вилучених у потерпілих під час вчинення вбивств, розбійних нападів, зґвалтувань¹; встановлення первинних записів у документах, які були змінені² та ін., тобто виявлення невідомих раніше слідчому фактів, які стають доказами у кримінальному провадженні.

У зв'язку із предметом нашого дослідження вимагає з'ясування питання про класифікацію доказів на прямі й побічні й віднесення до них висновку експерта. Дане питання в кримінально-процесуальній науці носить дискусійний характер. Ряд авторів робить такий розподіл, виходячи з відношення доказів до «головного факту»³. Інші автори вважають правильним класифікацію доказів на прямі й побічні на основі їх належності до встановлення конкретної особи, яка скоїла злочин⁴. Представляється правильним думка авторів, які пропонують розмежовувати докази на прямі й побічні залежно від ставлення до обставин, що складають предмет доказування⁵. Висновок експерта, що встановлює факт, який входить у перелік підлягаючих доказуванню обставин (ст. 91 КПК України), буде прямим доказом. Якщо ж встановлені експертним дослідженням фактичні дані стосуються окремих, проміжних фактів, деталей і використовуються для їхнього доказування, то вони є побічними доказами.

¹ Вандер М. Б. Использование микрочастиц при расследовании преступлений / М. Б. Вандер. – СПб: Питер, 2001. – С. 49-85.

² Криміналістичне документознавство: посібник / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К.: Видд. ПАЛІВОДА А. В., 2007. – С. 160-169.

³ Винберг А. И. Косвенные доказательства в советском уголовном процессе / Г. М. Миньковский, Р. Д. Рахунов. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 112.

⁴ Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М.: Юридическая литература, 1964. – С. 177; Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств / Р. С. Белкин. – М.: Наука, 1966. – С. 20.

⁵ Хмыров А. А. Косвенные доказательства / А. А. Хмырова. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 13; Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007 – С. 99.

На основі отриманих експертом даних здійснюється перевірка наявних доказів. Така перевірка є взаємною й здійснюється стосовно й висновку експерта. Так, результати експертизи можуть підтверджуватись показаннями підозрюваного, потерпілого, свідка, в той час як й умовиводи експерта будуть підтверджувати їх показання. Результати слідчого експерименту, проведеного з метою перевірки показань підозрюваного про те, як ним були спричинені ушкодження потерпілому (використане знаряддя, напрями та способи нанесення ударів, їх кількість і т. ін.), зіставляються з висновками судово-медичної експертизи потерпілого. Збіг отриманих результатів свідчить про те, що подія відбувалася саме так, як вказує підозрюваний. Таким чином, у слідчого з'являється новий доказ, який підтверджує вже відомі йому факти. З іншого боку, якщо показання учасника процесу суперечать висновкам експерта, це може бути фактичною підставою для перевірки цих показань або експертного висновку. В такій ситуації слід ретельно оцінити наявні докази і висновок експерта. Очевидно, що недоцільно призначати нову (повторну) експертизу кожного разу, коли підозрюваний буде змінювати свої показання, однак, якщо висновок експерта, крім того, суперечить й іншим доказам в кримінальному провадженні – це привід розглянути питання про призначення нової експертизи

Важливу роль відіграє експертиза у перевірці матеріалів, отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій з метою їх подальшого використання у кримінально-процесуальному доказуванні. Вказане стосується, насамперед, аудіо-, відеозаписів та фотознімків. Не розглядаючи в цілому дискусійні питання використання у розслідуванні результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій, їх достовірність та допустимість. Одна із складових допустимості таких матеріалів буде прямо залежати від висновку експерта про те, чи піддавалися фотознімки монтажу, чи зазнавала змін фонограма, чи є ознаки механічного або електронного монтажу на фонограмі, чи одночасно проводився запис відео- і аудіоінформації на відеофонограмі і т. ін. У ч. 3 ст. 266 КПК України прямо вказано, що носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, можуть бути предметом дослідження експертів.

На підставі встановлених експертом даних формуються комплекси доказів. Слід відмітити, що сторона обвинувачення і захисту будують свої сукупності доказів, які відрізняються одна від другої. Обов'язок виявляти обставини, що як викривають, так і виправдовують підозрюваного, а також обтяжують і пом'якшують його вину покладається законом на суд, прокурора, слідчого. Поряд з цим закон покладає на захисника обов'язок використання всіх зазначених у законі засобів і способів захисту з метою з'ясування обставин, що виправдовують підозрюваного або пом'якшують його відповідальність. Цей обов'язок не можна розуміти інакше, ніж обов'язок доказування захистом за допомогою самостійної сукупності доказів, серед яких важливу роль відіграє висновки експертів. На основі перевірки та оцінки доказів, представлених обвинуваченням і захистом, а також додатково отриманих фактичних даних у тому числі за допомогою експерта суд формує свою самостійну систему доказів, що є підставою судового рішення і знаходить вираження в судовому вирокі або ухвалі.

Результати експертних досліджень використовуються для систематизації доказів, що підлягають встановленню, як складові, котрі характеризують будь-який елемент складу злочину. Комплекси доказів можуть формуватися:

а) за предметом доказування:

– стосовно події злочину в цілому (вбивство, зґвалтування і т. ін.). Наприклад, вина підозрюваного у зґвалтуванні, крім показань потерпілої, доводиться за допомогою судово-медичних експертиз (досліджуються сперма, волосся, кров, піднігтьовий вміст, установлюється механізм спричинення тілесних ушкоджень), трасологічної експертизи (сліди взуття на місці події), ґрунтознавчої експертизи (ґрунт на взутті підозрюваного порівнюють з ґрунтом з місця події), експертизи волокон (досліджуються перехідні волокна на одязі потерпілої з одязі підозрюваного та навпаки);

– стосовно окремих обставин злочину (встановлення місця, часу, знаряддя злочину, становища підозрюваного, розміру матеріальних збитків і т. ін.);

б) за однорідністю доказів:

– з використанням різнорідних доказів. Наприклад, факт перебування підозрюваного в певному місці підтверджується показаннями свідків і самого підозрюваного, результатами слідчого експерименту, а також результатами дактилоскопічної експертизи;

– з використанням однорідних доказів. Наприклад, факт виконання тексту в документі певною особою встановлюється

за допомогою висновків почеркознавчої, авторознавчої, дактилоскопічної, техніко-криміналістичної експертизи документів.

Результати експертних досліджень кладуться в основу обґрунтування процесуальних рішень. Під процесуальним рішенням в його загальному визначенні слід, на нашу думку, розуміти правовий акт, винесений належним чином уповноваженою особою, який породжує відповідно до встановленої процедури правозастосування юридичний факт. Форма процесуальних рішень визначена ст. 110 КПК України. Змістом процесуальних рішень є фактичні дані, встановлені певними суб'єктами кримінального провадження, в тому числі експертом. Процесуальне рішення являє собою головну, визначальну ланку правозастосовної діяльності¹.

Використання результатів експертних досліджень в процесуальних рішеннях по кримінальних провадженнях є дією, коли оцінені і перевірені фактичні дані, встановлені експертом, відображаються у відповідних актах. П. А. Лупінська підкреслює безпосередню залежність, яка існує між законністю та обґрунтованістю прийнятих рішень і успішним виконанням завдань кримінального судочинства². Так, в обвинувальному акті слідчого, вироку суду висновки експерта наводяться з метою обґрунтування наявності або відсутності фактичних даних про обставини злочину. «Кожне твердження, зроблене слідчим в описовій частині обвинувального висновку, – вказує М. С. Строгович, – кожен викладений у ній факт повинні бути підкріплені посиланням на наявні в кримінальному провадженні докази. Жодне твердження описовій частині не може бути бездоказовим»³. Вважаємо, що думка вченого відноситься до будь-якого процесуального рішення, а не тільки до акту, яким завершується досудове розслідування. Щодо висновку експерта, то в процесуальному документі повинно не тільки вказати на проведення експертизи, а й навести оцінені, перевірені та прийняти як доказ встановлені експертом факти, що стосуються кримінального провадження та які обґрунтовують прийняте уповноваженою особою рішення.

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций в 2 –х томах. Т. 2. / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1973. – С. 278.

² Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы / П. А. Лупинская. – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 7.

³ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. В 2 томах. Том 2: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1970. – С. 160.

У постановках слідчого або ухвалах суду, слідчого судді процесуальне рішення на підставі результатів експертного дослідження може торкатися:

- проведення слідчої (розшукової), судової дії: допиту (статті 224, 351, 352, 353, 354 КПК України); огляду (статті 237, 361 КПК України); обшуку (ст. 244 КПК України); слідчого експерименту (ст. 240 КПК України); огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією (ст. 239 КПК України); відбору зразків для експертизи (ст. 245 КПК України); дослідження речових доказів (ст. 357 КПК України); дослідження документів (ст. 358 КПК України); дослідження звуко- і відеозаписів (ст. 359 КПК України);

- проведення нової експертизи стосовно того ж предмету та об'єктів відносно попередньої експертизи (повторної експертизи) або відносно іншого предмету та об'єктів (статті 243, 332 КПК України);

- допиту експерта для роз'яснення, уточнення, доповнення наданого висновку (статті 224, 356 КПК України);

- консультації та роз'яснення спеціаліста (ст. 360 КПК України);

- закриття кримінального провадження, наприклад, коли особа, яка скоїла протиправне діяння, згідно висновків судово-медичного експерта не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 284 КПК України);

- звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру їх продовження, зміну чи припинення, наприклад, за результатами проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи щодо підозрюваного (ст. 292 КПК України);

- витребування речей, документів, відомостей, висновків ревізій та актів перевірок (ст. 93 КПК України) та ін.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство України не виділяє в структурі процесу доказування такий елемент, як використання доказів. Відповідно, не існує і окремої норми, яка була б присвячена даній процедурі. Однак, незважаючи на ігнорування названого елемента процесу доказування, КПК України все-таки застосовує термін «використання доказів». Так, в ст. 85 КПК України вказано, що належними є докази, які підтверджують існування чи відсутність обставин, які мають значення для кримінального провадження й можливість чи неможливість «використання інших доказів». Згідно ст. 86 КПК України недопустимий доказ «не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень». Ст. 319 КПК України містить положення, згідно якому докази, що були досліджені під час судового розгляду до заміни судді, «зберігають доказове значення та можуть бути використані для обґрунтування судо-

вих рішень». У зв'язку з цим, на нашу думку, необхідно уточнити ч. 2 ст. 91 КПК України: *«Доказування полягає у збиранні, перевірці, оцінці та використанні доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження»*. Процесуальний закон доцільно доповнити статтею, в якій слід дати чітке визначення поняття використання доказів. Нова норма може мати наступний зміст: *«Стаття. Використання доказів. Використання доказів здійснюється для перевірки інших доказів, отримання нових доказів, обґрунтування процесуальних рішень та в інших цілях для виконання завдань кримінального провадження»*.

Вказане доповнення, на наш погляд, буде сприяти розгляду доказування як логічного процесу, який починається з пошуку доказів (слідів злочину) і завершується їх використанням.

Використання висновків експерта у криміналістичному аспекті.

Одним із напрямів застосування експертиз в кримінальному провадженні є висування версій та їх перевірка на підставі результатів експертного дослідження. Версія є різновидом особливого роду умовиводу – гіпотези, котра визначається як система умовиводів, за допомогою яких на підставі низки фактів здійснюється висновок про існування певного об'єкта, зв'язків або причин явища. Висунення гіпотези на основі групи визначених фактів є першим кроком у побудові системи умовиводу¹. Версія обов'язково має бути реальною, розумово допустимою у конкретних умовах кримінального провадження². Цією властивістю версії наділяють фактичні дані, що являють собою базу конкретної версії³. Різновидом джерел таких даних є висновок експерта. Результати експертного дослідження можуть бути покладені в основу процесу висунення версій щодо конкретного кримінального провадження шляхом входження у формування фактичної бази окремої слідчої версії по розслідуваному злочину. На основі даних, одержаних в результаті провадження експертизи, можуть висуватися версії про суб'єкта, суб'єктивну та об'єктивну сторону злочину, зокрема про такі елементи механізму злочинної події, як місце, час, обставини, знаряддя, зброя, спосіб вчинення злочину тощо.

¹ Словарь философских терминов / научн. ред. проф. В. Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 112.

² Пещак Я. Следственные версии: криминалистическое исследование / Я. Пещак. – М.: Прогресс, 1976. – С. 138.

³ Арцишевский Г. В. Выдвижение и проверка следственных версий / Г. В. Арцишевский. – М.: Юридическая литература, 1978. – С. 5.

Маючи відомості, надані експертом, слідчий висуває обґрунтовані розшукові версії, направлені на пошук особи, яка вчинила злочин¹. Так, за результатами експертного дослідження відбитків взуття, крім іншого, встановлюється приблизний зріст особи, яка їх залишила і є підставою для висунення версії щодо зовнішності злочинця. Одним із способів перевірки версій є проведення слідчих (розшукових) дій, за допомогою яких підтверджуються (або не підтверджуються) наслідки, які витікають із висунутих слідчим припущень. Перевірка версій здійснюється шляхом виведення з них наслідків і визначення дій щодо встановлення наявності або відсутності фактів, які підтверджують або спростовують ці наслідки. У результаті проведення процесуальних дій отримуються докази, які підтверджують, спростовують версію, або є підставою для її коригування. Одною з перевірочних процесуальних дій є експертиза. Наприклад, позитивно вирішене питання про ідентифікацію зброї, з якої вистріляні дві кулі, вилучені з різних місць подій, підтверджує версію про використання однієї і тієї ж зброї під час вчинення різних злочинів і дозволяє висунути версію про вчинення злочинів одними і тими ж особами². Спростування версії призведе до висунання іншої версії, в той час як коригування версії – до внесення відповідних змін або уточнень змісту існуючої версії. Цей процес часто носить циклічний характер і повторюється доти, доки істина в кримінальному провадженні не буде встановлена. Зазначимо, що відповідно до принципу змагальності (ст. 22 КПК України) версії обвинувачення і система доказів, що її обґрунтовує, повинна бути протиставлена версія захисту і відповідна їй система доказів.

Як правильно зазначає С. П. Лапта висновки експерта можуть бути підставою для висунення і перевірки слідчих версій, але і обставини злочину можуть бути використані експертом, причому не тільки для побудови експертних версій, але й навпаки, для обмеження кола версій слідчого, які підлягають перевірці³. Таке обмеження можливе, якщо обставини злочину

¹ Ищенко П. П. Судебная экспертиза как средство собирания розыскной информации / П. П. Ищенко // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. – К.: Киевская высшая школа МВД СССР, 1980. – С. 105.

² Аленин Ю. П. Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика: монография / Ю. П. Аленин. – Одесса: Одесский государственный университет, 1996. – С. 73.

³ Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук;

аналізуються експертом під кутом зору спеціальних знань¹. В. О. Коновалова слушно зауважує, що між слідчою та експертною версіями існує взаємозв'язок, оскільки одним із джерел формування експертної версії є версія слідчого, відбита в постанові про призначення експертизи².

Наступним напрямом використання результатів експертиз є моделювання та реконструкція окремих об'єктів, предметів, процесів, явищ, що мають відношення до кримінального провадження. У криміналістичній літературі, відносно до прийнятої у науці класифікації методів, метод моделювання розглядається як загальний метод пізнання, дослідження об'єктів, в основу якого покладено процес побудови, аналізу та використання моделей цих об'єктів як засобу отримання інформації для розв'язання завдань кримінального судочинства³. Сутність методу моделювання полягає у заміщенні об'єкта пізнання моделлю й дослідження моделі з наступним проектуванням її на об'єкт пізнання.

Моделювання дозволяє досліджувати й пояснювати зв'язок між фактами, зокрема, зв'язок елементів складу злочину. Реконструкція матеріальної обстановки на місці події за допомогою експерта дозволяє встановити первісний стан об'єктів, їхнє розташування, пояснити механізм події або утворення окремих слідів, розкрити зв'язок між діями злочинця та наслідками, що наступили. Так, реконструкція напряму польоту кулі за слідами на перешкодах, через які вона пройшла, дозволяє вивчити зв'язок між цими слідами й орієнтовно визначити місце, звідки було зроблено постріл. Експерименти з моделями дозволяють виявити причинно-наслідкові зв'язки. Характеризуючи моделювання як метод пізнавальної діяльності, можна виділити основні напрями його застосування під час розслідування злочинів на підставі результатів експертних досліджень: у криміналістичній діагностиці виду злочину, шляхом встановлення наявності відповідних ознак певного злочину з метою його правильної кримінально-правової кваліфіка-

12.00.09 // С. П. Лапта ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2006. – С. 18.

¹ Соколовский З. М. Вопросы использования экспертом материалов дела / З. М. Соколовский. – Харьков : Харьковский государственный университет, 1964. – С. 39.

² Коновалова В. Е. О значении и функциях экспертных версий / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1977. – Вып. 14. – С. 54.

³ Лукашевич В. Г. Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого : моногр. / В. Г. Лукашевич, О. В. Юнацький. – К. : КНТ, 2008. – С. 80.

ції; у встановленні події, що досліджується у процесі розслідування; у виявленні та викритті особи, яка переховується після вчинення злочину; у встановленні особи трупа; під час розшуку викраденого майна, предметів, що використовувались під час вчинення злочину; у встановленні подій, що передували, сприяли вчиненню злочину або настали слідом за ним; у встановленні мети, мотивів, обстановки, механізму злочинної поведінки, утворених при цьому слідів; у встановленні походження та зв'язку між фактами, їх тимчасової й просторової характеристик, для усунення протиріч між фактами та ін..

Під час здійснення моделювання експертом слід звернути увагу на такий важливий момент, як необхідність переносу або переведення знань з моделі на оригінал. Це зумовлюється тим, що дані, отримані під час експертного дослідження моделі, безпосередньо характеризують не оригінал, а модель, при тому, що ціллю дослідження є оригінал. Таке перенесення можливе в результаті відповідності певних елементів моделі певним елементам оригіналу і здійснюється за правилами, які залежать від характеру аналогії, покладеної в основу моделі¹. Якщо експерт не відобразить такого переносу у висновку, слідчий не буде мати можливості належним чином оцінити висновок експерта, що може призвести до його неправильного використання, допиту експерта з метою отримання від нього відповідних роз'яснень або навіть до призначення нової (повторної) експертизи. Дані, встановлені експертом, містять інформацію стосовно явищ, предметів, осіб причетних до злочину і можуть використовуватися з метою:

- відтворення обстановки місця події, яка існувала до, в момент або після події злочину і підділася зміни в результаті впливу різноманітних причин (дії осіб, природних явищ, певних речей);

- реконструкції предметів, зокрема і тих, які були піддані повному або частковому знищенню в результаті цілеспрямованої діяльності злочинця, сторонніх осіб, випадкових або природних чинників (зброя, транспорт, інструменти, будівлі або їхні частини);

- моделювання зовнішності людини, виду, типу взуття, транспортного засобу, знаряддя злочину та інших предметів за оставленими слідами-відбитками;

¹ Новоселова Н. А. Особенности объектов неидентификационных экспертиз, обуславливающие целесообразность моделирования // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы: сб. научн. тр. научно-исследовательского института судебной экспертизы МЮ БССР / Н. А. Новоселова. – Минск, 1980. – Вып. 5. – С. 35.

– моделювання психологічних властивостей осіб, винних у вчиненні злочинів (вкрай важливо під час розслідування серійних злочинів та злочинів, учинених з особливою жорстокістю);

– встановлення прижиттєвої зовнішності потерпілого, зокрема – статі, росту, будови тіла, віку та ін.;

– відновлення кримінальної ситуації, що виникла в момент вчинення злочину: безпосереднє місце вчинення злочину; взаємне розташування предметів або певних осіб на місці події; дії учасників; рух транспортних засобів; напрямок пострілу тощо;

– встановлення механізму злочинів техногенного характеру, пов'язаних із професійною діяльністю, економічних злочинів та ін.

Наприклад, під час розслідування аварій на виробництві перевірка версій про зв'язок події з порушенням правил професійної діяльності сприяє рішення наступних експертних завдань: 1) встановлення нормативної моделі діяльності підприємства (організації), яка перевіряється; 2) з'ясування фактичної сторони (фактичної моделі) діяльності, що перевіряється, тобто встановлення на підставі наданих фактичних даних картини того, як ця діяльність здійснювалася в дійсності; 3) проведення порівняльного аналізу зазначених нормативної й фактичної моделей і виявлення таким шляхом наявних між ними розбіжностей у вигляді наявності у фактичній моделі відступів (відхилень) від нормативних вимог, порушень певних положень тих або інших правил¹.

Найважливішим напрямом застосування експертних висновків є ідентифікація осіб та предметів, пов'язаних зі злочином. Вище ми вже торкалися цієї проблеми, але її значущість щодо експертного провадження та використання отриманих даних вимагає повернутися до неї знову.

У процесі розслідування злочинів досліджуються різні обставини, проте особливе значення мають ті з них, які вказують на зв'язок конкретної особи чи предмета з розслідуваною подією. Встановлення такого зв'язку, виявлення невідомих осіб, причетних до злочину, а також застосовуваних ними знарядь і засобів злочину здійснюється різними способами, серед яких важливішим є експертна ідентифікація. З ґносеологічної точки зору ідентифікація являє собою один з методів практичного пізнання фактичних обставин кримінального провадження. Функцію наукового методу виконує теорія криміналістичної

¹ Корма В. Д. Причинно-следственная связь как объект криминалистического исследования / В. Д. Корма, В. А. Образцов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 54-55.

ідентифікації, що містить загальні принципи, методологічні рекомендації і умови виділення з безлічі матеріальних об'єктів конкретної особи чи предмета, пов'язаного з розслідуваним злочинном. У практичній діяльності ці теоретичні положення реалізуються в конкретних методиках експертних досліджень. Широке розмаїття об'єктів і методів ідентифікаційних досліджень робить актуальним для сторін і суду використання ідентифікації в доказуванні. Специфіка ідентифікаційних досліджень обумовлена завданням вирішення питання про тотожність. Висновок експерта з цього питання використовується в доказуванні для встановлення матеріального об'єкта, пов'язаного з розслідуваною подією. Вирішення питання про тотожність в результаті порівняльного ідентифікаційного дослідження є компетенцією експерта.

Дослідженню видів і форм криміналістичної ідентифікації у юридичній літературі приділено значну увагу, однак ця проблема остаточного розв'язання не знайшла. Аналіз запропонованих криміналістами класифікацій свідчить про те, що автори вибирають найрізноманітніші підстави для їх побудови. Коротко розглянемо їх.

С. М. Потапов виділяв чотири форми ідентифікації: прикметоописову (сигналетичну), аналітичну, експериментальну та гіпотетичну¹. А. І. Вінберг, виходячи з обсягу поняття та якості ознак, які використовуються в ідентифікаційному процесі, розрізняв родову, видову та індивідуальну ідентифікацію². Беручи до уваги, що форми ідентифікації насамперед залежать від виду відображень, які використовуються для встановлення якостей відображуваних об'єктів, В. Я. Колдін вирізняв дві форми ототожнення: за матеріально-фіксованими відображеннями об'єктів на інших об'єктах та за їх відображеннями в пам'яті людини³. О. О. Ейсман розрізняє ототожнення по пам'яті та шляхом наукового дослідження, встановлення тотожності за відображеннями та шляхом вивчення самих об'єктів та їх частин⁴. М. В. Терзієв відзначав, що є чотири основні форми (способи) ідентифікації та встановлення загальної групової належ-

¹ Потапов С. М. Введение в криминалистику / С. М. Потапов. – М. : РИЛ ВЮАКА, 1946. – С. 24.

² Винберг А. И. Основные принципы советской криминалистической экспертизы / А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1949. – С. 40.

³ Колдин В. Я. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз / В. Я. Колдин. – М. : Госюриздат, 1957. – С. 8.

⁴ Эйсман А. А. Идентификация и установление родовой принадлежности объектов в криминалистике / А. А. Эйсман // Криминалистика. – М. : Юридическая литература, 1959. – С. 20.

ності: визначення об'єкта шляхом огляду та дослідження його самого; встановлення цілого за його частинами; встановлення об'єкта шляхом огляду і вивчення залишених ним слідів та інших речових відображень на інших об'єктах; впізнання об'єкта, який раніше сприймався певною особою за мисленим образом (уявленням), що залишився в її пам'яті¹. Р. С. Белкін та А. І. Вінберг, залежно від особливостей використання спеціальних знань і технічних засобів, поділяють криміналістичну ідентифікацію на слідчу, експертну та здійснювану за допомогою матеріалів криміналістичної реєстрації². На думку О. Р. Шляхова, оскільки технічні засоби та прийоми, що використовуються для проведення різних видів судової ідентифікації, за суттю мало відрізняються, то в основу класифікації слід класти не методи її проведення, а характер об'єктів, що дає підстави для виділення медичної, криміналістичної, автотехнічної, агробіологічної, товарознавчої ідентифікації тощо³. Залежно від суб'єктів, які здійснюють ідентифікаційний процес, В. П. Колмаков, В. О. Снетков запропонували розрізняти слідчо-оперативну та експертну ідентифікацію⁴. Зважаючи на неоднакове доказове значення висновків, отриманих у процесі ідентифікаційного дослідження, виконаного різними суб'єктами, Л. Ю. Ароцкер звернув увагу на особливості ідентифікації, здійснюваної судом⁵, що стало підставою й для виділення судової ідентифікації як самостійного її виду.

М. Я. Сегай обґрунтовував доцільність розмежування ідентифікації на дві основні форми – процесуальну (коли ототожнення здійснюється згідно з вимогами кримінально-процесуального закону), яка може бути розподілена на судово-слідчу та експертну, й не процесуальну (оперативну)⁶.

¹ Терзиев Н. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности / Н. В. Терзиев. – М. : ВЮЗИ, 1961. – С. 17.

² Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 122.

³ Шляхов А. Р. Теория и практика криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР. – М. : Госюриздат, 1962. – Сб. 9-10. – С. 123.

⁴ Снетков В. А. Портретная криминалистическая идентификация / В. А. Снетков // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967. – С. 27; Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя / В. П. Колмаков. – М. : Юридическая литература, 1977. – С. 18.

⁵ Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юридическая литература, 1964. – С. 203.

⁶ Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. – К. : РИО МВД УССР, 1970. – С. 65-66.

М. О. Селіванов процесуальною ідентифікацією вважає експертну, слідчу, судову та комбіновану, що здійснюються слідчим або судом на підставі сукупності доказів, нерідко з використанням експертного висновку, а непроцесуальною – акти ототожнення, що здійснюються в порядку попереднього дослідження речових доказів та шляхом перевірок за матеріалами криміналістичних обліків¹. На думку В. С. Мітричева, згідно з особливостями природи використовуваної інформації ідентифікаційні дослідження доцільно поділяти на функціональні (специфічності способу дії ототожнюваного об'єкта на елементи речової обстановки), сигналетичні (морфології об'єкта, тобто властивості йому внутрішньої чи зовнішньої будови) та субстанційні (виченням складу, структури та інших властивостей матеріалів чи речовин)².

В. Я. Колдін дійшов висновку, що найбільше теоретичне й практичне значення має класифікація видів ідентифікації за формою вираження інформації в ідентифікуючому об'єкті (сигнальна та знакова ідентифікація), формою ідентифікованого об'єкту і способу відображення ідентифікаційних властивостей (ідентифікація цілісних структур, розділеного цілого та джерела походження)³. М. В. Салтевський пропонує розглядати ідентифікацію індивідуального об'єкта та групи, виду, роду, класу⁴. Всі випадки ідентифікації за їх логічною природою Ю. К. Орлов поділяє на три види: встановлення автентичності об'єкта (встановлення одного і того ж об'єкта в різні інтервали часу); ідентифікація об'єкта, який впливає (що утворює сліди) або слідосприймаючого об'єкта; ідентифікація частин розділеного цілого⁵. На думку Т. О. Седової, під час розробки класифікації в якості підстав важливо використовувати ознаки, що мають істотне значення та зумовлюють особливий підхід під час створення спеціальних методик як самого дослідження, так і використання отриманих результатів у процесі доказування. На підставі цих вимог всі види криміналістичної ідентифікації вона кла-

¹ Селиванов Н. А. Советская криминалистика: Система понятий / Н. А. Селиванов. – М. : Юридическая литература, 1982. – С. 34.

² Митричев В. С. Труды по судебной экспертизе / В. С. Митричев. – М. : Наука, 2006. – С. 49-50.

³ Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 34-38.

⁴ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2004. – С. 29.

⁵ Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 216.

сифікує за такими ознаками: вид відображення (неорганічний та органічний рівень); характер інформації, що використовується під час ідентифікації (особливості зовнішньої будови; структура та склад; функціонально-динамічні особливості); характер результатів, якими завершується ідентифікаційний процес (індивідуальна ідентифікація, встановлення загальної групової належності); характер дій, у межах яких здійснюється ідентифікація (процесуальна та непроцесуальна ідентифікація); особливості процесуальної регламентації (експертиза, пред'явлення для впізнання та ін.)¹.

Таким чином, у криміналістичній літературі найчастіше використовуються такі підстави класифікації форм та видів криміналістичної ідентифікації:

- особливості об'єктів, що ідентифікуються (характер, тип, вид, природа, стан);
- особливості відображення властивостей об'єктів ідентифікації (характер, форми, спосіб, якість використовуваних ознак, особливості природи використовуваної інформації, природа об'єкта ідентифікації);
- особливості суб'єктів, які здійснюють ідентифікацію;
- процедура встановлення тотожності (методи ідентифікації, спосіб вирішення питання про тотожність, спосіб дослідження);
- результати ідентифікаційного дослідження (мета, завдання, природа тотожності, характер тотожності, рівень індивідуалізації, обсяг поняття).

Не вдаючись у глибокий аналіз наведених точок зору, відзначимо лише ті з них, які притаманні судовій експертизі. Експертна ідентифікація є елементом, складовою частиною судової (судово-слідчої) ідентифікації, відноситься до процесуальної її форми. Як показано нами раніше ідентифікація, здійснюється експертом на підставі дослідження властивостей об'єктів (ототожнення об'єкта за відображенням його властивостей на іншому об'єкті; ототожнення розділеного об'єкта за частинами, котрі відділилися), на основі дослідження знаків об'єктів. Судова ідентифікація має своєю кінцевою метою ототожнення конкретної особи (як правило, підозрюваного, а в деяких випадках потерпілого). Так, ідентифікація знаряддя злочину служить лише засобом до встановлення його власника. Акт експертної ідентифікації виступає зазвичай у загальному процесі судової

¹ Седова Т. А. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации / Т. А. Седова. - Л.: Ленинградский государственный университет, 1986. - С. 22-36.

ідентифікації в якості проміжного етапу, а її об'єкти – як проміжні об'єкти процесу ототожнювання.

Думаємо, не має підстав відокремлення ідентифікації за видом спеціальних знань (криміналістичних, медичних, матеріалознавчих, товарознавчих та ін.), оскільки, ототожнення є, по-перше, одним з типових експертних завдань і тому відноситься до іншої класифікації, по-друге – загальна методика ідентифікаційного дослідження однакова для всіх об'єктів незалежно від їх природи, виду, стану¹. Встановлення роду, групи, або іншими словами загальної родової (групової) належності порівняних об'єктів є не метою криміналістичної, у тому числі експертної ідентифікації, а її проміжним етапом, на якому у разі відсутності у об'єктів окремих, індивідуалізуючи ознак вона може завершитися. Виокремлення встановлення конкретного джерела походження об'єктів як виду ідентифікації, на наш погляд, безпідставне. Конкретне джерело походження – є об'єктом ототожнення, яке встановлюється за функціональними, сигналетичними ознаками слідів-відображення дій механізмів, агрегатів, субстанціональними ознаками складу, структури матеріалу виробів або природних утворень, маркувальними знаками виробника². Тобто встановлення конкретного джерела походження об'єктів поглинається іншими видами ідентифікації. Виділення автентичності об'єкта як виду ідентифікації також не має сенсу, оскільки ототожнення здійснюється за зразками, що відображають властивості об'єкта у різні періоди часу (наприклад, фотографії особи в різні проміжки часу) тобто за відображеннями певних властивостей, що є одним з різновидів ідентифікації.

Однією з важливих цілей використання висновків експертизи є подолання протидії розслідуванню. В. М. Карагодін доводить, що протидія розслідуванню може здійснюватися в різноманітних формах, зокрема у формі утаювання інформації про злочин, знищення слідів злочину, маскуванню інформації³. Приховування злочинів у юридичній літературі визначають як діяльність або елемент діяльності, направлений на перешко-

¹ Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 93-187.

² Седова Т. А. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации / Т. А. Седова. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1986. – С. 68; Касимова С. Ш. Экспертиза по установлению предприятия-изготовителя изделий / С. Ш. Касимова. – М. : ВШ МВД СССР, 1968. – С. 15-65.

³ Карагодин В. Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию / В. Н. Карагодин. – Свердловск: Уральский государственный университет, 1992. – С. 22.

джання розслідуванню шляхом приховування, знищення, маскування або фальсифікації слідів злочину, їх носіїв, слідів злочинця¹. Проблеми викриття приховування злочинів і тактики боротьби з протидією розслідуванню неодноразово і досить детально розглядались у літературі². Однак використання висновків експертів для викриття приховування злочинів і їх роль у боротьбі з протидією розслідуванню досліджені в літературі практично не розглядались. Втім, експертизи посідають важливе місце у встановленні і викритті різноманітних способів приховування злочинів. Очевидно, можна говорити про два способи виявлення за допомогою експертиз приховування слідів злочинів: а) безпосередній – коли завдяки експертним дослідженням слідчий отримує докази, які прямо вказують на приховування злочину. Наприклад, виявлення замитих слідів крові на одязі підозрюваного, встановлення наявності відбитків пальців рук підозрюваного на предметах обстановки у помешканні потерпілого або на знарядді злочину; б) опосередкований – встановлення обставин, які спростовують показання свідків, підозрюваного; встановлення симуляції психічної хвороби підозрюваним.

Розглянемо докладніше можливості судових експертиз у виявленні окремих способів протидії розслідуванню. І. М. Лузгін указував, що за допомогою судово-психіатричної експертизи може бути діагнована, а потім викрита симуляція психічних захворювань, до якої нерідко вдаються злочинці, щоб уникнути кримінальної відповідальності; з використанням висновків судово-медичної експертизи про час і обставини спричи-

¹ Криміналістика: учебник / Т.В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская / Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 694.

² Николайчук И. А. Соккрытие преступления как форма противодействия расследованию / И. А. Николайчук. – М. : Юрлитинформ, 2000. – 160 с.; Данышин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / М. В. Данышин; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.; Переверза О. Подолання завідомо неправдивих показань допитуваного за допомогою експертиз у ході досудового слідства / О. Переверза // Право України. – 2002. – № 12. – С. 75-77; Криміналістика: учебник / А. Ф. Волынский, Т. В. Аверьянова, И. Л. Александрова и др. / под ред. проф. А.Ф. Волынского. – М. : Закон и право, 1999. – С. 239-245; Зуйков Г. Г. О соотношении способов совершения и сокрытия преступлений / Г. Г. Зуйков // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1983. – № 76. – С. 33-36.

нення тілесних ушкоджень, причин смерті, групову належність крові викриваються спроби злочинця викрити справжні обставини злочину, приховати співучасників, применшити свою вину; за допомогою пожежно-технічної експертизи встановлюють безпосередню причину загоряння, що є одним з найважливіших доказів, наприклад, в разі викриття підпаду як способу приховування вбивств¹.

Утаювання інформації є одним із найбільш поширених способів протидії розслідуванню. Цей спосіб може використовуватись як злочинцями, так і свідками, і навіть потерпілими, наприклад, в разі зґвалтування, коли жертва приховує сам факт вчинення злочину щодо неї, оскільки вбачає у цьому погрозу для своєї репутації. Свідок, особливо, якщо він знайомий з підозрюваним і знаходиться з ним у товариських стосунках, швидше за все вдасться до утаювання певної інформації, яка, на його думку, може зашкодити підозрюваному, ніж до дачі свідомо неправдивих показань, за яку кримінальним законодавством передбачена відповідальність, про що свідок попереджається перед допитом. Утаювання інформації у формі відмови від дачі показань також карається законом, однак є ситуації, коли слідчий ще не володіє необхідною інформацією, щоб поставити свідку відповідні запитання, а свідок, не відмовляючись від відповідей в цілому, просто замовчує певні факти. У цьому випадку замовчування інформації такому свідку формально нічим не загрожує. Підозрювані іноді вдаються до приховування кількості злочинців, коли злочин вчинений у групі, відмовляються давати інформацію про їх співучасників. В разі утаювання інформації або відмови від дачі показань тактичними прийомами використання судових експертиз можуть бути: а) ознайомлення допитуваного з їх результатами; б) постановка питань допитуваному за результатами судових експертиз; в) наведення аргументів, які ґрунтуються на результатах судових експертиз; г) демонстрація обізнаності слідчого в окремих обставинах злочину завдяки експертним дослідженням (наприклад, про зброя, що використовувалось, чисельність злочинців і т. ін.)

Так, якщо підозрюваний відмовляється від свого перебування на місці події, можна пред'явити йому висновок дактилоскопичної експертизи, де вказується, що відбитки пальців у квартирі, на яку було вчинено розбійний напад, залишені саме

¹ Лузгин И.М. Способ сокрытия преступления и роль экспертизы в его установлении / И. М. Лузгин // Современные вопросы криминалистической экспертизы: сб. научн. тр. Волгоградской высшей школы милиции МВД СССР. – Волгоград, 1981. – С. 18.

ним. Якщо підозрюваний наполягає на тому, що вбивство він здійснив сам, поставити запитання щодо відбитків пальців його знайомого, виявлених разом з його відбитками у квартирі жертви. Так, висновок трасологічної експертизи про те, що на місці вбивства виявлені сліди взуття трьох осіб, може змусити підозрюваного, який до цього говорив, що він був наодинці з жертвою, змінити свою позицію і дати правдиві показання.

Важлива роль експертиз у тих випадках, коли для приховання вчиненого злочинця намагається повністю або частково знищити сліди та предмети. Так, експертним дослідженням можна встановити факт підчистки або травлення у документі, відновити зачищений або травлений номер на кузові краденого автомобіля, виявити номер на вогнепальній зброї та ін. Установлення факту маскування інформації або її носіїв також може здійснюватися експертним шляхом, коли виявляються факти зміни зовнішності суб'єкта злочину (знищення татуювання, інших особливих прикмет зовнішності особи, що перевіряється).

Установлення хибності інформації або її носіїв насамперед стосується використання доказів для викриття в неправдивих свідченнях осіб, що дають явно невірні показання або роблять явно неправдиві заяви та повідомлення. Так, трасологічною експертизою може бути встановлено, чи нанесені колоторізані пошкодження на різних предметах одягу потерпілого одномоментно або у різний час, що має значення для викриття інсценування. Використання для цих цілей доказів зводиться до їхньої демонстрації у визначеному порядку або у визначеній ситуації, що складає зміст окремих тактичних прийомів або комбінацій. Таким тактичним прийомом допиту служить послідовне пред'явлення допитуваному доказів у порядку наростання їхньої сили. Слід указати, що на значну частину підозрюваних висновок експерта може вплинути більше, ніж навіть визнання вини їх співучасниками. Встановлення факту давання неправдивих показань також можливе за допомогою судових експертиз. Так, судово-медичною експертизою може бути встановлений вид знаряддя травми, який не співпадає із показаннями підозрюваного. Отримання слідчих характеристик знаряддя злочину є підставою для проведення відповідних заходів для його пошуку, а також отримання правдивих показань від підозрюваного. Факти, які встановлюються експертним дослідженням і суперечать показанням допитуваного, є обґрунтованою підставою вважати, що він дає неправдиві показання. Причинами цього може бути як намагання свідомо дати невірну інформацію, так і добросовісна помилка. Помилка, як відомо,

може бути обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами: хворобливий стан, хвилювання і т. ін.¹. Останній випадок слідчий може встановити за допомогою судово-психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи. О. Я. Переверза вказує, що висновок психологічної експертизи використовується для викриття підозрюваного або встановлення, що особа, яка дає свідчення, не може належно сприймати обставини вчинення протиправних дій і давати щодо них правильні показання².

У межах криміналістичного аспекту слід виділити можливість використання даних експертизи для планування розслідування в цілому або окремої слідчої (розшукової) дії у конкретному кримінальному провадженні. У криміналістичному сенсі планування являє собою розумовий процес, що полягає у визначенні завдань слідчого, найбільш ефективних способів і засобів їх розв'язання в оптимальні терміни³. Можна з упевненістю стверджувати, що результати експертного дослідження виступають у процесі планування як «вихідні» дані, підстави цієї діяльності, за допомогою яких можна визначити мету проведення окремої слідчої (розшукової) дії або послідовно здійснення декількох слідчих (розшукових) дій (тактична операція). Враховуючи зміст одержаних експертних даних, слідчий визначатиме умови проведення, технічні засоби, склад учасників (поняті, спеціаліст), місце і строки виконання слідчої (розшукової) дії, вибирає тактичні прийоми її провадження.

Використання висновку експерта в кримінологічному аспекті.

Результати експертних досліджень можна використовувати з профілактичною метою для встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів. Профілактичний напрям в судово-експертної діяльності отримав розвиток в 70-80-х роках минулого сторіччя багато в чому завдяки роботам українського вченого І. Я. Фридмана⁴ та ін. Змістом експертно-профілактичної

¹ Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская / Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 409.

² Переверза О. Подолання завідомо неправдивих показань допитуваного за допомогою експертиз у ході досудового слідства / О. Переверза // Право України. – 2002. – № 12 – С. 75.

³ Литвинов А. Н. Прогнозирование и планирование в криминалистике / А. Н. Литвинов, Р. Л. Степанюк. – М. : ЮРКНИГА, 2004. – С. 87.

⁴ Фридман И. Я. О проведении экспертиз по вопросам профилактики преступлений / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев: РИО МООП УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 90-94; Фри-

роботи є дві складові. Перша – надання експертної допомоги правоохоронним органам у виявленні на основі спеціальних знань фактів, що мають криміногенне значення, тобто таких, які сприяли або могли сприяти вчиненню злочинів. Друга – розробка рекомендацій по усуненню встановлених криміногенних фактів.

Науковці визначають такі основні завдання в галузі експертної профілактики злочинів, як максимальне використання можливостей судових експертиз усіх видів для встановлення обставин, що сприяють вчиненню правопорушень; розробка дієвих засобів щодо запобігання їм; активізація профілактичної роботи в непроцесуальних формах; підвищення конкретності та цілеспрямованості експертно-профілактичних рекомендацій; вирішення питань правового регулювання профілактичної діяльності судово-експертних установ; розширення наукових досліджень із методичних правових та організаційних питань експертної профілактики; встановлення взаємодії зі слідчими органами та судами у профілактичній роботі¹.

Багато в чому активність слідчих та експертів в рішенні завдань профілактичного характеру наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. була обумовлена наявністю статті 23 КПК України 1960 р., яка зобов'язувала слідчого, прокурора встановлювати причини і умови, що сприяли вчиненню злочину. У чинному КПК України подібної вимоги немає. Тому діяльність слідчих органів та робота експертів у цьому напрямку практично припинилася. Анкетування слідчих показало, що питанням профілактики злочинів вони увагу не приділяють: 98 % респондентів вказали, що вони не встановлюють обставини, які сприяли вчиненню злочинів. Серед експертів лише 4 % вказали на те, що за своєї ініціативи завжди встановлюють криміногенні обставини під час провадження експертиз, 66 % відповіли, що ніколи це не роблять.

Цілком очевидно, що на основі використання спеціальних знань експерта можна встановити криміногенні чинники, що стосуються об'єктивної сторони злочинів. Незважаючи на від-

дман И. Я. Использование данных судебной экспертизы для предупреждения правонарушений / И. Я. Фридман. – Киев : РИО МВД УССР, 1972. – 167 с.; Фридман И. Я. Судебные экспертизы и вопросы предупреждения преступлений : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 // И. Я. Фридман; – М., 1974. – 40 с.

¹ Аринушкин Г. П. Роль и задачи судебно-экспертных учреждений в профилактике правонарушений / Г. П. Аринушкин // Пути совершенствования методики и организации профилактической деятельности экспертных учреждений: матер. Всесоюз. науч.-практ. семинара (г. Киев, 27-29 апреля 1976 г.). – М., 1978. – С. 10.

сутність у КПК України відповідної статті, Науково-методичними рекомендаціями з підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень МЮ України для деяких видів експертиз прямо передбачено встановлення обставин, що сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину. Так, одним з основних завдань пожежно-технічної експертизи є визначення причин та умов виникнення пожежі; в експертизі з охорони праці та безпеки життєдіяльності – встановлення причин нещасного випадку, аварії¹. Слід підкреслити, що як правильно відмічає О. В. Косов, загальним критерієм, який дає можливість правильно окреслити межі профілактичної діяльності експерта, є його компетенція².

Виходячи з аналізу об'єктів і обставин, що є предметом експертного дослідження, з метою усунення криміногенних факторів можуть бути висловлені рекомендації, спрямовані на вдосконалення нормативного регулювання, окремих правил та інструкцій, зміну конструкцій певних предметів побутового, господарського та іншого призначення, виключення деяких з них з обороту, посилення контролю за дотриманням вимог нормативних документів. Ми не погоджуємось з твердженням І. А. Алієва, що криміналістичні експертизи – єдиний клас експертиз, де визначені і сформульовані профілактичні завдання³. Аналіз типових завдань, що ставляться на рішення експертів різних спеціальностей, дозволяє вказати обставини, що мають профілактичне значення і встановлюються із використанням спеціальних знань:

- автотехнічна експертиза: не відповідність технічного стану (рульового управління, гальм, освітлення, ходової частини) транспортних засобів, облаштування доріг (наявність та розміщення відповідних знаків, світлофора, розмітки проїзної частини та ін.) вимогам нормативів;

- залізнично-транспортна експертиза: не відповідність вимогам нормативних документів, що діють на залізничному транспорті технічного стану елементів верхньої (нижньої) бу-

¹ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень // Наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

² Косов А. В. Предупреждение преступлений с помощью технико-криминалистических средств; автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / А. В. Косов; Владимирский юридический институт МЮ России. – М., 2004. – С. 16.

³ Алиев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / А. И. Алиев; Киевский государственный университет им. Тараса Шевченко. – Киев, 1990. – С. 12.

дови колії, ходових частин і конструкцій гальмової системи рухомого складу, який зійшов з рейок; системи сигналізації, централізації та блокування (або її окремі елементи) на станції; системи попередження зіткнень на залізничному переїзді; розташування та облаштування залізничного переїзду;

- експертиза стану доріг і дорожніх умов у місцях дорожно-транспортної пригоди: не відповідність техніко-експлуатаційних, геометричних та технічних показників автомобільних доріг нормативно-технічним вимогам;

- будівельно-технічна та оціночно-будівельна експертизи: не відповідність розробленої проектно-технічної та кошторисної документації, виконаних будівельних робіт та побудованих об'єктів нерухомого майна проектно-технічній документації вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

- експертиза з питань землеустрою: не відповідність розробленої документації із землеустрою та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;

- експертиза з охорони праці та безпеки життєдіяльності: не відповідність фактичних умов праці на підприємстві нормативним вимогам охорони праці;

- гірничотехнічна експертиза: не відповідність фактичних умов експлуатації гірничих машин, механізмів, обладнання, інструментів вимогам нормативно-технічної документації, їх технічного стану й придатності для виконання конкретних технологічних та технічних операцій; кваліфікації суб'єкта технологічного процесу характеру роботи, яка ним виконується; умов праці на гірничому підприємстві й певному робочому місці правилам і нормам техніки безпеки;

- інженерно-екологічна експертиза: не відповідність технологічного процесу виробництва технічним та організаційним вимогам;

- електротехнічна експертиза не відповідність електрообладнання певному середовищу; електропроводки об'єкта, характеристики елементів електрозахисту;

- економічна експертиза: не відповідність чинному законодавству, вимогам нормативних актів з ведення обліку і подання звітності відображення в податковому обліку доходів та витрат за фінансово-господарськими операціями, податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість; відображення фінансово-господарських операцій банків; кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечення дотримання вимог нормативно-правових актів з банківського обліку і контролю;

- товарознавча експертиза: не відповідність якості, упакування і транспортування, умов і термінів зберігання товарної продукції вимогам чинних правил, стандартів;

- екологічна експертиза: не відповідність екологічного характеру у проектах техніко-економічних розрахунків та техніко-економічних обґрунтувань будівництва (реконструкції) і планування певного об'єкта; проведених природоохоронних заходів, наслідків виробничої діяльності небезпечного об'єкта певним вимогам;

- військова експертиза: не відповідність вимогам нормативних (керівних) документів бойових документів (планів) за видами забезпечення частин та підрозділів, які залучалися до виконання бойового завдання; порядку опрацювання, коригування та виконання бойових завдань.

Великий та різноманітний перелік обставин, що сприяють вчиненню злочинів, встановлюється під час провадження криміналістичних експертиз. Зазначимо лише деякі з них. Так, почеркознавчою експертизою можуть встановлюватися умови, що сприяють підробці підпису – виготовлення документа на тонкому папері, що дозволяє копіювати підпис перетисненням, невелика за розміром графа в бланку, яка не дозволяє виконати підпис повністю; технічною експертизою документів виявляються обставини, які полегшують підробку – слабе фарбування відтисків печаток та штампів, низька якість матеріалів письма (виконання записів олівцем, на папері низької якості); трасологічною експертизою встановлюються такі обставини – використання неякісних матеріалів для виготовлення запорів, замків, пломб, що дає змогу злочинцю більш легко проникнути до приміщення чи складу; використання неякісних штампів для відтиску на пломбах, що призвело до нечіткого відбиття цього штампу, яке в свою чергу дає можливість підробки чи повторного використання старої пломби; балістичною експертизою виявляється використання в службових цілях несправної зброї або неналежних боєприпасів, самовільна переробка мисливської зброї; експертиза матеріалів, речовин та виробів – порушення технології виготовлення та зберігання харчових продуктів, промислових виробів, сильнодіючих і отруйних речовин, речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, пов'язаних з їх виробництвом та експлуатацією.

Багаторічний досвід експертної практики виробив дві форми профілактичної роботи – процесуальну та непроцесуаль-

льну¹. Процесуальна форма профілактичної роботи полягає в тому, що під час проведення експертного дослідження по конкретному кримінальному провадженню експертом встановлюються обставини, які сприяли (могли сприяти) вчиненню злочинної події. З урахуванням своїх спеціальних знань експертом пропонуються конкретні заходи щодо усунення виявлених фактів з метою попередження вчинення нових злочинів. Наприклад, у процесі проведення автотехнічної експертизи встановлено, що зіткненню автомобілів, яке призвело до тяжких наслідків, сприяла відсутність необхідного знака на дорозі. КПК України не містить в собі спеціальної норми, права або обов'язку експерта виявляти в процесі експертного провадження криміногенні обставини. Правомірність рішення таких питань за ініціативою експерта випливає з його прав, регламентованих п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України. Однак, оскільки в нормі вказується, що встановлювані відомості важливі для кримінального провадження, тобто для розслідування вже вчиненого злочину, а не для запобігання інших злочинів, право експерта на ініціативу слід викласти наступним чином: *«викладати у висновку експерта виявлені в ході провадження експертизи відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання, зокрема про обставини, що сприяли вчиненню злочину»*.

Непроцесуальна форма профілактичної роботи реалізується шляхом узагальнення експертної практики та (або) наукових досліджень. За результатами узагальнень експертних висновків і досліджень складаються повідомлення компетентним органам, організаціям, підприємствам про виявлені обставини, що сприяли вчиненню одного, але частіше декількох злочинів, і можливі заходи для їхнього усунення. Так, автором в період роботи експертом були проаналізовані більше двадцяти випадків дорожньо-транспортних пригод з тяжкими наслідками, які відбувалися в результаті відриву від тягача важкого причепа і його виїзду на зустрічну смугу руху. Причиною виявився конструктивний недолік в дишлі причепа. За результатами узагальнення всіх експертних проваджень було направлено відповідний лист на завод-виготовлювач для усунення дефекту конструкції.

Особливої соціальної цінності експертній профілактиці додає прогностичний напрям, оскільки, щоб ефективно проти-

¹ Фридман И. Я. О круге профилактических задач, решаемых в судебно-экспертных учреждениях / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Лыбидь, 1991. – Вып. 43. – С. 51; Клименко Н. И. Судовая экспертология / Н. И. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 86-187.

діяти злочинам, необхідно їх вивчати в криміналістичному аспекті з урахуванням методик прогнозування нових різновидів злочинів¹. Питання щодо прогностичної функції експертної профілактики потребує спеціального розгляду, однак очевидно, що в числі завдань профілактичного характеру, які можуть вирішуватися експертами, важливе місце повинні займати розробки, котрі спрямовані на прогнозування в кримінологічному аспекті обставин, що сприяють вчиненню злочинів. Профілактична робота поряд з експертною, науковою та методичною була і залишається одним із напрямів діяльності державних СЕУ. Кримінологи зазначають, що Міністерство юстиції організує профілактичну роботу державних СЕУ, які орієнтуються на надання допомоги слідчим і суддям у виявленні конкретних обставин, що сприяють вчиненню злочинів, якщо для цього необхідні спеціальні знання; узагальнення експертної практики з цих питань; розробку на цій основі відповідних рекомендацій в межах компетенції експертних установ². У цій роботі державні СЕУ займали провідні позиції. Наприклад, в середині 70-х років тільки експертами Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса за рік було направлено у правоохоронні органи та суди більш 240 профілактичних рекомендацій³. Вважаємо, що в теперішній час профілактична робота експертів по встановленню обставин, що сприяють вчиненню злочинів, повинна бути відтворена.

На підставі викладеного вище можна сформулювати таку дефініцію: використання експертного висновку у кримінальному провадженні є наступним після проведення експертизи етапом доказування, зміст якого складає розумове (логічне) та практичне (діяльнісне) оперування встановленими експертом фактами з метою рішення кримінально-правових, процесуальних, криміналістичних та кримінологічних завдань.

Розглянемо використання висновку експерта у кримінально-правовому аспекті.

¹ Криміналістична профілактика економічних злочинів: посібник / за ред. В. А. Журавля. – Х.: Харків юридичний, 2006. – С. 168-169.

² Кримінологія: учебник / Н. Н. Кондрашков, Б. А. Коробейников, Н. Ф. Кузнецова, А. И. Лейкина и др.; под ред.: Б. В. Коробейников, Н. Ф. Кузнецова, Г. М. Миньковский. – М.: Юридическая литература, 1988. – С. 176.

³ Скорик Н. В. О профилактической деятельности Харьковского НИИСЭ / Н. В. Скорик // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1977. – Вып. 15. – С. 26.

4.3. Значення висновку експерта у кваліфікації злочинів

Питання про можливість судової експертизи пов'язане з розробкою методик експертного дослідження, спрямованих на вирішення певного кола завдань, а також з оцінкою даних експертного дослідження під час розслідування злочинів. У перелік фактів, які встановлюються експертом, не входять судження правового характеру, що визначають склад злочину, його кваліфікацію, елементи складу – об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону, включаючи форму вини (ч. 1 ст. 242 КПК України). Однак, поставляючи достовірні знання про факти проміжного і кінцевого характеру, експертні висновки служать тією базою, на якій будуються як докази вчиненого злочину (відсутності злочину), так і його кримінально-правова кваліфікація, механізм вчинення та інші елементи предмета доказування¹. Представляється важливим простежити особливості реалізації даних, встановлених експертизою для цілей кваліфікації, виділити те коло елементів складу злочину, які охоплюється фактичним матеріалом, встановлюваним в рамках експертного дослідження і таким, що передбачений предметом доказування. Процеси доказування і кваліфікації взаємопов'язані і взаємозумовлені, мають динамічний характер. При цьому кваліфікація відповідно стадій розслідування також носить поетапний характер. Процес кваліфікації є діяльністю, пов'язаною з оцінкою зібраних у кримінальному провадженні доказів, кваліфікація констатує стан доведеності того чи іншого факту, наявність протиправного, винного і кримінально-караного діяння, тобто пов'язана з встановленням елементів, ознак того чи іншого складу злочину.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України під час кримінального провадження підлягають доказуванню час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення. До розряду інших обставин вчинення злочину можна віднести знаряддя злочину, предмет посягання, сам механізм вчинення злочину та інші, виходячи з обставин конкретного злочину. Предмет доказування прямо вказує на обставини, пов'язані з суб'єктом злочину. Зокрема, у п. 4 ч. 1 цієї статті вказано на обставини щодо особи, яка вчинила злочин, – обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинувачено-

¹ Основы судебной экспертизы. Ч. 1. Общая теория. – М. : Российский Федеральний центр судебной экспертизы, 1997. – С. 71.

го, обтяжують чи пом'якшують покарання. Обставини щодо суб'єктивної сторони складу злочину, у предметі доказування відображені п. 2 ч. 1 вказаної статті, де зазначено, що під час кримінального провадження підлягають доказуванню винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення.

Аналіз питань, які ставляться на вирішення перед експертами¹, показує, що вони головним чином спрямовані на встановлення обставин події злочину: час, спосіб, знаряддя та механізм слідоутворення й ін. Фактичні дані, встановлювані експертом під час дослідження представлених об'єктів, входять до об'єктивної сторони злочину. Це є закономірним наслідком природи об'єктів дослідження, які являють собою матеріальні утворення із просторовими межами. Об'єкти експертизи залучаються в сферу кримінального судочинства через їхню здатність відображати дії злочинця як фізичний процес, зберігати на собі сліди даних впливів. Інакше кажучи, експертні дослідження мають на меті виявлення ознак дії, яка мала місце в певних просторових межах і певному часовому проміжку. Проте, спрямованість дій, їх результат, предмет посягання, встановлені експертним дослідженням, дозволяють визначити ознаки суб'єктивної сторони злочину. За допомогою судових експертиз, тобто шляхом дослідження наданих експерту об'єктів з використанням спеціальних знань, одержується інформація, на підставі якої робляться висновки, котрі мають кримінально-правове значення. Роль висновку експерта полягає в тому, що він виступає засобом передачі інформації, що об'єктивно існує, суб'єкту пізнання, є проміжною ланкою між свідомістю слідчого, прокурора, судді та пізнаванною подією злочину. Діяльність, пов'язана з призначенням експертизи, урешті-решт спрямована на використання встановлених експертом даних для доказування певних обставин, що стосуються конкретного кримінального провадження і визначені кримінальним законом².

Використання експертиз для встановлення ознак злочину.

Необхідність застосування експертиз для встановлення

¹ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; у редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

² Щербаковський М. Г. Можливості використання судових експертиз при розслідуванні злочинів / М. Г. Щербаковський, С. П. Лапта // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 2000. – № 1. – С. 213-218.

ознак злочину визначається тим, що багато з цих обставин не можуть бути встановлені самостійно суб'єктом доказування, оскільки виявлення, аналіз та оцінку їх може бути здійснено тільки за допомогою спеціальних знань, якими він не володіє. Встановлення ознак злочину за допомогою експертиз може здійснюватися не тільки шляхом виявлення наявності (відсутності) фактів, прямо зазначених у нормі кримінального кодексу. Допомога експерта особливо необхідна в тих випадках, коли ознаки злочину сформульовано як бланкетні, тобто такі, що визначаються не кримінальним кодексом, а іншими нормативними актами: спеціальними правилами, інструкціями, постановами, правилами тощо. У цих випадках дія (бездіяльність) суб'єкта може вважатися ознакою складу злочину лише тоді, коли експертом встановлено невідповідність дії (бездіяльності) особи спеціальним правилам.

Важливим моментом в разі вирішення питання про необхідність проведення експертизи є не юридична значущість обставин, а потреба виявлення їх за допомогою спеціальних знань. Оскільки ознака складу злочину відображає реальний факт, то без встановлення цього факту експертом, якщо для цього потрібні спеціальні знання, не може бути встановлено слідчим і власне будь-яку ознаку злочину. Констатацією факту як явища реальної дійсності вичерпується компетенція експерта в цьому питанні. Визначення юридичної сутності факту є виключною компетенцією слідчого, прокурора, судді. Для реалізації можливостей експертизи під час кримінального провадження суттєве значення має правильне формулювання експертного висновку. Необхідно мати на увазі, що встановлення об'єктивних ознак складу злочину входить до компетенції лише слідчого, прокурора і суду. Експерт повинен залишатися на позиціях своїх спеціальних пізнань, межах компетенції, не давати правову оцінку у своєму висновку встановлених ним даних, уникати категоричності під час формулювання умовиводів в тих випадках, коли в їх основі лежать факти, безпосередньо ним не встановлені, а представлені в якості вихідних. Важливість даної вимоги і необхідність її суворого дотримання можна проілюструвати негативними прикладами з експертної практики, коли експерти виносять висновок про те, що «причиною пожежі був підпал», «аварія стала наслідком грубого порушення правил техніки безпеки посадовими особами», «купюра підроблена за допомогою лазерного принтера», «наданий диск має ознаки контрафактності» та ін. Вказане ще раз підтверджує необхідність опанування судовими експертами під час підготовки до атестації не тільки основ своєї спеціальності, але й правових засад проведення експертиз.

Кримінально-правова оцінка події, яка розслідується, не завершується простою констатацією факту, що подія має (не має) злочинний характер. Установивши факт вчинення злочину, слідчий має визначити, який саме злочин вчинено. Вирішити це можна лише в тому випадку, якщо буде встановлено відповідність вчиненого злочину ознакам того чи іншого передбаченого кримінальним законом складу, тобто в результаті кваліфікації вчиненого.

Використання експертиз у кваліфікації злочину.

Кваліфікація злочину – це не готова кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, а складний процес, який передбачає не лише тлумачення змісту закону та вибір відповідної кримінально-правової норми, а й усвідомлення фактичних обставин злочину, порівняння ознак вчиненого діяння з ознаками злочину, передбаченими нормою кримінального закону. Висновок про наявність складу певного злочину і норму закону, що підлягає застосуванню, є лише кінцевим підсумком кваліфікації злочину. Інколи вирішення питання про те, мають ті чи інші ознаки події, що сталася, значення для кваліфікації злочину, повністю залежить від спеціальної оцінки цих ознак судовим експертом. Наприклад, від висновку судово-медичного експерта про характер і тяжкість тілесного ушкодження залежить кваліфікація заподіяних потерпілому тілесних ушкоджень. З урахуванням висновку балістичної експертизи вирішується питання про кваліфікацію діяння хуліганства (ст. 296 КК України). Однею з кваліфікуючих ознак цього злочину є наявність у підозрюваного вогнепальної або холодної зброї. Від результатів експертного дослідження знарядь злочину залежить кваліфікація вчиненого злочинного діяння. Кваліфікація статевих злочинів безпосередньо пов'язана з висновком судово-медичного експерта. Від ступеня заподіяних тілесних ушкоджень, шкідливих наслідків, що настали, в разі доведеності згвалтування діяння може бути кваліфіковано за ч. 1 або ч. 4 ст. 152 КК України.

Ще раз відзначимо, що між предметом доказування по розслідуваному кримінальному провадженні, тобто обставинами, переліченими у ст. 91 КПК України, й складом злочину є тісний зв'язок. Процеси кваліфікації й доказування взаємозалежні й взаємообумовлені. Тобто на кожній стадії кримінального процесу кваліфікація здійснюється залежно від суми зібраних доказів, від стану доведеності¹.

¹ Исаев А. А. Роль судебной экспертизы в квалификации преступлений: дисс. ... докт. юрид. наук; 12.00.08, 12.00.09 / А. А. Исаев ;

Однак, варто враховувати різницю між елементами складу злочину й предметом доказування в кримінально-процесуальному й кримінально-правовому аспектах. Всі елементи складу злочину в кримінально-правовому аспекті носять об'єктивний характер, задані «апріорі» і не змінюються щодо конкретних злочинів. Елементи предмета доказування в кримінально-процесуальному аспекті – результат пізнавальної діяльності й відрізняються в кожному конкретному злочині по ступеню індивідуалізації й обґрунтування події злочину обсягом фактичного матеріалу. Відповідно й процес доказування являє собою одну з форм пізнавальної діяльності, а процес кваліфікації – діяльність з оцінки стану доказування на різних етапах розслідування. Предмет доказування є підставою реалізації диспозиції й санкції норм кримінального закону. Кваліфікація є діяльністю з оцінки зібраних в кримінальному провадженні доказів для встановлення складу злочину, обумовлює застосування тільки диспозиції норм кримінального закону. У результаті складаються дві взаємозалежні системи. Перша – предмет доказування й процес доказування, друга – склад злочину й процес кваліфікації. Враховуючи їх обумовленість можливості експертизи одночасно реалізуються як відносно встановлення елементів предмета доказування, так і елементів складу злочину.

Склад злочину і його елементи виражені в абстрактній формі і служать основою для розкриття змісту складів окремих видів злочинів. М. С. Строгович відмічає, що «елементами доказування є не просто юридичні ознаки складу злочину, зазначені в законі, а ті фактичні обставини, факти, які мали місце в даному конкретному випадку і які відповідають зазначеним у законі юридичними ознаками, тобто елементам складу злочину»¹. Інакше кажучи, в процесі застосування норм кримінального закону суб'єкт доказування завжди оперує не абстрактними категоріями, а конкретним фактичним матеріалом. Оскільки склад злочину утворюють ознаки, не лише прямо названі в конкретних статтях Особливої частини Кримінального кодексу, але й такі, що виводяться з інших кримінально-правових норм шляхом порівняння їх одна з одною, встановлення елементів складу того чи іншого злочину неможливе без тлумачення кримінального закону на підставі юридичних знань. Тому ви-

Казахский национальный государственный университет им. Аль-Фараби. – Алматы, 1998. – С. 98.

¹ Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / М. С. Строгович; отв. ред. Б. С. Никифоров. – М.: АН СССР, 1955. – С. 209.

значення складу злочину не може належати до компетенції експерта, а є виключною компетенцією слідчих, прокурора, суду. Водночас, оскільки сукупність ознак злочину є не чим іншим, як сукупністю встановлених фактів, то у випадках, що потребують використання спеціальних знань, їх дослідження є обов'язком експерта. Правомірність дослідження обставин злочину, що потребують спеціальних знань, впливає не тільки з обов'язку експерта як особи, котра має спеціальні знання, а й обов'язку слідчого, прокурора, керівника органу досудового розслідування «всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини провадження» (ст. 9 КПК України).

Кваліфікація злочинів являє собою підбір норми кримінального закону до конкретної життєвої нагоди, до вже встановлених фактів, до встановленого фактичного складу. Процес кваліфікації злочину включає встановлення ознак того чи іншого складу злочину в діях особи і розпадається на ряд стадій: 1) вивчення упорядкованих фактичних обставин кримінального провадження; 2) тлумачення змісту закону; 3) вибір відповідної норми; 4) зіставлення заборонених в ній ознак злочину з ознаками фактично вчиненого діяння¹. Таким чином, кваліфікація злочинів завжди пов'язана з аналізом певного фактичного матеріалу. Обґрунтованість кваліфікації означає не лише єдино правильне пояснення юридичної природи фактичної сторони обвинувачення, але й аргументацію цього висновку на підставі зібраних у кримінальному провадженні доказів².

Задача експертизи полягає в тому, аби представити слідству факти, що дозволяють в сукупності з іншими доказами в кримінальному провадженні дати кримінально-правову оцінку події, що розслідується (тобто експертиза дозволяє оцінити характер дій суб'єкта в цілому). Використання спеціальних знань дозволяє підтвердити або спростувати версію про перебування особи у стані крайньої необхідності чи необхідної оборони. Так, обвинувачений у вбивстві стверджував, що коли потерпілий напав на нього і завдав йому удару ножом, він вирвав ніж і завдав удару у відповідь. Комплексною судово-медичною і трасологічною експертизою було встановлено, що пошкодження на предметах одягу й тілі обвинуваченого завдано не одночасно. Більше того, ці пошкодження утворені не ножом, яким було вбито потерпілого. Версію про необхідну оборону було відкинуто. Очевидно, якщо правильне встановлення фактичних обста-

¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений // В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрист, 2004. – С. 4.

² Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – Киев : Вища школа, 1977. – С. 46-47.

вин кримінального провадження є необхідною передумовою вирішення будь-якого юридичного питання, то експертиза не може не використовуватися для виявлення обставин, які характеризують елементи складу злочину, коли повне й точне дослідження їх неможливе без спеціальних знань. Розглянемо це питання детальніше.

Використання експертиз для встановлення об'єкта та предмету злочину.

Об'єктом будь-якого злочину згідно з найпоширенішою теорією кримінального права є охоронювані кримінальним законом відносини¹. Установлення об'єкта злочину ґрунтується не лише на знанні кримінального закону, а й на доказуванні фактів, що свідчать про посягання на певні відносини. Необхідність використання експертизи під час дослідження таких «нечитаних» за допомогою науково-технічних засобів явищ випливає з того, що в реальній дійсності будь-які суспільні відносини виступають не в ідеальній формі, тобто не у вигляді понять, наукових абстракцій, що відображають лише загальне та істотне, а як конкретні відносини, які включають не лише загальне, але й особливе, властиве кожній з них. Оскільки зазначені категорії є відображенням у свідомості людей об'єктивних зв'язків предметів та явищ, то їх установлення потребує аналізу саме цих зв'язків, що не завжди доступно слідчому. Конкретні обставини діяння, що розкривають спрямованість посягання на цей об'єкт, у низці кримінальних проваджень може бути виявлено тільки після проведення експертизи.

Можливість використання експертних досліджень для встановлення об'єкта злочинів як суспільних відносин обумовлена тим, що вони виявляють себе в реальних предметах і процесах, доступних для експертного дослідження². Так, під час розслідування злочинів проти безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту визначити спрямованість посягання неможливо, як правило, без проведення інженерно-технічної, автотехнічної або судово-медичної експертиз. У цих ситуаціях насамперед необхідно встановити за допомогою спеціальних знань правильність, необхідність або можливість дій

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юринком інтер, 2005. – С. 100.

² Степутенкова В. К. Судебная экспертиза и исследование обстоятельств, образующих состав преступления / В. К. Степутенкова // Теоретические вопросы судебной экспертизы : сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1975. – № 20. – С. 54.

суб'єкта з точки зору вимог спеціальних правил. В інших випадках установити посягання на суспільну безпеку та здоров'я населення неможливо без проведення судово-балістичного, біологічного та іншого дослідження предметів злочину. Властивості цих предметів (вогнепальна зброя, наркотичний засіб тощо) є у складі цих злочинів визначальними ознаками, що дозволяють вважати дії, пов'язані з їх виготовленням, використанням, зберіганням тощо, суспільно небезпечними.

Важливе значення судово експертиза має в тих випадках, коли встановлення об'єкта посягання залежить від наявності у потерпілого певних якостей, виявити які неможливо без спеціальних знань. Наприклад, стосовно складу злочину, передбаченого ст. 155 КК України, таким моментом, що визначає об'єкт посягання, є досягнення статевої зрілості потерпілою. Об'єктом кримінально-правової охорони є «нормальний стате-вий розвиток», визначення якого можливе тільки судово-медичним дослідженням. У випадках, коли судово-психологічною експертизою встановлено, що потерпіла через свій малолітній вік або розумову відсталість не могла розуміти характеру та значення вчинюваних з нею дій, постає питання про кримінальну відповідальність за зґвалтування (ст. 152 КК України) навіть в разі добровільних статевих зносинах. Без даних судово-медичної експертизи часто не можна визначити, чи дійсно було зґвалтування, чи мала місце свідомо обмова підозрюваного з боку потерпілої і т. ін. Під час розслідування кримінальних проваджень за фактом виявлення трупу з ознаками насильницької смерті без спеціальних досліджень неможливо визначити, чи мало місце вбивство (ст.115 КК України), чи тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст.121 КК України). У випадку вчинення вбивства способом, небезпечним для життя багатьох осіб, установити таку небезпеку можна шляхом проведення судово-балістичних, вибухо-технічних експертних досліджень предметів злочину, оскільки властивості цих предметів є визначальними ознаками, що дозволяють вважати дії з їх використанням для вбивства однієї конкретної особи небезпечними і для життя інших осіб. Таким чином, за допомогою судових експертиз можна встановити саме ті суспільні відносини, на які зазіхав злочинець.

Одним з найбільш важливих напрямів використання експертизи для цілей кваліфікації та доказування в рамках розслідування злочинів є встановлення предмета злочину на основі спеціальних знань. В. Я. Тацій зазначає, що предмет злочину існує поряд з об'єктом і являє собою самостійну факультативну

ознаку складу злочину¹. Предметом злочину за його класифікації слід вважати будь-які матеріальні речі, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність в діях особи ознак конкретного складу злочину. Будучи речовою (матеріальною) ознакою злочину, предмет злочину названий безпосередньо в самому кримінальному законі і виступає як необхідна ознака складу злочину. Останнє має значення в такій мірі, що відсутність в певному суспільно небезпечному діянні названого в законі предмета тягне за собою і відсутність складу цього предметного злочину.

Відомо, що під час розслідування деяких видів злочинних діянь встановлення предмета злочину як елемента складу злочину є не факультативним, а обов'язковим. Кримінальний закон щодо предмета злочину використовує в диспозиції статей ряд термінів загального характеру, не даючи дефініцій, що розкривають їх зміст. Зокрема, встановлюється відповідальність за незаконний обіг (виробництво, виготовлення, перевезення, розповсюдження, пересилання, зберігання, поводження, використання, збут та інші дії) підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів (ст. 199 КК України); підроблених документів на переказ, платіжних карток та інших засобів доступу до банківських рахунків (ст. 200 КК України); підроблених недержавних цінних паперів підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК України); небезпечної продукції (ст. 227 КК України); зброї, бойових припасів або вибухових речовин (ст. 263 КК України); радіоактивних матеріалів (ст. 265 КК України); творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру (ст. 304 КК України); наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (статті 305, 307-312, 314-317, 320, 321 КК України); отруйних та сильнодіючих речовин (ст. 321 КК України); радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 327 КК України); підроблених документів, печаток, штампів, бланків (ст. 358 КК України); шкідливих програм чи технічних засобів (ст. 361-1 КК України) та інші. Указаних випадках предмети злочину встановлюються виключно шляхом проведення судових експертиз.

Використання експертиз для встановлення об'єктивної сторони злочину.

Усвідомлення злочину здійснюється в першу чергу через усвідомлення його об'єктивної сторони – тих об'єктивних ознак,

¹ Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Х.: Вища школа, 1988. – С. 39.

що характеризують діяння (дію чи бездіяльність) суб'єкта, наслідки діяння й ті зовнішні умови, в яких вчинювалося злочинне посягання. Найчастіше за допомогою експертиз досліджуються питання, пов'язані зі з'ясуванням окремих елементів об'єктивної сторони складу злочинів. Це пояснюється об'єктивною можливістю встановлення і дослідження будь-якого з елементів, що створюють об'єктивну сторону злочину, оскільки зовнішній процес злочинного посягання включає: зовнішню (фізичну) сторону діяння; матеріально виражені наслідки; причинний зв'язок між діянням та наслідками; час, місце, спосіб та обстановку вчинення злочину. Основою встановлення об'єктивних елементів складу злочину є будь-які зміни в навколишньому середовищі, спричинені подією злочину, які матеріалізуються у вигляді слідів-відображень, речових утворень, різних змін у стані предметів, що відображають окремі сторони злочину. Оскільки можливість усвідомлення їх прямо залежить від уміння правильно розшифрувати сліди, остільки і встановлення їх, як правило, неможливе без використання спеціальних знань. Широко використовуються судові експертизи для встановлення способу вчинення злочину. Так, трасологічною експертизою вирішується питання про спосіб злому перешкоди, судово-технічним дослідженням документів – спосіб виготовлення (підробки) документа, судово-медичною – спосіб заподіяння тілесних ушкоджень тощо.

Необхідною ознакою об'єктивної сторони у складі деяких злочинів є особливість способу дії. Спосіб вчинення злочину є тією основною ознакою складу, за яким розмежовуються злочини або визначається злочинність вчиненого. У деяких випадках спосіб вчинення злочину передбачається законом як обставина, що робить злочин кваліфікованим, в інших він може враховуватися як обставина, що обтяжує відповідальність у межах відповідної статті Кримінального кодексу України під час обрання конкретної міри покарання. Так, ст. 127 КК України передбачає відповідальність за катування шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій. Очевидно, що для встановлення наявності такого способу вчинення злочину може знадобитися проведення судово-медичної експертизи потерпілого.

Допомога експерта незамінна під час розслідування злочинів, в яких об'єктивна сторона повністю вичерпується ознаками, що характеризують дію (бездіяльність) суб'єкта. В цих випадках ознаки складу злочину сформульовано як бланкетні, тобто такі, що визначаються не кримінальним законом, а іншими нормативними актами, настановами, інструкціями тощо. Дія (бездіяльність) суб'єкта може вважатися ознакою злочину

лише тоді, коли експертом встановлено невідповідність дії (бездіяльності) особи певним правилам (статті 267, 270, 276, 281, 286, 288, 291 КК України тощо).

Роль експертиз збільшується під час визначення механізму події злочину, яке встановлюється виходячи з дослідження механізму утворення слідів. Так, перед слідчим у ситуації неочевидного злочину постає питання про те, що сталося, коли немає ясності ні щодо характеру дії, ні стосовно діючого суб'єкта. Рішення такого завдання є значущим для аналізу об'єктивної сторони діяння насамперед тому, що дозволяє з'ясувати, чи мали місце в цьому випадку певні дії чи подія стала наслідком інших причин. Досліджуючи, наприклад, предмети з місця пожежі, експерт-пожежотехнік визначає, чи є ознаки, що свідчать про наявність зовнішнього джерела вогню чи невідповідність обладнання нормативним вимогам правил пожежної безпеки. Судовий експерт-економіст на підставі вивчення наданих документів встановлює механізм вчинення розкрадань, ухилення від сплати податків тощо. Важко переоцінити значення судово-медичного дослідження щодо визначення механізму утворення ушкоджень (травми) у потерпілого. У деяких ситуаціях урахування певної локалізації та виду тілесних ушкоджень, а також слідів на одязі дозволяє встановити інсценування злочину. Так, суттєве значення має проведення судово-медичної і трасологічної комплексної експертизи під час розслідування вбивств, замаскованих під нещасний випадок, в разі підозрі на інсценування згвалтування, розбійного нападу. Залежно від виявлених слідів злочину встановлюється: у якому положенні перебував потерпілий у момент завдання поранення; яким знаряддям та чи одночасно заподіяно ушкодження на тілі та одязі потерпілого; які дії могла вчинити особа за цих умов; з якої дистанції здійснений постріл; чи є область тіла, в якій є пошкодження, доступною для заподіяння його конкретним знаряддям злочину рукою самого потерпілого тощо.

Роль судової експертизи в установленні обставин об'єктивної сторони злочину виявляється значною й тоді, коли вона визначає факт тотожності окремих елементів речової обстановки або факт належності низки окремих предметів єдиному комплексу. Так, одним із завдань доказування у кримінальних провадженнях про згвалтування є встановлення того факту, що підозрюваний перебував у контакті з потерпілою. У зв'язку з цим важливим є значення експертного висновку, який підтверджує, що комплект одягу підозрюваного перебував у контакті з комплектом одягу потерпілої. Ідентифікація відіграє важливу роль для доказування наявності злочинних дій тому, що за її допомогою не лише ототожнюються об'єкти, а і встано-

влюється факт їх контактної взаємодії між собою, тобто виявляється певний об'єктивний зв'язок, що опосередковує обов'язкове існування і самих дій, що стали причиною взаємодії.

У злочинах з матеріальним складом обов'язковим є встановлення причинного зв'язку, як ознаки об'єктивної сторони злочину, між діями і суспільно небезпечними наслідками¹. Причинний зв'язок є сполучною ланкою між дією (бездіяльністю) та наслідком, передбачає необхідність встановлення його в разі явного знання слідчим цих двох елементів об'єктивної сторони діяння (дії та наслідки). Як правило, причина (дія) і наслідок (наслідки) відокремлені один від одного низкою явищ, що взаємодіють між собою. Для того щоб встановити проміжні ланки, часто доводиться вдаватися до відомостей, що належать до різних галузей знання, для чого призначається відповідна експертиза або кілька експертиз. Якщо подальшим розслідуванням цей зв'язок доведено матеріалами кримінального провадження, це дозволяє за наявності вини покласти на особу відповідальність за ці наслідки. Власне дії (бездіяльність) злочинця в реальній дійсності виступають як причини певних наслідків (результатів) впливу на навколишнє матеріальне оточення. Тому встановлені експертним шляхом дані щодо причин відображають безпосередньо самі дії (бездіяльність) суб'єкта злочину. За допомогою таких досліджень матеріальних слідів злочину, обернених від результату до причини, можуть установлюватися дії, передбачені найрізноманітнішими складами злочинів.

Наведемо існуючі класифікації експертних завдань щодо встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Вперше ці завдання найбільш повно і докладно класифікував харківський учений З. М. Соколовський у своїй докторській дисертації. Усі завдання розділені на сім груп, яким притаманні такі типові питання²:

«Чи є причинний зв'язок між явищами А і Б?». Наприклад, встановлення того, чи не з'явилося руйнування деталі системи рульового керування автомобіля причиною дорожньо-транспортної пригоди.

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юринком інтер, 2005. – С. 137.

² Соколовский З. М. Проблемы использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинных связей: криминалистическое и процессуальное исследование: дис. ...докт. юрид. наук / З. М. Соколовский. – Х. : Харьковский юридический институт. – Х., 1968. – С. 219-234.

«Що є причиною (необхідною умовою) настання В»? Іншими словами, маються наслідки (слідство), необхідно встановити причину (необхідні умови). Це – найбільш поширена задача експертного дослідження. Наприклад, встановлення судово-медичним експертом безпосередньої причини смерті не обходиться без з'ясування причинного зв'язку між заподіянням тілесних ушкоджень та настанням смерті; під час пожежно-технічного дослідження визначається вид короткого замикання проводів (первинне чи вторинне), що важливо для встановлення причини виникнення пожежі тощо.

«Які наслідки явища А?». При цьому задається тільки одне явище А - причина, наслідки ще не настали до моменту дослідження, але можуть наступити або не настали і не настануть у майбутньому, але могли б мати місце в разі реалізації причини. Наприклад, встановлення втрати функцій будь-якого органу людини внаслідок отриманих тілесних ушкоджень.

«Чи має дані ознаки причина, наслідки або причинний зв'язок між певними явищами». Сюди автор відносить питання, що стосуються природи причини (умови): чи є вона безпосередньою, прямою, основною, вирішальною, необхідною або випадковою, достатньою, неминучою, технічною (з технічної точки зору), біологічною і т.п.? Відзначимо, що дана група питань, на наш погляд декілька штучна і нічим не відрізняються від питань щодо встановлення причини або умов.

«Яке з явищ А чи Б відбулося раніше?». Наприклад, визначення того, коли сталася поломка деталі транспортного засобу до або під час зіткнення.

«Чи була можливість запобігти наслідкам?». Як зазначає О. В. Таран під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці однією із основних є експертиза з охорони праці та безпеки життєдіяльності, за допомогою якої встановлюються не тільки причини та наслідки нещасного випадку, аварії, але й відповідність дій певних осіб вимогам нормативно-технічних актів, що регламентують безпечний хід виконання робіт; можливість, виходячи з посадових функціональних обов'язків осіб своєчасно запобігти настанню нещасного випадку, аварії¹.

«Чи була у обвинуваченого можливість передбачити дані наслідки?». Наприклад, встановлення можливості виявлення несправності в обладнанні до настання аварії. Питання ці до-

¹ Таран О. В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці : автореф. лис. ... докт. юрид. наук; 12.0009 / О. В. Таран; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – С. 20-21.

силь важливі, якщо врахувати, що встановлення причинного зв'язку між діями обвинуваченого і наслідками є основою визнання (невизнання) його вини в злочинних наслідках.

Ю. Г. Корухов наводить п'ять категорій завдань визначення причинності, з яких три збігаються з першими трьома групами завдань, наведеними вище. Дві інші включають¹: а) визначення можливості вчинення дій або можливості фактів (слідів) за певних умов. Наприклад: за формою і місцем розташування слідів крові на одязі підозрюваного, встановити чи могли вони утворитися в разі носовій кровотечі; б) встановлення відповідності (невідповідності) дій спеціальним правилам. Наприклад, відповідність дій водія правилам дорожнього руху в конкретній ситуації.

Встановлення причинного зв'язку передбачає доказування, що дія чи бездіяльність, яка передувала суспільно небезпечному наслідку в часі, була його необхідною умовою. У тому випадку, коли незалежно від вчиненої дії чи бездіяльності суспільно небезпечні наслідки все одно могли настати, цю дію чи бездіяльність не можна визнати необхідною умовою цих наслідків. У зв'язку з цим зрозуміло, яке значення має експертне дослідження, коли, аналізуючи причинний зв'язок, експерт доходить висновку, що виконання певних дій повністю б унеможливило настання шкідливих наслідків, або, навпаки, констатує, що в цих умовах шкідливий результат усе одно б настав, навіть якщо суб'єкт ужив би всіх залежних від нього заходів. Прикладом слугує проведення автотехнічної експертизи з метою вирішення питання про причинний зв'язок між діями водія та наслідками, що настали. Якщо експерт установить, що водій мав у своєму розпорядженні технічну можливість запобігти наїзду шляхом своєчасного гальмування, то причинний зв'язок у такому разі зумовлений безпосередньо бездіяльністю водія, який не виконав вимоги Правил дорожнього руху. Якщо експерт дійде висновку, що водій в разі фактично вибраних ним параметрах руху не міг запобігти події у зв'язку, наприклад, з раптовою появою пішохода на проїжджій частині дороги, то наслідки не перебувають у причинному зв'язку з діями водія. Виявити лише безпосередню причину недостатньо в тих випадках, коли вона може бути зумовлена дією різних чинників, кожен з яких може бути самостійним джерелом її виникнення. Експерт повинен указати також на конкретне джерело безпо-

¹ Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика для экспертов: научно-практическое пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Институт повышения квалификации Российского Федерального Центра судебной экспертизы, 2007. – С. 81.

середньої причини, що викликало злочинні наслідки. Так, експерт-автотехнік, який дійшов висновку, що причиною події стала раптова втрата керування автомобілем, визначає, чи зумовлене це зруйнуванням деталей рульового керування, ходової частини або гальмівної системи.

Характеризуючи об'єктивну сторону деяких злочинів, кримінальний закон передбачає як обов'язкові ознаки їх складу місце вчинення злочину. Наприклад, ст. 246 КК України встановлює відповідальність за незаконну вирубку дерев у лісах заповідників або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду та в інших лісах, що особливо охороняються. У зв'язку з цим зрозуміло, яке значення для визначення конкретного місця вирубки мають, наприклад, висновки ґрунтознавчої експертизи про належність ґрунту на зрубаних деревах конкретній ділянці місцевості, або висновки біологічної експертизи, здатної встановити єдине ціле стовбурів дерев із пнями на місці події.

Характер наслідків як обов'язкова ознака об'єктивної сторони злочину також часто встановлюється тільки на підставі експертного дослідження наслідків вчиненого. Залежно від характеру шкоди, що заподіюється об'єкту злочину, наслідки можуть бути матеріальними і нематеріальними. Нематеріальні наслідки злочину – це шкода, що належить до сфери політичного, морального, психічного (духовного) життя. Вона полягає в порушенні інтересів учасників суспільних відносин, що лежать у зазначених вище сферах. Розробки в галузі судової психології дозволяють обчислювати моральну шкоду в матеріальному еквіваленті. Слід відмітити, що в межах судово-психологічної експертизи розроблений ряд сучасних методик по встановленню моральної шкоди, заподіяної в результаті страждань, принижень, моральних переживань й інших дій щодо особи потерпілого, та розміру її компенсації¹. Матеріальні наслідки злочину за своєю фізичною природою завжди пов'язані з пошкодженням предметів зовнішнього світу. Важлива роль під час дослідження характеру та розміру шкоди належить переважно судово-медичній, судово-економічній, судово-товарознавчій експертизам. Роль судово-медичної експертизи особливо яскраво виявляється в разі заподіяння шкоди здоров'ю людини,

¹ Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда / А. М. Эрделевский. – М. : Р. Валент, 2007. – С. 227-243; Визначення розміру моральної шкоди: правові засади та експертні методики / Інформаційний лист; автори-укладачі С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко. – Х. : Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України в Харківській області, 2011. – 52 с.

оскільки визначальною ознакою в конструкції складів заподіяння, наприклад, тілесних ушкоджень є саме характер і ступінь шкоди, заподіяної здоров'ю потерпілого. Зауважимо, що ступінь тяжкості заподіяних ушкоджень визначається судово-медичним експертом відповідно до відомчих нормативів, що містять докладний перелік тілесних ушкоджень за ступенем їх тяжкості¹. Якщо судово-медичний експерт дійде висновку, що особі заподіяно тяжке тілесне ушкодження (наприклад, небезпечне для життя в момент заподіяння, таке, що викликає втрату якогось органу, тощо), то його висновок дозволяє судити про наявність ознаки злочину, передбаченого ст. 121 КК України. Якщо ж він констатує наявність в особи менш тяжкого тілесного ушкодження, цим зумовлюється наявність складу злочину, передбаченого ст. 122 КК України. Так само експерт-економіст на підставі спеціальних правил ведення бухгалтерського обліку досліджує господарські операції, відображені в облікових документах, уточнює суму нестачі та визначає, з чого складаються втрати, пов'язані зі зменшенням майна чи погіршенням його якості. Його висновок сприяє правильному встановленню такої важливої ознаки об'єктивної сторони розкрадання, як розмір викраденого, від суми якого залежить і кваліфікація діяння.

Розвиток судових психологічних, економічних, товарознавчих та інших експертиз дав підстави законодавцю внести зміни до ч. 2 ст. 242 КПК України про обов'язкове визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довіллю, заподіяних кримінальним правопорушенням².

Використання експертиз для встановлення суб'єкта злочину.

Відповідно до ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність. Встановлення особи, яка вчинила злочин, можна розглядати в двох аспектах – як встановлення конкретної фізичної особи та її властивостей (віку, осудності).

Судова експертиза незамінна в разі встановлення суб'єкта злочину за залишеними ним матеріальними слідами. Ідентифіка-

¹ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: наказ Міністерство охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 13.05.2014 № 1261-VII / Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014. – № 28. – Ст.937.

ція людини, як було показано раніше, може здійснюватися за різними її властивостями, що знайшли відбитки в обстановці злочину. Встановлення суб'єкта злочину, тобто його ідентифікація – один з найбільш розроблених у судовій експертології напрямів. Сучасні можливості криміналістичних і судово-медичних експертиз дозволяють ідентифікувати людину за відбитками рук, зубів, босих ніг та інших частин тіла, почерком, усною та писемною мовою, голосом, зовнішністю, біологічними виділеннями та відокремленими від тіла частинами. Однак слід пам'ятати, що шуканий суб'єкт, безпосередньо пов'язаний із злочинною подією, що розслідується, може не збігатися з ідентифікованою особою, яку перевіряють. Ідентифікувати особу по залишених нею слідах на місці події ще не означає, що вона скоїла злочин. Необхідно встановити час, механізм виникнення слідів на місці події, місцезнаходження особи під час вчинення злочину та інші обставини, що у сукупності дозволяють дійти до висновку про її причетність до злочину. Тому остаточний висновок про суб'єкта злочину базується на результатах проведеного експертного ідентифікаційного дослідження сукупно з іншими отриманими під час розслідування злочину даними.

Незалежно від особливостей кожного кримінального провадження необхідність використання тих чи інших експертних досліджень виникає для встановлення даних, що визначають особу, яка вчинила злочин, як елемент складу злочину, тобто як суб'єкта злочину. Ознаки складу, що стосуються суб'єкта злочину (осудність людини і досягнення нею певного віку), зазначено у відповідних статтях Загальної частини кримінального кодексу України, які визначають ці ознаки щодо всіх злочинів без винятку. У зв'язку з цим стає очевидним значення судово-психіатричної, судово-психологічної, комплексної судово-психіатричної та психологічної експертиз для визначення в необхідних випадках осудності (неосудності) суб'єкта, а також судово-медичної експертизи для встановлення віку особи. Без цього не можна вирішити питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Сумніви щодо осудності вбивці з'являються тоді, коли характер злочину свідчить про те, що він міг бути вчинений особою, яка хворіє душевною хворобою або перебувала у стані тимчасового душевного розладу. Такі, зокрема, сумніви можуть виникнути у випадках, коли спосіб убивства відрізняється особливою жорстокістю, коли воно було вчинене без всякого приводу, мотиву або цілі, а також коли після вчинення вбивства

поведінка обвинувачуваного була явно незвичною¹. Питання про необхідність призначення судово-психіатричної експертизи виникає і в тих випадках, коли з матеріалів, зібраних стосовно обвинувачуваного, встановлюється, що він переніс контузію, травму голови або хворів душевною хворобою і через це перебував у психіатричних лікувальних закладах. Підставою для призначення такої експертизи може бути також і поведінка обвинувачуваного в процесі слідства, яка дає підстави припускати, що він є психічно хворим. У всіх випадках, коли виникають сумніви, вирішення питання про осудність особи передбачає спеціальне дослідження з метою встановлення наявності чи відсутності в підозрюваного будь-яких психічних порушень, а також виявлення ступеня вираженості цих порушень, що дозволяє визначити, могла чи не могла особа усвідомлювати свої дії та керувати ними. Висновок матиме доказовий характер лише тоді, коли під час дослідження психічного стану підозрюваного експерт керуватиметься як медичним, так і психологічним критерієм². Якщо застосування медичного критерію означає розпізнавання хвороби, то застосування психологічного критерію означає оцінку цієї хвороби з точки зору того, чи досягла вона в підозрюваного того ступеня вираження психічних порушень, за якої він не може усвідомлювати свої дії та керувати ними. Тому для вирішення зазначеного питання проводиться психіатрична, а потім психологічна експертиза або ж комплексна психолого-психіатрична експертиза. Відзначимо також важливе значення судово-психологічного дослідження для розпізнавання симуляції. Так, у висновку судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні з обвинувачення підозрюваного у вчиненні тяжких тілесних ушкоджень було зазначено, що його заяви про провали у пам'яті є нарочитими, демонстративними, не відповідають його диференційованій поведінці, не супроводжуються іншими показовими симптомами, клінічно неправдоподібні, надумані і висуваються із захисною симулятивною метою у цій суб'єктивно важкій для нього ситуації.

До компетенції судово-медичної експертизи входить визначення віку суб'єкта, коли слідчий не має у своєму розпорядженні необхідних документів і отримати їх неможливо, а також якщо виникають сумніви в достовірності цих документів. Факт досягнення (недосягнення) підозрюваного віку криміна-

¹ Криміналістика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юристъ, 2001. – С. 164.

² Судебная психиатрия: учебник / под ред. проф. А. С. Дмитриева, проф. Т. В. Клименко. – М. : Юристъ, 1998. – С. 22.

льної відповідальності не може презюмуватися як очевидний, тому, якщо потрібні документи відсутні, експертиза проводиться обов'язково (ст. 242 КПК України). На відміну від судово-медичної експертизи, що призначається за відсутності даних про вік особи, комплексна психолого-психіатрична експертиза проводиться в тих випадках, коли вік відомий, але виникають сумніви, що суб'єкт за своїм психічним розвитком дійсно відповідає даним про його вік. За наявності даних про розумову відсталість проводиться всебічне дослідження психіки підлітка та встановлюється, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій та якою мірою міг керувати ними (ч. 1 ст. 486 КПК України).

Використання експертиз для встановлення суб'єктивної сторони злочину.

Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують певні юридичні ознаки: вина, мотив та мета вчинення злочину¹. В криміналістичній літературі практично не висвітлені способи встановлення суб'єктивної сторони злочину, визначення якої – одна з умов правильної кваліфікації вчиненого злочину². Не приділяється проблемі доказування суб'єктивної сторони злочину уваги й у процесуальній літературі. Навіть у роботах з теорії доказів не висвітлюється питання про шляхи пізнання суб'єктивної сторони злочину з урахуванням особливостей її як елемента предмета доказування. У найкращому разі автори відзначають лише ті труднощі, які виникають під час відокремлювання умислу від необережності, непрямого умислу від прямого³. Не зроблено спроб розглянути дане питання й у криміналістичній літературі, у якій проте досить різнобічно досліджені питання практичного встановлення обставин об'єктивної сторони злочину. Як відзначив В. Я. Петелін, елементи суб'єктивної сторони діяння «...дотепер встановлюються в ході слідства часто емпірично без використання можливостей не тільки природно-технічних наук, але навіть даних психології поведінки й психології особистості»⁴.

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юринком інтер, 2005. – С. 159.

² Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 167.

³ Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – С. 18-19.

⁴ Петелин Б. Я. Теория и тактика установление субъективной стороны преступления в процессе расследования / Б. Я. Петелин. – М., Академия МВД РФ, 1992. – С. 14.

Експертні дослідження поряд з визначенням обставин злочинної події (ознак об'єктивної сторони складу злочину), дозволяють вирішувати питання встановлення ознак суб'єктивної сторони злочину. Вказане ґрунтується на тому, що спрямованість дій злочинця вказує на спрямованість умислу, визначає мотив і ціль. Тобто, спрямованість умислу, мотив і ціль, яку переслідує злочинець, об'єктивуються в діях суб'єкта злочину й у їхніх наслідках. Дослідження обставин злочину, що розслідується, у тому числі й тих, що характеризують особу злочинця, дозволяє розкрити виражене у злочині психічне ставлення суб'єкта до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків, тобто суб'єктивну сторону злочину. Чинне кримінальне законодавство виділяє дві форми вини – умисел (ст. 24 КК України) та необережність (ст. 25 КК України). Зазначимо, оскільки умисел і необережність – поняття юридичні, слід виходити з того, що встановити суб'єктивну сторону злочину з використанням експертизи – це значить визначити ознаки умислу і необережності, а не самі умисел та необережність¹. Необхідно мати на увазі те, що, як правильно зауважує В. Г. Даєв в теорії кримінального права поняття суб'єктивної сторони і вини розглядаються як тотожні. Разом з тим, процесуальний та кримінально-правовий аспекти вини відрізняються. Кримінально-процесуальний аспект поняття «винності» включає в себе не тільки визначення психічного ставлення суб'єкта дії до її результатів, але і ступінь його участі в ній, причинний зв'язок і т.д.².

Принципова можливість встановлення ознак суб'єктивної сторони злочину витикає з того, що індивідуальна вина суб'єкта (суб'єктивна сторона діяння) є фактом, який об'єктивно існує поза свідомістю слідчого ще до того, як у слідчого сформується саме судження про винність особи, у силу чого цей факт може й повинен бути доказаний за допомогою різних доказів³. З іншої сторони очевидно, що елементи суб'єктивної сторони злочину недоступні для доказування, як готовий об'єктивний факт, вони

¹ Степутенкова В. К. Значение экспертного исследования индивидуально-психологических особенностей личности субъекта преступления / В. К. Степутенкова, Н. Н. Станишевская // Актуальные вопросы теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз – М., 1976. – № 21. – С. 111.

² Даев В. Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса / В. Г. Даев. – М. : Ленинградский государственный университет, 1982. – С. 104.

³ Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. И. Котов. – Воронеж, Воронежский государственный университет, 1971. – С. 103.

не мають однозначного відображення в об'єктивних обставинах вчиненого, найчастіше безпосередньо не сприймаються. У зв'язку із цим встановлення суб'єктивної сторони діяння є завжди здійснюваний по етапах процес виявлення доказів, у тому числі за допомогою судово-експертного дослідження. Встановлені факти підтверджують або спростовують те, що презюмується як нормальне, суб'єктивне відношення людини до своїх дій¹.

Про вину, мотив і мету як обставинах, що підлягають доказуванню, можна говорити тільки тоді, коли вони виразилися у певних діях або бездіяльності особи. Встановлення суб'єктивної сторони здійснюється шляхом аналізу цих обставин як елементів правосвідомості і як елементів індивідуальної злочинної поведінки, наповненої специфічним для даного виду злочину змістом. Оскільки певні дії особи дозволяють судити про свідомий характер дії, передбачення нею безпосередніх наслідків, як і бажання або свідомого допущення отриманого результату, то криміналістичні, судово-медичні, інженерно-технічні та інші експертні дослідження, так чи інакше розкривають спосіб вчинення злочину, характер дій, механізм діяння і т.д., виявляються значущими одночасно для доказування не тільки об'єктивної але й суб'єктивної сторони злочину. Це й обумовлює важливу роль експертиз, за допомогою яких виявляються всілякі обставини, які характеризують безпосередньо суб'єктивну сторону діяння². Наприклад, під час розслідування кримінальної справи по факту нанесення тяжких тілесних ушкоджень було встановлено, що обвинувачуваний Р., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, під час вживання спиртних напоїв з потерпілим Л. ножом заподіяв йому проникаюче поранення черевної порожнини. Встановлені висновком комплексної судово-медичної й трасологічної експертизи фактичні дані про локалізацію ушкоджень на тілі й одязі, силу удару дозволили суду дійти висновку про те, що підозрюваний Р. умисно вдарив потерпілого Л. і заподіяв йому тяжке, небезпечне для життя тілесне ушкодження. Другий приклад: дані, отримані у результаті судово-медичного дослідження вогнепальної рани трупа та судово-балістичної експертизи про можливість пострілу без натиснення на спусковий гачок, можуть розкривати зміст і спрямованість умислу, що має важливе значен-

¹ Злобин Г. А. Умысел и его формы / Г. А. Злобин, Б. С. Никифоров. – М., Юридическая литература, 1972. – С. 243.

² Щербаковский М. Установление судебной экспертизой признаков субъективной стороны преступления / М. Щербаковский // Власть и общество (История, Теория, Практика): научный журнал ассоциации открытой дипломатии. – Тбилиси, 2015. – № 3 (35). – С.175–184.

ня для встановлення характеру вини. Відомості про мотиви та мету особи, яка вчинила злочин, можна отримати під час проведення почеркознавчої або судово-технічної експертизи рукописних текстів, причому за допомогою першої встановлюється факт виконання записів конкретною особою-виконавцем, а за допомогою іншої вдається прочитати слабо видимий або невидимий текст, з якого може бути з'ясовано умисел особи.

У психологічних елементах суб'єктивної сторони злочину завжди відображаються об'єктивні ознаки злочину: об'єкт, предмет, характер дії, спосіб вчинення злочину, наслідки діяння, обстановка, місце, час тощо. Оскільки об'єктивна сторона злочину є практичним здійсненням умислу особи, вона здатна характеризувати не лише властивості особи злочинця, а і її помисли, почуття і мету, які проявляються в діях, здійснених у певній обстановці, у певних умовах місця й часу, певним способом, що обираються особою також з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних чинників. Це й зумовлює важливу роль судових експертиз, за допомогою яких виявляються найрізноманітніші обставини об'єктивної сторони злочину, у тому числі й ті з них, що характеризують безпосередньо суб'єктивну сторону діяння.

Вина підозрюваного побічно доводиться експертним дослідженням ідентифікації знаряддя злочину, яким нанесене ушкодження на одязі (тілі) потерпілого. Так, наприклад, по кримінальному провадженню про замах на вбивство комплексною судово-медичною, трасологічною і матеріалознавчою експертизою було встановлено, що на одязі й тілі потерпілої А. є колото-різані ушкодження, утворені клинком ножа, вилученим у підсудного В. У вирокі суд, даючи сукупну оцінку зібраним доказам у кримінальному провадженні, указав, що показання підсудного В. про заподіяння ним ножових поранень потерпілої А. саморобним ножом підтверджуються показаннями свідків і висновком комплексної експертизи. Таким чином, суд кримінально-правовими засобами встановив шукане знаряддя (тобто встановив конкретно-індивідуальну тотожність) і його належність підсудному. Дані факти в сукупності служили доказами вини В. у вчиненні злочину досліджуваним ножом. Суб'єктивна сторона недоступна для доказування як готовий об'єктивний факт, і її окремі елементи, що не мають однозначного відображення в об'єктивних обставинах вчиненого, також безпосередньо не сприймаються. У зв'язку з цим установлення суб'єктивної сторони діяння є завжди поетапним процесом виявлення доказів, що підтверджують або спростовують те чи інше, що презюмується як нормальне, суб'єктивне ставлення людини до своїх дій. Роль судових експертиз у питанні встано-

влення суб'єктивної сторони злочину зумовлюється необхідністю дослідження за їх допомогою:

- матеріальних показників, що розкривають зміст вини, мотиву та мети безвідносно до конкретного суб'єкта;
- зв'язків взаємодії людини із зовнішнім середовищем, що підтверджують причетність особи до вчиненого, а також інших зв'язків, які дозволяють оцінювати те чи інше явище як прояв умислу суб'єкта;
- об'єктивної можливості для особи діяти належним чином та передбачати результати своїх дій у відповідній ситуації;
- психіки суб'єкта з точки зору внутрішньої закономірності психічних процесів, наявності того чи іншого психічного стану, певних психічних властивостей особи;
- індивідуально-психологічної структури особи, аналіз якої полегшує виявлення мотиваційної сторони злочину та психологічного механізму діяння.

Обставини, що стосуються особи підозрюваного, досліджуються за допомогою судово-психологічної та психолого-психіатричної експертиз, значення яких важко переоцінити у зв'язку з тим, що вони визначають міру психічних та фізичних можливостей суб'єкта правильно сприймати, усвідомлювати та оцінювати свої вчинки, а також розкривають дані про особу, необхідні для вивчення мотиву і мети злочину. У літературі зверталась увага на те, що без використання спеціальних знань, зокрема у формі судово-психологічної експертизи, не можна кваліфікувати злочини за статтями, які передбачають відповідальність за вбивство та спричинення тяжких тілесних ушкоджень, заподіяні у стані душевного хвилювання¹, і взагалі констатувати наявність більшості з обставин, які мають пом'якшуюче або обтяжуюче значення у кримінальному провадженні². Так, до пом'якшуючих відповідальність обставин згідно зі ст. 66 КК України відносяться вплив на обвинувачуваного погроз, збіг важких особистих, сімейних чи інших обставин, вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, в результаті примусу. Згідно зі ст. 67 КК України серед

¹ Рогачевский Л. И. О судебно-психологической экспертизе / Л. И. Рогачевский // Вопросы криминалистики. – М. : Юридическая литература, 1964. – Вып. 10. – С. 38; Бейсембаев Н. Б. Некоторые вопросы судебно-психологической экспертизы / Н. Б. Бейсембаев // Вопросы криминологии и криминалистики: Труды Карагандинской ВШ МВД СССР. – Караганда, 1977. – Вып. 6. – С. 220.

² Ситковская О. Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы: справочное пособие / О. Д. Ситковская, Л. П. Коньшева, М. М. Коченов. – М. : Юрлитинформ, 2000. – С. 29.

обставин, що обтяжують, відповідальність є вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату; вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває у безпорадному стані; вчинення злочину з особливою жорстокістю. Ми цілком згодні з висловленою в літературі думкою, що ні одна з цих обставин не може бути встановлена тільки за об'єктивними ознаками без урахування суб'єктивних особливостей підозрюваного¹. Дійсно, сприйняття і оцінка тих чи інших факторів визначається віковими, професійними, індивідуальними особливостями особи, включаючи життєвий досвід. Різними особами (підлітками, дорослими, чоловіками, жінками) по-різному може сприйматись вік іншої особи; фізично міцна людина пенсійного віку може не сприйматися як особа похилого віку і т. ін.

Висновки комплексних психолого-психіатричних експертиз можуть бути передумовою правильного вирішення питання про вину особи. Так, аналізуючи особливу жорстокість як обставину, що кваліфікує вбивство (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), слідчі часто виходять із множинності ран, заподіяних потерпілому. Проте множинність ран може бути показником особливої жорстокості вбивства лише тоді, коли буде доведено, що злочинець свідомо застосував такий спосіб вбивства, бажаючи завдати цим особливих страждань жертві. Це означає, що ознака особливої жорстокості як обставина, що обтяжує відповідальність особи, має визначати вину виходячи не з механічного підрахунку кількості поранень, а з урахуванням того, чи усвідомлював суб'єкт свої дії та чи керував він своїми вчинками в момент заподіяння поранень.

Допомога психолого-психіатричної експертизи може бути істотною для вирішення питання про відповідальність суб'єкта за наклеп, що розглядається як обтяжлива обставина лише тоді, коли суб'єкт свідомо зводить наклеп на невинну особу. Важливе доказове значення експертних висновків у цьому випадку визначається тим, що експерт здатний не лише виявити схильність особи до фантазування, перебільшень чи брехні, допомагаючи слідчому (суду) зробити правильний висновок про достовірність показань обвинуваченого. Особливо важливе значення ці дослідження набувають під час вивчення особи неповнолітніх свідків чи потерпілих. Значення психолого-психіатричних досліджень у подібних випадках полягає в тому, що висновок експертів про стан психіки особи є необхідною передумовою вирішення питання про те, чи можна включити цю обтяжливу

¹ Ситковская О. Д. Вказана праця. – С. 31.

обставину у вину суб'єкту, оскільки не виключено, що винний, вчинивши основне діяння у стані осудності, міг потім в умовах психотравмуючої ситуації (арешт, слідство тощо) опинитися в стані тимчасового розладу психічної діяльності й дати неправильні показання.

Роль експертно-психологічного дослідження для встановлення обставин суб'єктивної сторони злочину визначається й тим, що воно допомагає розкривати окремі елементи злочинної поведінки, які дозволяють слідству і суду виявити суб'єктивне ставлення особи до вчиненого. Унаслідок цього без дослідження психологічних особливостей особи, механізму її поведінки з урахуванням можливого впливу фізіологічного афекту не можна дати правильну оцінку діям особи, зрозуміти сенс і мотиви її поведінки і разом з цим – ступінь усвідомлення вчиненого, винність особи. Встановлення необхідної для наявності вини особи здатності здійснювати ті чи інші дії, як і виявлення дійсних мотивів та мети їх здійснення, потребують психологічного дослідження психічного стану суб'єкта й тому, що разом із фізіологічним афектом на поведінку людини можуть впливати й інші психічні стани – стрес, фрустрація, психічна та емоційна напруга. Експертне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особи необхідне й тому, що правильно пояснити поведінку особи в тому чи іншому психічному стані неможливо без виявлення стійкості особи до стресу, фрустрації тощо. В разі стійкості особи до стресу, фрустрації в екстремальних умовах відбувається максимальна психологічна мобілізація для швидкого та потрібного реагування у відповідних умовах. І навпаки, якщо особа нестійка до стресу, фрустрації можуть виникнути стан загальної загальмованості, зниження продуктивності розумової діяльності, невпевненість, нерішучість, стан психічного запекоту, погіршення пам'яті, уваги. Особливо необхідне судово-психологічне дослідження психічних станів у тих випадках, коли слідчий має справу зі складною мотивацією поведінки суб'єкта. Як правило, у таких випадках має проводитися комплексна психолого-психіатрична експертиза внаслідок того, що хоча зазначені вище психічні стани і не є психічними захворюваннями та розвиваються в нормальних людей, проте вони межують з різного роду психогенними реакціями реактивної хвороби, і для чіткої кваліфікації їх та відмежування від психозу потрібні і психологічні, і психіатричні знання.

Під час встановлення обставин суб'єктивної сторони злочину істотну допомогу може надати і власне психологічний аналіз внутрішньої структури особи. Зокрема, правильне вирішення зазначеного завдання може значною мірою забезпечити психологічне дослідження спрямованості особи як вибірко-

вого ставлення суб'єкта до дійсності, яке своєрідно переживається, що впливає на його діяльність, або таких особливостей особи, як здатність змінювати поведінку відповідно до характеру та умов діяльності, адаптивність особи до умов навколишнього середовища тощо. Аналіз на основі спеціальних знань внутрішньої психологічної структури особи з точки зору будови її мотивів та потреб, ієрархії мотивів, притаманних цій конкретній особі, може надати істотну допомогу у встановленні мотивів, цілей та умислів, якими керувалася особа, вчинюючи злочин. Незважаючи на те що психологічна характеристика мотиваційної сфери в цьому випадку не визначає мотиву злочину (бо стосується спонукань особи лише як елементів установки та самосвідомості), проте проведений експертом психологічний аналіз дозволяє слідчому встановлювати мотиви та цілі злочину не емпірично, а на підставі наукових даних психології поведінки та особи.

Встановлення суб'єктивної сторони злочину ускладнюється тим, що підозрювані намагаючись полегшити своє становище, часто висувують версії, які подають їх дії у більш вигідному для них світлі. Як правило, вони вказують на те, що діяли у стані необхідної оборони, перебували у стані афекту, вчинили злочин з необережності і т. ін. Такі ствердження можуть перевірятися як шляхом проведення психіатричних, психологічних та психолого-психіатричної експертиз для встановлення наявності або відсутності стану афекту, здатності обвинувачуваного усвідомлювати свої дії і керувати ними, так і з допомогою судово-медичних та інших експертиз для перевірки тверджень підозрюваного про намір вчинити інший злочин, ніж той, що йому інкримінується. Так, в провадженні з обвинувачення у вчиненні умисного вбивства підозрюваний указував, що мав намір не вбити потерпілого, а лише спричинити йому тілесні ушкодження. Однак, вивчивши висновок експерта про кількість завданих ударів, їх силу, напрямок і локалізацію, слідчий дійшов до висновку про наявність у обвинувачуваного наміру саме на вчинення вбивства. Таким же чином результати судово-медичної експертизи можуть бути використані і під час вирішення питання про прямий або непрямий характер умислу обвинувачуваного. Так, нанесення удару ножом в область серця служить однією з підстав для висновку, що злочинець діяв саме з прямим умислом¹.

¹ Шкляр Б. М. Использование результатов судебно-медицинской экспертизы на предварительном следствии / Б. М. Шкляр // Роль судебной экспертизы и криминологии в борьбе с преступностью: матер. науч.-практ. конф. (г. Рига, 30 ноября – 1 декабря 1976 г.,) – Рига, 1978. – С. 65.

У слідчій практиці часто виникає необхідність у проведенні експертизи, коли ще немає підозрюваного, але аналізу потребують дії деяких осіб або механізм події, що сталася. У процесі проведення таких експертиз досліджується не лише механізм події (слідоутворення), а й оцінюються дії суб'єкта з позиції дозволеної, об'єктивно необхідної, доцільної або належної поведінки. Специфіка таких експертиз полягає в тому, що вони призначаються для оцінки поведінки, визначення правильності чи неправильності відповідних дій (бездіяльності) суб'єкта (водія, будівельника, лікаря, бухгалтера, шахтаря та ін.) з точки зору вимог спеціальних правил. Це характерно для кримінальних проваджень про порушення правил техніки безпеки, автодорожні пригоди, випуск недоброякісної продукції, пожежі тощо. Відомо, що передумовою визнання вини в кожному випадку є встановлення можливості для суб'єкта усвідомлювати характер своїх дій та передбачати наслідки цих дій. Саме ця обставина визначає значення висновків судових експертів для вирішення питання про вину особи, оскільки саме використання спеціальних знань у деяких випадках дозволяє зробити висновок про наявність або відсутність тієї чи іншої з її інтелектуальних ознак (свідомості, передбачення або можливості передбачення).

Усвідомлювати суспільно небезпечний характер дій означає здатність особи усвідомлювати свої дії та розуміти їх соціальну значущість. Як правило, слідчий виходить з того, що будь-який осудний суб'єкт, котрий досяг певного віку, усвідомлює суспільне значення своїх вчинків. У тих випадках, коли через особливі властивості суб'єкта (нерозвиненість, недоумство, психічне захворювання) або через особливу ситуацію, в якій суб'єкт опинився, виникають сумніви щодо наявності такої свідомості, вирішення цього питання здійснюється за допомогою спеціальних знань. Тому саме це питання часто є предметом дослідження судово-психологічної або психолого-психіатричної експертиз. Відповідаючи на нього, експерт, по суті, свідчить про наявність або відсутність зазначеної ознаки вини. Тому, поза сумнівом, велике значення для вирішення питання про вину особи матиме експертне дослідження як індивідуально-психологічних особливостей особи, так і впливу на суб'єкта певного психічного стану (наприклад, стресу). Так, під час глибокого ступеню афекту людина може втратити здатність розуміти ситуацію та орієнтуватися в ній. Експертний висновок про наявність стану стресу чи афекту та їх вплив на можливість правильного сприйняття особою дійсності матиме безпосереднє значення для встановлення в особи усвідомлення об'єктивної суспільної небезпеки своїх дій. Висновок експерта, по суті, зу-

мовлює висновок про вину суб'єкта також у тих випадках, коли досліджується питання про здатність особи усвідомлювати свої дії, оскільки висновок про те, що «не могла усвідомлювати фактичний характер і значення своїх дій» означає, що особа не могла розуміти або суспільно небезпечний характер дій, або фактичну сторону діяння. Інакше кажучи, висновок експерта може прямо впливати на вирішення питання про вину суб'єкта, тому що інколи саме він дозволяє визнати наявність або відсутність такої ознаки вини, як усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своєї дії (бездіяльності).

Кримінально-правова формула «могла передбачати» має на увазі наявність у особи одночасно як об'єктивної, так і суб'єктивної можливості передбачення. Експертне дослідження особливостей особи сприяє встановленню суб'єктивної можливості передбачення. Дослідження ж обстановки або ситуації дозволяє визначати наявність об'єктивної можливості передбачення. З цього випливає таке: встановлюючи тільки об'єктивну чи суб'єктивну можливість передбачення, експерт вирішує питання не в повному обсязі. Суб'єктивна можливість передбачення доводиться висновком експерта, коли він безпосередньо вирішує питання про те, чи могла особа, перебуваючи в певному психічному стані, передбачати наслідки своїх дій. Судово-психологічні дослідження в цьому плані необхідні тому, що нездатність передбачення наслідків інколи буває результатом помилкового сприйняття і неправильного розуміння дій в разі інтелектуальної нерозвиненості, різних порушень свідомості та інших особливостей психіки. Експертні дослідження важливі не тільки з точки зору аналізу пізнавальних процесів суб'єкта, а й можливих їх змін під впливом специфічних умов певної ситуації.

Для встановлення вини особи у певному виді необережної форми вини суттєве значення мають експертні дослідження в тих випадках, коли особа, яка не передбачала суспільно небезпечних наслідків своїх дій, повинна була і могла їх передбачати виходячи з певної професії чи кваліфікації. Можливість передбачення наслідків утворює безпосередньо суб'єктивний критерій вини (злочинну недбалість). Обов'язок передбачення визначається посадовими або професійними обов'язками, спеціальними правилами, що діють у тій чи іншій галузі, або правилами обережності, що склалися у спілкуванні людей. Це відображає об'єктивний критерій вини. За наявності у суб'єкта спеціальної підготовки, що дозволяє йому передбачати відповідні наслідки своїх дій, виникає необхідність з'ясувати, чи існувала за цих обставин і об'єктивна можливість передбачати наслідки, які настали. Ідеться про передбачення спеціаліста (спеціальне пе-

редбачення), що обумовлюється знаннями суб'єкта як представника певної професії. Таким чином, якщо передбачення наслідків випливає не із загальножиттєвого досвіду, а з тих знань, якими суб'єкт володіє як спеціаліст, то саме експерта в цій самій галузі знань має бути залучено до вирішення питання про спеціальне передбачення. Не володіючи такими знаннями, не можна з'ясувати, чи могла особа передбачати відповідні наслідки. Експертному дослідженню підлягають дії спеціаліста як з точки зору їх своєчасності, правильності та доцільності, так і з позиції дозволеного, тобто того, що міг або повинен був суб'єкт зробити в певній ситуації чи конкретному випадку.

Слід підкреслити, що експертним дослідженням визначається об'єктивна можливість спеціального передбачення не стосовно підозрюваного, а щодо будь-якого спеціаліста в цій галузі знань, професії. Основоположними для висновку експерта в таких випадках є не навички або вміння конкретного суб'єкта, а об'єктивні обставини справи, які дозволяли чи не дозволяли будь-якому спеціалісту оцінити небезпеку ситуації, передбачати розвиток причинного зв'язку та характер наслідків, що настали. Обов'язок передбачення як об'єктивний критерій вини у виді злочинної недбалості за своїм змістом збігається зі службовим обов'язком, що випливає з відповідних професійних вимог чи вимог спеціальних правил, якщо заподіяння шкоди стало наслідком недотримання будь-яких норм безпеки на виробництві чи інших правил, яких має дотримуватись особа, зайнята тією чи іншою професійною діяльністю. Оскільки йдеться саме про службовий (спеціальний) обов'язок, то вирішувати питання про цей об'єктивний момент має право і експерт у тих випадках, коли без відповідних спеціальних знань не можна встановити, чи зобов'язана була особа передбачати настання певних наслідків. Наприклад, авто технічною експертизою вирішується питання про передбачення водієм можливості перекидання автомобіля в конкретній дорожній обстановці; будівельно-технічною експертизою – про можливість обвалення будови під час будівництва; судово-медичною експертизою – про можливі шкідливі наслідки у хворого під час проведення певних лікувальних заходів тощо. Такі висновки експерта істотні для слідчого тим, що дозволяють дійти висновку, чи мав суб'єкт фактичні підстави, необхідні для передбачення настання (можливості настання) шкідливих наслідків, для реалізації свого обов'язку передбачати їх.

Різні відтінки психічного ставлення особи до наслідків, що настали, зобов'язують кожного разу під час дослідження вини встановлювати вольовий критерій, тобто визначати, чи бажав суб'єкт настання суспільно небезпечних наслідків або

тільки свідомо допускав або навіть узагалі виключав їх настання. Оскільки здатність особи керувати своїми діями, коли в цьому виникають сумніви, може встановлюватися тільки за допомогою спеціальних знань, то саме цим насамперед і визнається безпосередня потреба в експертизі під час дослідження вольового критерію вини. Експертні висновки особливо значущі для вирішення питання про вину в тих випадках, коли досліджуються такі психічні стани (фізіологічні афекти, стресові стани), що не виключають осудності, але водночас значно ускладнюють керівництво діями. Дослідженням стану суб'єкта не вичерпується роль судових експертиз в разі аналізу слідчим вольового критерію вини. Воля отримує вираження у свідомій цілеспрямованій діяльності суб'єкта, у здійсненні ним вчинків, спрямованих на заподіяння певних наслідків. Тому встановити наявність бажання як вольового моменту вини означає, по суті, довести спрямованість дій на заподіяння певної шкоди (цілеспрямованість поведінки). Тому експертизи, що забезпечують слідство (суд) дуже різносторонньою інформацією про дії, знаряддя, засоби, способи вчинення злочину, які розкривають об'єктивну спрямованість діяння, відіграють не останню роль під час дослідження вольового критерію вини. Так, під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи довести спрямованість дій на заподіяння смерті потерпілому дозволяють такі обставини, що встановлюються судово-медичною експертизою, як тяжкість і обсяг тілесних ушкоджень, локалізація їх у місцях життєво важливих органів, кількість і сила ударів тощо. В інших випадках судова вибухотехнічна експертиза дозволяє встановити саморобний спосіб виготовлення вибухового пристрою, який було завчасно підготовлено, а потім використано для вчинення злочину.

Висновок експерта доволі часто характеризує вольовий момент вини в тих випадках, коли безпосередньо розкриває такий спосіб дій особи, що має яскраво виражену спрямованість, завідомо та очевидно звернену на досягнення певного результату. Такі дії не можуть бути випадковими чи необережними, у них чітко виявляється бажання досягнення певних наслідків, оскільки ці дії мають чітко цілеспрямований характер. Тому висновок експерта, що засвідчує наявність таких дій, не може не бути включеним у доказування умислу. Наприклад, установлення експертизою факт неодноразовості пострілів у потерпілого або використання спеціально переробленої зброї може бути покладено, разом з іншими доказами, в основу доказування умисного характеру дій. І, навпаки, про відсутність вольового моменту вини можуть свідчити сукупно з іншими обставинами кримінального провадження дані судово-балістичної

експертизи про технічну несправність зброї, можливість спонтанного пострілу (без натиснення на спусковий гачок) під час сутрусу зброї чи удару нею об твердий предмет.

Відомо, що умисел існує не сам по собі, а у зв'язку з певним об'єктом, на який він спрямований, способом і знаряддями вчинення злочину, які у свою чергу існують у відношенні й до суб'єкта, і до об'єкта злочину¹. Експертні дослідження, що розкривають зв'язок між цими елементами, як моментами тої самої події, також можуть забезпечувати слідство необхідними даними, що доводять вину суб'єкта. Експертні висновки, що розкривають зв'язки взаємодії людини із зовнішнім середовищем, дозволяють розглядати те або інше явище, як прояв умислу суб'єкта, можуть бути покладені в обґрунтування вини особи, якщо між виявленими обставинами простежується «зв'язок їх через загальну для них сутність: кожне з них є прояв умислу. Умисел... становить їхню загальну сутність»². Зміст й спрямованість умислу, як відзначив І. М. Лузгін, побічно відображаються й у деяких слідах і різноманітних змінах матеріальної обстановки на місці вчинення злочину³. «Розшифровка» слідчим цих слідів перетворює їх разом з висновком експерта в незамінні матеріальні показники, що розкривають зміст вини, мотиву й мети вчинення злочину. Так, експертне дослідження слідів пожежі й характеру осередків, може виявити цілий ряд матеріальних показників, що підтверджують наявність умисних дій (декілька не зв'язаних між собою осередків пожежі, що не збігаються за часом виникнення й тривалості горіння) або сліди, що свідчать про відсутність вини взагалі (сліди короткого замикання, не пов'язаного з недотриманням правил техніки безпеки).

Залежно від обставин кримінального провадження можуть виявитися важливими експертні дослідження окремих предметів, речовин і матеріалів, якщо доказом, який «розв'язує» питання про наявність вини суб'єкта, виступає в кримінальному провадженні об'єкт певного роду (вогнепальна, холодна зброя, наркотичний засіб й т.д.) або факт, що виявляється експертом, тотожності об'єкта за його слідами. Прикладом може слугувати випадок на полюванні, коли під час одночасної стрільби декількох учасників

¹ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – С. 46.

² Эйсмэн А. А. О формах связи косвенных доказательств / А. А. Эйсмэн // Вопросы криминалистики. – М. : Юридическая литература., 1964. – Вып. 2. – С. 19.

³ Лузгин И. М. Расследование как процесс познания / И. М. Лузгин. – М., Юридическая литература, 1969. – С. 33.

був убитий один з них. Кожен з учасників полювання заявляв, що він не стріляв у потерпілого. Вирішальне значення для встановлення вини одного з підозрюваних мав категоричний висновок балістичної експертизи про те, що картеч, вилучена з трупа, була вистріляна з рушниць підозрюваного. Інший приклад. Висновок експерта про наявність на тілі жертви слідів асфіксії, які вказують на здавлювання органів ший руками, а також на те, що такі сліди не могли бути викликані здавлюванням ший власною рукою виступають доказом, що свідчить про спрямованість умислу. Експерт-пожежотехнік, дослідивши сліди пожежі та характер осередкових уражень, може виявити ознаки, що підтверджують наявність умисних дій (кілька не пов'язаних між собою осередків пожежі, що не збігались за часом виникнення і тривалістю горіння) або свідчать про відсутність вини взагалі (сліди короткого замикання, не пов'язаного з недотриманням правил техніки безпеки).

Проведений аналіз показує, що висновки експертів різних спеціальностей можуть використовуватись і використовуються для встановлення практично всіх елементів складу злочину.

4.4. Судові експертизи у структурі тактичних операцій

Проведення експертизи тісно взаємопов'язане з іншими слідчими діями, організаційними і оперативно-розшуковими заходами, направленними на вирішення завдань розслідування. У криміналістиці вказаний комплекс дій та заходів називається «тактичною операцією». Уперше визначення тактичної операції було дано А. В. Дуловим у 1972 р.¹, яке потім уточнювалося². У подальшому ідею тактичних операцій підтримали та розробляли вчені-криміналісти В. П. Бахін³, Р. С. Белкін¹,

¹ Дулов А. В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений / А. В. Дулов // 50 лет Советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Л.: Институт усовершенствования следственных работников прокуратуры и МВД, 1972. – С. 23–27.

² Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск: Белорусский государственный университет, 1979. – 128 с.

³ Бахин В. П. Тактическое решение и тактическая операция / В. П. Бахин // Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтвский и др.; под ред. В. К. Лисиченко. – Киев: Вища школа, 1988. – С. 24–29.

В. А. Журавель², І. М. Комаров³, І. М. Лузгін⁴, В. О. Образцов⁵, В. І. Шиканов⁶, С. І. Цветков⁷, М. П. Яблоков⁸ та ін. Науковим проблемам побудови тактичних операцій у криміналістиці, розгляду їх функцій та практиці реалізації під час кримінального провадження присвячена докторська дисертація В. М. Шевчука, в якій підведені певні підсумки дослідження цієї важливої проблеми⁹. Прийняття концепції тактичних операцій відбилося у монографіях та посібниках з криміналістики останніх років, в яких тактичні операції висвітлюються в окремих розділах або розглядаються як елемент структури криміналістичної методики розслідування певної категорії злочинів.

Основною ознакою тактичних операцій А. В. Дулов вважає наявність мети, завдання, яке необхідне вирішити за допомогою певної сукупності тактичних засобів¹⁰. М. В. Салтевський

¹ Шиканов В. И. Информация к тактической операции «Атрибуция трупа» / В. И. Шиканов. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 1975. – 182 с.

² Журавель В. А. Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. А. Журавель // Вісник Академії правових наук України. – Харків : Право, 2009. – № 2. – С. 208.

³ Комаров И. М. Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / И. М. Комаров ; Алтайский государственный университет. – Барнаул, 2003. – 36 с.; Комаров И. М. Криминалистические операции досудебного производства в системе криминалистики / И. М. Комаров. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 256 с.

⁴ Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 103.

⁵ Образцов В. А. Организационное обеспечение тактических комплексов действий / В. А. Образцов // Криминалистика; под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1997. – С. 83-89.

⁶ Шиканов В. И. Информация к тактической операции «Атрибуция трупа» / В. И. Шиканов. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 1975. – 182 с.

⁷ Цветков С. И. К вопросу о формировании частной криминалистической теории тактических операций / С. И. Цветков // Проблемы первоначального этапа расследования : сб. науч. тр. Ташкентской высшей школы МВД СССР. – Ташкент, 1986. – С. 31-39.

⁸ Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования (некоторые теоретические положения) / Н. П. Яблоков. – М. : Московский государственный университет, 1985. – 98 с.

⁹ Шевчук В. М. Теоретичні основи формування та реалізації тактичних операцій в криміналістиці: автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / В. М. Шевчук ; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Харків, 2013. – 32 с.

¹⁰ Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск: Белорусский государственный университет, 1979. – С. 43.

указує, що тактична операція – це впорядкована система засобів криміналістичної тактики, планована слідчим для вирішення складних проблемних ситуацій, що виникають на досудовому і судовому слідстві¹. На думку В. Ю. Шепітько тактична операція є поєднанням однойменних або різнойменних слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування, а типова тактична операція – це алгоритм, програма дій слідчого, інших осіб щодо завдань, які виникають у слідчих ситуаціях². В. М. Шевчук на підставі ретельного аналізу висловлених криміналістами думок щодо розглянутої проблематики сформулював узагальнююче визначення тактичної операції у досудовому розслідуванні як криміналістичного комплексу організаційно-тактичної спрямованості, який являє собою систему слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, обумовлених слідчою ситуацією і пов'язаних з вирішенням окремого тактичного завдання. Під тактичною операцією у процесі судового провадження слід розуміти систему судових, організаційно-технічних та інших дій, обумовлених судовою ситуацією і спрямованих на вирішення окремого тактичного завдання у ході судового розгляду³.

Аналіз криміналістичної літератури з досліджуваної проблеми дає підстави дійти висновку, що на сьогодні тактичні операції, в яких суттєвим елементом є судові експертизи, спеціально не розглядалися. Необхідність розробки та застосування тактичних операцій, в яких обов'язковим структурним елементом включаються експертизи, висловили 83 % опитаних слідчих. Тому доцільно проаналізувати структуру цих тактичних операцій та встановити мету їх проведення. Перш ніж перейти до розгляду тактичних операцій, які включають експертні дослідження, відзначимо два вихідні положення. Побудова системи типових тактичних операцій в теорії криміналістики має відбуватися відповідно до певного різновиду злочинів, визначеного етапу розслідування, слідчої (судової) ситуації, що склалася, і тих тактичних завдань, які з неї випливають. З урахуван-

¹ Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2006. – С. 305.

² Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. / В. Ю. Шепітько. – Харків : Харків юридичний, 2007. – С. 179.

³ Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : моногр. / В. М. Шевчук. – Харків : Апостіль, 2013. – С. 123.

ням того, що одні й ті ж експертизи проводяться за різними категоріями кримінальних проваджень, представляється можливим типізувати тактичні операції безпосередньо по відношенню до експертних досліджень. Завдання, що впливають з ситуації розслідування, позначимо у назві тактичної операції. Що стосується етапів розслідування, то вони впливають на вибір тактичного завдання й, відповідно на ціль тактичної операції.

Серед вчених проблема стадійності кримінального провадження розглядається у зв'язку з розробкою криміналістичних методик розслідування. Дослідники неоднозначно тлумачать поняття «етап розслідування» наповнюючи його різним вмістом. «Етап» (від франц. *etape* – перехід, перегін) означає стадію, окрему частину, відрізок якого-небудь шляху. В криміналістичній літературі виокремлюють два¹, три², чотири³ та п'ять⁴ етапів розслідування, іменують їх «дослідчим», «попереднім», «першочерговим», «початковим», «наступним», «заключним», «судового слідства». Фактично чітко позначені тільки момент виникнення початкового (відкриття кримінальної провадження) і кінець заклучного (завершення досудового розслідування) етапів. Р. С. Белкін пише, що момент закінчення початкового етапу настає, коли всі докази виявлені й закріплені, всі невідкладні слідчі дії виконані, усе, що вбачалося необхідним за цих умов, зроблено. Наступний етап характеризується розгорнутим, послідовним й методичним доказуванням⁵. Але ж на наступному етапі також виникають докази, а невідкладність проведення слідчої дії (зокрема експертизи) обумовлена слідчою ситуацією, що виникає. Можна стверджувати, що межі між етапами нечіткі і суб'єктивні.

Ми схильні дотримуватися точку зору тих вчених, які етапи розслідування корелюють із певними процесуальними рішеннями слідчого, котрі тісно пов'язані із станом розсліду-

¹ Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступления: конспект лекций по советской криминалистике / А. Н. Колесниченко. – Харьков: Харьковский юридический институт, 1965. – 47 с.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 784-786.

³ Шмонин Л. В. Методология криминалистической методики: монография / Л. В. Шмонин. М. : Юрлитинформ, 2010. – С. 109-110.

⁴ Драпкин Л. Я. Структура и функции первоначальных следственных действий в методике расследования преступлений / Л. Я. Драпкин // Методика расследования преступлений: матер. науч.-практ. конф. (г. Одесса, 21-22 ноября 1976 г.). – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 87-89.

⁵ Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 785-786.

вання, повнотою зібраних доказів. Кримінально-процесуальний закон в структурі досудового розслідування злочину не виділяє будь-яких етапів. Акцент робиться на процесуальних рішеннях (початок кримінального провадження, вибір запобіжного заходу, повідомлення про підозру та ін.). Проте, як слушно зазначає А. Ф. Волобуєв процес розслідування злочину розглядається перш за все як система внутрішньо взаємопов'язаних та скоординованих процесуальних дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, вилучення та використання доказів. На певних проміжках розслідування в залежності від умов і тактичних завдань, що вирішуються, можуть бути виділені підсистеми дій слідчого. Саме для цього в криміналістичній методиці використовується періодизація процесу досудового розслідування з виділенням певних етапів. Таким чином. етапи розслідування не можуть розглядатися окремісно від процесуальних рішень кримінального провадження¹. Щодо кількості етапів, то вбачається найбільш обґрунтованим виокремлення двох – початкового (з моменту початку досудового розслідування) і наступного (до завершення досудового розслідування)². Завершення одного етапу та початком другого є повідомлення особи про підозру (ст. 276 КПК України). Ми погоджуємося із Г. Ю. Жирним про те, що заключний етап є зайвим, оскільки слідчих (розшукових) дій на ньому не проводиться, а процесуальні дії не спрямовані власно на розслідування злочину, збирання та перевірку доказів³.

Узагальнення слідчої практики, а також літературних даних по розслідуванню окремих видів злочинів дозволяє виділити кілька видів типових тактичних операцій, що здійснюються на визначених двох етапах розслідування злочинів і обов'язково включають проведення експертиз⁴.

Для початкового етапу кримінального провадження типовим є перелік таких завдань: 1) встановлення місця, часу та

¹ Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – С. 177-178.

² Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : моногр. / Р. С. Степанюк; за заг. ред. докт. юрид. наук А. Ф. Волобуєва. – Харків : НікаНова, 2012. – С. 121.

³ Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних методик розслідування певних категорій злочинів / Г. Ю. Жирний // Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матер. наук.-практ. конф.: У 2-х част. – Сімферополь: Доля, 2002. – Ч. 2. – С. 162-167.

⁴ Щербаковський М. Г. Судова експертиза в структурі тактичних операцій / М. Г. Щербаковський, С. П. Лапта // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Серія: Право. – Харків, 2007. – Вип. 1 (2). – № 757– С. 120-126.

інших обставин вчинення злочину, а також виявлення, фіксація та вилучення його слідів; 2) встановлення, пошук і затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину; 3) збирання доказів, достатніх для повідомлення про підозру, хоча б за одним епізодом злочинної діяльності. Визначальна риса початкового етапу розслідування полягає в тому, що слідчий має у своєму розпорядженні тільки первинні, вкрай обмежені відомості про злочин. Як відзначається у спеціальній літературі, у більшості випадків початковому етапу розслідування властивий стан інформаційної невизначеності, причинами якого є дефіцит часу, обмежена кількість джерел доказової і орієнтуючої інформації, неперевірений характер відомостей, що є у розпорядженні слідчого, давність учиненого злочину і т. ін.¹ Так, під час розслідування насильницьких злочинів первинними джерелами інформації є пошкодження на перешкодах і засобах замикання, сліди ніг, рук і інших частин тіла, сліди насильства на тілі потерпілого, різного роду біологічні сліди, виділення організму людини (волосся, кров, клапті шкіри, мікросліди), а також різні предмети, залишені на місці події (зброя злочину, речі, одяг, їхні окремі частини). Тому на цьому етапі розслідування велике значення має своєчасне призначення і проведення експертиз, результати яких використовуються як підстави для побудови і перевірки загальних і окремих слідчих версій. Експерт досліджує окремі матеріальні сліди злочину та обстановку у цілому і з цього приводу дає аргументований висновок². Результати експертизи містять орієнтуючу інформацію, необхідну для пошуку злочинця, зброї злочину та ін., а після встановлення об'єктів, що перевіряються, – доказову інформацію про їх причетність до злочину. Враховуючи викладене вище, на початковому етапі розслідування можна виділити наступні типові тактичні операції, що проводяться для вирішення типових тактичних завдань.

Тактична операція «Пошук і встановлення невідомого злочинця або предметів, пов'язаних зі злочином».

Операція поводиться в ситуації, що характеризується наявністю певних відомостей про подію злочину та відсутністю

¹ Авраменко И. А. Анализ исходной информации на начальном этапе расследования / И. А. Авраменко // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. / Государственное учреждение «Научно-практический центр Государственного комитета судебных экспертиз». – Минск: Право и экономика, 1992. – Вып. 9. – С. 90.

² Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. – М.: Наука, 1978. – Вып. 9. – С. 72.

або незначною кількістю таких щодо особи злочинця¹. На нашу думку в сучасних умовах криміналізації суспільства саме матеріальні сліди злочинів, встановлення з їх допомогою доказових фактів та отримання необхідної орієнтуючої пошукової інформації набувають все більшого значення в процесі повного та швидкого розслідування злочинів, вчинених в умовах неочевидності. Реалізується така можливість значною мірою за допомогою експертиз. Теоретичною основою розглядуваних тактичних операцій є алгоритм ідентифікації, запропонований В. Я. Колдіним². Умовно весь комплекс дій щодо пошуку невідомої особи, яка вчинила злочин, та предметів з ним пов'язаним умовно можна розбити на три етапи: а) збирання слідів злочину, отримання інформації про ознаки і властивості невідомого злочинця та предметів; б) використання орієнтуючої інформації під час проведення пошукових заходів; в) встановлення обмеженої сукупності осіб (предметів), що перевіряються; г) ідентифікація особи, яка вчинила злочин (предметів). З тактичного боку пошук злочинця ґрунтується на інформації щодо ознак і властивостей його особистості, яка в свою чергу, може містити або не містити конкретно-індивідуальні відомості про нього³. Алгоритм пошуку невідомого злочинця та предметів включає послідовне рішення таких завдань та відповідних ним дій та заходів.

1. Проведення оглядів, обшуків, освідування потерпілого для виявлення слідів-джерел інформації про ознаки шуканого злочинця та предмету. Виявлення матеріальних джерел інформації про злочин, злочинця тощо, є основою для вирішення ідентифікаційно-пошукових завдань. Сліди шуканого злочинця та предметів, що відображають їх властивості, служать для отримання первісної орієнтуючої інформації про особу та предмети, які зв'язані з розслідуваною подією. Виявлення слідів відноситься до слідчого пошуку і здійснюється шляхом застосування слідчих (розшукових) дій⁴.

2. Проведення експертиз щодо виявлених слідів злочину. Провадження експертиз направлено на отримання орієнтуючої

¹ Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : моногр. / В. В. Тіщенко // Одеська національна юридична академія. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 182.

² Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – С. 370-382.

³ Ткачук Т. А. Использование результатов исследований и экспертиз в поиске преступника: дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Т. А. Ткачук; Юридический институт МВД России. – М., 2003. – С. 80-81.

⁴ Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя / В. П. Колмаков. – М. : Юридическая литература, 1977. – С. 29-37.

інформації для встановлення ознак злочинця та предметів¹. Діагностичному дослідженню підлягають: а) сліди, що безпосередньо відбивають властивості особи (відбитки пальців, почерк, голос, усна та письмова мова, біологічні виділення та ін.); б) сліди одягу, взуття, інших речей злочинця; в) сліди знарядь злочину, транспортних засобів, пов'язаних з шуканою особою; г) інші сліди на елементах обстановки місця злочину. На підставі результатів експертизи з урахуванням іншої інформації з кримінального провадження будується гіпотетична модель, «пошуковий портрет» невідомого злочинця (шуканої особи), предмету та встановлення їх належності до: а) широкої сукупності (класу) осіб, речей за загальними ознаками; б) вузької сукупності (групи) осіб, речей за окремими ознаками².

Моделювання шуканої особи з урахуванням ситуації вчинення злочину дозволяє установити напрямки відображення її властивостей, їхній характер і природу. Воно дає змогу попередньо визначити об'єкт, що ідентифікується, а також зміст роботи з одержання зразків для експертного дослідження. При цьому використовується ефект так званих зустрічних ідентифікаційних зв'язків, комплексне використання яких – на думку М. Я. Сегая – є необхідною умовою встановлення тотожності шуканого об'єкта³. Так, під час пошуку особи, яка здійснила злом, виходячи зі способу злочину й особливостей ушкодженої перепони, висувається версія про наявність слідів і мікрочастинок, які можуть бути виявлені на тілі, одязі і носильних речах злочинця. З урахуванням цього здійснюється відбір зразків на місці злочину, а також в подальшому – під час огляду осіб, які перевіряються.

Експертне моделювання шуканого злочинця та предмету має різне функціональне призначення. По-перше, воно забезпечує, одержання зразків для порівняльного дослідження. Так, експериментальні зразки почерку, вузлів, інших об'єктів є не що інше, як моделі відображень шуканої особи з урахуванням умов і обставин розслідуваної події. По-друге, модель шуканого об'єкту, розглянута в динамічній системі інших елементів розслідуваної події, дозволяє відокремлювати пов'язану зі злочи-

¹ Саїнчин О. С. Розслідування умисних вбивств: теорія та практика : моногр. / О. С. Саїнчин. – Одеса: СПД Бровкін О. В. – С. 114.

² Перлін С. І. Експертна версія – задокументоване ініціативне інформування суб'єктів розслідування / С. І. Перлін, С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко, Т. П. Матюшкова // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2014. – Спец. випуск. № 1. – С. 225-231.

³ Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. / М. Я. Сегай. – К. : РИО МВД УССР, 1970. – С. 29.

ном кримінально-релевантну інформацію від іншої нейтральної інформації. По-третє, моделювання шуканого об'єкту допомагає також вирішити важливе для слідчої і судової практики питання про характер відомостей про обставини злочину, що мають значення для проведення експертизи, і тому повинні повідомлятися експерту слідчим. Як впливає зі сказаного раніше, характер зазначених відомостей обумовлений інформаційним змістом моделі з урахуванням її функціонування в обставинах розслідуваної події. Відомості, що повідомляються експерту під час призначення експертизи, дозволяють не тільки правильно усвідомити поставлене завдання, але й оцінити результати дослідження. Інформація про збереження або зміну властивостей об'єкта після вчинення злочину обумовлює, в остаточному підсумку, правильне рішення питання про тотожність. По-четверте, моделювання шуканого злочинця, предмета з урахуванням слідчої ситуації полегшує перевірку й оцінку результатів ідентифікації під час сукупної оцінки зібраних доказів. Таким чином, встановлення особи та предмету, що перевіряється, як інформаційної і предметної моделі шуканого об'єкту, є важливим інструментом доказування. Експертна модель шуканого злочинця або предмету забезпечує правильне орієнтування слідчого в обставинах кримінального провадження, цілеспрямований пошук злочинця або предмета, пов'язаного зі злочином, ефективне одержання зразків для порівняльного дослідження.

На основі властивостей невідомого злочинця, шуканого предмету, що встановлені експертним дослідженням за залишеними слідами, початкове завдання їх пошуку визначається як перехід від установлення невизначено широких сукупностей (класів) об'єктів до встановлення їхніх вузьких якісно визначених сукупностей (груп), тобто вихідної сукупності. Установити належність невстановленої особи до класу або групи – це значить скласти уявлення про те, до якої сукупності, соціальної категорії, верстви населення він відноситься (вікової, статевій, расової, національної, професійної і т. ін.)¹. Вирішення цього завдання навіть на рівні побудови гіпотетичної моделі злочинця дозволяє окреслити коло осіб, серед яких він може перебувати. Вихідну сукупність можна визначити як мінімальну множину, коло шуканих осіб, виділених на основі вихідної орієнтуючої інформації, що встановлена експертним дослідженням слідів злочину. Формований комплекс пошукових ознак

¹ Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений: курс лекций / В. А. Образцов. – М. : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. – С. 296.

може бути комбінованим і включати достовірні й імовірні ознаки. Звичайно, загальні ознаки дозволяють скласти уявлення про досить велике коло людей, що підлягають перевірці. Завдання експерта полягає у забезпеченні конкретизації вихідної множини осіб, які перевіряються. З цією метою провадиться класифікація, поділ зазначеної множини на групи, підгрупи за іншими встановленими ознаками злочинця. Так, поняття «особа чоловічої статі, середнього зросту» характеризує невизначено широку сукупність (клас) осіб, непридатну для організації пошукових дій. Виділення ж у матеріальних слідах додаткової інформації про зовнішні (колір волосся) й інші (група крові) окремі властивості шуканої особи означає перехід до більш визначеної і вузької класифікаційної групи.

Такі ж процедури стосуються предмету, чії сліди або залишені на місці події частини піддаються експертному дослідженню. Експертом на підставі дослідження субстанціональних та сигналетичних властивостей слідів встановлюється спочатку широка множина (рід) однорідних об'єктів за субстратом матеріалу предмету, його призначенням як виробу, галуззю застосування та ін., яка поступово зменшується до більш вузьких груп. Установлення роду здійснюється на основі технічних, природничо-наукових стаціонарних класифікацій, створених поза зв'язком із розслідуваною подією. Для предметів такими класифікаціями є вимоги стандартів (наприклад, марки металів, бензинів, калібр зброї тощо), природничо-наукові класифікації (рослин, ґрунтів, дорогоцінних каменів та ін.). Підставами класифікацій виступають загальні ознаки осіб та предметів. Характерними рисами такого дослідження є: а) одержання вихідної інформації зі слідів шуканого злочинця та предмета; б) використання еталонів різних класифікаційних груп (наприклад, матеріалів, холодної зброї), а також описів їхніх властивостей у картотеках, каталогах, довідниках тощо (наприклад, слова та вирази, характерні для мешканців певної місцевості; склад скла, форма та розміри патронів й т.д.); в) порівняння виявлених слідів і еталонів (описів) за класифікаційними ознаками; г) установлення мінімального за обсягом класу, що обов'язково містить шукану особу та предмет. Звуженню кола осіб та предметів, що перевіряються, сприяє виявлення експертом нових даних, що дозволяють виключити з гіпотетичної уявної моделі шуканого об'єкту такі групи осіб та предметів, для яких ці ознаки не характерні.

Після того, як можливості стаціонарних класифікацій вичерпані, подальша індивідуалізація шуканого об'єкту здійснюється шляхом накопичення ознак, що використовуються для формування спеціальних груп. Як зазначає О. О. Ейсман «на

відміну від стаціонарних чи універсальних класів, нестаціонарні чи спеціальні класи (групи) не тільки не входять в універсальні загальноприйняті класифікації, але навіть у межах спеціальної галузі знань не мають стійкої номенклатури»¹. За термінологією В. С. Мітричева «стаціонарні класи» визначаються як «рід», а «нестационарні» – як «група». Група об'єктів окреслюється з урахуванням обставин конкретного провадження, «за принципом наявності об'єктів, що входять до неї, одного або багатьох ознак випадкового походження»². Наприклад, належність шуканого злочинця до групи осіб, у яких є шрами на фалангах пальців рук. Під час розв'язання класифікаційно-діагностичного завдання авторознавчої експертизи група осіб, які перевіряються, поступово звужується послідовним встановленням рідної мови автора, місця формування мовних навичок, освітнього рівня, статі, віку, та інших типологічних характеристик³. Для утворення груп можуть бути використані не всі ідентифікаційні властивості або окремі ознаки особи та предмету, а тільки ті, які добре виражені і достатньо стійкі в ідентифікаційний період. Показові в цьому відношенні «особливі прикмети» зовнішності, що мають особливо велике значення під час пошуку злочинця, відхилення від стандартів в складі матеріалів, конструкції, формі предметів, що шукають. До числа таких ознак відносяться стійкі анатомічні і функціональні аномалії людини: шрами, дефекти пальців рук, ніг, заїкання, акцент; особливості будови предметів, кількісний та якісний склад матеріалу. Кожна з цих ознак характеризує спеціальний клас або групу, що істотно обмежує вихідну сукупність. Таке обмеження буде тим значнішим, чим більша кількість специфічних, добре виражених і стійких властивостей була використана для формування груп.

Виявлення й оцінка відзначених ознак проводиться експертом, завдання якого полягає у виділенні на основі вивчення слідів мінімальної за обсягом групи, яка містить у собі шукану особу чи предмет.

¹ Эйсман А. А. Заключение эксперта: структура и научное обоснование / А. А. Эйсман. – М. : Юридическая литература, 1967. – С. 35.

² Митричев В. С. Криминалистическая идентификация целого по частям / В. С. Митричев // Теория и практика идентификации целого по частям: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1976. – Вып. 24. – С. 9.

³ Свиридова Л. В. Оцінні судження експерта в процесі виконання судово-авторознавчої класифікаційно-діагностичної експертизи // Л. В. Свиридова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 262.

3. Встановлення обмеженої сукупності об'єктів, що перевіряються. Проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів з метою: а) визначення групи осіб та предметів, що будуть перевірятися; б) їх кількісного обмеження. На основі відокремлених за допомогою класифікаційних сукупностей (класів, груп) даних про шуканого злочинця та пов'язані із злочином предмети встановлюється коло об'єктів, що перевіряються. Об'єкт, що перевіряється, – це модель шуканого злочинця або предмету, спочатку інформаційно-логічна (версія), а потім і матеріальна, після того, як виявлена відповідна особа, предмет. Під час побудови і використання такої моделі пошукові ознаки доповнюються ситуаційними, які впливають з аналізу слідчої ситуації й розгляду осіб та предметів що перевіряються, як одними з можливих елементів механізму злочинної події. Якщо в момент вчинення злочину у визначеному місці знаходилася обмежена множина людей та предметів, то перевіряються всі об'єкти. Моделювання шуканого злочинця або предмету має істотне значення, як на етапі експертного дослідження, так і в ході пошуку й оцінки його результатів. Ситуаційний критерій дозволяє в певних випадках не тільки виділити окрему групу об'єктів, що перевіряються, але і дати їм точне кількісне визначення

В ході тактичної операції встановлення кількісно визначеної групи об'єктів, до якої належить шуканий злочинець або предмет, здійснюється двома методами: а) обмеження; б) виключення. Метод обмеження полягає у встановленні об'єктивного зв'язку осіб та предметів, що входять у групу, з розслідуваною подією. Злочин вчиняється в обмежених рамках часу, простору і певним способом. Як показує досвід, об'єкти з близькими характеристиками, які відносяться до однієї класифікаційної групи, зустрічаються в зазначених рамках відносно рідко. Це дозволяє, з урахуванням слідчої ситуації, виділити з складу групи обмежену кількість осіб та предметів. Так, якщо на місці події виявлені гільзи, що були стріляні із рідкої моделі зброї, це різко звужує коло шуканих об'єктів. Провідна роль у пошуку належить оперативно-розшуковим заходам та перевірки за криміналістичними обліками. Метод виключення полягає в тому, що порівняльне дослідження здійснюється з метою послідовного виключення основної маси осіб та предметів, які входять у групу, що перевіряється. Виключення осіб та предметів може бути здійснено без застосування експертних досліджень на основі виявлення одного-двох несумісних властивостей порівнюваних об'єктів. Наприклад, особа, яка перевіряється, може бути виключена у зв'язку з істотною відмінністю за віком із шуканим злочинцем або через те, що розмір її взуття

значно більший від розміру взуття, сліди якого виявлені на місці події і т. ін. Як видно з наведених прикладів, ознаки, що виключають, можуть бути використані для оперативної індивідуалізації під час проведення оперативно-розшукових заходів і максимального звуження кола об'єктів, що перевіряються.

Слід підкреслити, що підставами для кількісного визначення групи осіб та предметів, що перевіряються, можуть бути не будь-які обставини кримінальної справи, а лише ті, в яких можна індивідуалізувати шуканий об'єкт. Це такі обставини, виходячи з яких, можна скласти вичерпний перелік осіб та предметів, що перевіряються, а також, по можливості, виділити їх за її індивідуальними ознаками. На відміну від загального визначення на попередніх етапах тактичної операції, об'єкт, що перевіряється, одержує індивідуальне визначення. Наприклад, за результатами дослідження часток лакофарбового покриття з місця події обмежується кількість транспортних засобів певного кольору кузова. Якщо коло осіб та предметів, що перевіряються, встановлене і строго обмежене, застосування методу виключення може виявитися достатнім для встановлення мінімальної кількості або конкретного об'єкту пошуку і вирішення завдань доказування. Необхідно звернути увагу на те, що використання методу виключення вимагає під час проведення тактичної операції тісного взаємозв'язку слідчого та експерта.

За результатами проведених пошукових заходів встановлюються особа чи предмет, що перевіряються, тобто об'єкти, які згідно обставинам кримінального провадження можуть бути шуканим злочинцем, або причетним до злочину предметом. Особи та предмети, які залишилися, піддаються всебічному експертному ідентифікаційному аналізу.

4. Отримання від особи та предмету, які перевіряються, зразків для експертизи (ст. 245 КПК України) або направлення експерту безпосередньо предмета, що перевіряється.

5. Проведення експертиз з метою ідентифікації конкретного об'єкту за залишеними слідами. Після визначення кола осіб та предметів, що перевіряються, настає етап ідентифікаційного експертного дослідження. Для досягнення цілей ідентифікації об'єкт (особа, предмет), який перевіряється, повинний бути виділений в обстановці розслідуваної події як одиничний матеріальний об'єкт, що має конкретні данні. У літературі існує думка з якою ми погоджуємося, що у випадках, коли об'єкт, як елемент речової обстановки не визначений у конкретних межах чи в обсязі матеріальної субстанції, індивідуальна

ідентифікація виявляється неможливою й експерт може зробити висновок тільки про родову чи групову належність¹.

6. Шуканий злочинець встановлюється на основі виявлення зв'язку ідентифікованої особи з обставинами вчинення злочину. Злочинець встановлюється за позитивними результатами у сукупності із іншими доказами. У наведеному алгоритмі кожне наступне завдання впливає з попереднього і не може бути розв'язане без його вирішення.

Тактична операція «Встановлення механізму вчинення злочину».

Ціллю тактичної операції є встановлення механізму злочину в цілому, як процесу, який розвивається у часі і матеріальній обстановці. Особливо актуально проведення цієї операції для неочевидних злочинів. Початком операції є огляд місця події (ст. 237 КПК України), після якого залучається експерт (експерти). Визначення механізму злочину реалізується, як шляхом провадження однорідного так й комплексного експертного дослідження. Процесуальною формою такого дослідження є:

- проведення однорідної експертизи на місці події. Вище ми наводили приклад про балістичні експертні ситуаційні дослідження, які проводяться з метою встановлення напрямку, кількості та послідовності пострілів; дистанції пострілу; місця знаходження особи, яка здійснювала постріл; кута між напрямом пострілу та перешкодою; взаємного розташування особи, яка стріляла, та потерпілого; кількості осіб, які стріляли, або зброї, що була застосована; можливості здійснення пострілу в умовах місця події; можливості здійснення суїцидного пострілу; можливості здійснення прицільного пострілу в умовах місця події²;

- проведення кількох, частіше різнорідних, але взаємопов'язаних експертиз по дослідженню вилучених з місця події різних об'єктів. Експертним дослідженням, що проводиться у експертної установі, встановлюються окремі елементи механізму злочинної події, наприклад – суб'єкти, знаряддя злочину, час, спосіб проникнення у приміщення тощо. Після отримання всіх висновків слідчим підсумується вся встановлена експертами інформація для реконструкції механізму злочину в цілому;

¹ Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.717 / В. С. Митричев ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – 1971. – С. 22-23.

² Торопов С. О. Попередні та експертні балістичні дослідження на місці події: дис.. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. О. Торопов ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – С. 87-88.

– проведення комплексної експертизи, у рамках якої здійснюються дослідження, направлені на вирішення, як ідентифікаційних, так і ситуаційних завдань з установлення механізму злочину. Типовим прикладом ідентифікаційних досліджень є встановлення факту контактної взаємодії об'єктів, які були втягнуті у подію злочину¹. Так, комплексною матеріалознавчою (волоконознавчою), судово-медичною і трасологічною експертизами встановлюється факт контакту між підозрюваним і потерпілим. Вирішення ситуаційних завдань безпосередньо пов'язане з установленням механізму злочину на підставі експертного вивчення різнохарактерних слідів у взаємозв'язку з обстановкою місця події. Це дослідження здійснюється на місці події. Наприклад, комплексною судово-медичною і автотехнічною експертизою встановлюється механізм наїзду автомобіля на пішохода, комплексною судово-медичною і балістичною експертизою визначається взаємне розташування потерпілого і особи, яка стріляла, відстань пострілів, кількість і послідовність пострілів і т. ін.

Тактична операція «Затримання злочинця на гарячому».

Дана операція направлена на отримання за допомогою експертних досліджень об'єктивних даних про причетність особи до злочину. Тактичний комплекс, як правило, спрямований на закріплення й перевірку доказів, отриманих під час передачі грошей й подальшого затримання збувальника наркотиків, продавця зброї, підроблених документів або «живого товару», вимагача, хабарника та ін. Типова тактична операція має структуру такого алгоритму.

1. Огляд (ст. 237 КПК України). Здійснюється огляд предметів, що вручаються особі, яка буде купувати наркотики, зброю («покупець»), передавати гроші вимагачу або хабарнику. Огляду підлягають гроші, а також звуко-, відеоапаратура, які знаходяться у особі. У протоколі огляду описуються купюри (кількість, номінал, номери, серії, індивідуальні ознаки), наявність на них спеціальних речовин (люмінофорів) та зроблених за їх допомогою написів на купюрах та упаковці. Частина паперової упаковки вилучається. Відносно апаратури вказується її вид, тип, назва. Проведені операції мають важливе процесуальне та доказове значення, оскільки створюють вихідні дані для подальшого проведення комплексу експертиз.

2. Контроль за вчиненням злочину у формі оперативної закупки або спеціального слідчого експерименту (ст. 271 КПК

¹ Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактної-слідової взаємодії об'єктів : моногр. / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Харків : ВКФ «Гриф», 2004. – С. 67.

України). Передача грошей особі щодо якої є інформація про намір вчинити протиправні дії. Негласна слідча (розшукова) дія фіксується заздалегідь підготовленими технічними засобами.

3. Затримання особи під час вчинення злочину (ст. 208 КПК України). Відразу після передачі грошей здійснюється фізичне затримання особи на місці її перебування, тобто на гарячому.

4. Особистий обшук підозрюваного (ст. 223 КПК України). Під час обшуку виявляються гроші, що були передані особі. Одним із варіантів може бути огляд місця події (ст. 237 КПК України) або обшук житла (ст. 236 КПК України). У протоколі огляду місця події або обшуку фіксуються місце розташування приміщень, меблів і т. ін., а також місцезнаходження грошей.

5. Освідчування підозрюваного (ст. 241 КПК України). Під час проведення освідчування у затриманій особі роблять змиви з рук для виявлення спеціальних речовин, якщо перед проведенням контролю за вчиненням злочину гроші були оброблені такою речовиною.

6. Огляд предметів, виявлених під час особистого обшуку, обшуку в приміщенні або огляду місця події (ст. 237 КПК України). У протоколі описуються вилучені під час обшуку гроші. Зазначаються кількість, номінал, реквізити, ознаки, наявність надписів, зроблених заздалегідь спеціальними речовинами (виявляються освітленням грошей ультрафіолетовим освітлювачем).

7. Особистий обшук особи, яка передавала гроші (ст. 223 КПК України). Під час обшуку вилучаються предмети, що були передані збувальником наркотиків, продавцем зброї або підроблених документів та ін., а також звуко-, відеоапаратура, яка знаходилася на особі.

8. Огляд предметів, вилучених у особи (ст. 237 КПК України). Описуються диктофон (відеокамера) із вказівкою всіх ідентифікуючих ознак технічних засобів, наявність неушкоджених контрольних засобів, вилучені предмети. Оглянуті технічні засоби, вилучені гроші, предмети і т. ін. приєднуються до кримінального провадження як речові докази. Усі технічні засоби опечатуються та додаються до протоколу.

9. Проведення експертиз (ст. 242 КПК України), які здійснюються за двома напрямками.

Ідентифікаційні експертні дослідження. Ототожнення особи здійснюється на підставі дослідження: а) слідів, що були залишені на предметах, з якими він контактував; б) слідів на підозрюваному від тих же предметів. Проводяться:

– експертиза відео-, звукозапису для дослідження усної мови або зовнішнього виду осіб, які зафіксовані на звуко- відео-

грамі. Проведенню експертизи передують отримання зразків усної мови осіб, які перевіряються, а також їх зображень;

- дактилоскопічна експертиза з дослідження упаковки або предметів, які передані «покупцю», для виявлення слідів пальців рук затриманої особи. Перед експертизою отримуються зразки пальців рук, особи, яка перевіряється;

- експертиза спеціальних хімічних речовин, що знаходяться на грошах та упаковці, вилучених у підозрюваного, для встановлення їх загальної родової, групової належності з речовинами, якими були оброблені гроші та упаковка на початку тактичної операції;

- трасологічна експертиза цілого за частинами по дослідженню упаковки, в якій знаходились гроші, вилучені у підозрюваного, та куски паперу, який був відокремлений від упаковки до передачі грошей;

Діагностичні експертні дослідження направлені на встановлення належності предметів, отриманих від підозрюваного, до об'єктів, обіг яких обмежений або заборонений: експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, зброї та слідів її застосування, технічна експертиза документів (виявлення підроблених документів), вибухотехнічна та ін.

Проведення тактичної операції, яка включає низку слідчих дій, що здійснюються до й після контролю за вчиненням злочину, значно розширює доказову базу з викриття злочинця. Експертизи відіграють значну роль у встановленні об'єктивних зв'язків особи з подією злочину.

Зазначимо, що вказаний алгоритм тактичної операції в усіченому вигляді (без перших двох етапів) може бути застосований під час затримання підозрюваного без попередньої підготовки, а після вчинення ним злочину, якщо «сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин» (ст. 208 КПК України). На нашу думку, по-перше, не завжди можна впевнено сказати, що «очевидні ознаки», виявлені на особі або місці події дійсно є слідами злочину, по-друге, без використання спеціальних знань не завжди можна встановити взаємозв'язок між «очевидними ознаками» та подією злочину. Так, зовсім неочевидно чи є плями на одязі підозрюваного плямами крові, чи належать пальцеві відбитки на ножі, виявленому в трупі, підозрюваному і т. ін. Однак, ці питання слідчому потрібно вирішити, оскільки їх вирішення буде сприяти швидкому розкриттю злочину як у випадку причетності особи до злочину, так і тоді, коли з'ясується, що сліди, виявлені на особі або на місці події, не мають відношення до злочину. За допомогою експертиз можна встановити,

що на одязі затриманого дійсно є сліди крові, що ніж, знайдений при ньому або в його помешканні, відноситься до холодної зброї і також має на собі сліди крові, пальцеві відбитки і т. ін. Тому ми вважаємо, що використання експертиз на даному етапі може стати важливим інструментом як обґрунтування затримання особи, так і перевірки обґрунтування затримання, якщо особа вже затримана.

Тактична операція «Проведення комп'ютерно-технічної експертизи на місці події (обшуку)».

Спектр злочинів, що вчинюються за допомогою комп'ютерно-технічних засобів (далі – КТЗ) надзвичайно широкий. До них відносяться злочини, об'єктом яких є відносини у сфері використання комп'ютерних систем, обробки та зберігання комп'ютерної інформації, злочини проти власності; проти інформації з обмеженим доступом, яка не зберігається на комп'ютерних носіях; у сфері господарської діяльності; проти особистих прав і свобод людини; проти громадської безпеки і громадського порядку та інші. До КТЗ відносяться комп'ютер; декілька комп'ютерів, з'єднаних в локальну мережу; комп'ютер (комп'ютери), підключений до мережі Інтернет; сервери; мережі. КТЗ використовуються як знаряддя вчинення злочинів, що утворює певні злочинні комп'ютерні технології¹. Залежно від способу вчинення сліди комп'ютерного злочину можуть містити всі КТЗ. Крім того, КТЗ виступають важливим джерелом, сховищем криміналістично значимої інформації будь-яких злочинів. Для встановлення слідів злочину, що зберігаються у КТЗ проводиться комп'ютерно-технічна експертиза. Її призначенню передують вилучення КТЗ, яке здійснюється під час огляду місця події або обшуку. Особливість КТЗ вимагає урахування слідчих ситуацій, які обумовлюють можливість їх вилучення з місця знаходження. З цієї точки зору можуть бути вказані такі ситуації (умови), які виникають на місці проведення огляду (обшуку) та суттєво впливають на структуру тактичної комбінації: а) енергетичний стан комп'ютера: вимкнений, включений; б) функціональний стан комп'ютера: знаходиться в режимі «очікування», виконує які-небудь процеси; в) наявність комп'ютерної системи або мережі на місці проведення слідчої дії: один або декілька незв'язаних між собою комп'ютерних засобів, комп'ютерні засоби знаходяться в комп'ютерній системі, комп'ютерні засоби знаходяться в локальній обчислювальній

¹ Пашнєв Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Д. В. Пашнєв; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2007. – С. 32-56.

мережі, комп'ютерні засоби підключені до глобальної мережі; г) наявність даних про захист інформації на ПК: дані відомі, даних немає.

Аналіз ситуацій показує, що в деяких випадках вилучення КТЗ без знищення важливої інформації неможливе. Раніше ми зазначали, що необхідність проведення експертизи на місці події обумовлено тим, що матеріальне середовище, як система, являє собою сукупність певних взаємопов'язаних елементів, кожен з яких не можна вичленити для окремого дослідження експертом в стаціонарних умовах. Прикладом такого елементу є працюючі КТЗ, які підлягають експертному дослідженню в тому стані, в якому вони знаходяться в момент виявлення¹. Проведення експертизи на місці проведення слідчої дії обумовлено особливістю КТЗ, необхідністю збереження в повному і незмінному виді всієї комп'ютерної інформації, що знаходиться в ньому. В таких ситуаціях існує необхідність проведення експертних досліджень КТЗ з метою пошуку комп'ютерної інформації, що знаходиться в них, і додання їй доказового значення без вичленювання КТЗ із матеріального середовища, у якому вони перебувають. Це – слідчі ситуації, коли комп'ютер включений і виконується певна програма; невідомі засоби захисту; комп'ютер знаходиться в мережі і необхідно виявити інформацію, що поступає до нього і др. На наш погляд, у цій слідчій ситуації необхідно призначити і провести комп'ютерно-технічну експертизу на місці проведення слідчої дії.

Тактична операція починається з отримання інформації щодо КТЗ, які необхідно дослідити. Дані добуваються проведенням допиту осіб, обізнаних про режими роботи КТЗ, негласних слідчих (розшукових) дій або оперативно-розшукових заходів. Після з'ясування необхідних даних проводиться огляд місця події або обшук. В якості спеціаліста заздалегідь, виходячи з технічних особливостей КТК вибирається відповідний експерт, апаратні та програмні засоби. Після зовнішнього огляду приміщення та КТЗ, виявлення та вилучення традиційних слідів, потенційних носіїв інформації призначається комп'ютерно-технічна експертиза і спеціаліст може приступити до дослідження комп'ютера, але вже в якості експерта. Призначена експертиза може бути: одноосібною; комісійною, коли одночасному дослідженню необхідно піддати кілька комп'ютерів; комплексною, якщо для її проведення залучаються, наприклад, програмісти різної спеціалізації. Експертиза може бути повніс-

¹ Щербаковський М. Г. Особливості призначення комп'ютерно-технічної експертизи / М. Г. Щербаковский // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Спецвипуск. – Харків, 2002. – С. 181.

тю проведена на місці або за необхідності його подальшого дослідження – в лабораторних умовах.

Наступний етап розслідування злочинів характеризується такими основними завданнями: 1) формування системи доказів щодо підозри особи у вчиненні злочину (встановлення злочинної діяльності в повному обсязі); 2) встановлення всіх співучасників злочину і збір доказів для повідомлення їм про підозру; 3) забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином, та можливої конфіскації майна; 4) збір інформації про особистість підозрюваного, необхідної для винесення обґрунтованого і справедливого вироку. На наступному етапі розслідування злочинів нами відокремлюється така типова тактична операція.

Тактична операція «Встановлення достовірності показань підозрюваного».

Тактична операція має два варіанти реалізації.

1. На початковому етапі експертизи не проводилися. Першою дією операції є повторний або додатковий допит підозрюваного (ст. 224 КПК України) з ретельним встановленням усіх обставин злочину, пов'язаних з його діями, використовуваними знаряддями, що обумовили виникнення матеріальних слідів злочину. Наступна дія – проведення з підозрюваним слідчого експерименту (ст. 240 КПК України). Мета слідчої (розшукової) дії залежить від її підвиду. Якщо здійснюється безпосередньо експеримент, тобто проводяться експериментальні дослідження, то його метою є отримання вихідних даних для наступного провадження експертизи. Наприклад, це найчастіше відбувається перед проведенням автотехнічної експертизи. Під час проведення слідчого експерименту бажана участь майбутнього експерта як спеціаліста. У разі перевірки показань на місці з участю підозрюваного ціллю слідчого експерименту може стати встановлення невідомого місця події (злочину), речових доказів, захованого трупу. Наступною дією є огляд місця події, виявлених речей (ст. 237 КПК України) або трупа (ст. 238 КПК України). За необхідності – пред'явлення об'єктів для впізнання (ст.ст. 239, 240 КПК України). Завершується операція проведенням експертиз, завдання яких включає встановлення механізму утворення слідів на виявлених об'єктах, причин смерті та механізму спричинення ушкоджень потерпілому, а у деяких випадках ідентифікацію об'єктів за слідами-відображеннями або частинами цілого. Отримані за допомогою експертного дослідження дані зіставляються зі свідченнями підозрюваного для визначення їх достовірності.

2. До початку тактичної операції експертизи проводилися. Операція починається допитом підозрюваного, потім з його

участю проводиться слідчий експеримент. Під час проведення експерименту, на наш погляд, обов'язковим є залучення спеціаліста, у якості якого вибирається експерт, який раніше проводив експертне дослідження. Цілями здійснення експериментальних дій є: а) визначення наявності у підозрюваного професійних (кримінальних) навичок; б) визначення механізму утворення слідів на об'єктах, які виступають як речові докази. Наступним етапом тактичної операції є призначення і проведення експертизи, у якій центральним питанням є встановлення відповідності дій підозрюваного, які він демонстрував під час слідчого експерименту, механізму утворення слідів, виявлених на місці злочину, тілі і одязі потерпілого і інших об'єктах. Мета перевірки показань на місці і подальші складові тактичної операції не відрізняються від першого варіанта з тією різницею, що нові виявлені об'єкти зіставляються з раніше дослідженими експертом. Так, підозрюваний в крадіжки під час слідчого експерименту продемонстрував, як він зламував сейф, а потім вказав місце, де викинув знаряддя злочину. Подальшим експертним дослідженням знаряддя було ідентифіковане за слідами на сейфі. Представляється, що особливістю даної операції є участь у всіх слідчих (розшукових) діях (за необхідності і під час допиту підозрюваного) одного й того ж фахівця, який виконує процесуальні функції експерта і спеціаліста. Переваги такої рекомендації очевидні і знаходять утілення в слідчій практиці. Фахівець, який провів експертне дослідження, визначив механізм утворення слідів, а потім спостерігав за діями підозрюваного під час слідчого експерименту скоріше, правильніше і більш ґрунтовно виявить відсутність або наявності відповідностей у свідченнях підозрюваного об'єктивно встановленим обставинам злочину.

Післямова

Судова експертиза давно і міцно увійшла в практику кримінального судочинства. Розвиваючись і вдосконалюючись на базі загального науково-технічного прогресу судові експертизи є невід'ємною частиною кримінальних проваджень, сприяючи встановленню фактичних обставин злочину, які можуть відноситися до будь-якого елементу предмета доказування. В умовах криміналізації суспільства, збільшення питомої ваги неочевидних злочинів роль судових експертиз, як об'єктивних джерел доказів неухильно зростає.

Як і в будь-якої наукової та практичної галузі в судово-експертній діяльності існують проблеми, які вимагають вирішення. Проте проблеми судової експертизи розглядаються представниками науки кримінального процесу, криміналістики і судової експертології, як правило, в межах своєї спеціальності. Процесуалісти і криміналісти не вникають в особливості теоретичних конструкцій судової експертології, що, безумовно, збіднює предмет їхніх досліджень, а в деяких випадках призводить до помилок в теоретичних розробках і практичних рекомендаціях. Ті ж самі недоліки спостерігаються у експертів, які не зв'язують наукові положення та методичні пропозиції, експертні дослідження з криміналістичною тактикою і методикою розслідування злочинів.

Актуальність дослідження даної проблематики особливо зростає у зв'язку з необхідністю змін деяких положень і доопрацювання низки недостатньо ефективних норм Кримінально-процесуального кодексу України. Більшість досліджень в області проведення і використання судових експертиз здійснено до прийняття КПК України 2012 р., ряд положень якого концептуально змінив правове положення особи у кримінальному судочинстві, в тому числі і такого учасника кримінального процесу, як судовий експерт. Норми процесуального закону торкнулися нових, не висвітлених в процесуальній літературі питань, що стосуються регламентації прав та обов'язків учасників кримінального провадження у зв'язку з проведенням судових експертиз, дозволили по-новому поглянути на проблеми, пов'язані з участю експерта в кримінальному процесі.

У даній роботі зроблена спроба заповнити наявні прогалини в літературі. Пропонована монографія відображає комплексний підхід до інституту судової експертизи у кримінальному провадженні. У ній автор мав намір зв'язати теоретичні, процесуальні, організаційні й тактичні основи проведення судових експертиз у процесі розслідування злочинів, а також оцінці і використання отриманих результатів.

Припускаємо, що дане дослідження певною мірою є проблемним. Автор свідомо зосередив основну увагу на спірних і невирішених або малодосліджених питаннях, залишаючись лаконічним при висвітленні окремих відомих положень. Звичайно ж, пропонована монографія не може бути зовсім вільна від недоліків, але хочеться сподіватися на доброзичливість опонентів і конструктивність їх критичних зауважень.

Література

1. Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання : автореф. ... дис. канд. юрид. наук ; 12.00.09 / В. М. Абрамова; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.
2. Авдеева Г. К. Проблемы регламентации судебной экспертизы в уголовном процессе Украины / Г.К. Авдеева // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2015. – Вип. 2. – С. 34-42.
3. Авдєєва Г. К. Проблеми гармонізації законодавства України у галузі судової експертизи із законодавством країн Європейського Союзу / Г. К. Авдєєва // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 грудня 2014 р.) – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 333-335
4. Авдєєва Г.К. Судова експертиза контрафактної аудіовізуальної продукції: монографія / Г. К. Авдєєва ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька – Х. : Право, 2006. – 192 с.
5. Аверьянова Т. В. Общая теория судебной экспертизы или экспертология? / Т. В. Аверьянова // Криминалистические чтения на Байкале – 2015 : матер. межд. научно-практ. конф. (г. Иркутск, 18-19 июня 2015 г.) – Иркутск, Российский государственный университет правосудия» Восточно-Сибирский филиал, 2015. – С. 16-22.
6. Аверьянова Т. В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертного исследования / Т. В. Аверьянова. – Алма-Ата, 1991. –234 с.
7. Аверьянова Т. В. Субъекты экспертной деятельности / Т. В. Аверьянова // Вестник криминалистики / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Спарк, 2001. – Вып. 2. – С. 29-37.
8. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – 480 с.
9. Авраменко И. А. Анализ исходной информации на начальном этапе расследования / И. А. Авраменко // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. / Государственное учреждение «Научно-практический центр Государственного комитета судебных экспертиз». – Минск : Право и экономика, 1992. – Вып. 9. – С. 86-93.
10. Адамайтіс М. Суд не должен быть инициатором назначения экспертиз / М. Адамайтіс // Российская юстиция. – 2002. – № 12. – С. 1.
11. Александров М. К. Экспертиза на следствии и в суде /

М. К. Александров, Н. В. Терзиев. – М.: Министерство юстиции СССР, 1947. – 64 с.

12. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций в 2 –х томах. Т. 2. / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1973. – 401 с.

13. Аленин Ю. П. Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика: монография / Ю. П. Аленин. – Одесса: Одесский государственный университет, 1996. – 267 с.

14. Алиев И. А. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы / И. А. Алиев, Т. В. Аверьянова. – Баку, Гянджлик, 1992. – 186 с.

15. Алиев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / А. И. Алиев; Киевский государственный университет им. Тараса Шевченко. – Киев, 1990. – 36 с.

16. Аминев Ф. Г. Некоторые вопросы назначения и производства судебных экспертиз / Ф. Г. Аминев // Южно-уральские криминалистические чтения : мат. межд. науч.-практ. конф. / под ред. И. А. Макаренко. – Уфа, 2004. – Вып. 12. – С. 5-6.

17. Аминев, Ф. Г. Экспертные ситуации и пути решения экспертных задач / Ф. Г. Аминев. // Судебная экспертиза. – Саратов : Саратовский юридический институт МВД России. – 2006. – № 1 (5) – С.13-17.

18. Антоновъ Л. И. Практическое руководство для кандидата на судебныя должности по производству предварительнаго следствия (формы, образцы и разъяснения). – СПб.: Издание Юридического книжнаго магазина И. И. Зубкова, 1912. – 148 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://books.academic.ru/book.nsf/60486363/>

19. Аринушкин Г. П. Роль и задачи судебно-экспертных учреждений в профилактике правонарушений / Г. П. Аринушкин // Пути совершенствования методики и организации профилактической деятельности экспертных учреждений: матер. Всесоюз. науч.-практ. семинара (г. Киев, 27-29 апреля 1976 г.). – М., 1978. – С. 6-10.

20. Ароцкер Л. Е. О соотношении процессуальных, тактических и этических начал в следственных действиях / Л. Е. Ароцкер // 50 лет Советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия : Краткие тезисы докладов научных конференций. – Л., 1972. – С. 52–55.

21. Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта / Л. Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев: РИО МООП УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 135-141.

22. Ароцкер Л. Е. Сущность криминалистической экспертизы / Л. Е. Ароцкер // Криминалистическая экспертиза. – М. : ВНИИПП, 1966. – Вып. 1. – С. 50–56.

23. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М. : Юридическая литература, 1969. – 120 с.

24. Ароцкер Л. Е. Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР / Л. Е. Ароцкер. – К. : РИО МВД УССР, 1969. – 60 с.

25. Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Ароцкер Л. Е. – М. : Юридическая литература, 1964. – 223 с.

26. Ароцкер Л. Е. Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук / Л. Е. Ароцкер ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1965. – 44 с.

27. Арсеньев В. Д. Актуальные вопросы оценки заключения эксперта как доказательства по уголовному делу / В. Д. Арсеньев // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1985. – С. 19-25.

28. Арсеньев В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе: монография / В. Д. Арсеньев. – М. : Юридическая литература, 1964. – 179 с.

29. Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заблочкий. – К. : Красноярский государственный университет, 1986. – 152 с.

30. Арсеньев В. Д. К вопросу о внутреннем убеждении судебного эксперта / В. Д. Арсеньев // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1973. – Вып. 5. – С. 153-165.

31. Арсеньев В. Д. К вопросу о предмете и объекте доказывания по уголовным делам / В. Д. Арсеньев // Проблемы доказательственной деятельности по уголовным делам: сб. научн. тр. – Красноярск: Красноярский государственный университет, 1987. – С. 20-35.

32. Арсеньев В. Д. Процессуальные проблемы комплексной судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Теоретические вопросы судебной экспертизы: Сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – Вып. 48 – С. 68-76.

33. Арсеньев В. Д. Процессуальный статус субъектов судебной экспертизы по уголовным делам / В. Д. Арсеньев // Процессуальные аспекты судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М. : 1986. – С. 36-42.

34. Арсеньев В. Д. Содержание, предмет и задачи общей теории судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Вопросы теории судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1977. – № 31. – С. 3-21.

35. Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 44. – С. 3–23.

36. Арсеньев Д. В. Истина, достоверность и обоснованность в следствии и судебных актах / Д. Л. Арсеньев // Вопросы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1979. – Вып. 39. – С. 15-26.

37. Арсеньев В. Д. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РСФСР по вопросам судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев,

А. Р. Шляхов, В. А. Васенков. – М. : Юридическая литература, 1987. – 288 с.

38. Арцишевский Г. В. Выдвижение и проверка следственных версий / Г. В. Арцишевский. – М. : Юридическая литература, 1978. – 104 с.

39. Аубакиров А. Ф. Криминалистическая экспертиза материалов и веществ: пособие / А. Ф. Аубакиров, Э. П. Ким – Алматы: «Эділет», 2001. – 222 с.

40. Аубакирова А. А. Интеллектуальные ошибки эксперта при формировании его внутреннего убеждения : монография / А. А. Аубакирова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 184 с.

41. Ахтирська Н. М. Криміналістична тактика: принципи і функції : автореф. ... дис. канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Н. М. Ахтирська; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 18 с.

42. Баев О. Я. Основы криминалистики: курс лекций / О. Я. Баев. – М. : Эксмо, 2009. – 285 с.

43. Баев О. Я. Тактика следственных действий: учебное пособие / О. Я. Баев. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 224 с.

44. Баев О. Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Следственная тактика: научно-практическое пособие / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2003. – 268 с.

45. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992. – 168 с.

46. Балашов Д. Н. Криминалістика: учебник / Д. Н. Балашов, Н. М. Балашов, С. В. Маликов. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 503 с.

47. Бандурка А. М. Судебная бухгалтерия: учебное пособие / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка, В. А. Лукин и др. – Х. : Титул, 2007. – 466 с.

48. Бандурка А. М. Юридическая психология : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков: национальный университет внутренних дел, 2002. – 596 с.

49. Бандурка О. М. Актуальні питання впровадження нового кримінального процесуального кодексу України у діяльність органів внутрішніх справ та підготовці кадрів / О. М. Бандурка // Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі: Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовтня 2012 р.). – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012. – С. 15-19.

50. Бандурка О. М. Деякі проблемні питання застосування кримінального процесуального законодавства органами внутрішніх справ України / О. М. Бандурка // Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики: м. атер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 грудня 2014 р.). – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. – С. 30-32.

51. Бандурка О. М. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів - вимога часу / О. М. Бандурка // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 квіт. 2014 р.). Харків: Харківський

національний університет внутрішніх справ, Національна академія правових наук України. – С. 13-17.

52. Бандурка О. М. Слідчий - моя професія : Науково-практичні нариси / О. М. Бандурка. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – 216 с.

53. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні: монографія / О. М. Бандурка. – Харків : Золота міля, 2015. – 640 с.

54. Бараннік Р. В. Деякі проблеми законодавчої регламентації проведення експертизи у кримінальних справах та шляхи їх вирішення / Р. В. Бараннік // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 152-158.

55. Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки; автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / А. А. Барцицька ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2011. – 22 с.

56. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002) / В. П. Бахин. – К., 2002. – 268 с.

57. Бахин В. П. Понятие и сущность криминалистической тактики / В. П. Бахин, Н. С. Карпов // Современные проблемы криминалистики: Труды Академии управления МВД России. – М., 1998. – С. 9-19.

58. Бахин В. П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция / В. П. Бахин. – Симферополь, 1999. – 34 с.

59. Бахин В. П. Тактическое решение и тактическая операция / В. П. Бахин // Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтвский и др.; под ред. В. К. Лисиченко. – Киев : Вища школа, 1988. – С. 24-29.

60. Бейсембаев Н. Б. Некоторые вопросы судебно-психологической экспертизы / Н. Б. Бейсембаев // Вопросы криминологии и криминалистики: Труды Карагандинской ВШ МВД СССР. – Караганда, 1977. – Вып. 6. – С. 215-225.

61. Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лифшиц. – М., Новый Юрист, 1997. – 176 с.

62. Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 2007. – 528 с.

63. Белкин А. Р. Теория доказывания: криминалистический и оперативно-розыскной аспекты : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2000. – 46 с.

64. Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1969. – 216 с.

65. Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1973. – 264 с.

66. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 2001. – 240 с.

67. Белкин Р. С. Криминалистика: учебный словарь-справочник / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1999. – 268 с.
68. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 336 с.
69. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – 464 с.
70. Белкин Р. С. Курс криминалистики: пособие / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
71. Белкин Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – 130 с.
72. Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики / Р. С. Белкин. – Саратов: Саратовский государственный университет, 1986. – 398 с.
73. Белкин Р. С. Очерки о криминалистической тактике: учебное пособие / Р. С. Белкин. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.
74. Белкин Р. С. Собрание, исследование и оценка доказательств: сущность и методы : монография / Р. С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – 293 с.
75. Белкин Р. С. Эксперимент в уголовном судопроизводстве: пособие / Р. С. Белкин, А. Р. Белкин. – М. : ИНФРА • М –НОРМА, 1997. – 160 с.
76. Берлянд Г. Ш. Понятие использования доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ш. Берлянд // Экспертиза при расследовании преступлений. (Информационные материалы). – Вильнюс: Литовский НИИСЭ, 1971. – Вып. 9. – С. 22-32.
77. Берназ В. Д. Доказування за новим КПК України: поняття, структурні елементи / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матер. IV міжн. наук.-прак. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтевського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 255-259.
78. Бершадский Е. М. Международный симпозиум криминалистов социалистических стран, посвященный исследованию микроследов / Е. М. Бершадский, И. Н. Ковтун // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1976. – Вып. 13. – С. 161-164.
79. Бикмаева Н. Л. Историко-криминалистические тенденции развития судебной экспертизы и судебных экспертных учреждений России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. Л. Бикмаева ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2006. – 21 с.
80. Бишманов Б. М. Правовые, организационные и научно-методические основы экспертно-криминалистической деятельности в органах внутренних дел: дисс. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 / Б. М. Бишманов; Московский университет МВД России. – М., 2004. – 308 с.
81. Бишманов Б. М. Производство судебной экспертизы в уголовном процессе / Б. М. Бишманов // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2004. – № 3. – С. 65-69.
82. Біленчук П. Д. Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, В. В. Головач, М. В. Салтевський та ін. / за ред. П. Д. Біленчука. – Київ : Право, 1997. – 363 с.

83. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. – 664 с.
84. Богославська М. О. Допит експерта слідчим і в суді / М. О. Богославська, Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : ТОВ «Еліт Принт», 2010. – № 1 (13). – С. 29-34.
85. Бозров В. «Тактика судьи» в прошлом и настоящем уголовного процессе / В. Бозров // Российская юстиция. – 2003. – № 10. – С. 31-32.
86. Большая советская энциклопедия (3-е издание). В 30 томах. Т. 8. – М. : Советская энциклопедия, 1972. – 592 с.
87. Бондаренко О. О. Допит експерта у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. А. П. Заєць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Харків : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 151-154.
88. Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві / О. О. Бондаренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2013. – № 1082. – Вип. № 16. – С. 316-318.
89. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. О. Бондаренко; Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2004. – 260 с.
90. Бондаренко П. В. Повторные, «параллельные» экспертизы и «экспертизы экспертиз» / П. В. Бондаренко // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2004. – Вып. 3 (11). – С. 76-81.
91. Бордюгов Л. Г. Внутрішнє переконання експерта (об'єктивні та суб'єктивні аспекти) / Л. Г. Бордюгов // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 13-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10boltca.pdf>
92. Бордюгов Л. Г. Интегративный характер ситуалогической экспертизы / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 205-213.
93. Бордюгов Л. Г. Применение и использование специальных знаний в уголовном процессе Украины / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 174-183.
94. Бородин С. В. Вопросы теории и практики судебных экспертиз. По материалам Верховного Суда СССР и Верховного Суда РСФСР / С. В. Бородин, А. Я. Палиашвили. – М. : Госюриздат, 1963. – 180 с.
95. Бурвиков И. В. Заключение и показания эксперта в уголовном процессе / И. В. Бурвиков. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 144 с.
96. Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование: пособие для господ судей, судебных следо-

вателей, лиц прокурорского надзора, поверенных, защитников, судебных врачей и графических экспертов.– СПб.: Типография Товарищества печати и издательского дела Труд, 1903. – 352 с.

97. Бурков И. В. Заключение эксперта как вид доказательств / И. В. Бурков, А. В. Мурзинов. – Владимир: Транзит-Икс, 2001. – 152 с.

98. Бутырин А. Ю. Судебная строительно-техническая экспертиза (теоретические, методические и правовые основы): пособие / А. Ю. Бутырин. – М.: Юридическое бюро «Городец», 1998. – 196 с.

99. Быков И. И. Производство судебной экспертизы в присутствии уголовно- процессуальных субъектов как следственное действие / И. В. Быков // Общество и право. – Краснодар, 2007. – № 4 (18). – С. 215-217.

100. Быховский И. Е. Производство следственных действий (ответы на вопросы следователей) / И. Е. Быховский. – Л., 1984. – 106 с.

101. Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бычкова. – Алма-Ата, 1994 г. – 288 с.

102. Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций: учебное пособие / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 376 с.

103. Бюллетень Народного комиссариата юстиции УССР. –1923. – № 47-48. – С. 50-51.

104. Вандер М. Б. Использование микрочастиц при расследовании преступлений / М. Б. Вандер. – СПб: Питер, 2001. – 224 с.

105. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник / М. Й. Варій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.

106. Варфоломеева Т. В. Производные вещественные доказательства / Т. В. Варфоломеева. – М.: Юридическая литература, 1980. – 48 с.

107. Вахтомин Н. К. О роли категорий «сущность» и «явление» в познании / Н. К. Вахтомин. – М.: Наука, 1963. – 223 с.

108. Великий енциклопедичний юридичний словник / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.

109. Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: автореф. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / С. В. Веліканов ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків. 2002. – 22 с.

110. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): автореф. ... дис. канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. К. Весельський ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – 22 с.

111. Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / под общ. ред. В. Я. Колдина. – М.: НОРМА, 2002. – 768 с.

112. Визначення розміру моральної шкоди: правові засади експертні методики / Інформаційний лист; автори-укладачі С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко. – Х.: Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУМВС України в Харківській області, 2011. – 52 с.

113. Винберг А. И. Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы /

А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Вопросы теории и практики судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1983. – С. 3-21.

114. Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы // Советское государство и право. – М. : Наука, 1978. – Вып. 9. – С. 72-75.

115. Винберг А. И. К проблеме объектов судебной экспертизы / А. И. Винберг, Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Общетеоретические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1982. – С. 3-13.

116. Винберг А. И. Косвенные доказательства в советском уголовном процессе / А. И. Винберг, Г. М. Миньковский, Р. Д. Рахунов. – М. : Госюриздат, 1956. – 217 с.

117. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза письма / А. И. Винберг. – М. : Народный комиссариат юстиции СССР, 1940. – 159 с.

118. Винберг А. И. Насущные вопросы теории и практики судебной экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. – М. : Наука, 1961. – № 6. – С. 74-82.

119. Винберг А. И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А. И. Винберг, А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1977. – № 28. – С. 54-93.

120. Винберг А. И. Основные принципы советской криминалистической экспертизы / А. И. Винберг. – М. : Юридическая литература, 1949. – 132 с.

121. Винберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1979. – 188 с.

122. Винберг А. Судебная экспертология – новая отрасль науки / А. Винберг, Н. Малаховская // Социалистическая законность. – М., 1973. – № 11. – С. 48-51.

123. Винберг Л. А. Системный подход к исследованию объектов криминалистической экспертизы / Л. А. Винберг // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института МВД СССР. – М., 1980. – Вып. 43. – С. 22-25.

124. Винер Н. Кибернетика и общество / Н. Винер. – М. : Иностранная литература, 1958. – 200 с.

125. Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики: монографія / М. Й. Вільгушинський; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2010. – 168 с.

126. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров. – Тула: Автограф. – 464 с.

127. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах / Л. Е. Владимиров. – Тула: Автограф, 2000. – 464 с.

128. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 475 с.

129. Волобуєв А. Ф. Загальні положення криміналістичної тактики / А. Ф. Волобуєв // Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 260-271.

130. Волобуєв А. Ф. Планування та організація розслідування злочинів / А. Ф. Волобуєв // Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 384-394.

131. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – 560 с.

132. Волчецкая Т. С. Есть ли тактика в назначении экспертизы / Т. С. Волчецкая // Теория та практика судебной экспертизы і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головаченко та ін. – Х. : Право, 2006. – Вип. 6. – С. 16-22.

133. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая; под ред. проф. Н.П. Яблокова. – Москва, Калининград : Калининградский университет, 1997. – 248 с.

134. Волчецкая Т. С. Основы судебной экспертологии: пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 2004. – 154 с.

135. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 1999. – 74 с.

136. Волчецкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учебное пособие / Т. С. Волчецкая. – Калининград: Калининградский государственный университет, 1997. – 95 с.

137. Волчецкая Т. С. Изменение уголовно-процессуальной политики российского государства : основные направления / Т. С. Волчецкая // Новое в уголовно-процессуальном законодательстве РФ: проблемы теории и практики : мат. научн.-практ. конф. – Калининград : Калининградский государственный университет, 2003. – С. 10-14.

138. Воронин С. Э. Ситуационное моделирование в судебной экспертизе : монография / С. Э. Воронин. – Красноярск: Красноярский государственный аграрный университет, 2013. – 181 с.

139. Галкин В. М. Юридическая природа экспертизы / В. М. Галкин // Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики: сб. науч. тр. Весоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1971. – № 3. – С. 40-55.

140. Галкин В. Оценка заключения эксперта при судебном разбирательстве уголовного дела / В. Галкин // Советская юстиция. – 1970. – № 18. – С. 24-27.

141. Гаркуша А. М. Про окремі аспекти присутності інших (крім експерта) осіб при проведенні судових експертиз у кримінальних справах / А. М. Гаркуша // Криміналістичний вісник: наук.-

практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2012– № 2 (18). – С. 181-189.

142. Гаухман Л. Нужна правовая экспертиза по уголовным делам / Л. Гаухман // Законность. – 2000. – № 4. – С. 21-24.

143. Гедыгушев И.А. Судебно-медицинская экспертиза при реконструкции обстоятельств и условий причинения повреждений (методология и практика) / И.А. Гедыгушев. – М. : Городец, 1999. – 215 с.

144. Гецманова И. В. Использование специальных психологических знаний в уголовном процессе: пособие / И. В. Гецманова. – М. : Московский психологический институт; Воронеж: МОДЭК, 2006. – 208 с.

145. Гиппократ. Избранные книги / Гиппократ. – М. : Государственное издательство биологической и медицинской литературы, 1936. – 736 с.

146. Глазунова И. В. Теоретические и правовые аспекты участия эксперта в досудебном производстве по уголовным делам (по материалам ФТС России) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / И. В. Глазунова ; Российская таможенная академия. – М., 2009. – 21 с.

147. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика : монография / А. Ю. Головин; под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Н. П. Яблокова. – М. : ЛексЭст, 2002. – 235 с.

148. Головченко Л. М. Компетенція судового експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності / Л. М. Головченко // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертизы: матер. между. научн.-практ. конф. (г. Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАПИ», 2007. – С. 29-30.

149. Гончаренко В. Г. Критерії вірогідності висновків експерта: гносеологічний, психологічний і процесуальний аспекти / В. Г. Гончаренко // Часопис Академії адвокатури України. – 2009. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.

150. Гончаренко В.И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища школа, 1980. – 160 с.

151. Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України / І. В. Гора // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 209-214.

152. Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1978. – 303 с.

153. Горский М. В. Криминалистические способы установления некомпетентности эксперта в уголовном судопроизводстве / М. В. Горский // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи: зб. матер. засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського наук.-досл. інс-ту судових експертиз (м. Севастополь, 10-11 червня 2010 р.). – Х. : ХНДІСЕ, 2010. – С. 47-50.

154. Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений : учебное пособие / Г. И. Грамович. – Минск.: МВШ МВД СССР, 1987. – 66 с.

155. Грановский Г. Л. Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия / Г. Л. Грановский // Рефераты науч. сообщ. на теор. семинаре–криминалистических чтениях / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1977. – Вып. 16. – С. 3-16.

156. Грановский Г. Л. Понятие и основные положения общей теории решения криминалистических задач / Г. Л. Грановский // Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1987. – С. 3-12.

157. Грановский Г. Л. Ситуалогическое исследование места происшествия / Г. Л. Грановский // Программирование и ситуалогические методики трасологических исследований : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1979. – Вып. 37. – С. 104-139.

158. Грановский Г. Л. Экспертные задачи: понятие, структура, стратегия решения / Г. Л. Грановский // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. трудов Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1985. – С. 55-80.

159. Гришина Е. П. Сведущие лица в российском уголовном судопроизводстве: теоретические проблемы доказывания и право-применительная практика : монография / Е. П. Гришина; под. ред. А. М. Кустова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 272 с.

160. Громов Н. А. Оценка доказательств в уголовном процессе / Н. А. Громов, С. А. Зайцева. – М. : ПРИОР, 2002. – 128 с.

161. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: науково-практичний посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. – 272 с.

162. Грошевий Ю. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. Грошевий // Вісник Академії правових наук України – Харків, 2003. – № 2 (33)-№ 3 (34) – С. 686-698.

163. Грузкова В. Г. О классификации судебных экспертиз в судебной экспертологии / В. Г. Грузкова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. – Х. : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 76-79.

164. Гусев А. В. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы использования специальных познаний в ходе предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Гусев ; Волгоградская академия МВД РФ. – Волгоград, 2002. – 24 с.

165. Гутерман М. П. Организационные мероприятия следователя в процессе расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / М. П. Гутерман ; Московский государственный университет. – М., 1980. – 20 с.

166. Давидова О. О. Криміналістичні дослідження матеріалів, речовин та виробів: курс лекцій / О. О. Давидова. – К. : КНТ, 2008. – 340 с.

167. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. И. Котов. – Воронеж, Воронежский государственный университет, 1971. – 188 с.

168. Даев В. Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса / В. Г. Даев. – М. : Ленинградский государственный университет, 1982. – 112 с.

169. Данилкина В. М. Организационные аспекты назначения судебных экспертиз / В. М. Данилкина // Судебная экспертиза. – Саратов, 2009. – № 3. – С. 67-72.

170. Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. В. Даньшин; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.

171. Дегтярь Т. С. Собираение и формирование доказательств в процессе расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. С. Дегтярь; Московская государственная юридическая академия. – М., 2001. – 22 с.

172. Демидова Є. Є. Предмет допиту судового експерта / Є. Є. Демидова // Проблеми законності: зб. наук. пр. Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – Вип. 119. – С. 328-336.

173. Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Є. Є. Демидова ; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 22 с.

174. Демидова Є. Є. Щодо тактики допиту судового експерта на досудовому слідстві / Є. Є. Демидова // Теорія і практика правознавства / Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – 2011. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.nulau.org.ua/download/el_zbirnik/1/Demidova.pdf.

175. Дереча Л. Н. История развития судебно-экспертных учреждений / Л. Н. Дереча // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М.Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л.М. Головаченко та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 13. – С. 527-538.

176. Деєв М. В. Достатність доказів у кримінальному процесі України : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. В. Деєв ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 22 с.

177. Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Ф. М. Джавадов ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2000. – 32 с.

178. Доля Е. А. Оценка доказательств в российском уголовном процессе / Е. А. Доля // Государство и право. – М., 1996 – № 5. – С. 86-90.

179. Драпкин Л. Я. Структура и функции первоначальных следственных действий в методике расследования преступлений /

Л. Я. Драпкин // Методика расследования преступлений: матер. науч.-практ. конф. (г. Одесса, 21-22 ноября 1976 г.). – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 87-89.

180. Дрейден В. Г. Участие эксперта в следственных действиях / В. Г. Дрейден, С. М. Сырков // Уголовный процесс и криминалистика: сб. научн. тр. ВНИИ МВД СССР. – М., 1983. – С. 37-44.

181. Дудыч А. Участие в следственных (розыскных) и других процессуальных действиях как форма использования экспертом специальных знаний в уголовном производстве / А. Дудыч // Жизнь и Закон (Leges et Vita). – 2015. – № 2. – С. 28-31.

182. Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы в советском уголовном процессе / А. В. Дулов. – Минск: Белорусский государственный университет, 1959. – 216 с.

183. Дулов А. В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений / А. В. Дулов // 50 лет Советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Л.: Институт усовершенствования следственных работников прокуратуры и МВД, 1972. – С. 23-27.

184. Дулов А. В. Процессуальные проблемы судебной экспертизы : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / А. В. Дулов ; Белорусский государственный университет. – Минск, 1962. – 24 с.

185. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. – Минск: Белорусский государственный университет, 1979. – 128 с.

186. Дятлов О. Особенности производства экспертизы в суде по уголовным делам / О. Дятлов, Г. Михайленко // Юстиция Беларуси. – Минск, 2001. – № 2. – С. 4-6.

187. Евстигнеева О. В. Использование специальных познаний в доказывании на предварительном следствии в Российском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Евстигнеева О. В. ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1998. – 20 с.

188. Экспертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 388 с.

189. Экспертизи у судовій практиці: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка]. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 400 с.

190. Экспертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 504 с.

191. Елисеев А. А. К истории экспертных учреждений Украинской ССР / А. А. Елисеев // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1968. – Вып. 5. – С. 101-102.

192. Еникеев М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология // М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 216 с.

193. Ермоленко Б. Н. Неидентификационные исследования в судебной баллистике / Б. Н. Ермоленко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1975. – Вып. 11. – С. 244-250.

194. Єдиний реєстр адвокатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://erau.unba.org.ua/erau>.

195. Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних мето-

дик розслідування певних категорій злочинів / Г. Ю. Жирний // Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матер. наук.-практ. конф.: У 2-х част. – Сімферополь: Доля, 2002. – Ч. 2. – С. 162-167.

196. Журавель В. А. Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. А. Журавель // Вісник Академії правових наук України. – Харків : Право, 2009. – № 2. – С. 197-208.

197. Журавель В. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування / В. Журавель // Вісник Національної академії правових наук України. – 2011. – № 2 (65). – С. 202-213.

198. Заблоцкий П. Н. Совершенствование деятельности по использованию криминалистических учетов в раскрытии и расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / П. Н. Заблоцкий; Волгоградская академия МВД Российской Федерации. – Волгоград, 2005. – 24 с.

199. Засць А. Я. Організаційні проблеми судово-експертної діяльності / А. Я. Засць // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 4. – С. 8-12.

200. Зайцев Р. В. Криминалистические экспертизы как средство получения и проверки доказательств по уголовным делам : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Р. В. Зайцев ; Московская государственная юридическая академия. – М., 2008. – 21 с.

201. Зайцева Е. А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства: дисс....докт. юрид. наук.: 12.00.09 / Е. А. Зайцева; Московская государственная юридическая академия им. О. Е. Кутафина. – М., 2008. – 535 с.

202. Зайцева Е. А. Оценка доказательств в российском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. А. Зайцева ; Саратовский юридический институт МВД России. – Саратов, 1999. – 22 с.

203. Зайцева Е. А. Правовой институт судебной экспертизы в современных условиях : монография / Е.А. Зайцева. – Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2003. – 188 с.

204. Зайцева Е. А. Реализация состязательных начал при применении специальных познаний в уголовном судопроизводстве : монография / Е. А. Зайцева. – Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2006. – 192 с.

205. Закатов А. А. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений / А. А. Закатов, Ю. Н. Оропай. – К. : РИО МВД УССР, 1980. – 104 с.

206. Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты : монография / В. Д. Зеленский. – Ростов н/Д : Ростовский государственный университет, 1989. – 152 с.

207. Землянский П. Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы советской власти (по материалам УССР) / П. Т. Землянский. – К. : Вища школа, 1972. – 306 с.

208. Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное доказывание: концептуальные основы : монография / З. З. Зинатуллин,

Т. З. Егорова, Т. З. Зинатуллин. – Ижевск : Детектив-Информ, 2002. – 366 с.

209. Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях: пособие / А. М. Зинин. – М. : Экзамен; Право и закон, 2004. – 144 с.

210. Зинин А. М. Введение в судебную экспертизу / А. М. Зинин, Г. Г. Омельянюк, А. В. Пахомов. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2002. – 240 с.

211. Зинин А. М. О разграничении понятий субъектов использования и применения специальных знаний в уголовном процессе / А. М. Зинин // Эксперт-криминалист. – М., 2010. – № 2. – С. 9-11.

212. Зинин А. М. Судебная экспертиза: учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – 320 с.

213. Зинин А. М. Участие специалиста в процессуальных действиях / А. М. Зинин. – М. : Проспект, 2011. – 160 с.

214. Злобин Г. А. Умысел и его формы / Г. А. Злобин, Б. С. Никифоров. – М., Юридическая литература, 1972. – 324 с.

215. Золотых В. В. Проверка допустимости доказательств в уголовном процессе / В. В. Золотых. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 288 с.

216. Зотов Д. В. Правовая экспертиза в уголовном судопроизводстве: от легализации к процессуальной регламентации / Д. В. Зотов. – Воронеж : Издательский дом ВГУ, 2015. – 86 с.

217. Зуев Е. И. Непроцессуальная помощь сотрудника криминалистического подразделения следователю / Е. И. Зуев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 45 с.

218. Зуйков Г. Г. О соотношении способов совершения и сокрытия преступлений / Г. Г. Зуйков // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1983. – № 76 – С. 33-36.

219. Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования / Г. Г. Зуйков // Криминалистическая экспертиза. – М., 1966. Вып. 1. – С. 113-125.

220. Ианов С. Ф. Бухгалтерская экспертиза в судебном процессе / С. Ф. Иванов. – СПб.: Издание книжного склада «Коммерческая литература», 1913. – 222 с.

221. Игнатьев М. Е. Фактор внезапности, его процессуальное и криминалистическое значение для расследования преступлений / М. Е. Игнатьев. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 144 с.

222. Ильина Е. Р. Оценка заключения судебно-медицинского эксперта по уголовным делам / Е. Р. Ильина, В. В. Сергеев, А. М. Тарасов – М. : Юрлитинформ, 2008. – 224 с.

223. Исаев А. А. Роль судебной экспертизы в квалификации преступлений: дисс. ... докт. юрид. наук; 12.00.08, 12.00.09 / А. А. Исаев ; Казахский национальный государственный университет им. Аль-Фараби. – Алматы, 1998. – 335 с.

224. Исаева Л. М. Специальные познания в уголовном процессе / Л. М. Исаева. – М. : ЮРМИС лд, 2003. – 304 с.

225. Ищенко Е. П. Криминалистика: учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2006. – 748 с.

226. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях: (Уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / П. П. Ищенко. – М. : Юридическая литература, 1990. – 160 с.

227. Ищенко П. П. Судебная экспертиза как средство собирания розыскной информации / П. П. Ищенко // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. – К. : Киевская высшая школа МВД СССР, 1980. – С.104 – 107.

228. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 14.08.2012 № 700.

229. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5.

230. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; із змінами і доповненнями, внесеними Наказами Міністерства юстиції України від 30.12.2004 № 144/5; 10.10.2005 № 59/5; 29.12.2006 № 126/5; 15.07.2008 № 126/5; 1.06.2009 № 965/5; 26.12.2012 № 1950/5; 27.07.2015 № 1350/5.

231. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6.

232. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України : наказ Центрального управління Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371.

233. Ищенко А. В. Використання спеціальних знань у правоохоронній практиці: старі та нові проблеми / А. В. Ищенко, Р. П. Марчук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 204-211.

234. Ищенко А. В. Проблемы развития научных исследований у галузі судової експертизи : монографія / А. В. Ищенко. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1995. – 150 с.

235. Кабинеты научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе по закону 4 июля 1913 года / составитель И. А. Громов. – СПб. : Типо-лит. И. Г. Брауде, 1913 – 64 с.

236. Каз Ц. М. Субъекты доказывания в советском уголовном процессе / Ц. М. Каз. – Саратов: Саратовский государственный университет, 1968. – 68 с.

237. Карагодин В. Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию / В. Н. Карагодин. – Свердловск : Уральский государственный университет, 1992. – 175 с.

238. Каркач П. М. Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України : посібник / П. М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – 184 с.

239. Карнеева Л.М. Доказательства в советском уголовном процессе : учебное пособие / Карнеева Л.М. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1988. – 68 с.

240. Карпов Н. С. Использование специальных знаний по уголовно-процессуальному законодательству Украины / Н. С. Карпов // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – Тула. – 2013. – № 4-2. – С. 76-80.

241. Каткова Т. В. Судебные экспертизы: сборник вопросов / Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников. – Х. : Оригинал, Рубикон, 1994. – 144 с.

242. Каторгина И. П. Процессуальные и тактические особенности назначения и производства судебной экспертизы на предварительном следствии / И. П. Каторгина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2014. – Том 30. – № 22 (193). – С. 134-146.

243. Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи: дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / С. Г. Качурін ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2006. – 234 с.

244. Ким Д. В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций : монография / Д. В. Ким ; под ред. проф. В. К. Гавло. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2008. – 196 с.

245. Ким Д. В. Криминалистическая характеристика судебного рассмотрения уголовных дел как структурный элемент криминалистической методики / Д. В. Ким // Криміналістика ХХІ століття: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26-27 листопада 2010 р.). – Х. : Право, 2010. – С. 318-322.

246. Кириченко І. А. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності: посібник / І. А. Кириченко. – К. : Інститут інтелектуальної власності, 2005. – 125 с.

247. Кирсанов З. И. Криминалистическое распознавание и диагностика / З. И. Кирсанов // Современные проблемы судебной экспертизы и пути повышения эффективности деятельности судебно-экспертных учреждений в борьбе с преступностью: тезисы респ. научн.-практ. конф. – К. : Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1983. – С. 51-53.

248. Кискина Е. Е. Криминалистические и психологические аспекты деятельности судебного эксперта : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // Е. Е. Кискина ; Кубанский государственный аграрный университет. – Краснодар, 2009. – 32 с.

249. Классен Н. А. Использование специальных знаний при осуществлении защиты по уголовным делам : монография / Н. А. Классен, А. Н. Классен, А. В. Кудрявцева. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 208 с.

250. Клименко Н. И. Ошибки при использовании специальных знаний в досудебных стадиях уголовного процесса / Н. И. Клименко // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности при расследовании преступлений органами внутренних дел: Межвузовский сборник научных трудов. – К. : Киевский государственный университет, 1988. – С. 126-133.

251. Клименко Н. И. Судебная экспертология как наука и ее

проблеми / Н. И. Клименко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского ; Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2006. – Том 19 (58). – № 1. – С. 176-183.

252. Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання / Н. І. Клименко // Зб. наук. пр. Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). – Ірпінь, 2013. – Вип. 2. – С. 101-106.

253. Клименко Н. І. Про процесуальні гарантії достовірності висновку експерта / Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К. : Бюлетень ВАК України, 2004. – № 1 (1). – С. 58-61.

254. Клименко Н. І. Судова експертологія / Н. І. Клименко. – К. : Ін Юре, 2007. – 528 с.

255. Клименко Н. І. Щодо інституту конкурентної (альтернативної) експертизи / Н. І. Клименко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 211-216.

256. Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта / Н. І. Клименко // Криміналістичний вісник. – К. : НДЕКЦ, 2010. – Вип. 2 (14). – С.19-23.

257. Климович Л. П. Некоторые проблемы методического обеспечения судебных экономических экспертиз / Л. П. Климович // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: мат. межд. науч.-практ. конф. (г. Москва, 14-15 февраля 2007 г.). – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 241-244.

258. Коваленко В. В. Допит експерта в суді за новим кримінальним процесуальним кодексом України / В. В. Коваленко // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Симферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Симферополь : ВД «АРІАЛ», 2012. – С. 32-34.

259. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія / В. В. Коваленко // МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. – 248 с.

260. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.

261. Ковальова В. В. Шляхи удосконалення організації діяльності експертно-криміналістичної служби МВС України: дис. ... канд. юрид. наук. ; 12.00.09 / В. В. Ковальова; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – 254 с.

262. Когутич І. І. Криміналістика: курс лекцій / І. І. Когутич. – К. : Атіка, 2008. – 888 с.

263. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... доктора юрид. наук. : 12.00.09 / І. І. Когутич ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 38 с.

264. Кокорев Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание / Л. Д. Кокорев, В. П. Кузнецов. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1995. – 272 с.

265. Колдин А. В. Источники криминалистической информации / А. В. Колдин, О. А. Крестовников ; под ред. докт. юрид. наук, проф. В. Я. Колдина. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 192 с.

266. Колдин В. Я. Информационные процессы и структуры в криминалистике / В. Я. Колдин, Н. С. Полевой. – М. : Московский государственный университет, 1985. – 344 с.

267. Колдин В. Я. Анализ информационных полей как метод декодирования криминалистической информации / В. Я. Колдин // Вестник криминалистики (отв. ред. А. Г. Филиппов). – М. : Спарк, 2012. – Вып. 4 (44). – С. 9-18.

268. Колдин В. Я. Идентификация и ее роль в установлении истины по уголовным делам / В. Я. Колдин. – М. : Московский государственный университет, 1969. – 149 с.

269. Колдин В. Я. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз / В. Я. Колдин. – М. : Госюриздат, 1957. – 152 с.

270. Колдин В. Я. Информационные основы экспертно-криминалистического анализа / В. Я. Колдин, Д. П. Поташник // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – М., 1999. – № 4. – С. 14-25.

271. Колдин В. Я. Обоснование правового решения. Фактологический анализ: пособие / В. Я. Колдин, А. В. Колдин, О. А. Крестовников. – М., 2014. – 512 с.

272. Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – 528 с.

273. Колдин В. Я. Экспертиза в управлении и праве / В. Я. Колдин // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – Луганськ, 2000. – № 3. – С. 176-200.

274. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступления: конспект лекций по советской криминалистике / А. Н. Колесниченко. – Харьков: Харьковский юридический институт, 1965. – 47 с.

275. Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя / В. П. Колмаков. – М. : Юридическая литература, 1977. – 112 с.

276. Колмаков В. П. Методы контроля в учреждениях судебной экспертизы за качеством экспертных заключений / В. П. Колмаков // Вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Азербайджанского научно-исследовательского института судебных экспертиз. – Баку, 1967. – № 4. – С. 33-43.

277. Колмаков В. П. Расследование убийств: Следственный осмотр: Идентификационные действия следователя: Введение в курс советской криминалистики: (избранные труды по криминалистике) / В. П. Колмаков. – Одесса : Юридическая литература, 2008. – 448 с.

278. Комаринец Б. М. Криминалистическая экспертиза на месте происшествия / Б. М. Комаринец // Вопросы судебной экспертизы : тезисы науч. конф. Тбилисской научно-исследовательской криминалистической лаборатории и кафедры уголовного права Тбилисского государственного университета. – Тбилиси, 1962. – С. 23-27.

279. Комаров И. М. Криминалистические операции досудебного производства в системе криминалистики / И. М. Комаров. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 256 с.

280. Комаров И. М. Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / И. М. Комаров ; Алтайский государственный университет. – Барнаул, 2003. – 36 с.

281. Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України : монографія / В. О. Комаха. – Одеса : Юридична література, 2002. – 512 с.

282. Комиссарова Я. В. Концептуальные основы профессиональной деятельности эксперта в уголовном процессе / Я. В. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 240 с.

283. Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики / В. И. Комиссаров. – Саратов: Саратовский государственный университет, 1987. – 88 с.

284. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11.05.1994, Протоколом № 14 від 13.05.2004) : ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

285. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука. 1975. – 720 с.

286. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Харьков: Консум, 2000. – 176 с.

287. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1981 – Вып. 22. – С. 40-47.

288. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х. : Гриф, 1997. – 255 с.

289. Коновалова В. Е. Некоторые вопросы истории советской криминалистики (1917-1920 гг.). – Ученые записки Харьковского юридического института / В. Е. Коновалова. – Х., 1957. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 66-75.

290. Коновалова В. Е. О значении и функциях экспертных версий / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1977. – Вып. 14. – С. 53-58.

291. Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В. Е. Коновалова. – К. : МВД УССР, 1973. – 123 с.

292. Коновалова В. О. Криміналістична тактика і кримінально-процесуальне право: діалектичні залежності / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 5-9.

293. Кононенко И. П. Некоторые процессуальные особенности производства судебных экспертиз в экспертном учреждении / И. П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1976. – Вып. 12 – С. 31-40.

294. Кононенко И. П. О законодательной регламентации полномочий руководителя судебно-экспертного учреждения / И. П. Кононенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1975. – Вып. 11. – С. 140-144.

295. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 № 361 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.

296. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України від 8.04.2008 № 311 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

297. Концепція судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 № 2296-Н // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.

298. Копнин П. В. Диалектика, логика, наука / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1973. – 464 с.

299. Копьева А. И. Об элементах уголовно-процессуальной деятельности / А. И. Копьева // Теория и практика установления истины в правоприменительной деятельности: сб. научных трудов. – Иркутск, 1985. – С. 34-39.

300. Кореневский Ю. В. Вопрос об истине – вопрос практический / Ю. В. Кореневский // Доказывание в уголовном процессе. Традиции и современность под ред. В. А. Власихина. – М. : Юристъ, 2000. – 270 с.

301. Корж В. П. Тактика использования специальных познаний в судебном разбирательстве / В. П. Корж // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : матер. межд. науч.-практ. конф. (Симферополь-Алушта, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь : Диайпи, 2007. – С. 42-44.

302. Корма В. Д. Причинно-следственная связь как объект криминалистического исследования / В. Д. Корма, В. А. Образцов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 168 с.

303. Корухов Ю. Г. Допустимы ли правовые и юридические экспертизы в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Законность. – 2000. – № 1. – С. 39-40.

304. Корухов Ю. Г. Достоверность экспертного заключения и пути совершенствования ее оценки / Ю. Г. Корухов // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 3-27.

305. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика для экспертов: научно-практическое пособие / Ю. Г. Корухов. – М. : Институт повышения квалификации Российского Федерального Центра судебной экспертизы, 2007. – 228 с.

306. Корухов Ю. Г. Понятие «предмет экспертизы» и его практическое значение / Ю. Г. Корухов // Эксперт-криминалист. – 2013. – № 1. – С. 15-17.

307. Корухов Ю. Г. Правовые основания применения научно-технических средств при расследовании преступлений / Ю. Г. Корухов. – М. : Всесоюзный юридический институт, 1974. – 29 с.

308. Корухов Ю. Г. Соотношение категорий экспертных задач: идентификационных, классификационных, диагностических / Ю. Г. Корухов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы:

сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 92-112.

309. Корухов Ю. Г. Трасологическая диагностика: пособие / Ю. Г. Корухов. – М., 1983. – 46 с.

310. Корухов Ю. Г. Формирование общей теории судебной экспертизы. Материалы для Ученого совета Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1989. – 26 с.

311. Корухов Ю. Г. Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Проблемы трасологических исследований: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1978. – Вып. 35. – С. 3-105.

312. Косов А. В. Предупреждение преступлений с помощью технико-криминалистических средств; автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / А. В. Косов; Владимирский юридический институт МЮ России. – М., 2004. – 22 с.

313. Костров А. И. Моделирование как метод исследования в криминалистике / А. И. Костров // Современные достижения науки и техники в борьбе с преступностью: матер. научн.-практ. конф. – Минск, 1992. – С. 52-54.

314. Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань під час збирання, дослідження та використання речових доказів: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / О. А. Кравченко; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2012. – 212 с.

315. Красюк І. П. Повноваження керівника експертної установи під час проведення експертного дослідження / І. П. Красюк, Є. Ю. Свобода // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. – Х. : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 73-75.

316. Криминалистика / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Московский государственный университет, 1980. – 496 с.

317. Криминалистика / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристъ, 1997. – 760 с.

318. Криминалистика / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : Юридическая литература, 1968. – 687 с.

319. Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина – М. : Юридическая литература, 1986. – 512 с.

320. Криминалистика. Книга I. Техника и тактика расследования преступлений / Н. А. Бобров, А. И. Винберг, С. А. Голунский, В. И. Громов и др.; под ред. А. Я. Вышинского. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1935. – 538 с.

321. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учебник / под ред. В. Ю. Шепитько. – Х. : Одиссей, 2001. – 528 с.

322. Криминалистика. Том 1. / под ред. Р. С. Белкина, В. П. Лаврова, И. М. Лузгина. – М. : Академия МВД СССР, 1987. – 340 с.

323. Криминалистика. Том 1. / под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. – М. : Академия МВД СССР, 1978. – 384 с.

324. Криминалистика: информационные технологии доказывания: учебник / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Зерцало-М, 2007. – 752 с.

325. Криминалистика: учебник / А. Ф. Вольнский, Т. В. Аверьянова, И. Л. Александрова и др. / под ред. проф. А.Ф. Вольнского. – М. : Закон и право, 1999. – 615 с.

326. Криминалистика: учебник / А. И. Винберг, Б. Л. Зотов, Ю. Г. Корухов, С. П. Митричев и др.; отв. ред. С. П. Митричев, Н. А. Селиванов, М. П. Шаламов. – М. : Юридическая литература, 1973. – 536 с.

327. Криминалистика: учебник / Н. А. Бурнашев, В. М. Быков, А. Ф. Вольнский и др.; под ред. А. Г. Филиппова (отв. ред.), А. Ф. Вольнского. – М. : Спарк, 1998. – 543 с.

328. Криминалистика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 2001. – 718 с.

329. Криминалистика: учебник / под ред. А. Г. Филиппова и А. Ф. Вольнского. – М. : Спарк, 1998. – 543 с.

330. Криминалистика: учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Спарк, 2000. – 687 с.

331. Криминалистика: учебник / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Московский государственный университет, 1980. – 496 с.

332. Криминалистика: учебник / под ред. А. Ф. Вольнского. – М. : Закон и право, ЮНИТИ ДАНА, 1999. – 675 с.

333. Криминалистика: учебник / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1999. – 735 с.

334. Криминалистика: учебник / под ред. И. Ф. Герасимова и Л. Я. Драпкина. – М. : Высшая школа, 2000. – 672 с.

335. Криминалистика: учебник / под ред. И. Ф. Крылова. – Л. : Ленинградский государственный университет, 1976. – 591 с.

336. Криминалистика: учебник / под ред. А. Г. Филиппова, А. Ф. Вольнского – М. : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 615 с.

337. Криминалистика: учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА М., 2001. – 990 с.

338. Криминалистика: ученик / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 1999. – 718 с.

339. Криминология: учебник / Н. Н. Кондрашков, Б. А. Коробейников, Н. Ф. Кузнецова, А. И. Лейкина и др.; под ред.: Б. В. Коробейников, Н. Ф. Кузнецова, Г. М. Миньковский. – М. : Юридическая литература, 1988. – 384 с.

340. Криміналістика: підручник / В. Д. Берназ, В. В. Бірюков, А. Ф. Волобуєв та ін.; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – 666 с.

341. Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Конова-лова, В. А. Журавель В.А. та ін.; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – 464 с.

342. Криміналістика: підручник / В. М. Глібоко та ін.; ред. В. Ю. Шепітько ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Ін Юре, 2001. – 682 с.

343. Криміналістика: підручник / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва ; МВС України. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – 666 с.

344. Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтєвський, П. Ю. Тимошенко. – К. : АТІКА, 1998. – 416 с.

345. Криміналістична профілактика економічних злочинів: посібник / за ред. В. А. Журавля. – Х.: Харків юридичний, 2006. – 236 с.

346. Криміналістичне документознавство: посібник / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К. : Видд. ПАЛІВОДА А. В., 2007. – 332 с.

347. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Юринком інтер, 2005. – 480 с.

348. Кримінальний процес України: підручник / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – 496 с.

349. Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.

350. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило - Х. : Право, 2013. – 824 с.

351. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К., Юстініан, 2012. – 1224 с.

352. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація та ін. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

353. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. В. Я. Тація та ін. – Х. : Право, 2012. – 664 с.

354. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Харків: Одиссей, 2013. – 1104 с.

355. Кручинина Н. В. Основы криминалистического учения о проверке достоверности уголовно-релевантной информации : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 / Н. В. Кручинина; Московский государственный открытый университет. – М., 2003. – 52 с.

356. Кручинина Н. В. Основы учения о досудебной проверке уголовно-релевантной информации / Н. В. Кручинина. – М. : Московская государственная юридическая академия, 2008. – 323 с.

357. Крылов И. Ф. Криминалистическая экспертиза в России и в СССР в ее историческом развитии : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 717 / И. Ф. Крылов; Ленинградский государственный университет. – Л., 1966. – 35 с.

358. Крылов И. Ф. Пути развития тактики экспертизы / И. Ф. Крылов // Сб. науч. работ Литовского НИИ судебных экспертиз. – Вильнюс, 1968. – Вып. 3. – С. 5-14.

359. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / И. Ф. Крылов. – Ленинград : Ленинградский государственный университет, 1963. – 214 с.

360. Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л. : Ленинградский государственный университет, 1975. – 188 с.

361. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений // В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрист, 2004. – 304 с.

362. Кудрявцева А. В. Дискуссионные вопросы назначения и проведения экспертиз в уголовном процессе России / А. В. Кудрявцева // Вестник Южно-Уральского государственного университета; Серия «Право», 2007. – Вып. 9. – № 4. – С. 83-95.

363. Кудрявцева А. В. Доказательственная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам / А. В. Кудрявцева, В. Л. Сысков. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 256 с.

364. Кудрявцева А. В. Проблемы использования судебно-медицинских познаний в расследовании преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Кудрявцева ; Казахский научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – Алматы, 1993. – 24 с.

365. Кудрявцева А. В. Судебная экспертиза как институт уголовно-процессуального права: дис.... докт. юрид. наук; 12.00.09 / А. В. Кудрявцева ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2001. – 497 с.

366. Кудрявцева А. Доказательственное значение «правовых» экспертиз в уголовном процессе / А. Кудрявцева, Ю. Лившиц // Российская юстиция. – 2003. – № 1. – С. 36–37.

367. Кузнецов Н. П. Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / Н. П. Кузнецов; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 1998. – 36 с.

368. Кузьмичов В. С. Криміналістика: посібник / В. С. Кузьмичов, Г. І. Прокопенко; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.

369. Кузьмичов В. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: монографія / В. С. Кузьмичов, І. Г. Пиріг. – Дніпропетровськ, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ: Ліра, 2008. – 168 с.

370. Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // В. В. Курдюков; Академія адвокатури України. – К., 2009. – 20 с.

371. Курс криминалистики. Общая часть / отв. ред. В. Е. Корноухов. – М. : Юрист, 2000. – 784 с.

372. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 1 Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 683 с.

373. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (особлива частина). – К. : Національна академія внутрішніх справ, 2012. – 284 с.

374. Курс советского уголовного процесса. Общая часть. / под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца. – М. : Юридическая литература, 1989. – 640 с.

375. Кустов А. М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления / А. М. Кустов. – М. : Академия МВД России, 1997. – 228 с.

376. Лазарева Л. В. К вопросу о правовом статусе эксперта в уголовном судопроизводстве / Л. В. Лазарева // Судебная экспертиза. – Волгоград : Высшая академия МВД России, 2009. – № 1. – С. 10-15.

377. Лазарева Л. В. Правовая экспертиза в уголовном судопроизводстве / Л. В. Лазарева // Судебная экспертиза. – Волгоград: Высшая академия МВД России, 2014. – № 4. – С. 8-16.

378. Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу / Л. В. Лазарева. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 224 с.

379. Ландау И. Л. Ситуационный подход в технико-криминалистическом обеспечении предварительного расследования и судебного следствия : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / И. Л. Ландау ; Калининградский государственный университет. – Калининград, 2002. – 180 с.

380. Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 // С. П. Лапта; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2006. – 227 с.

381. Лапшин В. Е. Место происшествия как объект экспертного исследования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Е. Лапшин ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – 24 с.

382. Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами : монография / А. М. Ларин. – М. : Юридическая литература, 1966. – 156 с.

383. Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України. : автореф. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / К. В. Легких ; Академія адвокатури України. – Київ, 2009. – 21 с.

384. Легостаев О. А. Допит эксперта під час досудового та судового провадження з використанням відеоконференцз'язку / О. А. Легостаев // Наше право. – 2013. – № 4. – С. 114-118.

385. Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль – К. : Киевский государственный университет, 1987. – 100 с.

386. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов / В. К. Лисиченко. – Киев : Вища школа, 1971. – 77 с.

387. Лисиченко В. К. Особенности проверки и оценки заключений экспертизы на предварительном следствии / В. К. Лисиченко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1982. – Вып. 24. – С. 30-36.

388. Литвинов А. Н. Логика в следственной и экспертной деятельности: проблемы применения и оценки: пособие / А. Н. Литвинов, Н. Н. Тагаев, С. П. Лапта. – М. : ЮРКНИГА, 2005. – 112 с.

389. Литвинов А. Н. Прогнозирование и планирование в криминалистике / А. Н. Литвинов, Р. Л. Степанюк. – М. : ЮРКНИГА, 2004. – 160 с.

390. Лифшиц Ю. Д. Использование специальных познаний в уголовном процессе: пособие / Ю. Д. Лифшиц, А. В. Кудрявцева. – Челябинск: Рекпол, 1999. – 99 с.

391. Лінгвістична експертиза мовлення. Експертиза відеозвукозапису // Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень // Наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

392. Лобан И. Е. Судебно-медицинская деятельность в уголовном судопроизводстве: правовые, организационные и методические аспекты / И. Е. Лобан, Г. И. Заславский, В. Л. Попов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 467 с.

393. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій: монографія / Л. М. Лобойко, А. П. Черненко. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 168 с.

394. Лоза Ю. Слідчі дії: поняття, сутність, ознаки, види / Ю. Лоза // Право України. – К, 2003. – № 9. – С. 85-89.

395. Лозовий А. І. Про необхідність прийняття нової редакції Базового закону про експертну діяльність в Україні / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: мат. міжн. наук.-прак. конф. (м. Сімферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Сімферополь: ВД «АРИАЛ», 2012. – С. 15-18.

396. Лозовий А. І. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 157-166.

397. Лозовий А. І. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні / А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 157-166.

398. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. – М. : Юридическая литература, 1973. – 216с.

399. Лузгин И. М. Моделирование в расследовании преступлений / И. М. Лузгин. – М. : Юридическая литература, 1981. – 152 с.

400. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания / И. М. Лузгин. – М., Юридическая литература, 1969. – 198 с.

401. Лузгин И.М. Способ сокрытия преступления и роль экспертизы в его установлении // Современные вопросы криминалистической экспертизы: сб. научн. тр. Волгоградской высшей школы милиции МВД СССР. – Волгоград, 1981. – С. 11-22.

402. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 360 с.

403. Лукашевич В. Г. Моделирование у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого: монографія / В. Г. Лукашевич, О. В. Юнацький. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.

404. Лукьянчиков Е. Д. Использование специальных знаний по новому УПК Украины / Е. Д. Лукьянчиков, Б. Е. Лукьянчиков // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2013. – Вып. 58 (часть 1). – С. 61-69.

405. Лупинская П. А. Доказывание. Понятие и общая характеристика / П. А. Лупинская // Уголовный процесс: учебник. – М. : Юрист, 1995. – 698 с.

406. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы / П. А. Лупинская. – М. : Юридическая литература, 1976. – 168 с.

407. Любарский М. Г. Производство экспертизы в суде первой инстанции (уголовно-процессуальное и криминалистическое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Г. Любарский ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1966. – 15 с.

408. Майлис Н. П. Введение в судебную экспертизу: пособие / Н. П. Майлис. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – 112 с.

409. Майлис Н. П. О предупреждении следственных ошибок при назначении судебных экспертиз / Н. П. Майлис // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. 3-й межд. научн.-практ. конф. (г. Москва, 25-26 января 2011 г.). – Москва: Проспект, 2011. – С. 27-33.

410. Майлис Н. П. О соотношении криминалистических и судебных экспертиз / Н. П. Майлис // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2003. – Вып. 1 (5). – С. 4-13.

411. Максимішин Н. М. Щодо предмета допиту експерта в суді / Н. М. Максимішин // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Т. 2. – Вип. 2. – С. 118-121.

412. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України: монографія / М. А. Маркуш. – Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. – 208 с.

413. Марчак В. Я. «Консультації та роз'яснення спеціаліста» як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України / В. Я. Марчак // Митна справа. – 2013. – № 2 (86). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 100-105.

414. Матийченко Б. А. Вопросы оценки заключения эксперта следователем и судом / Б. А. Матийченко // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1987. – С. 96-100.

415. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : монография / В. Н. Махов. – М. : Российский университет дружбы народов, 2000. – 296 с.

416. Меленевська З. С. Судове почеркознавство проблеми і перспективи розвитку // З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. – К. : Типографія від «А» до «Я», 2015. – № 1 (23). – С. 113-120.

417. Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях / Э. Б. Мельникова. – М. : Юридическая литература, 1964. – 87 с.

418. Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів: затверджена рішенням розширеного засідання секції НКМР Міністерства юстиції України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи // Протокол від 15.01.1999 : із змінами від 12.09.2014. – МВС України. МЮ України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99>

419. Миньковский Г. М. Следственные действия / Г. М. Миньковский // Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин – М. : Юридическая литература, 1973. – 736 с.

420. Мирошниченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Ю. М. Мирошниченко; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – 238.

421. Мирский Д. Я. Некоторые теоретические вопросы классификации объектов судебной экспертизы, их свойств и признаков / Д. Я. Мирский // Методология судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М. 1986. – С. 55-79.

422. Мирский Д. Я. Понятие объекта судебной экспертизы / Д. Я. Мирский, М. Н. Ростов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы : сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 21-33.

423. Мирский Д. Я. Предмет и система фототехнической экспертизы / Д. Я. Мирский // Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – Вып. 48. – С. 44-67.

424. Митричев В. С. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий / В. С. Митричев. – Саратов, Саратовский государственный университет. – 1980. – 112 с.

425. Митричев В. С. Криминалистическая идентификация целого по частям / В. С. Митричев // Теория и практика идентификации целого по частям: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1976. – Вып. 24. – С. 3-111.

426. Митричев В. С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.717 / В. С. Митричев ; Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – 1971. – 30 с.

427. Митричев В. С. Общие положения методики идентификационной экспертизы с использованием аналитических методов / В. С. Митричев // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1972. – Вып. 4. – С. 113-156.

428. Митричев В. С. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них / В. С. Митричев, В. Н. Хрусталёв. – СПб. : Питер, 2003. – 591 с.

429. Митричев В. С. Судебная экспертиза и смежные отрасли научного знания. Проблемы общей и частной экспертологии в связи

с судебно-экспертной деятельностью / В. С. Митричев // Экспертные задачи и пути их совершенствования в свете НТР: сб. научных трудов Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 42. – С. 23-42.

430. Митричев В. С. Теория и практика идентификации целого по частям / В. С. Митричев // Теория и практика идентификации целого по частям : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1976. – Вып. 24. – С. 21-111.

431. Митричев В. С. Труды по судебной экспертизе / В. С. Митричев. – М. : Наука, 2006. – 399 с.

432. Митричев С. П. Экспертиза как судебное доказательство / С. П. Митричев // Проблемы социалистического права. – М., 1938. – Вып. 6. – С. 79-84.

433. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К. : Вища школа, 1984. – 134 с.

434. Михеенко М. М. Кримінальний процес України: підручник / М. М. Михеенко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

435. Михеенко М. М. Кримінально-процесуальне право: навчальний посібник / М. М. Михеенко, В. В. Молдован, В. П. Шибіко. – К. : Вентурі, 1997. – 352 с.

436. Мищенко Е. В. Обязательное производство судебно-психиатрической экспертизы по делам о применении принудительной меры медицинского характера / Е. В. Мищенко // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. – № 3. – С. 29-33.

437. Мірошников І. Ю. Судове слідство в апеляційній інстанції: монографія / І. Ю. Мірошников. – Х. : Право, 2007. – 324 с.

438. Можаяева И. П. Организационные основы деятельности следователя по раскрытию, расследованию и предупреждению преступлений / И. П. Можаяева, В. В. Степанов. М. : Юрлитинформ, 2007. – 152 с.

439. Моїсєєв О. М. Експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / О. М. Моїсєєв; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х., 2011. – 36 с.

440. Моїсєєв О. М. Експертні технології: ознаки, визначення, зміст / О. М. Моїсєєв // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 362-367 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08mamovz.pdf>.

441. Моїсєєв О. М. Процесуальне значення допиту експерта / О. М. Моїсєєв // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 120-126.

442. Моїсєєв О. М. Оптимізація опису об'єктів у висновку експерта / О. М. Моїсєєв // Криміналістичний вісник. – К. : ТОВ «Еліт Принт», 2012. – № 1 (17). – С. 96-101.

443. Моїсєєв О. М. Роз'яснення висновку комплексної експертизи під час допиту експерта в суді / О. М. Моїсєєв // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 470-475.

444. Морозов Г. Е. Участие специалиста в стадии предвари-

тельного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Г. Е. Морозов / Саратовский юридический институт. – Саратов, 1977. – 19 с.

445. Москалькова Т. В. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования) / Т. В. Москалькова. – М.: Спарк, 1996. – 125 с.

446. Мохов А. А. Презумпция «судьи знают право» – рудимент правовой доктрины? / А. А. Мохов // Эксперт-криминалист. – М. : Юрист, 2007. – № 1. – С. 3-7.

447. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять і словник термінів з навчальної дисципліни «Криміналістика» / уклад. В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. – Х. : Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 165 с.

448. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания» Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1980. – Вып. 21. – С. 37-42.

449. Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли и предмет судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1976. – Вып. 13. – С. 37-43.

450. Надгорный Г. М. Соотношение специальных и юридических знаний / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1984. – Вып. 28. – С. 14-19.

451. Надгорный Г. М. Совершенствование правовой регламентации экспертизы в суде / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Либідь, 1985. – № 30. – С. 15-20.

452. Назначение и производство судебных экспертиз: пособие для следователей, судей и экспертов / Л. М. Авилина, Л. Д. Беляева, М. С. Браинин, Ю. Ф. Воронин и др. ; отв. ред. Г. П. Аринушкин, А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1988. – 320 с.

453. Наказ інститутам науково-судової експертизи : Постанова Народного комісаріату юстиції УСРР від 3 травня 1927 р. № 97 // Бюлетень Народного комісаріату юстиції. – 1927. – № 25–26. – С. 233–255.

454. Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України: наказ МВС України від 30.08. 1999 р. № 682 ; зміни – наказ МВС України від 20.12. 2000 р. № 900.

455. Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – К. : Ін Юре, 2007. – 728 с.

456. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; у редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

457. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997 р. / М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубинський // Відп. редактори В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 624 с.

458. Нестеров А. В. Основы экспертной деятельности / А. В. Нестеров. – М. : Высшая школа экономики, 2009. – 167 с.

459. Николайчук И. А. Скрытие преступления как форма противодействия расследованию / И. А. Николайчук. – М. : Юрлитинформ, 2000. – 160 с.

460. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск: Изд. В. М. Скакун, 1999. – 896 с.

461. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконт, 1999. – Т. 2. – 912 с.

462. Новомбергский Н. Врачебное строение в допетровской Руси / Н. Новомбергский. – Томск: Паровая типография Сибирского товарищества печатного дела, 1907. – 504 с.

463. Новоселова Н. А. Особенности объектов неидентификационных экспертиз, обуславливающие целесообразность моделирования / Н. А. Новоселова // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы: сб. научн. тр. Научно-исследовательского института судебной экспертизы МЮ БССР. – Минск, 1980. – Вып. 5. – С. 24-44.

464. О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации: Федеральный Закон от 30.12.2001 г. № 196-ФЗ.

465. Облаков А. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений и криминалистические ситуации: пособие / А. Ф. Облаков. – Хабаровск: Хабаровская ВШ МВД СССР, 1985. – 124 с.

466. Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений: курс лекций / В. А. Образцов. – М. : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. – 400 с.

467. Образцов В. А. Организационное обеспечение тактических комплексов действий / В. А. Образцов // Криминалистика; под ред. В. А. Образцова. – М. : Юрист, 1997. – 760 с.

468. Олішевський О. В. Організація розслідування злочинів та її місце у структурі криміналістики: дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / О. В. Олішевський; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2010. – 197 с.

469. Омелянюк Г. Г. К вопросу о валидации судебно-экспертных методик / Г. Г. Омелянюк // Теория и практика судебной экспертизы. – М., 2010. – № 2 (18). – С. 64-68.

470. Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка по уголовным делам / Ю. К. Орлов. – М. : Юрист, 1995. – 64 с.

471. Орлов Ю. К. Объект экспертного исследования / Ю. К. Орлов // Труды Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1974. – Вып. 8. – С. 39-61.

472. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – 144 с.

473. Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю. К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского федерального центра судебной экспертизы, 2005. – 264 с.

474. Орлов Ю. К. Формы выводов в заключении эксперта : пособие / Ю. К. Орлов. – М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1981. – 186 с.

475. Орлова В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные

проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 49-62.

476. Основы судебной экспертизы. Часть 1. Общая теория. – М. : Российский Федеральный центр судебной экспертизы, 1997. – 430 с.

477. Откідач Г. До питання про пожежно-технічну експертизу / Г. Откідач // Право України. – 2002. – № 4. – С. 96-99.

478. Очередин В. Т. Доказательства в уголовном процессе: сущность, источники, способы собирания / В. Т. Очередин. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 248 с.

479. Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам / А. Я. Палиашвили. – М. : Юридическая литература, 1973. – 144 с.

480. Палиашвили Н. А. О праве руководителя судебно-экспертного учреждения контролировать качество заключения эксперта / Н. А. Палиашвили // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствования деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 155-174.

481. Памятники русского права. Выпуск 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. докт. юрид. наук К. А. Софроненко. – М. : Госюриздат, 1957. – 513 с.

482. Панєвін О. С. Судова експертиза в кримінальних справах / О. С. Панєвін, Г. Є. Сухова // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 3. – С. 10-12.

483. Пашнєв Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Д. В. Пашнєв; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 228 с.

484. Переверза О. Подолання завідомо неправдивих показань допитуваного за допомогою експертиз у ході досудового слідства / О. Переверза // Право України. – 2002. – № 12 – С. 75-77.

485. Перлін С. І. Експертна версія – задокументоване ініціативне інформування суб'єктів розслідування / С. І. Перлін, С. О. Шевцов, А. І. Тимошенко, Т. П. Матюшкова // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2014. – Спец. випуск. № 1. – С. 225-231.

486. Петелин Б. Я. Теория и тактика установление субъективной стороны преступления в процессе расследования / Б. Я. Петелин. – М., Академия МВД РФ, 1992. – 164 с.

487. Петрова І. А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів : автореф. дис. ... докт. юрид. наук ; 12.00.09 // І. А. Петрова ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012. – 40 с.

488. Петрухин И. Л. Реформа уголовного судопроизводства: проблемы и перспективы / И. Л. Петрухин // Законодательство. – М., 2001. – № 3. – С. 72-81.

489. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе / И. Л. Петрухин. – М. : Юридическая литература, 1964. – 267 с.

490. Петрухина А. Н. Оценка заключения эксперта в уголовном судопроизводстве / А. Н. Петрухина. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 200 с.
491. Петряев С. Ю. Періодизація розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів в Україні / С. Ю. Петряев / Криміналістика и судебная экспертиза. – К. : Министрство юстиции Украины, 2013. – Вып. 58. – Часть 1. – С. 69-77.
492. Пешак Я. Следственные версии: криминалистическое исследование / Я. Пешак. – М. : Прогресс, 1976. – 226 с.
493. Пинчук Л. В. К вопросу о компетенции руководителя экспертного учреждения в уголовном судопроизводстве / Л. В. Пинчук // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. 3-й межд. научно-практ. конф. (г. Москва, 25-26 января 2011 г.). – Москва: Проспект, 2011. – С. 268-270.
494. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування: монографія / І. В. Пиріг. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2015. – 432 с.
495. Пиріг І. В. Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування : автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / І. В. Пиріг ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2015. – 42 с.
496. Пирог И. В. О возможности проведения экспертизы места происшествия / И. В. Пирог // Судебная экспертиза: методологические, правовые и организационные проблемы новых родов (видов) судебных экспертиз : матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Москва, 15-16 января 2014 г.). – Москва: Проспект, 2014. – С. 180-183.
497. Питерцев С. К. Тактика допроса / С. К. Питерцев, А. А. Степанов. – СПб: Питер, 2001. – 160 с. .
498. Питрюк В. А. Потребность практики – обновление классификации криминалистических экспертиз / В. А. Питрюк, В. Н. Хрусталев // Российский следователь. – М. : Юрист, 2001. – № 4. – С. 9-13.
499. Плескачевский В. М. Судебно-баллистические экспертные исследования на месте происшествия / В. М. Плескачевский // Вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. Азербайджанского научно-исследовательского института судебных экспертиз. – Баку, 1974. – № 17. – С. 19-113.
500. Плесовских Ю. Г. Проблемы правового обоснования контроля качества судебно-экспертного исследования / Ю. Г. Плесовских // Эксперт-криминалист. 2008. – № 4. – С. 34-38.
501. Плесовских Ю. Г. Цели и задачи судебно-экспертного исследования: проблемы теоретического обоснования / Ю. Г. Плесовских // Эксперт-криминалист. – М., 2006. – № 1. – С. 6-11.
502. Плетнев В. В. Проблемные вопросы собирания доказательств в уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук; 12.00.09 / В. В. Плетнев; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2001. – 28 с.
503. Плешаков С. М. Современные экспертные технологии в деятельности судебно-экспертных учреждений России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С.М. Плешаков ; Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2007. – 24 с.

504. Погорецький М. А. Актуальні питання теорії доказів / М. А. Погорецький // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора М. М. Михеєнка): матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6-7 грудня 2012 р.). – Х.: Видавець Строков Д. В., 2013. – С. 15-22.

505. Подольный Н. А. Отдельные проблемы оценки заключения эксперта / Н. А. Подольный // Эксперт-криминалист – 2006. – № 1. – С. 31-33.

506. Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения / Д. Пойа. – М.: Наука, 1975. – 464 с.

507. Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика. Теория информационных процессов и систем в криминалистике: пособие / Н. С. Полевой. – М.: МГУ, 1982. – 322 с.

508. Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.10.2012 № 983.

509. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5.

510. Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів: наказ Служби безпеки України Центральне Управління від 24.12.2014 № 855.

511. Попелюшко В. О. Спеціальні знання в кримінальному процесі та захист / В. О. Попелюшко // Вісник Академії адвокатури України. – К., 2006. – № 7. – С. 71-81.

512. Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальних справ: посібник / В. О. Попелюшко. – К.: Кондор, 2006. – 234 с.

513. Порубов Н. И. Использование криминалистических приемов в судебном допросе / Н. И. Порубов // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики: матер. научн.-практ. конф. (г. Киев, 13-14 января 1993 г.). – К., 1993. – С. 97-98.

514. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии: учебное пособие / Н. И. Порубов. – М.: БЕК, 1998. – 208 с.

515. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5; із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства юстиції України від 15.07.2009 № 1274/5.

516. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 8.10. 2001 № 397.

517. Постика И. В. Оценка и использование заключения эксперта-криминалиста: лекция / И. В. Постика. – Одесса: Одесский государственный университет, 1977. – 33 с.

518. Постика И. В. Судебно-исследовательская фотография как отрасль специальных криминалистических знаний / И. В. Постика // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 206-208.

519. Потапов С. М. Введение в криминалистику / С. М. Потапов. М.: РИЛ ВЮАКА, 1946. – 46 е.

520. Почеркознавча експертиза / Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та экс-

партних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в редакції Наказу Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5.

521. Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи: наказ Міністерства охорони здоров'я від 17.01.1995 № 6.

522. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: наказ Міністерство охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6.

523. Притузова В. А. Заключение эксперта как доказательство / В.А. Притузова. – М.: Юридическая литература, 1959. – 162 с.

524. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5.07.2012 № 5076-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 27. – Ст.282; із змінами, внесеними згідно із Законом від 14.10.2014 № 1702-VII – ВВР. – 2014. – № 50-51. – Ст. 2057.

525. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України: Закон України від 13.05.2014 № 1261-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014. – № 28. – Ст. 937.

526. Про встановлення нормативної вартості однієї експертної години у 2015 році: наказ Міністерства юстиції України від 02.03.2015 № 299/5.

527. Про державну таємницю: Закон України № 3855-XII від 21.01.1994 // ВВР. – 1994. – № 16. – Ст. 93; в редакції Закону № 576-VIII від 02.07.2015.

528. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10.09.2009 № 390.

529. Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.08.1999 № 682.

530. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету міністрів України від 29.04.2015 № 266.

531. Про затвердження Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 18.01.1999 № 30.

532. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії бюро судово-медичної експертизи: наказ Міністерство охорони здоров'я України від 18.02.1997 № 52.

533. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 09.08.2005 № 86/5; із змінами, внесеними згідно з Наказами від 07.11.2007 № 1054/5, від 13.04.2009 № 643/5.

534. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС України та атестацію судових експертів Експертної служби МВС України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.12.2011 № 923.

535. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09.08.2012 № 691 ; із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства внутрішніх справ від 20.06.2013 № 605.

536. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2012 № 492/5 ; із змінами і доповненнями, внесеними Наказом Міністерства юстиції України від 25.06.2015 № 1059/5.

537. Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5; із змінами згідно Наказам Міністерства юстиції України від 15.07.2009 № 1274/5; 08.01.2014 № 1/5.

538. Про інформацію : Закон України від 2.10.1992 № 2657 (із змінами, внесеними згідно із Законами України станом на 01.01.2014) // Відомості Верховної Ради, 1992. – № 48. – Ст. 650.

539. Про міліцію : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20; 1992. – № 36. – Ст. 526. : зі змінами, внесеними згідно із Законами України станом на 01.05.2015 р.

540. Про Національну поліцію: Закон України від 5.07.2015 № 580 VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015. – № 40-41. – Ст. 379.

541. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303; із змінами, внесеними згідно із Законами України станом на 1.04.2015.

542. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5.

543. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного суду України від 12.06.2009 № 7.

544. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14 ; із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 19.12.2008 № 18.

545. Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від. 12.04.1996 № 6.

546. Про прокуратуру : Закон України № 1789-XII від 5.11.1991 // Відомості Верховної Ради України, 1991. – № 53. – Ст. 793 ; із змінами станом на 01.08.2015.

547. Про судово-експертну діяльність: Закон України (проект) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/43603>.

548. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8; із змінами, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.1998 № 15.

549. Про судову експертизу: Закон України № 4038-XII від

25.02.1994 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 28. – Ст. 233 : зі змінами, внесеними згідно із Законами № 662-IV від 03.04.2003 // ВВР – 2003. – № 27. – Ст. 209; № 1992-IV від 9.09.2004 // ВВР – 2005. – № 1. – Ст. 14; № 3235-IV від 20.12.2005 // ВВР – 2006. – № 9, 10, 11. – Ст. 96; № 489-V від 19.12.2006 // ВВР – 2007. – № 7-8. – Ст. 66; № 4652-VI від 13.04.2012 // ВВР – 2013. – № 21. – Ст. 208; № 4711-VI від 17.05.2012 // ВВР – 2013. – № 14. – Ст. 89; № 213-VIII від 02.03.2015.

550. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 3.

551. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7.02.2003 № 2.

552. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 4 ; із змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 16.

553. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від. 06.11.2009 № 10.

554. Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 5.

555. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 27. – Ст. 282; зі змінами, внесеними згідно із Законом № 1702-VII від 14.10.2014 // ВВР. – 2014. – № 50-51. – Ст. 2057.

556. Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории / Г. В. Прохоров-Лукин //Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Міністерство юстиції України, 2001. – Вып. 50. – С. 3- 15.

557. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Г. В. Прохоров-Лукин ; Украинская академия внутренних дел. – К., 1993. – 18 с.

558. Пунда О. О. Використання даних, одержаних в результаті застосування науково-технічних засобів, для доказування в кримінальному процесі: дис.. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 // О. О. Пунда; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 212 с.

559. Пучков В. А. Предмет судебного материаловедения / В. А.Пучков // Вопросы теории судебной экспертизы и совершенствование деятельности судебно-экспертных учреждений: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1988. – С. 69-76.

560. Пучкова Т. М. Сущность и классификация задач в судебной экспертизе // Теоретические и практические вопросы судебной экспертизы: Сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1979. – Вып. 38. – С. 65-70.

561. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слід-

ча тактика / за ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища школа, 1973. – 296 с.

562. Рахунов Р. Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе / Р. Д. Рахунов; Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР. – М. : Госюриздат, 1953. – 264 с.

563. Реєстр атестованих судових експертів: сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rase.minjust.gov.ua>.

564. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/56>.

565. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/57>.

566. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/page/59>.

567. Репешко П. И. Особенности допрос эксперта в стадии судебного разбирательства уголовного дела / П. И. Репешко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Міністерство юстиції України, 2001. – Вып. 50. – С. 93-102.

568. Репешко П. И. Щодо організаційних питань забезпечення незалежності та об'єктивності судової експертизи / П. И. Репешко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 231-238.

569. Рихтер В. М. История медицины в России. В 3 т. Т. 2. / В. М. Рихтер. – СПб.: Альфарет, 2014. – 540 с. Рогачевский Л. И. О судебно-психологической экспертизе / Л. И. Рогачевский // Вопросы криминалистики. – М. : Юридическая литература, 1964. – Вып. 10. – С. 36-43.

570. Розова С. С. Классификационная проблема в современной науке / С. С. Розова. – Новосибирск: Наука, 1986. – 224 с.

571. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Б. В. Романюк ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2002. – 222 с.

572. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія / Б. В. Романюк – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 196 с.

573. Романюк Б. Призначення судової експертизи на досудовому слідстві: деякі проблемні питання / Б. Романюк // Право України, 2003. – № 3. – С. 56-61.

574. Россинская Е. Р. Концептуальные основы теории неразрушающих методов исследования вещественных доказательств : автореф. ... дисс. докт. юрид. наук ; 12.00.09 / Е. Р. Россинская ; Высшая юридическая заочная школа МВД России. – М., 1993. – 32 с.

575. Россинская Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы : учебное пособие / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 351 с.

576. Россинская Е. Р. Настольная книга судьи: судебная экспер-

- тиза / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина. – М. : Проспект, 2010. – 464 с.
577. Россинская Е. Р. Общая теория судебной экспертизы и криминалистика как самостоятельные родственные науки / Е. Р. Россинская // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии: матер. межд. научн.-практ. конференция (г. Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАИПИ», 2007. – С. 12-19.
578. Россинская Е. Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве / Е. Р. Россинская // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 32-43.
579. Россинская Е. Р. Специальные юридические знания и судебно-нормативные экспертизы / Е. Р. Россинская // Труды ВЮЗИ-МЮИ-МГЮА. – М.: МГЮА, 2006. – Т. 2. – С. 65-77.
580. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
581. Россинская Е. Р. Профессия – эксперт / Е. Р. Россинская. – М. : Юристъ, 1999. – 190 с.
582. Ростов М. Н. К вопросу о классификации объектов, задач и методов экспертного исследования / М. Н. Ростов, Х.М. Тахо-Годи // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1984. – С. 64-78.
583. Ростов М. Н. О содержании понятий, обозначаемых терминами «объект (экспертизы, экспертного исследования)», «качество», «свойство» и «признак» / М. Н. Ростов // Методология судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1986. – С. 41-55.
584. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000. – 712 с.
585. Рудиченко А. И. Классификация и структура решения диагностических экспертных задач, их место в системе задач судебной экспертизы / А. И. Рудиченко // Теоретические вопросы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1981. – С. 93-105.
586. Савельева Н. В. Оценка заключения эксперта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Н. В. Савельева. Кубанский государственный аграрный университет. – Краснодар, 2007. – 28 с.
587. Саінчин О. С. Розслідування умисних вбивств: теорія та практика : монографія / О. С. Саінчин. – Одеса : СПД Бровкін О. В. – 408 с.
588. Салтевский М. В. Проблема соотношения специальных и профессиональных знаний, используемых при производстве следственных действий / М. В. Салтевский // Становление и развитие органов внутренних дел Украинской ССР. – К. : КВШ МВД СССР, 1973. – С. 134-135.
589. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2006. – 588 с.
590. Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч. 2. / М. В. Салтевський. – Х: Консум, 2001. – 528 с.
591. Самарина Т. М. Экспертно-трасологическое исследование

обстановки и вещественных доказательств на месте происшествия : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Т. М. Самарина ; Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М., 1985. – 24 с.

592. Сас В. А. Організація і тактика слідчих дій при розслідуванні злочинів, вчинених засудженими до позбавлення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. А. Сас; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 218 с.

593. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ф. С. Сафуанов. – М. : Гардарики, Смысл, 1998. – 192 с.

594. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – 368 с.

595. Свиридова Л. В. Оцінні судження експерта в процесі виконання судово-авторознавчої класифікаційно-діагностичної експертизи // Л. В. Свиридова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 258-265.

596. Сегай М. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність / М. Я. Сегай // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 2-3. – С. 740-762.

597. Сегай М. Я. Актуальные проблемы экспертной технологии в условиях НТР / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1984. – Вып. 29. – С. 3-7.

598. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации / М. Я. Сегай. – К. : РИО МВД СССР, 1970. – 256 с.

599. Сегай М. Я. Некоторые вопросы судебной экспертизы вещественных доказательств // Теоретические и процессуальные вопросы судебной экспертизы. – М. : Госюриздат, 1961. – Вып. 1. – С. 76-78.

600. Сегай М. Я. Принципы тактики судебной экспертизы в гражданском судопроизводстве / М. Я. Сегай, Т. М. Федоренко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД СССР, 1976. – С. 40-49.

601. Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – К.; Ін Юре, 1997. – 174 с.

602. Сегай М. Я. Судебная експертологія: об'єкт, предмет, природа і система науки / М. Я. Сегай // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. А. П. Заєць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Харків : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 25-32.

603. Сегай М. Я. Типология экспертных задач: методологические аспекты / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1988. – Вып. 37. – С. 9-18.

604. Седнев В. В. Онтологія обізнаної особи / В. В. Седнев // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2014. – Спец. випуск № 1. – С. 32-38.

605. Седова Т. А. Проблемы методологии и практики нетрадиционной криминалистической идентификации / Т. А. Седова. – Л. : Ленинградский государственный университет, 1986. – 105 с.

606. Седых-Бондаренко Ю. П. Роль криминалистической иден-

тификационной экспертизы в предупреждении преступлений / Ю. П. Седых-Бондаренко // Сборник статей адъюнктов и соискателей. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 189-196.

607. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. – М. : Юридическая литература, 1982. – 152 с.

608. Селиванов Н. А. Спорные вопросы судебной экспертизы / Н. А. Селиванов // Социалистическая законность. – 1978. – № 5. – С. 63-66.

609. Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина ; под ред. А. А. Хмырова. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 128 с.

610. Селина Е. В. Применение специальных познаний в уголовном процессе / Е. В. Селина. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 144 с.

611. Селіванов А. О. проблема запровадження в судовому процесі правової експертизи як умови досягнення об'єктивного і обгрунтованого судового рішення / А. О. Селіванов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, М. І. Панов, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. – Х. : Право, 2002. – Вип. 2. – С. 167-170.

612. Сенчик М. Спеціаліст на попередньому слідстві / М. Сенчик, Е. Стасюк // Радянське право. – 1974. – № 1. – С. 37-41.

613. Сибилева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе / Н. В. Сибилева. – К. : УМК ВО, 1990. – 68 с.

614. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактної-слідової взаємодії об'єктів: монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Х. : Гриф, 2004. – 176 с.

615. Ситковская О. Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы: пособие / О. Д. Ситковская, Л. Н. Копышева, М. М. Коченов. – М. : Юрлитинформ, 2000. – 160 с.

616. Сібільова Н. В. Сучасні проблеми організації та функціонування в Україні судової влади / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю / ред. кол. Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 79-89.

617. Сімакова-Єфремян Е. Б. Класифікація завдань комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 4. – С. 571-577.

618. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми розмежування критеріїв формулювання висновку судового експерта та повідомлення про неможливість давання висновку / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Криміналістичний вісник. – К. : МВС України, 2009. – № 1 (11). – С. 36-40.

619. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактної-слідової взаємодії об'єктів: монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Х. : ВКФ «Гриф», 2004. – 176 с.

620. Скорик Н. В. О профилактической деятельности Харьковского НИИСЭ / Н. В. Скорик // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1977. – Вип. 15. – С. 26-30.

621. Словарь основных терминов судебных экспертиз. – М. : Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1980. – 190 с.

622. Словарь философских терминов / научн. ред. проф. В. Г. Кузнецова. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.

623. Словарь юридических определений, составленный по курсам принятымъ въ С.-Петербургскомъ университетѣ. – СПб.: Екатерингофское Печатное Дѣло, 1910. – 74 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://velib.com/book/pdf_agent/slovar_juridicheskikh_opredelenijj_sostavlennyj_po_kursam_prinjatym_v_s_peterburgskom_universitete/

624. Словник іноземних слів / за ред.. чл.-кор. АН УССР О.С. Мельничука. – Київ : Українська радянська енциклопедія, 1977. – 776 с.

625. Словник української мови. В 11 томах. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – 800 с.

626. Словник української мови. В 11 томах. Т. 10. – К. : Наукова думка, 1979. – 658 с.

627. Словник української мови. В 11 томах. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1971. – 552 с.

628. Словник української мови. В 11 томах. Т. 4. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

629. Словник української мови. В 11 томах. Т. 5. – К. : Наукова думка, 1974. – 840 с.

630. Словник української мови. В 11 томах. Т. 6. – К. : Наукова думка, 1975. – 832 с.

631. Словник української мови. В 11 томах. Т. 7. – К. : Наукова думка, 1976. – 724 с.

632. Словник української мови. В 11 томах. Т. 8. – К. : Наукова думка, 1977. – 928 с.

633. Словник української мови. В 11 томах. Т. 9. – К. : Наукова думка, 1978. – 918 с.

634. Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века. Состояние, развитие, проблемы / С. А.Смирнова. – СПб: Питер, 2004. – 875 с.

635. Снетков В. А. Криминалистическая диагностика в деятельности экспертно-криминалистических подразделений МВД России по применению экспертно-криминалистических методов и средств : учебное пособие / В. А. Снетков. – М. : ЭКЦ МВД России, 1998. – 40 с.

636. Снетков В. А. Криминалистическая диагностика: спорные вопросы // Вопросы криминалистики и экспертно-криминалистические проблемы: сб. науч. тр. – М. : ЭКЦ МВД России, 1997. – С. 3-29.

637. Снетков В. А. Портретная криминалистическая идентификация / В. А. Снетков // Криминалистика на службе следствия. – Вильнюс, 1967. – С. 21-27.

638. Снетков В. А. Проблемы использования диагностики в криминалистике / В. А. Снетков // Проблемы совершенствования следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий в аспекте ликвидации преступности в СССР: мат. Всесоюзн. научн. конф. криминалистов и судебных психологов. – Алма-Ата: Казахский государственный университет, 1974. – С. 20-24.

639. Снетков В. А. Проблемы криминалистической диагностики

/ В. А. Снетков // Труды ВНИИ МВД СССР. – М., 1972. – № 23. – С. 103-106.

640. Снетков В. А. Технично-криміналістическа ситуація / В. А. Снетков, И. С. Юрков // Уголовный процесс и криминалистика: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института МВД СССР. – М., 1983. – С. 71-78.

641. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1923. – Отд. 1. – № 26. – Ст. 384.

642. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1925. – № 92-93. – Ст. 522.

643. Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М. : Юридическая литература, 1978. – 192 с.

644. Соколовский З. М. Вопросы использования экспертом материалов дела / З. М. Соколовский. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1964. – 72 с.

645. Соколовский З. М. Понятие специальных знаний (к вопросу о назначении экспертизы) / З. М. Соколовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 199-205.

646. Соколовский З. М. Проблемы использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинных связей: криминалистическое и процессуальное исследование: дис. ...докт. юрид. наук / З. М. Соколовский; Харьковский юридический институт. – Х., 1968. – 518 с.

647. Соловьев А. Б. Доказывание в досудебных стадиях уголовного процесса / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2002 – 160 с.

648. Соловьев А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии: пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 136 с.

649. Соловьев А. Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии / А. Б. Соловьев. – М. Юрлитинформ, 2002. – 192 с.

650. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 3. 1463-1584 / С. М. Соловьев. – М. : АСТ, Фолио, 2001. – 991 с.

651. Сопронюк І. О. Процесуальна економія як принцип кримінального судочинства України / І. О. Сопронюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип. 43. – С. 348-352.

652. Сорокотягина Д. А. Судебная экспертиза : учебное пособие / Д. А. Сорокотягина, И. Н. Сорокотягин. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 336 с.

653. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: посібник / С. М. Стахівський. – К. : Атіка, 2009. – 64 с.

654. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія / С. М. Стахівський – К., Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2005. – 272 с.

655. Стащенко Е. И. К вопросу о классификации задач и объектов судебно-баллистической экспертизы / Е. И. Стащенко // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1983. – Вып. 2. – С. 9-15.

656. Степанов В. В. Компетентность и компетенция как категории судебной экспертизы / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Правоведение. – 2007. – № 3 (272). – С. 117-125.

657. Степанов В. В. Концептуальные проблемы понятия специальных знаний в уголовном судопроизводстве / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М.: Спарк, 2004. – Вып. 4 (12). – С. 4-15.

658. Степанов В. В. О судебной правовой экспертизе / В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М.: Спарк, 2007. – Вып. 4 (24). – С. 7-18.

659. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: монографія / Р. С. Степанюк; за заг. ред. докт. юрид. наук А. Ф. Волобуєва. – Харків : НікаНова, 2012. – 382 с.

660. Степанюк Р. Л. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні / Р. Л. Степанюк, С. П. Лапта // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Серія: Право. – Харків, 2013. – Вип. № 16. – № 1082. – С. 196-199.

661. Степуненкова В. К. Значение экспертного исследования индивидуально-психологических особенностей личности субъекта преступления / В. К. Степуненкова, Н. Н. Станишевская // Актуальные вопросы теории судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз – М., 1976. – № 21. – С. 110-159.

662. Степуненкова В. К. Предмет судебной экспертизы и экспертное исследование обстоятельств, образующих основание уголовной ответственности / В. К. Степуненкова // Актуальные теоретические и общеметодические проблемы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1975. – Вып. 16. – С. 35-65.

663. Степуненкова В. К. Судебная экспертиза и исследование обстоятельств, образующих состав преступления / В. К. Степуненкова // Теоретические вопросы судебной экспертизы : сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1975. – № 20. – 251 с.

664. Стратонов В. М. Звдання слідчих (розшукових) дій у процесі розслідування злочинів / В. М. Стратонов // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 143-155.

665. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. В 2 томах. Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – 470 с.

666. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. В 2 томах. Том 2: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву / М. С. Строгович. – М.: Наука, 1970. – 616 с.

667. Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / М. С. Строгович; отв. ред. Б. С. Никифоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 384 с..

668. Субботин А. Л. Классификация / А. Л. Субботин. – М.: Институт философии РАН, 2001. – 94 с.

669. Судебная психиатрия: учебник / под ред. проф. А. С. Дмитриева, проф. Т. В. Клименко. – М. : Юрист, 1998. – 408 с.

670. Судебные экспертизы (возможности, подготовка материалов, назначение, оценка) / И. П. Кононенко, Г. М. Надгорный, М. Я. Сегай и др. – Киев : РИО МВД УССР, 1981. – 412 с.

671. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навчально-довідковий посібник / уклад. Ю. М. Грошевий, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Харків : Одиссей, 2004. – 448 с.

672. Тактика следственных действий / под ред. М. П. Шаламова. – М. : Юридическая литература, 1969. – 168 с.

673. Тактика следственных действий: пособие / ред. В. И. Комиссаров. – Саратов : Саратовская государственная академия права, 2000. – 202 с.

674. Таран О. В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці: автореф. лис. ... докт. юрид. наук; 12.0009 / О. В. Таран; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 34 с.

675. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – Киев : Вища школа, 1977. – 150 с.

676. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Харьков: Вища школа, 1988. – 183 с.

677. Телегина Т. Д. Использование специальных знаний в современной практике расследования преступлений: монография / Т. Д. Телегина. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 152 с.

678. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н. В. Жогин. – М. : Юридическая литература, 1973. – 736 с.

679. Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. – М. : Норма, 2009. – 384 с.

680. Терзиев Н. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности / Н. В. Терзиев. – М. : ВЮЗИ, 1961. – 46 с.

681. Тертышник В. М. Теория доказательств / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Х. : Арсис, 1998. – 256 с.

682. Тертышник В. М. Уголовный процесс: учебное издание / В. М. Тертышник. – Х. : Арсис, 1997. – 528 с.

683. Тимошенко Ю. П. Окремі аспекти класифікації експертних ситуацій та особливості провадження експертиз на сучасних умовах / Ю. П. Тимошенко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ, 2007. – Вип. 1. – С. 136-138.

684. Титов А. М. Деякі аспекти допиту експерта у кримінальному процесі / А. М. Титов, Т. В. Тютюнник // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2013. – Том 26 (65). – № 2-1 (Ч. 2). – С. 363-368.

685. Титов А. М. Деякі аспекти реалізації прав обвинуваченого (підозрюваного) під час призначення та провадження судових експертиз / А. М. Титов // Часопис академії адвокатури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chaaau>. – 2009. – № 4. – С. 1-6.

686. Тихенко С. І. Розвиток криміналістики в Українській РСР / С. І. Тихенко, В. К. Лисиченко // Радянське право. – К., 1967. – № 9. – С. 18-21.

687. Тихомиров О. К. Психология мышления: пособие / О. К. Тихомиров. – М. : Московский государственный университет, 1984. – 272 с.

688. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія / В. В. Тищенко // Одеська національна юридична академія. – Одеса : Фенікс, 2007. – 260 с.

689. Тищенко В. В. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці: монографія / В. В. Тищенко, А.А. Барцицька. – Одеса : Фенікс, 2012. – 198 с.

690. Ткачук Т. А. Использование результатов исследований и экспертиз в поиске преступника: дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / Т. А. Ткачук; Юридический институт МВД России. – М., 2003. – 169 с.

691. Толстухина Т. В. Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.09 / Т. В. Толстухина; Академия управления МВД России – М., 1999. – 39 с.

692. Торопов С. О. Попередні та експертні балістичні дослідження на місці події: дис... канд. юрид. наук; 12.00.09 / С. О. Торопов ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2011. – 243 с.

693. Торопов С. О. Судово-балістична експертиза на місці події / С. О. Торопов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 43 – С. 115-120.

694. Трегубов С. Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений (практическое руководство для судебных деятелей) / С. Н. Трегубов. – Петроград: Издание Юридическо книжного склада «Право», 1915. – 351 с.

695. Треушников М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. – М. : Городец, 1999. – 288 с.

696. Турчин Д. А. Полевая криминалистика и ее практическое применение: пособие / Д. А. Турчин, И. С. Чижиков. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 144 с.

697. Удалова Л. Допит експерта: проблеми законодавчого регулювання / Л. Удалова // Право України. – 2003. – № 2. – С. 111-112.

698. Ульянов В. Г. Государственное обвинение в российском уголовном судопроизводстве : процессуальные и криминалистические аспекты / В. Г. Ульянов. – М. : ОЛМА-пресс, 2002. – 351 с.

699. Уразильдеев Л. Допрос эксперта в суде / Л. Уразильдеев // Российская юстиция. – 1997. – № 6. – С. 27-28.

700. Уразильдеев Л. Назначение дополнительной и повторной экспертизы в суде / Л. Уразильдеев // Российская юстиция. – М. : Юридическая литература, 1996. – № 1. – С. 28-30.

701. Уразильдеев Л. Х. Вызов эксперта в суд / Л. Х. Уразильдеев // Правоведение. – 1991. – № 5. – С. 95-98.

702. Усманов Р. А. Информационные основы предварительного расследования / Р. А. Усманов. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 208 с.

703. Уставъ Уголовнаго Судопроизводства съ позднейшими узаконеніями, законодательными мотивами, разъясненіями Прав. Сената и циркулярами Министра Юстиціи / подъ ред. М. Шрамченко и В. Широковымъ. – СПб.: Изданіе юридическаго книжнаго магазина

Н. К. Мартынова, 1899. – 1038 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://jurytrial.ru/media/files/library/file631.pdf>

704. Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань: Казанский государственный университет, 1976. – 206 с.

705. Филиппов А. Г. О понятии криминалистических экспертиз и возможности расширения их предмета / А. Г. Филиппов // Научно-технический прогресс и возможности криминалистики: сб. научн. тр. Волгоградской академии МВД РФ. – Волгоград, 1991. – С. 17-23.

706. Философия: учебник / под ред. проф. О. Митрошенкова. – М.: Гардарики, 2002. – 655 с.

707. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Республика, 2001. – 719 с.

708. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – М.: Политиздат, 1972. – 496 с.

709. Филькова О. Н. Справочник эксперта-криминалиста / О. Н. Филькова. – М.: Юриспруденция, 2001. – 464 с.

710. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.

711. Філософський словник / за ред. акад. СРСР В. І. Шинкарука. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – 798 с.

712. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 томах. Т. 2. / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Альфа, 1996. – 607 с.

713. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2 томах. Т. 1 / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Альфа, 1996. – 446 с.

714. Фойницкий И. Я. Курсъ уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Сенатская типография, 1910. – Т. II. – 573 с.

715. Фридман И. Я. Использование данных судебной экспертизы для предупреждения правонарушений / И. Я. Фридман. – Киев: РИО МВД СССР, 1972. – 167 с.

716. Фридман И. Я. О круге профилактических задач, решаемых в судебно-экспертных учреждениях / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Лыбидь, 1991. – Вып. 43. – С. 50-54.

717. Фридман И. Я. О проведении экспертиз по вопросам профилактики преступлений / И. Я. Фридман // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев: РИО МООП СССР, 1968. – Вып. 5. – С. 90-94.

718. Фридман И. Я. Судебные экспертизы и вопросы предупреждения преступлений: автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 // И. Я. Фридман; – М., 1974. – 40 с.

719. Фридман Л. И. Логико-психологический анализ школьных учебных задач / Л. И. Фридман. – М., Педагогика, 1977. – 208 с.

720. Фукс В. Уголовно-судебная экспертиза на предварительномъ слѣдствии и судѣ / В. Фукс // Журналъ гражданского и уголовного права. – 1887. – Кн. 4. (апрѣль). – С. 15-54.

721. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці: автореф. ... дис. канд. юрид. наук; 12.00.09 / О. В. Фунікова; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 20 с.

722. Хмыров А. А. Косвенные доказательства / А. А. Хмырова. – М. : Юридическая литература, 1979. – 184 с.

723. Хрусталеv В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях / В. Н. Хрусталеv, Р. Ю. Трубицын – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.

724. Цветков С. И. К вопросу о формировании частной криминалистической теории тактических операций / С. И. Цветков // Проблемы первоначального этапа расследования : сб. науч. тр. Ташкентской высшей школы МВД СССР. – Ташкент, 1986. – С. 31-39.

725. Циркаль В. В. Тактика производства следственных действий с участием специалистов : автореф. ... дис. канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. В. Циркаль; Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. – К., 1984. – 25 с.

726. Чаплинский К. О. Підготовка до очної ставки як необхідна умова якісного проведення слідчої дії / К. О. Чаплинский // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 947-952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11ckorpcd.pdf>

727. Чаплинский К. О. Спеціальні знання як об'єкт криміналістичного дослідження / К. О. Чаплинский // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2011. – № 2. – С. 323-329.

728. Чебуренко А. А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики / А. А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 240 с.

729. Червинский А. С. Уголовно-процессуальный статус руководителя судебно-экспертного учреждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. ; 12.00.09 / А. С. Червинский ; Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2011. – 24 с.

730. Чистова Л. Е. Являются ли криминалистическими экспертизы материалов, веществ и изделий из них? / Л. Е. Чистова // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М. : Спарк, 2003. – Вып. 1 (5). – С. 8-14.

731. Шакиров К. Н. К дискуссии о научном определении понятия и сущности предмета судебной экспертизы / К. Н. Шакиров // Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Алматы, 6 ноября 2014 г.). – Астана, 2014. – С. 305-308.

732. Шакиров К. Н. Проблемы теории судебной экспертизы (методологические аспекты): дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / К. Н. Шакиров ; Академия юриспруденции – Алматы, 2003. – 282 с.

733. Шапиро Л. Г. Процессуальные и криминалистические аспекты использования специальных знаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности / Л. Г. Шапиро. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 320 с.

734. Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія / В. М. Шевчук. – Харків : Апостіль, 2013. – 440 с.

735. Шевчук В. М. Теоретичні основи формування та реалізації

тактичних операцій в криміналістиці: автореф. дис. ... докт. юрид. наук; 12.00.09 / В. М. Шевчук; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Харків, 2013. – 32 с.

736. Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – М.: Юрлитинформ, 2004. – 184 с.

737. Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – Тольятти: Волжский университет им. В.Н. Татищева, 1997. – 92 с.

738. Шейфер С. А. Следственные действия. основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – Самара: Самарский государственный университет, 2004. – 229 с.

739. Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 208 с.

740. Шепель В. Н. Экспертиза в суде по уголовным делам в свете нового законодательства и перспектив ее развития: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 // В. Н. Шепель; Московский Государственный университет путей сообщения. – М., 2002. – 217 с.

741. Шепель В. Производство экспертизы в суде / В. Шепель, Г. Воробьев // Российская юстиция. – 2003. – № 7. – С. 55-56.

742. Шепитько В. Ю. Криминалістика: курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – Х.: Одиссей, 2003. – 352 с.

743. Шепитько В. Ю. О пределах использования специальных знаний в уголовном процессе / В. Ю. Шепитько // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матер. IV міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю з дня народження проф. М. В. Салтєвського (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 499-502.

744. Шепитько В. Ю. Проблемы формирования внутреннего убеждения судебного эксперта / В. Ю. Шепитько // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. межд. науч.-практ. конф. (г. Москва, 14-15 февраля 2007 г.). – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – С. 87-89.

745. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В.Ю. Шепитько. – Х.: РИП Оригинал, 1995. – 72 с.

746. Шепитько В. Ю. Вимоги до тактичних прийомів огляду місця події і деякі аспекти нормативно-правового регулювання використання спеціальних знань / В. Ю. Шепитько, М. Л. Цимбал // Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні: матер. наук.-практ. конф. (м. Сімферополь 7-8 вересня 2000 р.). – Сімферополь, 2000. – С. 113-116.

747. Шепитько В. Ю. Довідник слідчого / В. Ю. Шепитько. – К.: Ін Юре, 2008. – 208 с.

748. Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія / В. Ю. Шепитько. – Харків: Харків юридичний, 2007. – 432 с.

749. Шепитько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні / В. Ю. Шепитько // Судова експертиза. – 2014. – № 1. – С. 11-18.

750. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: посібник / В. Ю. Шепітько. – Х. : Право, 2006. – 160 с.

751. Шерковин Ю. Н. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Ю. Н. Шерковин. – М. : Мысль, 1973. – 216 с.

752. Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади): монографія / В. М. Шерстюк. – Сімферополь: ООО «ДІАІПП», 2008. – 196 с.

753. Шерстюк В. Н. Место криминалистических экспертиз в классификации судебных экспертиз / В. М. Шерстюк // Криминалист первопечатный. – Харків.: Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – № 6. – С. 150-162.

754. Шершавин С. В. История отечественной судебно-медицинской службы / С. В. Шершавин. – М. : Медицина, 1968. – 184 с.

755. Шибіко В. П. «Мала реформа» судового розгляду кримінальної справи: рух від істини до змагальності? / В. П. Шибіко // Судова реформа в Україні : матер. наук.-практ. конф. – Харків, 2002. – С. 100-105.

756. Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса (на материале процессуальных и криминалистических исследований уголовных дел об убийстве) / В. И. Шиканов. – Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, 1978. – 190 с.

757. Шиканов В. И. Информация к тактической операции «Атрибуция трупа» / В. И. Шиканов. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 1975. – 182 с.

758. Шило О. Г. Загальна характеристика показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні / О. Г. Шило // Вісник кримінального судочинства. – К. : ТОВ «Правова єдність», 2015. – № 1. – С. 151-156.

759. Шиманова З. Е. Пожарно-техническая экспертиза / З. Е. Шиманова. – М. : Госюриздат, 1963. – 102 с.

760. Шкляр Б. М. Использование результатов судебно-медицинской экспертизы на предварительном следствии / Б. М. Шкляр // Роль судебной экспертизы и криминологии в борьбе с преступностью: матер. научн.-практ. конф. (30 ноября – 1 декабря 1976 г., г. Рига) – Рига, 1978. – С. 62-66.

761. Шляхов А. Р. Задачи судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР: сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – Вып. 42. – С. 3-26.

762. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы. Тезисы научных сообщений на седьмом теоретическом семинаре - криминалистических чтениях (26 июня 1975 г.) / Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз. – М. : 1975. – С. 3-8.

763. Шляхов А. Р. Организация производства новых видов судебных экспертиз в экспертных учреждениях РСФСР / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Душанбе, 1963. – Вып. 3. – С. 12-51.

764. Шляхов А. Р. Правовые основы организации и деятель-

ности судебно-экспертных учреждений в СССР / А. Р. Шляхов // Правовые проблемы судебной экспертизы: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1976. – Вып. 22. – С. 45-60.

765. Шляхов А. Р. Предмет, метод и система советской науки криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы: сб. научн. раб. – Алма-Ата, 1959. – С. 12-32.

766. Шляхов А. Р. Процессуальные права и обязанности руководителя экспертного учреждения / А. Р. Шляхов // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : РИО МВД УССР, 1969. – Вып. 6. – С. 158-164.

767. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение: пособие / А. Р. Шляхов. – М. : Юридическая литература, 1979. – 168 с.

768. Шляхов А. Р. Теория и практика криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР. – М. : Госюриздат, 1962. – Сб. 9-10. – 446 с.

769. Шляхов А.Р. Предмет и система криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики: тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1971. – Вып. 3. – С. 11-38.

770. Шмонин А. В. Понятие и содержание специальных познаний в уголовном процессе / А. В. Шмонин // Российский судья. – М. : Юрист, 2002. – № 11. – С. 11-13.

771. Шмонин Л. В. Методология криминалистической методики : монография / Л. В. Шмонин. М. : Юрлитинформ, 2010. – 416 с.

772. Шнайдер А.А.. Теоретические основы судебной экспертизы: курс лекций. Вып. 2: Научные и методологические основы судебной экспертизы / А. А. Шнайдер. – Саратов: Саратовский юридический институт МВД РФ, 2002. – 84 с.

773. Шуматов Ю. Т. Использование специальных познаний на предварительном следствии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; 12.00.09 / Ю. Г. Шуматов; Юридический институт МВД России – Москва, 1996. – 21 с.

774. Щербаковский М. Г. К вопросу о тактике проведения судебных экспертиз / М. Г. Щербаковский // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). – Симферополь: ООО «ДИАИПИ», 2007. – С. 118-123.

775. Щербаковский М. Г. Ситуационный подход к тактике проведения судебных экспертиз / М.Г. Щербаковский // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. межд. научн.-практ. конф. (г. Москва, 14-15 февраля 2007 г.). – М. : ТК Вэлби, Изд-во Проспект, 2007. – С. 313-317.

776. Щербаковский М. Г. Компетенция и компетентность судебного эксперта / М. Г. Щербаковский, Л. П. Щербаковская // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Министерство юстиции Украины, 2013 – Вып. 58. – Часть 2. – С. 95-104.

777. Щербаковский М. Г. Криминалистика. Конспект ответов на

зачеты и экзамены : учебное пособие / М. Г. Щербаковский. – Харьков, 2008. – 284 с.

778. Щербаковский М. Г. О регламентации проведения судебных экспертиз по новому УПК Украины / М.Г. Щербаковский // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 20-21 вересня 2012 р.). – Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2012. – С. 28-31.

779. Щербаковский М. Г. Понятие, структура и виды экспертных ситуаций / М. Г. Щербаковский // Актуальні проблеми сучасної криміналістики: матер. наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – Сімферополь: Доля, 2002. – Ч. 1. – С. 72-77.

780. Щербаковский М. Г. Предварительные и экспертные исследования на месте происшествия / М. Г. Щербаковский // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. межд. науч.-практ. (г. Москва, 25-26 января 2011 г.). – М., МГЮА, 2011. – С.325-328.

781. Щербаковский М. Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений: пособие / М.Г. Щербаковский, А.А. Кравченко. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. – 78 с.

782. Щербаковский М. Г. Состязательные начала привлечения эксперта в уголовном судопроизводстве Украины / М. Г. Щербаковский, Л. П. Щербаковская. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского; Серия «Юридические науки». – 2013. – Т. 26 (65). – № 1. – С. 326-331.

783. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учебно-практическое пособие. – Х. : Эспада, 2005. – 544 с.

784. Щербаковский М. Г. Условия формирования достоверного заключения эксперта / М.Г.Щербаковский // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 13. – С. 232-241.

785. Щербаковский М. Г. О праве эксперта присутствовать при совершении процессуальных действий / М. Г. Щербаковский // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. А. І. Лозовий, В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 15. – С. 163-171.

786. Щербаковский М. Г. Содержание и допустимость сведений, полученных при допросе сведущих лиц / М. Г. Щербаковский, С. П. Лапта // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 14. – С. 54-64.

787. Щербаковский М. Общие положения тактики проведения судебных экспертиз / М. Щербаковский // *Leges et vita* (Жизнь и Закон) : международный научно-практический журнал. – Кишинев, 2015. – № 10 / 3 (286). – С. 93-97.

788. Щербаковский М. Процессуальные полномочия руководителя экспертного учреждения как субъекта судебно-экспертной деятельности / М. Щербаковский // *Leges et vita* (Жизнь и Закон) : международный научно-практический журнал. – Кишинев, 2015. – № 6 (282). – С. 42-45.

789. Щербаковский М. Установление судебной экспертизой признаков субъективной стороны преступления / М. Щербаковский // Власть и общество (История, Теория, Практика): научный журнал ассоциации открытой дипломатии. – Тбилиси, 2015. – № 3 (35). – С. 175–184.

790. Щербаковский М.Г. Определение следов металлизации на объектах носителях и оценка результатов исследования / М.Г. Щербаковский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1991. – Вып. 43. – С. 97–103.

791. Щербаковский М. Г. Використання матеріалознавчих експертиз при розслідуванні дорожньо-транспортних подій / М. Г. Щербаковский // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К.: Ін-Юре, 2012. – № 1 (17). – С. 109–114.

792. Щербаковский М. Г. Використання натурних колекцій при проведенні попередніх та перевірочних досліджень / М. Г. Щербаковский, А. Е. Волкова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2007. – Вип. 38. – С. 66–71.

793. Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи / М. Г. Щербаковский // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х.: Право, 2010. – Вип. 10. – С. 177–185.

794. Щербаковский М. Г. Деякі питання оцінки висновку експерта. / М. Г. Щербаковский, М. Г. Чернець // Правничий часопис Донецького університету. – Донецьк, 2002. – №1 (7). – С. 57–61.

795. Щербаковский М. Г. Джерела криміналістичної інформації про механізм злочину / М. Г. Щербаковский // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1996. – Вип. 1. – С. 36–44.

796. Щербаковский М. Г. Можливості використання судових експертиз при розслідуванні злочинів / М. Г. Щербаковский, С. П. Лапта // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 2000. – № 1. – С. 213–218.

797. Щербаковский М. Г. Особливості призначення комп'ютерно-технічної експертизи / М. Г. Щербаковский // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Спецвипуск. – Харків, 2002. – С. 179–183.

798. Щербаковский М. Г. Особливості проведення експертизи в суді / М. Г. Щербаковский, В. І. Гасенко // Криміналістичний вісник: наук.-практ. збірник. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 110–120.

799. Щербаковский М. Г. Призначення та провадження судових експертиз: посібник; МОН України / М. Г. Щербаковский. – Харків: Фактор, 2011. – 400 с.

800. Щербаковский М. Г. Про неприпустимість призначення судової експертизи для рішення правових питань / М. Г. Щербаковский // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 982–987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10smgrpp.pdf>.

801. Щербаковский М. Г. Проблеми змагальності сторін у збиранні доказів / М. Г. Щербаковский // Актуальні проблеми господарського, цивільного і кримінального права та процесу: матер. міжн.

наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 4 червня 2013 р.). – Донецьк : Донецький університет економіки та права, 2013. – С. 180-184.

802. Щербаковський М. Г. Проведення експертизи під час судового розгляду / М.Г. Щербаковський // Ароцкерівські читання: матер. засідання, присвяченого 85-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста Л. Ю. Ароцкера (м. Суми, 1-2 листопада 2012 р.). – Харків : ХНДІСЕ, 2012. – С. 37-39.

803. Щербаковський М. Г. Проведення судової експертизи як слідча дія / М. Г. Щербаковський // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К. : Дім «Ін Юре», 2007. – № 2 (8). – С. 40-44.

804. Щербаковський М. Г. Процесуальні та гносеологічні підстави відмови експерта від давання висновку / Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 177-185.

805. Щербаковський М. Г. Реалізація засади змагальності сторін у збиранні доказів під час досудового розслідування / М.Г. Щербаковський // Впровадження нового кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квітня 2013). – Харків : ХНУВС, 2013. – С. 242-246.

806. Щербаковський М. Г. Спірні положення проекту Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» / М. Г. Щербаковський // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7-8 листопада 2013 р.). – Харків : Право, 2013. – С. 53-54.

807. Щербаковський М. Г. Судова експертиза в структурі тактичних операцій / М. Г. Щербаковський, С. П. Лапта. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Серія: Право. – Харків, 2007. – Вип. 1 (2). – № 757– С. 120-126.

808. Щербаковський М. Г. Сутність і види оцінки висновку експерта / М. Г. Щербаковський, М. Г. Чернець // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць / Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ. – Донецьк, 2002. – Вип. 4. – С. 132-140.

809. Щербаковський М. Причини і зміст присутності експерта у процесуальних діях / М. Щербаковський // Jurnalul juridic national: teorie și practică (Національний юридический журнал: теория и практика). – Кишинев, 2015. – № 3(2) / 13. – С. 89-92.

810. Щербаковський М. Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій / М. Г. Щербаковський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2015. – № 3 (71). – С. 178-186.

811. Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование) / А. А. Эйсман. – М. : Юридическая литература, 1967. – 152 с

812. Эйсман А. А. Идентификация и установление родовой принадлежности объектов в криминалистике / А. А. Эйсман // Криминалистика. – М. : Юридическая литература, 1959. – 348 с.

813. Эйсман А. А. О понятии вещественного доказательства и

его соотношении с понятиями доказательств других видов // Вопросы предупреждения преступности. – М. : Юридическая литература, 1985. – Вып. 1. – С. 82-99.

814. Эйсман А. А. О формах связи косвенных доказательств / А. А. Эйсман // Вопросы криминалистики. – М. : Юридическая литература, 1964. – Вып. 2. – С. 16-34.

815. Эйсман А. А. Структура и логические свойства норм, регулирующих собирание доказательств на предварительном следствии / А. А. Эйсман // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юридическая литература, 1976. – Вып. 25. – С. 105-126.

816. Эйсман А. А. Экспертология в системе научного знания / А. А. Эйсман // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР: сб. научн. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1980. – С. 62-73.

817. Эксархопуло А. А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы / А. А. Эксархопуло // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – М.: Спарк, 2001. – Вып. 2. – С. 23-28.

818. Экспертизы в судебной практике: учебник / В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. – К. : Вища школа, 1987. – 200 с.

819. Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. А. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. – М. : Юристъ, 1999. – 552 с.

820. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. И. Т. Касавина. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.

821. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда / А. М. Эрделевский. – М. : П. Валент, 2007. – 272 с.

822. Юматов В. А. Технологические и организационные аспекты оптимизации деятельности специалистов и экспертов в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 // В. А. Юматов ; Нижегородский государственный университет. – Нижний Новгород, 2006. – 21 с.

823. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 2. / Редкол. Ю.С. Шемпученко (голова редкол.) та ін.– К. : Українська енциклопедія, 1998. – 1998. – 744 с.

824. Юрков Ю. К. Проведение экспертизы в суде (правовые и организационно-практические вопросы) / Ю. К. Юрков, М. Г. Любарский. – М. : Юридическая литература, 1979. – 160 с.

825. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.09 / В. Д. Юрчишин; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

826. Юсупов В. В. Діяльність кабінетів науково-судової експертизи в Україні у 1918-1923 рр. / В. В. Юсупов // Криміналістика і судмедба експертиза. – К. : Міністерство юстиції України, 2012. – Вып. 57. – С. 227-234.

827. Юсупов В. В. Передумови створення експертних установ в Україні за часів російської імперії на початку ХХ століття / В. В. Юсупов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 2012. – № 5. – С. 211-218.

828. Яблоков Н. П. Криминалистика: краткий учебный курс / Н. П. Яблоков. – М. : Норма-ИНФРА-М, 2000. – 384 с.

829. Яблоков Н. П. Криминалистика: природа, система, методологические основы / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – М. : Норма, 2009. – 288 с.

830. Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования (некоторые теоретические положения) / Н. П. Яблоков. – М. : Московский государственный университет, 1985. – 98 с.

831. Яковлев Я. М. К вопросу о формировании убеждения эксперта / Я. М. Яковлев // Правовые и методологические проблемы судебной экспертизы : сб. науч. тр. Всесоюзного научно-исследовательского института судебных экспертиз. – М., 1974. – № 10. – С. 69-82.

832. Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде первой инстанции) / М. Л. Якуб. – М. : Московский государственный университет, 1968. – 128 с.

833. Яни П. «Правовая» экспертиза в уголовном деле / П. Яни // Законность. – 2001. – № 9. – С. 21-24.

834. Яновська О. Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Держава і право: зб наук. праць. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 59. – С. 343-349.

835. Ярослав Ю. Ю. До питання присутності осіб при проведенні судових експертиз / Ю. Ю. Ярослав // Криминалістика і судєбна експертиза. – К. : Міністерство юстиції України, 2014. – Вип. 59. – С. 80-86.

Наукове видання

ЩЕРБАКОВСЬКИЙ Михайло Григорович

**ПРОВЕДЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Монографія

Коректор, комп'ютерна верстання, макет обкладинки – А. С. Тяпкін

Підписано до друку 2.11.2015 р. Формат 60х84/16. Друк офсетний.

Папір офсетний. Умов. друк. арк. 32,6. Обл.-вид. арк. 35,5.

Наклад 300 прим. Замовл. №28/15.

Видавець і виготовлювач –

ФОП Панов А. М., м. Харків, 61002, вул. Раднаркомівська, 10, оф. 6.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № №4847 от 06.02.2015